مظفر نامه

السلطان مظفر الدين كوكبورو

امير اربل

عبدالقادر احمد طليمات

ئامادەکردن و وەرگێڕان

خەسرەو پیربال القصاب

بسم الله الرحمن الرحيم

وینەکانی بەرگ:
تابلۆیەکی هونەرمەند کوردی دانیشتووی ئەڵمانیا –یاسین حەسەن– ۳۲–۵۰ سم، ئیمزا و مۆری سوڵتان موزەفەرەدینە.
وە لە بەرگی دوواوە :تابلۆیەکی کۆنی سوڵتانە لەگەڵ ئاڵای ایمارەتی اربل و دراوی سەردەمی زێرِنی سەڵتەنەتی اربل.
ئاڵای ئیمارەتی سوڵتان موزەفەر رەنگێکی شین لەناوەڕاستیدا وێنەی بازێکی گەورە و شیرێکی لەسەرە.
درهەمی ئیمارەتی اربل کە تێیدا هاتووە: درهم ملک المؤمن ملک الامراء مظفرالدین کوکبورو و رووەکەی تری وێنەی سوارێکە لەسەر پشتی شێرێک.

السلطان مظفرالدين كوكبورو- امير اربل

دراسة تاريخية- سياسية حول المسيرة شخصية تاريخية

مظفرنامه

سوڵتان موزەفەرەددین گۆگبورو
امیر اربل

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی - سیاسی

لە سەر ژیان و حوکمی سوڵتان موزەفەرەدین زەینەدین عەلی کوچوک

دانانی

عەبدولقادر ئەحمەد توڵەیمات

ئامادەکردن و وەرگێڕان

خەسرەو پیربالّ القصاب

سەرچاوەی کتێب:
مظفرالدين كوكبوری- امير اربل
الدكتور عبدالقادر احمد طليمات
جمهورية مصر العربية — القاهرة
وزاره الثقافة و الارشاد القومی
المؤسسة المصرية العامة
للتأليف و الترجمة و الطباعة و النشر
القاهرة — ١٩٦٣، مطبعة مصر
سلسله اعلام العرب -٣٢

ناوی کتێب	:	مظفرنامە - موزەفەرەددین گۆگبۆرۆ امير اربل
نووسەر	:	د.عەبدولقادر ئەحمەد تولەیمات
ئامادەکردن و وەرگێڕان و ڕێکخستنی	:	خەسرەو پیربال القصاب
نەخشەسازی ناوەڕۆك و بەرگ	:	شاخەوان جەعفەر خۆشناو
نۆرەی چاپ	:	یەکەم ٢٠١٩
تیراژ	:	١٠٠٠
چاپخانە	:	

انتشارات و حفظ اثار السلطان مظفرالدين گوگبورو

حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی ڕۆشنبیری و لاوان

لە بەڕێوبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٩٣٨)ی سالّی (٢٠١٨)ی پێ دراوە.

ژمارەی سپاردنی کتێبی نێودەوڵەتی:
ISBN:978-952-94-1436-9

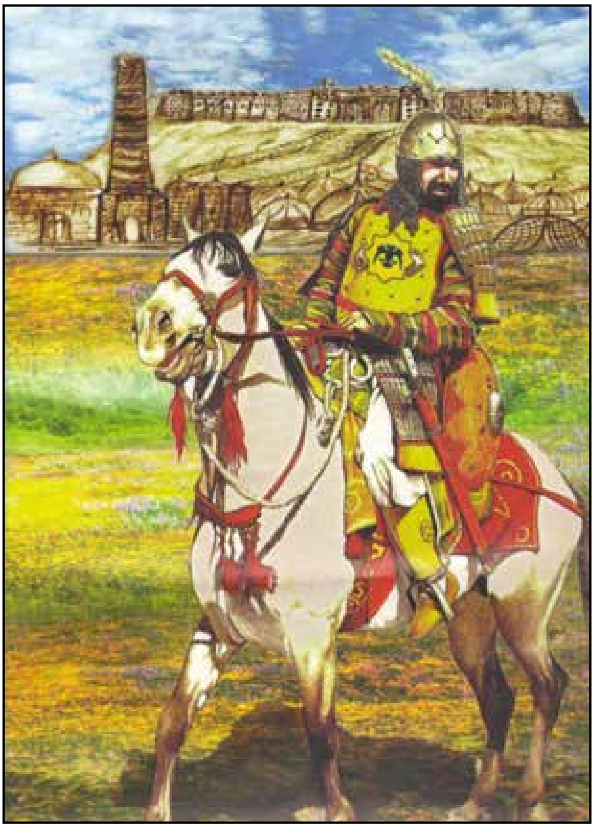

السلطان مظفر الدین کوکبورو

امیر اربل

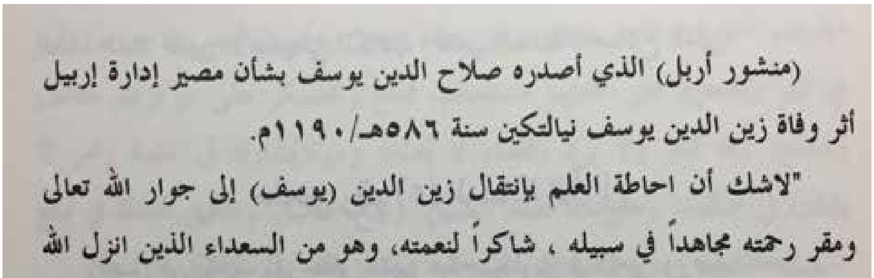

(منشور أربل) الذي أصدره صلاح الدين يوسف بشأن مصير إدارة إربيل أثر وفاة زين الدين يوسف نيالتكين سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م.

"لاشك أن احاطة العلم بإنتقال زين الدين (يوسف) إلى جوار الله تعالى ومقر رحمته مجاهداً في سبيله ، شاكراً لنعمته، وهو من السعداء الذين انزل الله فيهم ، ومِنْ يخرج منْ بيته مُهاجراً إلى الله ورسوله ثم يُدركُه الموتُ فقد وقع أجره على الله) [١]. فما اوجع القلوب بمصابه وما أنكى في النفوس أفول شبابه، ولقد كانت الهمة متوفرة على تربيته وإعلاء درجته، لكن الله إستأثر به قبل ظهور حسن الأثار في إيثاره، وبلى بدره التم بسراره في ضمير البلى من أسراره، وهذه أربل أنعام البيت الأتابكي على البيت الزيني[٢]. منذ سبعين عاماً[٣]. لم يخلوا لعقد انعامهم بها نظاماً، ولم يزيدوا أحكامه إلا إحكاما وإبراما، وما رأى أن يخرج هذا الموضع منهم، وأن يصدق به عنهم ، والأمير الأجل مظفر الدين كبير البيت وحاميه، والمقدم في الولاية، بمقتضى وصاية ابيه، وقد أنهض ليسد مسد أخيه[٤].

◀ فەرمان و دەستووری سەڵاحەدین ئەیوبی لە مەڕ دەست بەکاربوونی سوڵتان موزەفەر لە قەڵای هەولێر

(بەیاننامەی هەولێر)

سەلاحەددینی ئەییوبی، پاش مردنی ـ زین الدین یوسف ینالتگین لە ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا، دەربارەی چارەنووسی ئیدارەی هەولێر بڵاوی کردەوە

بێگومان دەزانن (زین الدین یوسف)ی ماندووی ڕێگای غەزاو، سوپاسگوزاری نیعمەتی خودا، کۆچی دوایی کرد و، بەر ڕەحمەتی خوا کەوت. ئەو کەسێکە لەو بەختیارانەی حوکمی ئەم ئایەتە، دەیانگرێتەوە: (ومن یخرج من بیته مهاجرا الی الله ورسوله، ثم یدرکه الموت، فقد وقع اجره علی الله)[1]. واتا: (کەسێ ماڵی خۆی جێبهێڵێ و، ڕوو لە ڕێگای خواو پێغەمبەر بکات و، بمرێت، ئەوە، ئەجری دەکەوێتە سەر خودا). ئای، چەند دڵتەزێنە ئەو لێقەومانە و، وای لە سۆی ماڵاوایی ئەو جوانەمەرگە! ئەو بەهیممەتی خۆی پێگەیشت و پلەی بەرزی وەرگرت، بەڵام بەر لەوەی جێبەجێی چاکەی دەرکەوێ و مانگی چواردەشەوە ئاواتەکانی دەروونی ڕۆشن بکاتەوە، خوا بردییەوە بۆ بارەگای خۆی. ئەم هەولێرەش حەفتا ساڵە[2] خەڵاتی بنەماڵەی ئەتابەگەکانە و، بۆ (زین الدین)[3] ماوەتەوە. لە شەرت و سیستەمی ئەم نیعمەتە لایان نەداوە و، حوکمەکانیان قایمتر و پتەوتر کردووە. ئەم جێگەیەش کە بۆیان هێشتووەتەوە، نەیهێشتووە بە فیڕۆ بچێت. میری گەورەش موزەففەرەددین گۆکبوری گەورەی بنەماڵەکەیە و، لە هەموویان لەبەرترە. لەسەر وەسیەتی باوکیشی

بە سەرداری هەولێر دامانناـ کە براکەشی بەرەو ڕێگای ڕاست ڕێنمایی بکات و[1] لە جیاتی ئەویش حوکم بگرێتە دەست.

ئەمانە، نامەگەلێکن (الملك الناصر ـ سەلاحەددینی ئەییوبی ناردوونی بۆ موزەففەرەددین گۆکبۆریی سەرداری هەولێر و، داوای دەکات بگاتە لای و بۆ کوشتاری خاچدروشمان ئامادە بێت. نامەکان (عماد الدین الکاتب الاصفهانی) دایڕشتوون، کە نووسەری تایبەتی خودی سەلاحەددینی ئەییوبی بووە:

مـــن ســـلطان مظـفر

اربيلــين ســلطانيم

اللهــين قــولــويــوم

ميللتمين خزمتكارييم

عز لمولانا السلطان ابا سعيد مظفرالدين التركماني / الملك العادل و المعظم /النزيه و الرحيم/ العالم/ المجاهد/ المرابط/ المؤيد/ المظفر/ المنصور/ بدر الدين والدنيا/ سيد الملوك والسلاطين/ محي العدل في العالمين/ سلطان الإسلام والمسلمين/ منصف المظلومين من الظالمين/ ناصر الحق بالبراهين/ قاتل الكفرة والمشركين/باني الدور للايتام و الفقراء و عامر المساجد و بيوت الله / قاهر الخوارج والمتمردين/ حامي ثغور بلاد المسلمين/ معين الغزاة والمجاهدين/ أبو اليتامى والمساكين، فخر العباد/ ماحي البغي والعناد/ فلك المعالي/ صاحب الدولة/ ناصر الملة/ جلال الأمة// بهلوان الحروب الصليبية /ملك العطوف و الرحمةو أبو الفضائل/ الملك الموئمن ,الملك الامراء/السلطان مظفرالدين زين الدين علي كوجوك الكوكبورو

پێشکەشە..

بە سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو میری قەڵای اربل و دەشتی شارەزوور..
رابیعە خانی ئەیوبی کە وەکو موزەفەر عاشقی قەڵای هەولێر بووە
ئەی موزەفەری دڵبڵند و جۆمەردی قەڵا
ئەم کتێبە مێژووی خۆتە
دەزانم کە تۆ شایانی کتێبی لەوە گەورەتری.
بەڵام بمبوورە، من تەنها ئەوەندەم پێکرا...

سوڵتانی گەورە و موعەزەم، ئەوەلین سوڵتانی هەولێر
ئەو پیاوە گەورەیەی کە مێژووی خیانەتی لێکردووە
بۆ ئەوەی ناو و مێژووی ڕەش نەبێتەوەو ون نەبێت
ئەم کتێبە، گەڕانێکە،
بەدوای بۆن و ئاسەوار و زاکیرەی پیاوێکی میهرەبانی
لەخواترس و پیاوی دەوڵەت
پێشکەشە بە - خالص و بەرنەقش- کە دوو وەزیرو راوێژکاری سوڵتان موزەفەر بوونە. سەرای قەڵایان جێنەهێشتووە تاکو دواین دڵۆپەی خوێنیان

پێشکەشە بە هەموو ئەوانەی
وەکوو سوڵتان موزەفەر عاشقی قەڵای هەولێرن...
ئەم کتێبە پێشەکەشە بە ڕوح و یادی بەرزی سوڵتان موزەفەری گۆگبورو ئەو سەرکردە ناودارەی کەناو

و مێــژووی تێکەڵــی نــاو و مێــژووی شــاری هەولێــر و کوردســتان بــووە.
لــەو هەڵوێســت و پــڕۆژە بچووکــە ی ئێمــەدا، ناتوانییــن دەربــارەی ئــەو کەڵــە پیــاوە هەمــوو شــتێک بنووســین بــە هیــوای ئــەوەی نووســەر و مێژوونووســانی کوردســتان و هەولێر بتوانـن لێکۆڵینـەی زیاتـری لەسـەر ئەنجـام بـدەن.

نووسینێکی سەردیواری قەڵای هەولێر
من، سوڵتان موزەفەر
اولین سوڵتانی هەولێرم
ناوی من و ئێوە
لەمەوپاش سیبەرێکە
لەدەرەوەی کات و زەمەن
هەمیشە لەگەڵتاندا دەمێنمەوە
کـە مـردم، هیـچ شـتێک و موڵکێکـم نیـە دووایـی خـۆم بـۆ هەولێریـەکان جـێ بهێڵـم
تەنها ناوم نەبێت.
ئەگەر ویستتان بمبینن،
ئەگەر ویستتان بۆنم کەن
وەرنە سەرقەڵا و لە دەرگای گەورە، دەرگای قەڵاوە
وەرن بۆنی دیواری قەڵا بکەن و سەیری سەر ڕێگاکەتان بکەن
مــن هەمــوو ڕۆژێــک لــەو ڕێگایــەوە، لــە قــەڵا دەهاتمــە خــوارەوە، خەڵکــم دەبینــی
هەمــوو ڕۆژێــک، ســەردانی نەخــۆش و هەتیــوو پەککەوتــە و غەریبانـم دەکـرد

لە دەرگای قەڵاوە دەهاتمە خوار
بۆنـــی قەیســـی و برنجـــی کـــوردی و بەهاراتـــی، تێکەڵـــی
صـــەدای مەولودنامـــە و اللـــە اکبـــر دەبـــوون
ئەگەر ویستتان من بناسن و من ببینن
وەرنـــە قـــەڵا و لـــە گەڕەکـــی ســـەرای، لێـــرە لەســـەر ئـــەو
بەدەنـــەوە ســـەیری خۆرئاوابوونـــی ڕۆژ بکـــەن
من دەبینن
بۆنم دەکەن
من سوڵتان موزەفەرەدین زەینە الدین عەلی کوچک
اولین سوڵتانی اربل
بۆ هەمیشە لەگەڵتانم
ئەگەر ویستتان بۆنم بکەن
وەرنە مزگەوتی -الموزەفەریەو
لە نزیک منارەی چۆڵی دەمبیننەوە
من چل ساڵ هەموو ئێوارەیەک
لە حەوشی مزگەوت، لەگەڵ ئەهلی خوداو
تەقواو موریدانم
لە خزمەت هەولێر و هەولێریەکان بووم.

ووس بن و قسە مەکەن !
هەولێر چیە بێ سوڵتان موزەفەر
-ڕەشادە افندی- لەوەڵامی یەکێکدا کە شکی لە ئاسەواری سوڵتان کردوە لە هەولێر

کاتێک سوڵتان موزەفەر لە شام دەبێت، هەمیشە بەدرێژایی تەمەنی، چاو و دڵی لە هەولێر و قەڵاکەی بووە، بە یەکێکی ووتووە:
ئەگەر اربل و قەڵاکەی بۆ من بێت، ماڵ و بۆنی باوباپیرانم هەولێر
هەرچیەکم هەبێت و بۆم بێت لەماڵ و موڵکی دنیا دەیکەم بە سێ بەشەوە
بەشێکیان هەولێری پێ ئاوەدان دەکەمەوە
بەشێکیان دەدەمە فەقیر و هەژاران
بەشێکی تریش هەمیشە دەیکەمە خێر و خێراتی بەردەوام.
ڕۆژێکیان رابیعە خاتوونی ئەیوبی خێزانی زۆر لە سوڵتان موزەفەر تووڕە دەبێت و گلەیی ئەوەی لێدەکات، کە تەمەنت گەورەبووە، لەشت لاواز و پێستە ت تەنک بێ مقاوەمەت بووە، پێ دەڵێت: موزەفەر، دەبێت جل و بەرگی ئاوریشم و ناسک لەبەر کەیت و ئەو جلانەت زۆر دڕن و ڕەقن !
سوڵتان موزەفەر وەڵامی دەداتەوە، دەڵێ: من جل و بەرگی گران بەها لەبەر ناکەم، من کراسی پێنج دیناری چۆن لەبەر کەم، ئەو پێنج دینارە دەیدەمە هەژاران و خێری پێدەکەم و فەقیرێک پێ تێر دەکەم.

پێشەکی

مێژوو بابەتێک نییە هەموو کەس بتوانێ خۆی لێبدات، ئەم بابەتە پێویستی بە زانیارییەکی ورد و یەکلاکەرەوە هەیە سەبارەت بە هەر بابەتێک کە مێژوونووس بیەوێ لەسەری بنووسێ.
مێژووی هەولێریش، بێجگە لەچەند هەولێک لێکۆڵینەوەیەکی زانستی ئەوتۆی بۆ کاری واپێویستی بە ئەکادیمیایەک هەیە، یان کۆمەڵە نووسەر و مێژوونوسێکی بەتوانا کە وەک یەک تیم ئەم ئەرکە بخەنە سەرشانیان، لە راستیدا، ئەمە ئەرکی تاکە کەسێک نییە، چونکە هەرچەند هەوڵ بدرێ بێ شک لەکەمو کورِی بێبەش نابێ، بەڵام لەبەر نەبوونی ئەو دەستەجەمعییە، هەر هەولێکی تاک لایەنی پێویستە دەستخۆشی لێ بکرێ .
بۆیە کاتێک برای بەرِێزم کاک خسرۆ پیربالْ تەکلیفی لێکردم پێشەکییەک بۆ وەرگێرِدراوی کتێبی (السلطان مظفرالدين كوكبورو- امير اربل) بنووسم، کەیفم هات، ئەویش لەبەر دوو هۆ، یەکەمیان وەرگێرِ براو دوستێکی زۆر ئازیزمە و دووەمیش دەمزانی ماوەیەکی زۆرە شەیدای مێژووی هەولێرە و هەمیشە لەگەرِاندایە بۆ ئەوەی زانیارییەکی نوێ دەربارەی هەولێر دەست بکەوێ.
بێجگە لە وەرگێرِانی کتێبەکە بۆ کوردی، کاک خسرو بەخۆی بابەتێکی لەسەر سوڵتان موزەفەرەددین نووسیوە، ئەویش بە پشت بەستن بەچەند بیرەوەری و زانیاری وهەندێ سەرچاوەی مێژوویی.

نووسـەری کتێبەکـە عەرەبییەکـە(عبدالقـادر احمـد تولـەیمـات) ە کـە نووسـەرێکی میسـرییە و کتێبەکـەش لـە چوارچێـوەی زنجیـرەی(اعـلام العـرب) بڵاوکراوەتـەوە .
نووسەر لە پێشەکی کتێبەکەیدا دەڵێ:
(ئایـا سـوڵتان موزەفەرەددیـن لـە گۆشـت و خوێنـی عەرەبانـە تـا بـە عەرەبی دابنێیـن؟ یـان لـە گۆشت و خوێنـی تورکمانانە؟) وا دیـارە بـۆ دیاریکردنـی بنەچـەی سـوڵتان موزەفەرەددیـن، ئـەو نووسـەرە پەنـای بردۆتـە بـەر ڕای پێغەمبـەر(د) کـە گوایـە گووتوویەتـی :(ئـەی خەڵکینـە، خودامـان یەکـە، ئاینمـان یەکـە، باوکمـان یەکـە، ئـەوەی بـە کردەوەکانـی پێـش بکـەوێ ئـەوا بنەچـە کـەی دوای ناخـا، ئەوەیـش بـە کـردەوە دوا بکـەوێ ئـەوا بنەچەکـەی پێشـی ناخـا، هـەر کەسێک کـە هاتـە نـاو ئـەو ئایینـەوە ئـەوە عەرەبـە، ،...!!
کەواتـە نووسـەری کتێبەکـە(عبدالقـادر احمـد تولـەیمـات) بەپێـی ئـەم لێدوانـەی پێغەمبـەر، سـوڵتان موزەفەرەددیـن بـە عـەرەب دادەنێ،کـە ئەمـەش پێچەوانـەی قورئانـە، چوونکـە خـوای گـەورە لـە قورئانـی پیـرۆزدا دەفەرمـوێ:
((يَـا أَيُّهَـا النَّـاسُ إِنَّـا خَلَقْنَاكُـم مِّـن ذَكَـرٍ وَأُنثَـىٰ وَجَعَلْنَاكُـمْ شُـعُوبًا وَقَبَائِـلَ لِتَعَارَفُـوا ۚ إِنَّ أَكْرَمَكُـمْ عِنـدَ اللَّهِ أَتْقَاكُـمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلِيـمٌ خَبِيـرٌ))
ئیتـر نازانـم نووسـەر ئـەو قسـەیەی پێغەمبـەری لـە کـوێ هێنـاوە ؟
نووسـەر ئـەوەش دەڵـێ:(عـەرەب هـەر ئـەوە نییـە کـە بەتەنیا لـە بنەچـەی عارەبـان بێ، بەڵکو ئەوانـەش بە عـەرەب دادەنێت کـە هاتوونەتـە نـاو ئیسـلام کـە ئایینێکـی عەرەبییـە) ...!!!

نووسـەر بەوەنـدەش ناوەسـتێ، بەڵکـو هـەر کەسێک کـە بـۆ ئاراستنی ئـەو ئایینـە و لەسـەر خاکـی ئیسلام کاریـان کردبـێ بـە عـەرەب دایاندەنـێ، کە ئەمەش ئـەو پەڕی نەتەوەپەرستییە.

بـە قسـەی نووسـەر سـوڵتان موزەفەرەددیـن هەمـوو ئـەو پاشخانەی هەبووە،بـە بیـرو بـاوەڕەوە موسڵمان بـووە، بـە موسڵمانی لـە دایکبـووە و بـە مووسڵمانیش مـردووە، زمانـی عەرەبـی کردۆتـە زمانـی قسـەکردنی خـۆی و بەشـداربووە لـە بەرگریکـردن لـە ئایینـی ئیسـلام و سـەروەریی ئیسـلام و خاکـی موسـڵمانان، ئەویـش بەبەشـداربوونی لـە شـەڕی خاچپەرسـتاندا.

پرسیار ئەوەیـە : ئایـا هـەر کەسێک بـە موسڵمانی لـە دایک بێ، دەبێ عـەرەب بێ ؟ ئایـا هـەر کەسێک بەرگری لـە ئاینـی ئیسلامی کردبێ دەبێ عـەرەب بێ؟

بەڕاسـتی ئەمـە بۆچوونێکـی هەرزەکارانەیـە و لـە کەسێک ناوەشـێتەوە کـە خاوەنـی دەیـان کتێبـی مێژوویـی بـێ ...!!!

قـەت لـە ژیانمـدا نەمبیسـتووە سـوڵتان موزەفەرەددیـن زمانـی عەرەبـی کردبێتـە زمانـی قسـەکردنی خـۆی. ئەگـەر وا بوایـە خـۆ ئیسـتا تـەواوی خەڵکی هەولێر بـە عەرەبی قسـەیان دەکـرد و خۆیـان بـە عـەرەب دادەنـا .

بـۆ بەرپەرچدانـەوەی ئـەم قسـەیەی نووسـەر (عبدالقـادر تولەیمـات) –سـوڵتان موزەفەرەددیـن زاوای سـەلاحەددینی ئەیوبـی، فەرمانەکانـی لـە چوارچێوەی فەرمانڕەوایـی خۆیدا بـە زمانـی تورکمانـی بڵاوکردۆتـەوە، نـەک تورکـی، کـە جیاوازییەکـی زۆر لـە بەینیانـدا هەیـە، وەک ئـەو فەرمانـەی

کە لە ساڵی ١١٨٧ زایینیدا بڵاوی کردۆتەوە سەبارەت بە پێکەوە ژیانی موسڵمان و مەسیحی کە برای بەڕێزم دکتۆر فەرهاد پیریاڵ بڵاوی کردبۆوە.
بەهەر حاڵ سوڵتان موزەفەرەددین هەر چییەک بێ، تورکمان یان کورد، هیچ لەمەسەلەکە ناگۆڕێ، گرینگ ئەوەیە فەرمانڕەوایەکی میرنشینی هەولێر بووە و هەموو خەڵکی هەولێر شانازی بە مێژووە پڕشکۆیەکەی دەکەن بە کورد و تورکمان و گشت پێکهاتەکانی دیکە و مێژووەکەشی بەشێکە لە مێژووی کوردستان .
هەر بۆ زانیاری بەشێک لە خۆشناوان دەڵێن، ئێمە لەنەوەی سوڵتان موزەفەرەددینین، کاتێ لێیان دەپرسی چۆن ؟ دەڵێن ئێمە بە گوورگە شینی ناسراوین، و نازناوی سوڵتانیش (گۆگبۆروو) بووە، واتە گورگە شین .
دەستخۆشی لە برای بەڕێزم کاک خسرۆ پیرباڵ دەکەم کە ئەرکی وەرگێڕانی ئەو کتێبەی خستە سەرشانی و ئەو شایەدییەشی بۆ دەدەم کە بە ئەمانەت کتێبەکەی وەرگێڕاوە و هەر بە خۆیشی دەڵێ: ((بەندە بەرپرس نیم لە هیچ نووسین و بۆچوون و وشەیەکی ئەم کتێبە، بەڵکو نووسەرەکەی)) کە ئەمەش ئاماژەیەکی باشە.
لەگەڵ هیوای سەرکەوتن ..

فەیسەڵ دەباغ

هەولێر لە ٧-٢-٢٠١٩

١٨جمادی دووەم ١٤٤٠ هیجری

مێژووی سەڵتەنەتی ئەربل و سوڵتانی گەورەی هەولێریەکان
سوڵتان موزەفەرەدینی گۆگبۆرو – میری ئەربل
چیرۆکی مێژووی سوڵتانێکی گۆڕغەریب و فەرامۆشکراو

سوڵتان موزەفەرەدین زەینە الدین علی کچک
لێکۆڵینەوەیەکـی مێژوویـی- سیاسـی یـە لەسـەر رۆڵ و پێگـەی ئیمارەتـی اربـل لـە مێـژوودا.
(١١٥٤-١٢٣٣)

خەسرەو پیربال القصاب

Muzzafarnama
Erbilin Sultani
Sultan Muzzafferedin Gogboru

نووسـین و لێکۆڵینـەوەی مێژوویـی تەنهـا ئەرکـی مێژوونوسـان نیـە، مەرجیـش نییـە ئەوانـەی لەسـەر مێـژو و کەسـایەتی و ڕووداوەکان دەنووسـن، دەبێـت مێژوونـووس بـن. بـەڵام لـە ئەنجامـی بەدواداچـوون و هەسـتکردن بـە بەرپرسـیاریەتی ئەخلاقـی و مێژوویـی نووسـەر لـە غیابـی کاری هاوبـەش و نووسـینی مێـژووی شـاری پـڕ شـکۆمەندی هەولێـر، ناچاربـووم بێمـە کایـەوە و ئەرکـی نووسـین و وەرگێـڕان و ئامادەکردنـی ئـەو کتێبـە بـدەم لەسـەر سـوڵتانی گەورەمـان سـوڵتان موزەفەرەدیـن گۆگبـۆرو.

دەبێـت ئـەو ڕاسـتیە بدرکێنـم، کـە بـۆ مـن، حیکایەتـی سـوڵتان موزەفـەر، چەنـد یادگارییەکـی سـادەبووە، کـە لـە

ناوشـاری هەولێـر، مەزارگەیـەک و قەبرێـک و شـەقامێک و منارەیەکـم بینـی بـوو بەنـاوی سـوڵتان موزەفـەر گۆگبـۆرو!

لەبیرمـە لەگـەڵ دایکـم دەچووینـە سـەر قەبـری سـوڵتان و پاشـنیوەڕۆیان هاوینـە دوورو درێـژەکان لـە بەرامبـەر ئـەو زاتـە گەورەیـەدا بـە سـەر دەبـرد، دایکـم جووزووعەمەیەکـی دەدایـە دەسـتم و پێـی دەوتـم ئـەو ئایەتانـە بخۆینـە دوعایـە بـۆ سـوڵتانی گەورەمـان بخوێنـە، منیـش بەبـێ ئـەوەی بزانـم سـوڵتان کێیـەو مەسـەلە چییـە خەریکـی خوێندنـەوەی ئایاتـە قوورئانیـەکان بـووم، نەمدەزانـی ئـەو کاتـە کـە پـاش چـڵ سـاڵ دیسـانەوە دێمـەوە سـەر هەمـان قەبـر و سـەردانی ئـەو پیـاوە گەورەیـە دەکـەم کتێبێکـی لەسـەر ئامـادە دەکـەم.

بـۆ مـن، حیکایەتـی سـوڵتان موزەفـەر، حیکایەتـی خەونێـک بـوو کـە لـە مەولوودەکانـی نێـو مزگـەوت و دیوەخانەکانـدا، خەونێکـی سـوڵتان موزەفـەر، بینینـی پێغەمبـەری گەورەمـان، لـە خەونێکـی دژواردا، چیرۆکـی گوازسـتنەوە و دزینـی مـەزار و توورب ـەی پێغەمب ـەری گ ـەورە ل ـە لای ـان دووک ـەس ل ـە مەددینـەدا، لەبیرمـە لـە مزگەوتـی قەڵاتـدا، لەگـەڵ پیربـاڵ قصابـی باوکـم، گوێـم لـەو چیرۆکـە بـوو، ئەمشـەو بـۆ یەکەمیـن بـار بـوو، گوێبیسـتی نـاوی سـوڵتانێک بێـت بـە نـاوی سـوڵتان موزەفەرەدینـی گۆگبـۆروو، سـوڵتانی اربـل.

لێـرەدا، پرسـیاری ئـەوە دێتـە پێشـەوە، کـێ مێـژوو دەنووسـێتەوە؟ چـۆن مێـژوو دەنووسـرێ بەتایبەتـی دەبـارەی شـاری هەولێـر و کەسـایەتیە مێژووییەکانـی. دیـارە چەنـد

هەولێکی ناکامڵ و نیوەچڵ دراوە دەربارەی شاری هەولێر و نووسینەوەی مێژوو و ڕوداوەکان و کەسایەتییەکان، بەڵام بە بۆچوونی من تاوەکوو ئێستا، هیچ کام لە و نووسین و کتێبانە، مێژووی حەقیقەتی کەسایەتی و ڕووداوەکان و ڕۆڵ و کاریگەری مێژوویی تەواوی شایستە بەو شارە مووقەدەسە نەدراوە.

جگە لەچەند هەوڵێک و کتێبێک، کە لە چوارچێوەی تەدووینکردن و نووسینەوەی هەندێک زانیاری، هیچ لێکۆڵینەوەیەکی زانستی شایستە نەکراوە، کە بەقەدەر باڵای بەرزی قەڵاتەکەمان و مێژووی دێرینی هەولێر و کەسایەتیەکاندا بێت، بە تایبەتی لە سەر کەسایەتی مەلیک و سوڵتان و ڕۆڵی خانەقاو مەدرەسە کۆنەکان و قەڵای هەولێر.

دەبێت ئێمە خۆمان، نووسەر و مێژوونووس و لێکۆڵەرەوە کوردەکانی هەولێر، مێژووی خۆمان بنووسینەوە، دەبێت خۆمان وەکو تیمێکی شارەزا لەبوواری سیاسەت و مێژوو و ئەنترۆپۆلیژی- سیاسی- مێژوویی، کار بکەین و مێژووی خۆمان و هەولێر بنووسینەوە.

حیکایەتی نووسینەوە و کارکردن لەسەر کتێب و مێژووی سوڵتان موزەفەرەدین، ئەو کاتە لام درووست بوو، کە بە ڕێکەوت، لە هەولێر، چاوم بە کتێبێکی کۆن کەوت کە لە لەلایەن کاک کاوە فارس قەڵاتی لە دیوەخانەی صنعانی احمد اغای قصاب بوو، زستانیساڵی

٢٠١٨ بوو، ئەو کتێبەم نەبینیبوو پێشتر، لە لەلایان نووسەرێکی میسری نووسراوە، بەناوی دکتور عەبدولقادر ئەحمەد تولەیمات، لە جمهوری میسری عەرەبی لە قاهیرە !! لە چوارچێوەی پڕۆژەیەکی نەتەوەیی عەرەبیدا، سلسلە اعلام العرب، کە لە ساڵی ١٩٦٣ نووسراوە و چاپکراوە، بەناونیشانی سوڵتان موزەفەرەدین کوکبری – امیر اربل.

هەر هەمان هەفتە دەستم کرد بە خوێندنەوەی کتێبەکەی عبدالقادر تولەیمات، کە بە زمانێکی زۆر ئاسان نووسراوە، پێم وابێت ئەو کتیبە باشترین و جوانترین کتێبە لەسەر سوڵتان موزەفەرەدین نووسراوە، هەر هەمان ماوە بیرۆکەی وەرگێڕان و لێکۆڵینەوەی زیاتر دا لەسەر ڕۆڵ و مێژووی سەڵتەنەتی گۆگبۆرو.

ئەم زنجیرە کتێبە لەلایەن وەزارەتی ڕۆشنبیری و ئیرشادی قەومی عەرەبی جمهوریەتی میسری عەرەبیەوە بڵاوبۆتەوە، لە ساڵەکانی شەستەکان، بەشێک بووە لە بڵاوکراوەی جیاجیا کە ژمارەی کتێبەکان گەیشتۆتە ١١٠ کتێب، نووسەرانی میسری لەسەر ئەو کەسایەتیانەیان نووسیوە کە بە بەرهەم و ڕۆڵیان و کەسایەتیەکانیان، کاریگەریان هەبووە لەسەر مێژوو و ئاراستەی بیرکردنەوە و ڕۆشنبیری میسریەکان، یان ئەو کەسایەتیانە سوودیان بۆ درووستکردنی ئاستی ڕۆشنفیکرانیان هەبووە لەبواری سیاسەت و پزیشکی و مێژوویی و فیکری و زمانەوانی و

بواری جیاجیای دیکەدا لە میسر و جیهانی عەرەبیدا.

زۆرم پێ سەیر بوو، لە دوورەوە نووسەرێکی نەتەوەپەرستی عەرەبی، کتێبێک لەسەر سوڵتانی ئەربیل بنووسێت، ئێمەش ئاگاداری نەبین، ئە گەر ئەمە کەمتەرخەمی و خەمساری و ساردوسڕی نووسەران و ئێمەی هەولێری نەبێت، دەبێت چی بێت ؟؟

بەڵام دەبێت ئاماژە بە شتێک بکەم، لە هەندێک سەرچاوەی ئەکادیمی کوردستان و شاری هەولێر، ئاماژە بەو کتێبە کراوەو زانیاریان لێوەرگرتووە، هەروەها دەبێت بزانیین، کە باشترین سەرچاوەی زانیاری و نووسین لەسەر سوڵتانی گەورەمان سوڵتان موزەفەرەدین لەلایان پرۆفیسۆر دکتور موحسین حەمرەوە نووسراوە، وە لە چەندین نامەو کتێب و لێکۆڵینەوەی گەورەدا، لەسەر مێژو و کەسایەتی سوڵتانی نووسیوە، بەتایبەتی لە کتێبێکی خۆی بەناونیشانی: ئەربیل، لەسەردەمی ئەتابەگییاندا(اربيل في العهد الاتابكييه) کە لە ساڵی ١٩٧٦ لە بەغداد چاپکراوە، پاشانیش لەکوردستان چاپکراوەتەوە، هەروەها وەرگێردراوەتە سەر زمانی کوردی، ئەم سەرچاوەیە دەوڵەمەندترین کتێبە لەسەر مێژووی هەولێر، خۆشبەختانە، بەدرێژایی ئەو ماوەیەی من کارم لەسەر نووسین وەرگێڕانی ئەم کتێبەمان کرد، جەنابی دکتۆر موحسین موحەممەد حوسێن بەقاڵ، کە ناسراوە بە دکتۆر موحسین حەمڕە، کەسایەتییەکی شاری

هەولێرە، چەندین کتێب و لێکۆڵینەوەی گرینگی نووسیوە لەسەر هەولێر و قەڵا و مێژووی شاری هەولێر، هاوکاری زۆری کردووم و ئۆفیسی خۆی لە ئەکادیمی کوردستان و کتێبخانەی خۆی بۆ کردبوومەوە، زۆر یارمەتی داوم بۆ نووسین و لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەی هەندێک بابەتی مێژوویی ئامادەکردنی ئەم کتێبەم.

بە پێویستم زانی ئەم مێژووە دەوڵەمەندەی شاری هەولێر و پایتەختی هەرێمی کوردستان، ئامادەبکەم و ئەوەی لەسەر ئەو کەسایەتییە گەورەیە نووسراوەو وتراوە، ئامادەکراوە، چاپکراوە، هەوڵبدەم کۆیان بکەمەوە و لە دووتوێی کتێبێکی شایستەدا چاپی بکەم.

جگە لەمەش، لەکاتی ئامادەکردنی ئەم کتێبەمدا، گەیشتمە باوەڕێک، کە نووسین و پڕوسەی تەدووین و مێژوونووسینەوە، بەتایبەت نووسین لەسەر مێژووی سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، بریتییە لە نووسینی مێژووی مەملەکەتی هەولێر و هەولێرییەکان، لەبەرئەوە، پێموابێت، نەدەبوو من بە تەنیا، لەماڵەکەم، دابنیشم و بەبێ بەشداری کەسایەتی و مێژوونووسان و نووسەرانی دیکەی هەولێر، خەریکی ئەم کتێبەم بم، لەبەر ئەوە پێم باشتربوو، بیرۆکەی ئامادەکردنی ئەم کتێبەم لەلایان چەند کەسایەتی و شارەزا و نووسەر و سیاسی و خەڵکانی ناسراوی شاری هەولێر باس بکەم و بەکاری هاوبەش ئەم پڕۆژەیەم ئامادە بکەم.

دیارە پاش گەڕان بەدوای سەرچاوەکاندا، خۆشبەختانە، چاوم بەچەند کتێبێکی مێژوویی کەوت کە لەلایەن دکتور موحسین حەمڕە، نووسەر و گەورە مێژوونووسی کوردستان و هەولێر نووسرابوو، بەتایبەتی کتێبی: هەولێر لەسەردەمی ئاتابەگییاندا، کە دەتوانم بلێم باشترین سەرچاوەی زانیاریەکانە لەسەر ڕۆل ومێژووی هەولێر و سوڵتان موزەفەر نووسراوە.

جگە لەوەش لە چەند کتێبێکدا، هەندێک زانیاری کەم لەسەر ئەو سەردەم و کەسایەتیە نووسراوە، لە هەندێک ماڵپەرەکانی ئەنتەرنێت، نووسین و زانیاری بڵاوکراونەتەوە لەسەر مێژووی سوڵتان موزەفەر و یادی لەدایکبوونی موحەممەد پێغەمبەری ئیسلام (د.خ) و یادکردنەوەی ڕۆژی لەدایک بوونی موحەممەد پێغەمبەر (د.خ) لەشاری هەولێر، پاش خوێندنەوەی ئەو کتێبە و بینینی هەندێک بەڵگەنامەی مێژووی لەسەر ئەو کەسایەتیە گەورەیەدا، بۆم دەرکەوت کە ئێمە بەرامبەر کەسایەتییەکی زۆر گەورە و کاریگەر و زوڵملێکراوداین، بۆم دەرکەوت، کە ئێمە زوڵمێکی زۆر گەورەمان لە مێژووی هەولێر و سوڵتان موزەفەر کردووە، ئێمە هەر لە سەر ئەو سەرکردە گەورەیە هیچمان نەنووسیوەو نەزانییوە.

ئەم کتێبەو ئەو حیکایەتە، چیرۆکی عەشقی قەڵای هەولێرە، مێژووی سوڵتان موزەفەر و هەموو ئەو وەزیرو ڕاوێژکارانەی سوڵتانی هەولێر و ئەو ئەفسەر و

پێشـمەرگە و چەکدارانـەی ئـەو کاتـەدا کـە بەرگریـان لـە هەولێـر کـردووە، تاوەکـوو دوایـین نەفـەس و دوایـین دڵۆپـە خوێنیـان، بڕیـاری شـەڕو دیفاعکردنیـان داوە، بـۆ نموونـە، مێـژوو بـاس لـە دوو کـەس دەکات، لـە لێکۆڵنەوەیەکـی دکتـۆر محسـن حەمـڕە، نووسـەر و مێژوووناسـی گـەورەی شـاری هەولێـر، کـە هـاوکات ئەندامـە لـە ئەکادیمیـای کوردسـتان، لـە کتێبـی (چەنـد توێژینەوەیـەک لـە مێـژووی کـورددا)، تەدووینکـراوە کـە پـاش ئـەوەی سـوڵتان موزەفـەر لـە ١٨ مانگـی ڕەمەزانـی سـاڵی (٦٣٠ه)حوزەیرانـی ١٢٣٣ زاینـی، کۆچـی دوایـی دەکات، دوو لـە وەزیـرو و ڕاوێژکارانـی سـوڵتان موزەفـەر، کـە ناویـان (خالـص و بەرنەقـش)، بەگوێـرەی گێڕانـەوە و حیکایەتـەکان، ئـەو دوو کەسـە، دوو سـەرکردەی نزیکـی سـوڵتان بوونـەو کاری سـەربازی هەواڵگیـری مەملەکەتـی هەولێریـان کـردووە، پـاش ئـەوەی سـوڵتان دەمرێـت و بارودۆخەکـە تێکدەچێـت، مەترسـی لەسـەر مەملەکـەت زیـاد دەبێـت، بڕیـاری تاوەکـو دوایـن چرکـەو دڵۆپـە خوێنیـان بەرگریـان لـە قـەڵا و مەملەکەتـی هەولێـر کـردووە.

سـوڵتان مووزەفـەر گۆگبـۆرو، وەکـوو ئێمـەی هەولێـری و کـورد، عاشـقی هەولێـرو قـەڵای هەولێـر بـووە، مـن لـەزۆر شـوێندا شـاهێدی ئـەوەم کـە جەنابـی سـەرۆک مسـعود بارزانـی، خـۆی وەکـو هەولێرییـەک ناسـاندووەو خـۆی بـە هەولێـری دەزانێـت، کـەس وەکـو جەنابـی سـەرۆک

بارزانی عاشقی هەولێرو قەڵای هەولێر نیە، ئێ سوڵتان مووزەفەریش وەکو ئێمە یەکێک بووە لەو عاشقانەی کە دڵ و هەست و نەستی لە دەرگای ئەو قەڵایە دێرینەی هەولێر گەشەو نمای کردووەو بۆ ماوەی چل و پێنج ساڵ سوڵتانی ئەربیل بووەو سەرۆک بووە.

پاشان، دیارە ئەمڕۆکە هەولێر، پایتەختی هەرێمی کوردستانە، لە ڕووی ئاوەدانی و پێشکەوتنە جۆربەجۆرەکانەوە، هیچ کاتێک و هیچ زەمانێک، هەولێر وەکو مەڵبەندێکی شارستانی، لە زەمانی سوڵتان موزەفەرەوە تاوەکو ئێستا، پێشکەوتنی ئاوای بەخۆیەوە نەبینیوە، لەبەر ئەوە، دەبێت ئێمە خاڵێکی بەیەکتربەستانەوە لەنێوان ئەم دوو سەردەمە زێڕینەوە دروستبکەین.

سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی کە سەرکردەیەکی گەورەی کورد و ئیسلامی بووە، بەشداربووە لە بەهێزکردن و دروستکردنی بنەما و خەسڵەتەکانی دەوڵەتداری سوڵتان موزەفەرەدین، لە چەند کتێبێکی نوێی دکتۆر موحسین حەمڕە، بەتایبەتی لە کتێبی: قلائد الجمان – مصدرا للدراسە جوانب من تاریخ اربیل و الكورد –کە لە ساڵی ٢٠١٢ ئەکادیمیای کوردی بڵاوکراوەتەوە، زۆر بە وردی باس لە بنەماکانی دەوڵەتداری سەڵتەنەت و ئیمارەتی ئەربیل دەکات، باس لە ئەرک و ڕۆڵی وەزیرەکانی ئەو زەمانە دەکات.

سـوڵتانی ئەربیـل – سـەرۆكێكی ئـازاو دلێـر بـووە لـە شـەڕەكان، پیاوێكـی چاونەتـرس و خـاوەن كاریزمـا بـووە، لەگـەڵ ئەوەشـدا، زور لەخـودا ترسـاوەو پیاوێكـی سـەخی و دڵ میهرەبـان و خێرەومەنـد بـووە بـە واتـای وشـە مـرۆڤ بـووە، هیـچ زوڵـم و سـتەمێكی نەبـووە حوكمێكـی ڕەشـید و عادیـل و پاكـی هەبـووە، هەمـوو سـەرچاوە مێژوویـەكان بـاس لـە جوامێـری و پاكـی و نەزاهەتـی ئـەو سـەرۆكە دەكـەن.

لـە هەولێر بـووە، سـەرای سـەڵتەنەتی لەنـاو قـەڵا بـووە، خانـووی خـۆی و خێزانەكـەی لـە خـوارەوەی قـەڵا بـووە، لـەو ناوچەیـەی خـوارەوەی قـەڵا، كـە ئـەوكات پێیـان وتـوە (الربـض- كـە دەكاتـە لای باشـووری قـەڵا و ئەمڕۆكـە، لـە هەولێـر بەنـاوی گەڕەكـی عارەبـان ناسـراوە، پشـت مـەزار و مەرقـەدی سـوڵتان موزەفـەر لـە بەرامبـەر پارێـزگای هەولێـر.

سـوڵتان موزەفـەر، پێـش ئـەوەی بێتـە هەولێـر و حوكمـی سـەڵتەنەت بـكات، هەولێـر كـە ئـەوكات نـاوی (اربـل) بـووە، شـارێكی كـپ و خامـۆش و بێدەنـگ بـووە، بـە هاتنـی سـوڵتان موزەفـەر پێشـنیاركردنی ئاهەنـگ گێـڕان و یاددكردنـەوەی لـە دایكبوونـی پێغەمبـەری ئیسـلام، باروودۆخـی ئـەو شـارە و ناوچەكـە، بـە تایبەتـی شـاری هەولێـر، گۆڕانـكاری زۆر گـەورەی بەسـەردا هاتـووە، بۆتـە نێوەندێكـی فیكری-ڕۆشـنبیری- فیقهـی- عیلمـی ئیسـلامی گـەورە.

سـولّتان موزەفـەر، یەکەمین مزگـەوت و قوتابخانـەو نێوەنـدی ئیرشـادی ئیسـلامی دروسـتکردوە لـە قـەڵای هەولێـر، بەنـاوی -مزگەوتـی قـەڵا- هەروەهـا (المـدرس الموزەفەرییـە) و مزگـەوت و منـارەی موزەفەرییـەی دروسـت کـردووە، کـە بریتـی بـووە لـە مزگەوتێـک و قوتابخانەیـەک، قوتابیـان و پیاوانـی ئاینـی وانەیـان تێـدا خوێنـدووە ئـەو مزگەوتـە لەلایـان مێژوونووسـەکانەوە بـە المسـجد الاکبـر -مسـجد العتیـق- ناسـراوە واتـە مزگەوتـی کـۆن - ماڵـی کـۆن-، دووەمیـن مزگەوتـە پـاش مزگەوتـی قـەڵا.

لـە سـاڵی ٦١٥ هیجـری دەکاتـە ١٢٠٠ی میـلادی سـولّتان موزەفـەر بەشـدار دەبێـت لـە ناشـتنی سـاحبی تەکیـەی قـادری لـە هەولێـر کـە نـاوی شێخ ئەبـو محەمـەد عەبدولەتیـف بەکـری بـووە، لـە قەبرسـتانی گـەورە (مقبـرة الکبـری) لـە باشـووری قـەڵای هەولێـر. لـە زەمانـی ئەتابەگیـەکان ئـەم قەبرسـتانە نـاوی (المقبـرة الصوفیـة) بـووە و لێکۆڵینەوەکەمـان ئـەوەی سـەلماندووە کـە باوکـی زیـن الدیـن علـی کوچـوک هـەر لـەم قەبرسـتانە نێـژراوە.

سولّتان موزەفەر، دیوەخانێک و سەرا و شوێنێکی گەورەی هەبووە لە قەڵا و لە گەڕەکی سەرای- ناوی ئەو گەڕەکە لەو کاتەوە هاتووە، زاناو و نووسەرانی گەورەی ناوچەکەی لە هەولێر و لە سەڵتەنەت نزیککردۆتەوە، پشتگیریانی کردووە بۆ ئەوەی بتوانن خزمەتی ئاین و فەرهەنگ و مێژوو و ژیانی سیاسی- فەرهەنگی- ئاینی هەولێر و قەڵا بکەن.

سولّتان مزەفەر لە گەڕەكی سەرای -دیوانی سەرۆكایەتی سەلّتەنەتی هەبووە، هەموو رۆژێك لەگەلّ وەزیر و راوێژكارەكانی لە ناوە ئەو دیوەخانەوە دەوامی كردووە.

هەر لەو كاتەوە، شاری اربل- فەرهەنگی پێكەوە ژیانی خەلّك بووە، ئاینی جیا، زمان و مێژووی جیا، میللەتانی جیا پێكەوە لە كەشوهەوایكی خۆش كۆكردۆتەوە وە لەو كاتەدا یەزیدی و یەهوودی و مەسیحیەكان پێكەوە لە هەولێر ژیاوون بە بێ هیچ گیروگرفتێك.

چەندین خان و شوێنی حەوانەوەو كاروانسەرای دروست كردوە بۆ غەریبان و مێوانان و خەلّكی شوێنەكانی دیكەی جیهان.

سولّتان موزەفەر، خاوەن كەسایەتییەكی زۆر بەهێز و كاریگەر بووە، سیاسیەكی گەورە بووە، بەلاّم لەهەمان كاتدا زۆر عادل و و میهرەبان بووە.

سولّتان موزەفەر، لە نزیكەوە، لەگەلّ خەلّك ژیاوە، سەردانی بازاڕ و قەیسەری كردووە، لەخۆشی و ناخۆشیەكانی میللەت، بەشداری كردووە، لەكاتی مردنی یەكێك، پیاوێك، ژنێك، خۆی لە نزیكەوە بەشداری كردووەو لە گەلّ مردوەكە چۆتە سەرقەبران، قەبرستانێك هەبووە لەناو قەلاّ كە بۆ ماوەیەك پاش مردنی سولّتان موزەفەر لەو قەبرستانە دەینێژن، دوو قەبرستانیش لە خوارەوەی قەلاّ.

سولّتان موزەفەر لە خانەوادەیەكی ئازا و دلێر و

جۆمەرد و بە ئەخلاق بووە، بەدرێژایی تەمەنی خۆی لە شام و لە هەولێر، تێکەڵی نەبووە لەگەڵ خراپەکاری و زیادەڕەووی و خۆ دەرخستن و غرووری سوڵتانەکان، لەماڵیدا هیچ کاتێک خزمەتکار و کەنیزە نەبووە، پیاوێکی ئیماندار و پاک بووە. خاوەنی کارەکتەرێکی کەسایەتیەکی بە ئەخلاق و ئیماندار و بەتەقوا بووە.

زۆر بە سادەیی ژیاوە و مردووە، خۆی نزیک میللەت و فەقیر و لێقەوماوان بینیووە، خەریکی پارە و پوول و زێڕ و خشڵ نەبووە، هەمیشە سفرەی کراوە و دایم بووە، ناندەر و خێرکەر بووە، هیچ کاتێک بەتەنیا نانی نەخواردووە هەمیشە بەدوای کەسێک گەڕاوە پێکەوە نان بخۆن.

بەهیچ شێوەیەک دەستی نەبردووە بۆ -بیت المال- پارەی دەوڵەتی نەخواردووە، هەموو ئەو چالاکیانەی خۆی بە پارەی خوی کردووە. هەمیشە پارەی خۆی خواردووە.

ئەو مێژوونووس و نووسەر و کەسایەتیانە ڕۆڵیان هەبووە لە بووژانەوەو پێشکەوتنی شارستانیەتی مەملەکەت و ڕاوێژکاری سوڵتان بوونە، هەندێکیان بەسەفەر هاتوونەتە هەولێر و لە نزیکەوە، سوڵتانی هەولێر ومەملەکەتەکەیان بینیوە.

سوڵتان موزەفەر ڕاوێژکاری وەزیری زاناو و عاقڵ و پاکی هەبووە، وەکو خۆی بە پاکی و شەریفی حوکمیان

کـردووه، بـۆ هـەر مەسـەلەیەک و گیروگرفتێکـی میللـەت، گوێـی لـە ڕاوێـژکاران گرتـووە.

سـالانی حوکمـی سـوڵتان موزەفـەر، کـە ئـەوکات بـە ئەلملـک ئەلموعـەزەم، ناوزەنـد کرابـوو، هەولێـری گواسـتبۆوە بارودۆخێکـی زۆر پێشـکەوت و چاخێکـی زێڕینـی هەولێـر بـووە، لـە بـواری ئاوەدانکردنـەوەو مزگـەوت و یادکردنـەوەو پێشـکەوتنی بـازاڕو دروسـتکردنی قەیسـەری بـازاڕی داخـراوی شـار کـە تاوەکـو ئێسـتاکەش مـاوە.

پـاش ئـەوەی ئـەو کتێبـەم خوێنـدەوە، پـاش بیسـتنی مێـژووی ئـەو کەسـایەتیە گەورەیـە، بیرۆکـەی ئەوەشـم لا دروسـت بـوو، کـە دەبوایـە ڕۆمانووسـەکانمان لـە کوردسـتان، هاوشـێوەی نووسـەرە ئەڕوپایـی و جیهانیـەکان، ڕۆمانـی مێژوویـی لەسـەر کەسـایەتی سـوڵتان موزەفەرەدیـن بنووسـن، هاوشـێوەی (گابریـل گارسـیا مارکیـز)، کـە ڕۆمانـی مێـژووی لەسـەر سـەرکردەو کەسـایەتیە مێژووییەکانـی وڵاتـی خۆیـان نووسـیوە.

دیـارە مخابـن، ئێمـە لـەو بـوارەش هـەر کۆڵەوارییـن، جگـە لـەوەی ئێمـە مێـژووی خۆمـان نەنووسـیوەتەوە، لـە میانـی گـەڕان بـەدوای سـەرچاوە مێژوویەکانـدا، بـۆم دەرکەوتـووە، کـە هەوڵـی جیـددی دراوە کـە مێـژووی هەندێـک شـوێن و کەسـایەتی سـوڵتان موزەفەرەدیـن بشـێوێنن، تاوەکـو گەیشـتۆتە ئـەوەی کـە گومانیـان خسـتۆتە سـەر ڕۆڵ و مـەزار و قەبـرو شـوێنەواری ئـەو پیـاوە مەزنـەی مەملەکـە تـی خۆمـان.

پاش وەرگێڕانی کتێبەکەی دکتۆر عەبدولقادر ئەحمەد تولەیمات، خوێندنەوەو گەڕان بەدوای سەرچاوەکانی دیکەی زانیاری وکتێبە مێژووییەکانی تر لەسەر مێژووی سەڵتەنەتی پڕشکۆ و دەسەڵات و کەسایەتی پڕکاریزما و سیاسی گەورەی سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، بۆم دەرکەوت، کە مێژوو و توێژی ڕۆشنبیران و نووسەرانی هەولێر و هەولێرییەکان، کەمتەرخەم بوونە لە نووسین لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو پیاوە گەورەیە، کە ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە لە ئاوەدانکردنەوەو نووسین و فەرهەنگ و بونیادی شاری هەولێر.

پێم وابێت، کەمتەرخەمیش لە نێوەندە ئەکادیمی و زانکۆکانیش هەن، کە پەردەیان لەسەر حوکمی سوڵتانێک هەڵنەداوەتەوە کە ماوەی نیو سەدە لە قەڵای هەولێر،حوکمی پایتەختی کوردستانی کردووە. هەروەها زەینەدین علی کوچکی باوکی پێیشتریش حاکم و ئەمیری هەولێر بوونە.

مێژووی ناوی شاری هەولێر

(ئەوربیلــم – ئەربیلم–ارباایلــو – ئەربائیلــو– ئەربیــلا– ئەربل–ئەروبـل– هوربیـل– هەولێـر)

نــاوی ئێســتای شــار، هەولێــر کــە پایتەختــی هەرێمــی کوردســتانی عێراقــە، پــاش شــۆرش و ســەرهەڵدانی میللەتــی مەزڵــوم و ژێردەســتی حکومەتــی عێــراق، ســەرکردایەتی سیاســی کوردســتان و میللــەت و هەمــوو هێــزە سیاســیەکان ســەرۆکایەتی حکومەتــی هەرێمــی کوردســتانیان درووســت کــرد لــە ســاڵی ١٩٩١.

تاوەکـو نووسـینی ئـەم کتێبـە مێژوویەمـان، کـوردەکان، لــە کوردســتانی عێــراق، هەشــت کابینــەی وەزاری حکومەتــی کوردســتانیان درووســت کــردوە.

پاشــان پــاش ئــازادی عێــراق لــە حوکمــی دیکتاتۆریــەت لــە ســاڵی ٢٠٠٣، ســەرۆکایەتی هەرێمــی کوردســتان، لــە هەڵبژاردنێکــی گشــتی سەرتاســەریدا دروســت بــوو، میللەتــی کوردســتان، دەنگیــان دا، ســەرۆک مســعود مــەلا مســتەفای بارزانــی، وەکــو ســەرۆکی هەرێمــی کوردســتان هەڵبژێــردرا.

حکومەتــی هەرێمــی کوردســتان گرینگیەکــی زۆریــان بــە بوژانــەوە و پێشــکەوتنی شــاری هەولێــردا، لــە هەمــوو روویەکــەوە، هەولێـر گەشەســەندنێکی باشــی بەخـۆ بینیـوە.

مێــژووی ناولێنانــی شــار، لەچەنــد دەستنووســێکی کۆنــدا هاتــووە، لــە تۆمــاری مەلیکەکانــی ســولالەی ئــوور– ئــەور– کــە ٢١١٢– ٢٠٠٤ ســاڵ پێــش میــلاد، نــاوی شــار هاتــووە

(ئەوربیلــم)، پاشـــان (ئەربیلــم) کــە کەوتۆتـــە ســنووری ئیمپراتۆڕیەتــی ســولالەی ئــەور.

پاشـان دەقـە ئاشـووریەکان بـاس لـە (ئەربـا- ئەیلـو) واتـــە شـــاری (چـــوار خواوەنـــد)- ئەربـــا ئیلـــۆ- لـــەلای ســـۆمەریەکانیش و ئاشـــوریەکان بـــەکار هاتـــووە، لـــەو شـــارەدا، چـــوار خواوەنـــد هەبوونـــە.

پـاش ئەوانیـش لـە هەندێـک دەقـی فارسیدا هاتـووە، کـە بـە خەتـی مسـماری نووسـراون، (ئەربیـرا) کـە حیمایەتـی شـەڕی ئەسـکەندەری گـەورە کـراوە لـە دەستبەسـەرداگرتن و داگیرکردنـی عێـراق لـە سـاڵی ٣٣١ پێـش میـلاد، نـاوی هەولێـر (ئەربیـلا- ئەربـلا) هاتـووە

لـــە زەمانـــی مـــاوەی ئیســـلامیدا، (العهـــد الاســـلامی) نـــاوی هەولێـــر (ئەربـــل) بـــووە، لەبـــەر ئەوەشـــە کـــە لـــە لێکۆڵینەوەکەمانـــدا، ئێمـــە تەدوینمـــان کـــردووە ئەربـــل.

لــە ســەردەمی دەســەڵاتی کوردیــدا، نــاوی هەولێــر- ە و پایتەختــی هەرێمــی کوردســتانە.

ئەم ناوە بەم شێوەیەش داڕژاوە:

(ئەوربیلـــم- ئەربیلـــم- ئەربـــا ئەیلـــو- ئەربائیلـــو- ئەربیلا-ئەربل-ئەروبل-هوربیـــل- هەولێـــر).

لــە ســەرەتای دروســتبونی شارســتانی و شــاردا، بــەم شــێوەیە نــاوی قــەڵاو شــاری هەولێــر گەشــەی کــردوە.

ســوڵتان موزەفــەر گۆگبــۆرو، ســەرکردیەک و ســوڵتانێکی میللەتـــی هەولێـــر بـــووە، لـــە شـــەڕو جەنگـــی لـــە دژی خاچپەرستاندا، لەژێـر ئـاڵای سوپای سوڵتان سلاحەددین

ئەیوبییــدا نازنــاوی (گوورگــی شــین)ی پێبەخشــراوە، سـەڵتەنەت و سـوڵتان موزەفـەر تورکمـان بوونـە، ئـەوکات شــاری هەولێــر کــە بریتــی بــووە لــە قــەڵا و بازاڕێکــی بچـووک بـە زمانـی کـوردی و تورکمانـی، قسـەیان کـردووەو یەکەمیـن مەولودنامـە، بـە زمانـی تورکمانـی نووسـراوە، خەڵکـی بـە هـەردوو زمـان، هەروەکـو ئێسـتا، مامەڵەیـان کــردووەو بەهەمــان شــێوەش، زمانــی ســەڵتەنەتی و ئیـدارەی سـوڵتان موزەفـەر گۆگبـۆرو، بـە زمانـی کـوردی و تورکمانــی و عەرەبـی بـووە، لەبـەر ئـەوەی ئـەو کات، هەسـتی ئاینـی بەهێزتـر بـووە لـە هـەر ئینتیمایەکـی تـر، بــەڵام هەســت و نەســتی ســوڵتان هەولێــری و تورکمانــی بــووە، بــێ شــک، ســوڵتان موزەفەرەدیــن ســەرکردەکی تورکمانــی بــووە.

دەبێــت هەقیقەتێکــی مێژوویــی تریــش بووترێــت، کــە بــە نەزانــی و بەهەڵــە نووســین و بــەلاڕێ بردنــی ڕێچکــە مێژووییەکانــدا، لــەزۆر لــە نووســین و بڵاوکراوەکانــدا هاتــووە، لــەوەش زیاتــر وەکــو خــوو نەریتێکــی بــاو لەنــاو کۆمەڵــگای کوردیــدا، قســەیەک نووســراوە کــە گوایــە، مێــژوو و بــوون و دەســەڵات و پێگــە و نــاوی ســوڵتان موزەفەرەدیــن و یــان بوونــی میللەتــی تورکمــان پەیوەســت و گرێــدراوی تــورک و ســوڵتانە عوســمانییەکانە!؟ ئــەوەش بەڕاســتی پێچەوانــەی مێــژوو ئەنجامــی لێکۆڵینەوەکەمانــە:

تورکمانەکانــی کوردســتان هیــچ پەیوەندیەکیــان بــە ســەڵتانەکانی عوســمانی و تورکیــاوە نیــە، تورکمــان

لــە كوردســتان، وەكــو میللەتێــك و فەرهەنگێــك، پێــش دروســتبوونی ســەڵتەنەتی عوســمانیان بوونیــان هەبــووە، ڵەگــەڵ میللەتــی كــورد ژیــاون.

چەنــد ســەرچاوەیەک و نەخشــەی ئــەو زەمانــی حوكمــی ســوڵتان موزەفەریــان بڵاوكردۆتــەوە، كەنــاو و ســنووری كوردســتانی تێــدا هەبــووە.

مێــژووی ســەڵتەنەتی عوســمانیەكان لــە ســاڵی ١٢٩٩ دەســتی پێكــردوە، بــەڵام ســەڵتەنەتی ئەربــل لەســاڵی ١١٦٤ میلادیــەوە هەبــووە لەســەر دەســتی موجاهەدیــن قایمــاز پاشــان ســوڵتان موزەفەرەدیــن حوكمــی كــردوە لــە ســاڵی ١١٩٠ میــلادی، لــە هەولێــر ســەڵتەنەتی هەولێرییــەكان وجــودی هەبــووە، واتــە ١٣٥ ســاڵ پێــش دروســتبوونی ســەڵتەنەتی عوســمانیەكان، لــە قــەڵای هەولێــر سوڵتانێكی هەولێــری توركمــان حوكمــی كــردووە ئــەوەش گەورەتریــن بەڵگەنامەیــە كــە، ســەڵتەنەتی ئەربــل هیــچ پەیوەندییەكــی مێژوویــی سیاســی بــە ســوڵتانە عوســمانییەكان نەبــووە.

هەروەكــوو لــە پاشــكۆی ئــەم كتێبــەش هاتــووە و ئێمــە نیگارێكــی كــۆن و نامەیەكــی ســوڵتان صــلاح الدیــن ئەیوبیمــان لــە موزەخانەیەكــی فەڕەنســی دەســتكەوتووە، ئــەو هەقیقەتــە دەســەلمێنن، كــە شارســتانی و ســیمای دەوڵەتــداری لــە هەولێــر هەبــووە، پێــش درووســتبوونی ســەڵتەنەتی عوســمانیەكان.

ســەرچاوە مێژوویــەكان و هەندێــك كەســایەتی كۆنــی هەولێــر و مێژوونووســەكان ئامــاژە بــەوە دەكــەن، ئەزمونــی

دەسەڵات و حوکمی سوڵتانەکان لە کوردستان و لە قەڵای هەولێر گواستراوەتەوە تورکیاو دەگێڕنەوە کە هەولێرییەکی تورکمان بەشدار بووە لە سەرەتاکانی دروستبوونی دەسەڵاتی عوسمانییەکان.

سوڵتان موزەفەرەددین، لە ساڵی ١١٥٤ میلادی، لە موسڵ لە دایکبووە، لە ساڵی ١٢٣٣ میلادی لە ئەربل مردووە، بە درێژایی ٤٥ساڵ حوکمی هەولێری کردووەو عاشقی هەولێر و قەڵای هەولێر و هەولێرییەکان بووە، پاش مردنی یەکەمین جار لە قەڵای هەولێر نێژراوە، پاشان تەرمەکەی گواستراوەتەوە مەزاری خۆی لە خوارەوە، ئەو شوێنەی کە تاوەکو ئیستاکە خەڵکی هەولێر سەردانی دەکەن و ڕێزی لێدەگرن، ئەو قەبرەی ئیستاکە لە لای باڵەخانەی پارێزگای هەولێرە، لە شەقامی سوڵتان موزەفەرو قەبرو مەزارگەی خۆیەتی هیچ شکێک هەڵناگرێت، بە گوێرەی لێکۆڵینەوەمان، پاش ئەوەی پێغەمبەری ئیسلام دێتە خەونی سوڵتان، سوڵتان موزەفەر خۆشەویستی سەد بەرابەر.دەبێت و وەسیەت دەکات، پاش مردنی، تەرمی ببردرێتە نزیک پێغەمبەر (ص)، بەڵام لە بەر ئەوەی ئەو کاتەی وەفات دەکات، ڕەمەزانێکی زۆر گەرم دەبێت، لە خوارووی عێراق و جەزیرەی عەرەبی، شەڕ و فیتنەو ئاژاوەیەکی گەورە هەبووە، پاش هەوڵدانیان و سەفەرکردن، تەرمەکەیان هێناوەتەوە هەولێر، سوڵتان موزەفەر تەرم و قەبری لە هەولێری پایتەختی هەرێمی کوردستانە.

حوکمی سەڵتەنەتی ئەربل، حوکمێکی عادل و میهرەبان بووە، ئەوکات، نەخشەی کوردستان هەبووە، میللەتی کورد تێکەڵی میللەتانی تر بوونە، لە هەولێر، هەموو جۆرە ئاین و فەرهەنگ بوونیان هەبووە.بۆنموونە (یەزیدی و یەهودی و مەسیحیەکان) پێکەوە ژیاون.

سەردەمی سوڵتان موزەفەر یەکەمین سەردەمی زێڕینی هەولێر بووە لە رووی عیلم و فیکرو ئاوەدانی.

له دایک بوونی سوڵتان موزەفەرەدین زەینەدین عەلی کوچوک

سوڵتان موزەفەر لە ساڵی ٥٤٩ کۆچی (١١٥٤ زاینی) لە قەڵای موسڵ لە ناوچەیەکی نزیک لە رووباری دیجلە لە قەسرێکی شاهانەی ئەو زەمانە لە دایک بووە، خانەوادەی سوڵتان موزەفەر لە سەرایەک کە ناوی (ئاق سەرای) بووە واتە کۆشکی سپی باوکی وەزیر بووە لای خاوەنی موسڵ (صاحب موصل). ئاق سەرای لە سەردەمی ئەتابگیەکان دروستکراوە و ماڵی سوڵتان و ئەمیرەکان بووە پێیان وتووە دار المملكة و دار الحكم.

پاشان باوکی ئیمارەتی موسڵ جێ دەهێڵێ و دێتە هەولێر، دوایی ئەمیر بەدرەدین لؤلؤ ئەم خانووە داگیر دەکات و دووبارە نۆژەن دەکاتەوە لەو شوێنە حوکمی ئیمارەتی خۆی دەکات تاوەکو هێرشی مەغۆلەکان بەسەر موسڵ دەست پێ دەکا، ئەم سەرایە و سەرجەم خانوەکانی (دار الحكم) و سەرای ئیمارەتی موسڵ تێکدەشکێنێ و ئاگر لەم خانووە بەردەدات دیواری خانوەکە رەش دەبێت و پاشان ناوی دەبێتە قەرە سەرای واتە کۆشکی ڕەش.

کار و بەرنامە خێرخوازیەکان و دەوڵەتداری سەردەمی سوڵتان موزەفەر گۆگبۆرو

سەڵتەنەتی ئەربل، هەستاوە بە ئەنجامدانی ئەم پڕۆژە گەورانە:

١- دروستکردنی قوتابخانەیەکی گەورە بەناوی - مدرسە الموزەفەریە- (مدرسة دار الحديس) لە تەنیشت منارەی موزەفەریە، مزگەوتێکی گەورە، کە تێیدا خویندنی ئاین و مەولود و فیقهی ئیسلامی پەخشکردوەو پێشتریش مەدرەسەیەکی کۆنتر بەناوی المدرسة المجاهيدية - و العقيلية- لە حوکمی پێش سوڵتان موزەفەر هەبووە لە زەمانی ئەمیر موجاهیدالدین قایماز درووستکراوە،

لە ساڵی ٦٣٢ هیجری، لە سەفەرێکی سوڵتان موزەفەر بۆلای خەلیفەی عەباسی المستنصر باللە لە بەغدا و پاش ئەوەی وەکوو مەلیکێک ڕێزی لێگیراوە و پێشوازی لێکراوە، خەلیفە شیرێکی زۆر جوانی بە دیاری داوەتە سوڵتانی اربل- پاشان سوڵتان دەگەڕێتەوە هەولێر، لە ڕێگادا بە گووندی داقووق-دا تێدەپەڕێت، چاوی بە منارەی طاووق منارەسی - کە لە ساڵی ١٠٥٥ زاینی لەلایەن سەلجوقیەکانەوە دروست کراوە، بەرزایەکەی ٣٠مترە، کە منارەکە دەبینێت و زۆری پێ جوان دەبێت، دێتە خوارەوە و لەگەڵ خەڵک و کەسانی داقووق گفتووگۆ دەکات و سەرسام دەبێت بە جوانی ئەو منارەیە .

بیرۆکەی هەمان منارەی لە هەولێر لای درووست دەبێت،

فەرمـان و داوادەكات كـە هەمـان وەسـتا كـە نـاوی _– محمـد – بـووە و كرێـكارەكان بێنـە هەولێـر و منارەیـەک درووسـت بكـەن، دیـارە(وەسـتا موحەمـەد)، خـۆی نەهاتـووە، بـەڵام شـاگردێكی خـۆی دەنێرێـت كـە نـاوی(مسـعود مـراد) بـووە كـە تاوەكـوو ئێسـتاكە نـاوی ئـەو وەسـتایە لەسـەر دیـوار و دەرگای ڕۆژئـاوای منـارەی الموزەفەرییـە مـاوە .

مسـعود مـراد، بەشـێوەیەكی زۆر جـوان منارەكـە درووسـت دەكات، كـە بریتـی بـووە لـە ٤٠ مەتـر بەرزایـی، بـەڵام لەوكاتـەوە ٣ مەتـری ڕووخـاوە، لـە بەشـی خـوارەوەی منارەكـە نزیـک زەوی، شوشـەی ڕەنـگ شـینی بەكارهێنـاوە، وەكوو پەنجـەرە، كـە تاوەكوو ئێستاكە ئـەو شووشـە شینانە مـاون، ئـەو بەشـەی سـەرەوەی منارەكـە ڕووخـاوە بەهـۆی هەورەتریشـقە و كاریگـەری كەشـوهەوا لـە شـاری هەولێـر. هـەر لـە و كاتـەی كـە منارەكـە درووسـتكراوە، هینـدە جـوان بـووە، سـوڵتان موزەفـەر، مەكتەبێكـی گـەورە و مەزگەوتێكـی لەپاڵـدا درووسـتكردوە، نـاوی لێنـاوە (مسـجد و المدرسـة الموزەفەرییـە)، تەنهـا منـارە نەبـووە، وە بەهەڵـە پاشـان ناویـان بـردووە بـە منـارەی چۆلـی– ئـەو مزگەوتـە هێنـدە نـاودار بـووە لـە هەولێر ، پـاش مزگەوتـی قـەڵا درووسـتكراوە، نـاوی – المسـجد العتیـق– المسـجد الاكبـر– بـووە، وە هـەر لـەو كاتـەوەش نوێـژی جومعـە و جەژنەكانـی تێـدا كـراووە . ئـەو مزگەوتـە نزیكـی ماڵـی سـوڵتان موزەفـەر بـووە، لەبـەر ئـەوەی هەمـوو جومعەیـەک نوێـژی تێداكـردووە، وە ڕۆژانـی تریـش لـە مزگەوتـی قـەڵا نوێـژی كـردووە.

منارەی الموزەفەرییە- لە بوواری نەخشەسازی و هونەرییەوە، بە یەکێک لە نایابترین و سەرسامترین نەخشەسازی و تەلارسازی مێژووی کۆن و نوێ دەناسرێت.
دیارە هەر لە سالانی سیەکانەوە، لە هەولێر کاتێک مودیریەتی شارەوانی و شوێنەوارناسی لیوای هەولێر، ناونووسی ئەو شوێنەوارەیان کردووە، بێ گەڕانەوە بۆ ئەو مێژووە دەولەمەندەی مدرسە و المسجد الموزەفەرییە - کە دەبووایە ناوی (المسجد والمدرسە سولتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو) بایە، بەلام لەو کاتەدا، بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری هەولێر بەم شێوەیە ناونووس و تەدووینی مێژووی ئەو شوێنە گەورەیان کردووە :

منارەی مزەفەرییە- منارەی چۆلی لە سالی - ٥٨٦- ٦٣٠ ئەتابەگیەکان درووستیان کردووە،
ژمارەی تۆمار: ١٤٦٥ لە ١٧-١٠-١٩٣٥

لە هەقیقەتدا، ئەو شوێنە مەکتەبێک و شوێنێکی زۆر گەورە و گرینگ بووە، لە سەردەمی سولتان موزەفەرەدین، وە لە کتێبە مێژوویەکانی ابن خلكان و ابن المستوفی ناوی بە المسجد العتیق- المسجد الاكبر هاتووە . لەو شوێنەدا یەکەمیین وانەکانی فیقە و عیلم و مەعریفەتی اسلامی پەخشکراوون .
دەبوایەئەومزگەوتوقوتابخانەیەدووبارەدرووستکرابانەوە، ڕوح و وجود و گرینگی جارانی ئەو مەکتەبەی سەردەمی زێڕینی سولتان موزەفەر دووبارە گەڕابایەوە .

سولتان موزەفەر هەموو رۆژانی هەینی نوێژی جەماعەتی لە مزگەوتی (المسجد المظفرية) دەکرد، کە نزیکیماڵەکەی بوو. لەگەڕەکی الربظ لە خوار قەڵات، کە ئێستا ناوی گەڕەکی عەرەبانە لە هەولێر و نزیکی مزگەوتی المظفرية، رۆژانی تر لەگەڵ وەزیرو راوێژکارەکانی خۆی لە مزگەوتی قەڵات نوێژیان کردووە. المسجد القلعة یەکەمین مزگەوت بوو لە مێژووی شاری هەولێر، الجامع المظفرية دووەمین مزگەوت بووە کە پێیان وتووە الجامع الاكبر والمسجد العتيق.

لە مزگەوتی الجامع العتيق (المظفرية) خوێندن و فیقهی ئیسلامی و مەزهەبی شافیعی و حەنبەلی خوێندراوە بەبێ هیچ گیروگرفتێک. لە کاتێکدا سولتان موزەفەر خۆی موسڵمانێکی حەنەفی بووە، ئەمەش خەسڵەتێکی بڵندی ئاشتی خوازانەو پێشکەوتوو شارستانیەتی ئەم کەڵە پیاوە نیشان دەدات.

٢- مزگەوت و مەردەسەیەکی تایبەت لە گەڕەکی سەرای- لای شوێنی خۆی دروست کردووە بۆ خوێندن و شوێنی گفتوگۆی فیکری- ئیسلامی ڕاوێژکاران و مونەوەرەکانی نزیکی خۆی.

٣- کردنەوەو دروستکردنی قوتابخانەی قەڵات- بۆ وانە وتنەوەی ئاینی و فیکری و مێژوویی.

٤- سولتان موزەفەر سێ بنکەی گرینگی خزمەتگوزاری کومەڵایەتی دروستکردووە بۆ (بێوەژنان و بێکەسەکان- منداڵە بێ دایک و باوکەکان- بۆ ئەو منداڵە فڕێدراوانەی شار).

٥- دروســتكردنی بیمارســتانێکی بــاش بــۆ عیلاجکردنــی نەخۆشــیەکانی ئــەو ســەردەمە وە شــوێنێکی تایبــەت بــۆ کوێــر و نابینایــان، خــوودی خــوی ســوڵتان سەرپرشــتیاری پێویســتیەکانیانی کــردووە، ســوڵتان خــۆی چاودێــری دەکــردو یارمەتــی شــارەزاو تەبیبانــی داوە.

٦- دروســتکردنی خانەقایەکــی گــەورە لــە خــوارەوەی قــەڵا، کــە بریتــی بــووە لــە مزگەوتێکــی گــەورە، شــوێنێک بــۆ لێقەومــاوان و بــێ کەســوکار و غەریبانــی شــارو کوێــر و پەککەوتــە و فەقیــران، ســێ ژەم خواردنــی پێــداون و هــەر ســاڵێک دووجــار جلوبەرگیانــی پێــداون و هەمــوو ڕۆژێکیــش ســوڵتان موزەفــەر، خــۆی ســەردانی خانەقــای کــردووە، ئــاگاداری کاروبارەکانیــان بــووە.

دیــارە لێــرەدا خەســڵەتی دەوڵەتــداری و سیســتەمی سۆســیال بــە ئاشــکرا هەســت پێدەکرێــت، ئــەو سیســتەمەی ئێســتاکە لــە ئەوڕوپــا کاری لەســەر دەکرێــت، لــە کوردســتان و لــە ســەردەمی ســوڵتان موزەفەردەیــن بوونــی هەبــووە.

٧- دروســتکردنی کاروان ســەرا مێوانخانەیــەک بــۆ حەســانەوەی ئــەو خەڵــک و مێوانانــەی کــە لــە شــەوان لــە هەولێــر دەمانــەوە، ئــەو خەڵکانــەی کــە بــۆ زیــارەت و ســەردانی شــار هاتوونەتــە هەولێــر.

٨- گرینگتریــن پێشــنیار و کاری گــەورەی ســوڵتان موزەفــەر، پێشــنیار و پــڕۆژەی یادکردنــەوە یــادی لەدایکبوونــی پێغەمبــەری ئیســلام بــووە، کــە پاشــان موســڵمانی جیهــان، هەموویــان نوێنــەری خۆیــان دەنــاردە قــەڵای هەولێــر بزانــن

ئـەو يادكردنەوەيـە چۆنـەو ئەربـل چـۆن يـادى مەولـودى پێغەمبـەر دەكاتـەوەو دەبێتـە نەريتێـك بـۆ هەمـوو جيهانـى ئيسـلامى.

٩- لەدەرەنجامـى لێكۆڵينەوەكەمـان، هەروەكـوو لـە ئەلبومـى وێنەكانيـش بڵاوكراونەتـەوە

سـوڵتان موزەفەرەديـن گۆگبـۆرو، پـاش ئـەوەى چەنديـن جـار خـۆى و خێزانەكـەى چۆتـە زيارەتـى حـەج لـە مەكـە، گرفتـى ئاوخواردنـەوە و شـوێنێك بـۆ خوێندنـى قورئـان و مزگەوتێـك لاى سـوڵتان موزەفـەر گەلاڵـە ى كـردووە، ئـەوە بـووە هەروەكـوو دكتـۆر ناصـر الحارسـى باسـى كـردووە، كـە نووسـەرێكى سـعودى يـە:

لـە سـاڵى ٦٠٥ هيجـرى، لـە سـەر چيـاى عەرەفـات لـە مەككـە، قوتابخانەيـەك و مزگەوتێـك و عەمبارگـەى گـەورە درووسـتكراوە بـۆ گەياندنـى ئـاوى خواردنـەوە بـۆ موسـافيران و حەجكەرانـى ماڵـى خودا.ئـەو شـوێنەوارە تاوەكـوو ئێسـتاكەش مـاوە لـە مەككـە- لـە دەرگاى بـازان لـە عەرەبسـتانى سـعودى.

يەكێـك لـەو كار و گۆڕانكاريـە گەورانـەى كـە لەسـەردەمى زێڕينـى حوكمـى ئيمارەتـى اربـل و سـوڵتان موزەفـەر ئەنجامـدراوە، هينانـى مۆسـيقا و گرووپـى هونەرمەنـدان و وگۆرانيبـووە بـۆ دەشـتى هەولێـر و شـارەزوور .

موزەفەرەديـن زيـن الديـن علـى كچـك، كاتێـك لـە شـام دەبێت،سـاڵى ١١٨٧ ميـلادى، ئەوكاتـە زينالديـن يوسـف، بـراى خـاوەن وميـرى هەولێـر دەبێـت، بەيەكێـك لـە كەسـە

نزیکەکانی خۆی دەڵێت: ئەگەر حوکمی هەولێر، مەملەکەتی باب و باپیرانم بەنسیب بێت، هەموو ماڵ و موڵک و ئەوەی هەمە و دەیکەمە سێ بەش : بەشێکیان قەڵای هەولێری پێ ئاوەدان دەکەم، بەشێکی دەدەمە فەقیر و موحتاجان، بەشی سێهەمیش دەکەمە خێر و خێراتی دایم و لە هەر شوێنێکی ئەو دونیایە کاری خێر و خیراتی پێدەکەم .

پاش مردنی براکەی (زین الدین یوسف)، لە ساڵی ١١٩٠ میلادی، سوڵتان موزەفەر فوورسەتێکی زێڕینی بۆ هەڵدەکەوێت و دەبێتە جێگرەوەی خانەوادەکە ی دەبێتە سوڵتانی قەڵای هەولێر .

سوڵتان موزەفەر دووبرای تریشی هەبووە :

موزەفەرەدین گۆگبۆرو – زەینەدین یوسف(ینالتگین) – ئاق بۆرو.

ئاق بۆروی برای بە گەنجی وەفاتی کردووە، تەنها ینالتەگین کە میری اربل بووە، تاوەکوو پاش وەفاتکردنی، سوڵتان موزەفەرەدین لە حارانەوە دێتە هەولێر و دەبێتە سوڵتانی قەڵای هەولێر و دەشتی شارەزوور .

دیارە هەروەکوو سوڵتان موزەفەر بەڵێنی دابوو کاتێک دەسەڵات بگرێتە دەست لە قەڵای هەولێر و باسی کردبووە، ئاوای کرد، بەرنامەکانی بەو شێوەیە بەڕێوەچوون، کە پێشتر بەڵێنی بە خودا و خەڵکی دابوو، سوڵتان موزەفەرەدین، سروشت و بارودۆخ و هەموو شتێکی کۆمەڵگای قەڵای هەولێری گۆڕی..

سوڵتان موزەفەر یەکەمین کەسە کە مۆسیقاو گۆرانی ئایینی و دەروێشانەو ئاهەنگی هێناوەتە قەڵای هەولێر

هەر لەیەکەمین ساڵی دەستبەکاربوونی وەکوو صاحبی اربل- لە کتێبە مێژوویەکانی ئەو زەمانە - بە میری وڵاتانیان ووتووە - صاحب- سوڵتانی اربل، پێشنیار و بەرنامەی یادکردنەوەی مەولودی پێغەمبەری ئیسلامی کردووە، وە بەگوێرەی لێکۆڵینەوە مێژوویەکان، ئەوکاتە، گۆرانی و مۆسیقا نەبووە لەو ناوچەیە، هەتا ئەو ئاستەی کە بەشەرم و عەیبەوە باسی موسیقا و گۆرانی کراوە، بەڵام سوڵتان موزەفەر، گۆرانی و مۆسیقای هێناوەتە، هەولێر و ئەو ناوچەیە، لە بۆنەی یادکردنەوەی -مەولودنامە-ی پێغەمبەر، چەندین گۆرانیبێژ و هونەرمەند لە نوسەیبین و سەمەرقەند و شام هاتوونەتە هەولێر، بۆ بەشداریکردن لەو بۆنەیە کە ماوەی سێ مانگی درێژەپێداوە و برە پارەی سێ هەزار دیناری بۆ تەرخان کراوە .

سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، یەکەمین کەسە، مۆسیقا و گۆرانی هیناوەتە قەڵای هەولێر و دەشتی شارەزوور .

هەروەها کار و پرۆژەو خێر و خێراتیەکانی، بریتی بووە لە درووستکردنی مزگەوت لە هەر شوێنێکی جیهان، ئەگەر پێویستیان پێ هەبێت و بتوانێت، کاری بۆ بکات، لە زۆر،وڵاتان مزگەوتی درووستکردوە، بۆ نموونە لە شام مزگەوتی الحنابل- وە لە میسر و موسڵ بەناوی الموزەفەرییە- وە بە هاوکاری راستەوخۆی سوڵتان

و سەرپرشــتیکردنی کەســانی شــارەزا، درێــژە بــەو کارە خێرخوازیانــەی داوە .

بــۆ درووســتکردنی مزگەوتــی الحنابلــە- الموزەفــەری- ســوڵتان موزەفەرەدیــن ٣ هــەزار دینــاری ئەتابەگــی ناردۆتــە شــام، بــۆ ئاوەدانکردنــەوە و درووســتکردنی ئــەو مزگەوتــە، پاشــان هــەزار دینــاری تــری نــاردووە بــۆ ڕاکێشــانی ئــاو لــە گوونــدی- البــرزە.

کاتێــک موزەفەرەددیــن گۆگبــۆرو، دەبێتــە میــر و حاکمــی هەمــوو ناوچەکانــی (حران-اورفــە- موزەر-ســمیتان) لــە ســاڵی ٥٨١ - ٥٨٦ هیجــری.

لــە شــاری حــران- کــە ئیســتا نزیــک شــاری (شــانللی ئوورفەیــە) امیــر موزەفەرەدیــن علــی کوچــک لــە ســەرایەکی گــەورەدا کــە نــاوی (حــران ئاتــەش قەلعەســی) - حــران ئەتــەش قەلعــە ی درووســتکردووە، هەروەهــا لــە و شــارە منارەیەکــی درووســتکردوە بــەڵام جیــاواز لــە وەی لــە هەولێــر درووســتکراوە .

لــە٢٣ ی سیپتەمبەر ٢٠١٧، بــە گوێــرەی ڕۆژنامــەی الزمــان- ڕاپۆرتێکــی بڵاوکردۆتــەوە لــە ســەر کاری شوێنەوارناســانی تورکیــا لە شــاری حران و ئورفەی تورکیــا، هەواڵی دۆزینەوەی حەمامێــک بڵأودەکاتــەوە لــە ژێــر زەمینــی ئــەو ســەرایەدا کــە ســوڵتان موزەفــەر تێیــدا ژیــاوە لــە حــران- ســەرای حــران اتــش قەلعەســی-، چەنــد ژوورێــک و حەمامێکــی گەورەیــان دۆزیتــەوە، مەزەنــدە دەکرێــت، کــە ســوڵتانی موزەفەرەددیــن بــەکاری هێنــاوە، ئەوکاتــەی لــەو ســەرایەدا ژیــاوە.

لێکۆڵـەرەوە و پسـپۆڕانی تورکیـا زانیاریـان بڵاوکردۆتـەوە، کـە گوایـە، کـە ئـەو حەمامـە شـوێنی نورەدیـن الزنگـی و سـوڵتان صلاحەدینـە !!! بـەڵام لـە هەقیقەتـدا، ئـەو سـەرایە، لــە حــران- اتــش قلعــە بــووە، ســەرا و حەمامــی ســوڵتان مزەفەرەدیــن علــی کوچــک بــووە، میــری حــاران و اورفــە و مــوزە و ســمیتان .

سـوڵتان موزەفـەر، چەندیـن جـار سـەفەری حەجـی کـردووە، دیـارە لـەو سـەفەرەیدا، هەسـتی کـردووە، کـە گرفتـی نەبوونی ئــاوی خواردنــەوە هەبــووە لــە حیجــاز و لەســەر چیــای عەرەفـات- لەبـەر ئـەوە، لە سـاڵی ٦٠٥ هیجری، هەڵسـاوە بە ئەنجامدانـی پڕۆژەیەکـی گـەورەو ڕاکێشـانی ئـاوی خواردنـەوە بـۆ سـەر چیـای عەرەفـات(لـەو بەڵگەنامانـەی بەردەسـتمان، دەبینیـن کـە ئامـاژە بـە نـاوی سـوڵتانی اربـل- صاحـب اربـل کـردوو، کـە لـە سـعودیاوە بـە دەسـتمان کەوتـووە)

هەروەهـا دکتـۆر ناصـر الحارسـی کـە نووسـەرێکی سـعودی یـە، بـاس لـە ئەنجامدانـی ئـەو پـڕۆژە گەورەیـە دەکات، کـە سـوڵتانی اربـل، پـارە و کەسـایەتی پسـپۆڕی لـە هەولێـرەوە بـۆ نـاردوون :

لـە سـەر چیـای عەرەفـات لـە مەککـە، قوتابخانـە و مزگەوت و عەمبارگــەی گــەورە درووســتکردووە، بــۆ گەیاندنــی ئــاوی خواردنـەوە بـۆ موسـافیران و حەجکەرانـی ماڵـی خـودا

لــە عەرەبســتانی ســعودی، تاوەکــوو ئیمڕۆکــە پــلاک و تابلـۆی ئـەو پڕۆژەیـە هـەر مـاوە لەسـەر چیـای عەرەفـات. ئـەو پڕۆژەیـە شـانازیەکی گـەورەی تـری ئیمارەتـی اربـل و

هەولێریەکانە، کە ڕۆژێک لە ڕۆژان، سوڵتانێکی هێندە گەورە و دڵبڵند و میهرەبان و ئازا و خێرەومەندیان هەبووە، کە هیچ سنوورێکی نەبووە بۆ پڕۆژە و کارە مرۆییەکانی سوڵتان موزەفەرەدین.

لێکۆڵینەوەکان زۆر کەمن لەسەر کەسایەتی و کار و وردەکاریەکانی ئەو پیاوە گەورەیە .ئەگەر خودا فوورسەت بدات و بتوانم، تاوەکوو پێم دەکرێت، لێکۆڵینەوە لەسەر ئیمارەتی اربل و کەسایەتی ئەو سوڵتانە مەزنە درێژە پێبدەم .

دەمەوێت شتێکی زۆر تایبەتی خۆشم وەکوو نووسەرێک بدرکێنم، من ساڵانێکی دەنووسم و خەریکی کاری فەرهەنگیم، هەمیشە، لەسەر هەر مەسەلەیەک و کەسایەتیەک و بابەتێک، کە گرینگ بووبێت بۆ میللەت و کێشەی نەتەوەیی و خەڵک، هاتوومەتە کایەوە و لێکۆڵینەوە و بۆچوونم هەبووە، بەشداربوومە، لە درووستکردنی فەزای عمومی و بەوتار و هەڵوەستە ئەوەی درووست بووە بەیانم کردوە.

بەڵام کاتێک لەسەر کەسایەتی موزەفەرەدین علی کچک دەنووسم، هەست بە نارەحەتیەکی گەورە دەکەم، ئەو پیاوە هێندە پاک و خێرەومەند و دڵبڵند و ئازا و حەکیم بووە، بەڵام مێژوو بەهیچ شێوەیەک باسی نەکردووە، گۆڕغەریب ماوەتەوە و نەوەی نوێ هەرنەیناسیووە . کاتێک لەسەر ژیان و کەسایەتی و ساڵانی حوکمی ئیمارەتەکەی و شێوازی سەرۆکایەتی سوڵتان دەنووسم، بەرامبەر شێوازێکی سۆفیگەرانە و دەروێشەکان خۆم دەبینمەوە .

سـولْتان موزەفـەر، كەسـێكی زۆر سـادە و خاكـی بـووە، لەگـەڵ ئـەوەش سـوارێكی ئـازا و بـاش بـووە، بـەڵام هەرگیـز بـە سـواری ئەسـپ لەقـەڵاوە نەهاتووتـە خـوار، دوور بـووە لـە هەمـوو نمایـش و خۆدەرخسـتنی شـاهانە و جلوبەرگـی زۆر سـادە و سـاكاری پۆشـیوە، هەمـوو ڕۆژێـک هاتووتـە خـوارەوە و سـەردانی خەڵـک و فەقیرانـی شـار و پەككەوتەكانـی كـردوە .

بۆ یەكەمیـن جارە، كاتێک لەسـەر كەسـایەتیەک دەنووسـم، شـەرم دامدەگرێـت، هەسـت دەكـەم كـە دەربـارەی كەسـێكی پـاک و غەدرلێكـراو و جۆمـەرد و میهرەبان دەنووسـم.

مێـژووی قـەڵا و سـولْتانی گـەورەی اربـل- شـانازییەكی گەورەیـە بـۆ گەلـی كوردسـتان و میللـەت و فەرهەنگـی مەملەكەتـی ئێمـە، دەبێـت نـەوەكان، نـاو و كار و مێـژووی سـولْتان موزەفـەر هەرگیـز لـە یـاد نەكـەن .

١٠- لـە شـام و میسـر و موسـڵ و حەلـەب، شـوێنەوار و مزگەوتـی درووسـتكردووە، هەموویـان بـە نـاوی (مزگەوتـی الموزەفەرییـە) خوێندنـی قورئـان و پەخشـكردنی دینـی اسلامی و یـاد و زیكـری خـودای تێداكـراوە.- پـاش مردنـی سـولْتان موزەفـەر - خـودی ڕابیعـە خاتـوون سەرپەرشـتیاری كار و خێـرات و مزگەوتەكانـی كـردووە- هەمیشـە هاوكاریانـی كـردوە.

دیـارە مزگەوتـی قـەڵا لەلایـەن سـرفتكین ابـن عبداللـە دروسـتكراوە، هەروەهـا سـولْتان موزەفـەر خانەقایـەک و مزگەوتێـک لـە دیمەشـق دروسـت دەكات بەنـاوی (المسـجد الممظفریـة). هەروەهـا لـە موسـڵ مزگەوتێـک بەنـاوی (دار

الحدیـث) دروسـت دەكات (مسـجد الحنابـل) لــە دیمشـق لــە ســاڵی ٥٩٩ كۆچــی.

١١- سـوڵتان موزەفـەر هەمیشـە، پـارە و سـامانی تەرخانكردبـوو، بـۆ ئازادكردنـی موسڵمانانی دیـل لـە ئەوروپا و فەرەنگسـتان، هەمیشـە پارە ناردووە، دیلە -موسڵمانەكانی ئـازاد كـردووە. هەمیشـە پوڵـی نـاردووە و ئامـادە بـووە هـەر دیلێكـی شـەڕی موسـڵمانان و مەسـیحیەكان - بكرێتـەوە و ئازادیـان بـكات. جگـە لەمانـەش سروشـت و سـیمای حوكمـی سـەڵتەنەتی موزەفەرەدیـن گۆگبـۆرو هەمـوو خەسـڵەتەكانی دەوڵەتـداری هەبـووە، دراوی تایبـەت هەبـووە، درهــەم و دینـاری هەبـووە، كـە ئێسـتاكە لـە مۆزەخانـەی شارسـتانی هەولێـر پارێـزراوەو هەروەهـا ئـاڵای تایبەتـی هەبـووە. سـەڵتەنەتی هەولێـر بریتـی بـووە لـە ئاڵایەكـی ڕەنـگ شـین وە لــە ناوەڕاسـتیدا وێنــە و نەخشـی بازێـك هەبـووە، لــە هەمـوو شـوێن و نێوەنـد و دەزگاكانـدا وجودیـان هەبـووە لـەو زەمانەدا.لەسـەر دراوی ئـەوكات كـە درهــەم بـووە، هاتـووە:

درهـم الملـك المؤمـن- ملـك الامـراء- سـوڵتان مزەفەرەدیـن گوگبـۆرو

وە لــە سـەر ڕووەكـەی تـری ئـەو درهەمـە، وێنـەی سـوڵتان موزەفـەرە لەسـەر پشـتی شـێرێكدا

لــە دەرەنجامــی ئــەو لێكۆڵینەوەیــەداو بــە گوێـرەی ئـەو زانیـاری و كارانـەی سـوڵتان موزەفـەردا، بۆمـان دەردەكەوێت، لـە سیما و خەسڵەتی دەسـەڵاتی سـوڵتان موزەفەرەدیـن، كـە حاكمێكـی میهرەبـان و لەخواتـرس و بەڕەحـم بـووە، خێـرو

خێراتـی هەبـووە، دەرگای سـەڵتەنەتی بـەڕووی فەرهەنـگ و میللەتانـی دیکـەدا کردۆتـەوە، ئەوکاتـە هەولێـر، هەروەکـو ئێسـتاکە، شـوێنێک بـووە بـۆ غەریبـان، بـۆ فەرهەنـگ و نەتـەوە و ئاینزاکانـی تر.یەکێـک لـە پڕۆژە و کارە گرینگەکانی سـەڵتەنەتی موزەفەرەدیـن گۆگبـۆرو، یادکردنـەوەی لـە دایکبوونـی پێغەمبـەری ئیسـلامەو خۆشەویسـتی پێغەمبـەر لـە دڵ و دەروونـی سـوڵتان پـەرە دەسـێنێت تاوەکـو شـەوێک خەونێکـی زۆر خـراپ دەبینێـت.

سـوڵتان موزەفەرەدیـن، خاوەنـی سـمبوڵی دەوڵـەت و دەوڵەتـداری بـووە، سـوڵتان موزەفـەر سـەرکردەو و سـوڵتانێکی ئـازاد و سـەربەخۆ بـووە ژێردەسـت و ژێـر فەرمانـی هیـچ کەسـێک نەبـووە، بەهیـچ شـێوەیەک لەژێـر ئەمر و دەسـتووری هیـچ دەوڵەتێک نەبووە، لەگـەڵ ئـەوەش لەسـەردەمی ئـەو، سـەردەمی مەمالیکـەکان و میـرەکان بـووە.

ئـەو کات، لەهەمـوو ئـەو سـەڵتەنەت و دەوڵەتـە اسلامیانەی جیهـان، هـەر یەکێـک خەسڵە ت سیما و سـەمبۆ ڵی دەوڵەتیـان هەبـووە، لـە قـەڵای هەولێریـش بەهەمان شـێوە:

جگـە لـە ئـاڵا و درهـەم و دینـار، دەفتـەر و دیوانـی سـوڵتان موزەفـەر لـە دیوانـی سـەرای قـەڵای اربـل- هەمیشـە وەکـوو دەوڵەتێـک کاری ڕۆژانەیـان کـردووە، لـە مزگەوتەکانـی قـەڵا و خـوارەوەی قـەڵا، لـە خووتبەکانـدا، نـاو و حەمـدی خـودا و حەمدی سـوڵتان موزەفـەر کراوە – ناوهێنانـی لەلایـان پیـاوی ئاینیـەوە هەبـووە .

سوڵتان مزەفـەرەر خـۆی بـە بەشـێک لـە دەسـەڵات و حوکمی

ئەيوبيەكان زانييووە، لەژێر ئالأی صلاح الدين ئەيووبيی بووە.سيمای دەوڵەتداری و هەيبەتی دەوڵەت هەبووە، پاشايەكی عاديل و بە عيزەت و اخلاق بووە و سيمای پياوەتی و شەرەفمەندايەتی هەولێر بووە.

لە زەمانی سوڵتان تەعەدا و كوشتنی خەڵك و ناعەدالەتی نەبووە، سوڵتان موزەفەر نەيهێشتووە كەس تەعەدای لێبكرێت.

سوڵتان موزەفەر كەسێكی زۆر سادەو ساكار بووە دوور بووە لە هەموو خۆنمايشكردن و غرور و خۆدەرخستن، لەگەڵ ئەوەش خۆی لە خێزانێكی گەورە و هەميشە مەليك بوونە، بەڵام زۆر سادە ژياوە، جل و بەرگی سادە بووە، بەڵام كاتێك لەسەر قەڵا هاتووەتە خوار، هەميشە بەبێ هەسپ و بەپێ ڕۆيشتووە.

سەرچاوەكان باس دەكەن، لە مزگەوتی ئەلموزەفەريە پاش نيوەڕۆيان تاوەكو ئێوارە، لەسەر زەوی مزگەوت دانيشتووە، لەگەڵ مەلا و زانايان لەسەر حەسيرو زەوی نووستووە.

سوڵتان موزەفەر و رابيعە خانی خێزانی خاوەن كەسايەتيەكی سادەو خاكی و ميهرەبان بووينە.

شێواز و خەصڵەتەكانی یادكردنەوەی لە دایكبوونی پێغەمبەری ئیسلام لە لای هەولێر و سوڵتان موزەفەر

دیارە یەكێك لە كار و خێر و خیراتی سوڵتان موزەفەرەدین، یادكردنەوەی پڕشكۆی مەولوودی پێغەمبەر بووە، وە تاوەكوو ئێستاش خۆش بەختانە، ئەو گڕوتین و بەشدارییە خۆرسكانە هەر بەردەوامە، وە لە ژێر ئالای شەكاوەی كوردستان و لە سەر قەڵای هەولێر، هەمیشە ئەو یادە بەرز ڕادەگیرێت. سوڵتان موزەفەر، بۆ ماوەی سێ مانگ، بەردەوام ئەو ئاهەنگ و درووستكردنی خواردن و شیرناتی و خیرو خێراتەی هەبووە، لە پووڵ و امكانیاتی خۆی ئاهەنگی یادكردنەوەكەی كردووە.

سەرچاوە مێژووییەكان باس لە كووشتنەوەی: ٥٠٠٠ هەزار حەیوانی گەورە و ١٠ هەزار مریشك و صەد هەزار جەڕەی روون و ٣٠ هەزار سنی پاقلاوە و بە هەزار كیلۆ قەیماغ، هەموو ساڵێك وە بۆ ماوەی سێ مانگ ئەو ئاهەنگە بەردەوام بووە. هەموو ساڵێك ٣٠٠ هەزار دیناری تەرخان كردووە بۆ ئەو بۆنە گەورەیە.

سوڵتان هەموو ڕۆژێك پاش نوێژی عەسر، لە قەڵا دێتە خوار و سەردانی ئەو خەڵكە دەكات، كە لە پێش مزگەوتی خانەقای خووار قەڵا، خڕ بوونەتەوە و خەریكی زیكر و تەقوا و دوعان و شیرناتی دەبەخشریتەوە.بۆ ئەم بۆنەیەش، لەهەرچوار لای دونیا، مێوان و دۆست

و مێژوونووس و گەڕیدە و صۆفی هاتوونەتە هەولێر، لە نزیکەوە ویستوویانە مەولودنامە ببیستن و قەڵا و سوڵتانی هەولێر ببینن.

هەموو ئەو مێوان و خەڵکەش بۆ مانەوەیان، شوێنیان بۆ دابینکراوە، وە بە ئەمر و فەرمانی سوڵتانیش، پارەی هاتووچوونیشیان وەرگرتووە.بەمەش یەکەمین وڵات و سەرۆک لە جیهانی ئیسلام قەڵاتی اربل و سوڵتان موزەفەر بۆ یەکەمین جار بۆنەی لەدایکبوونی پێغەمبەرمان کردۆتەوە ئەمەش شانازیەکی گەورەیە بۆ میللەتی هەولێر و قەڵا سەرەبەرزەکەی.

چیرۆکی خەونە مەزنەکەی سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو

سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبورو، سێ شەو بە بەردەوام، کە نووستووە، پێغەمبەری ئیسلام دێتە خەونی، هاواری بۆ دەهێنێت، پێی دەڵێ هەڵسەو وەرە نەجاتم بدە، وا دوو فەرەنگی کافر بەتەمان قەبرەکەم و لاشەکەم بدزن و بمبەنە وڵاتی خۆیان، سوڵتان موزەفەر لە کۆشکی خۆی لە سەرای قەڵای هەولێر لە خەو ڕادەپەڕێت و خەونەکەی بۆ ڕابیعە خاتوون و وەزیرەکەی دەگێڕێتەوە، دوای ماوەیەکی کورت بڕیاری سەفەری مەدینەو قەبری پێغەمبەر دەدات.

ئەم خەونەو ئەم چیرۆکە، لەیەکەمین مەولودنامەی پێغەمبەری ئیسلامدا کە بە ئەمری سوڵتان موزەفەردا ئامادەکراوەو بەزمانی تورکمانی نووسراوەو بڵاوکراوەتەوەو بۆ یەکەمیین جار لە مزگەوتی قەڵات لە ساڵی ٥٨٦ ه / ١١٩٠ میلادی، لەلایان ئیمامی مزگەوتی قەڵات خوێندراوەتەوە، دەقی ئەم چیرۆکە لە کتێبی مەولودنامەی تورکمانی بڵاوکراوەتەوەو هەموو جیهانی ئیسلامی بڵاویان کردۆتەوە.

تاوەکو ئەمڕۆکە، مەولودنامەی تورکمانی لە کوردستان و بەتایبەتی لە شارەکانی هەولێر و کەرکووک و تەلەعەفەر و دوز، لە مزگەوتەکان و لە بۆنەکان و لە ماڵان دەخوێندرێتەوە.

ئەو دەقەی خوارەوەش، دەقی وەرگێڕدراوی

مەولوونامــەی پێغەمبــەرە بــە زمانــی کــوردی، لەلایــان مامۆســتا قــازی ڕەشــادە ئەفنــدی کاری وەرگێــڕان و نووسینی ئـەو خەونـە مەزنـە دەگێڕێتـەوە کـە کاتـی خـۆی سـوڵتان موزەفــەر بینیویەتــی.

لەو زەمـانی هیچ وا ئاخر زەمـــان
ڕوو لە دین کەن حازران ئەهلی ئیمان
فرسەتە تۆبـەی بکەن بە گیان و دڵ
توندە ڕشتەی دینتان مەیکەن بەشل
پشتی یەکتر بەرمەدەن گەر مووئمنن
وەک بـرا بن چونکە هـەروا شـیرنن
کافـر و زندیق و دهری دین بەتـاڵ
با بتـان بینن بسوتێن وەک زوخـال
تەرکی ڕوکنی دین مەکەن صوم و صلات
هەم حەج و کلمەی شهادات هەم زکات
یەک بەسەد ئەجری هەیە هەر ئیشی باش
بانـەچێ وقتت بە بێ هودە و بـەلاش
خێری مـەولود کردنیش زۆر گـەورەیە
چونـکە ئەو بۆ ڕۆژی دینت مایەیە
هەرکەس بێ خزمەتی مەولود بـکا
وەختی مەرگی بێ شکە ئیمان دەبـا
لە وەختی خۆی دەڵێن سلطان مظفر
ئەمیـری شـاری هەولێر بو مـوقر
شریعەت بۆ هەموو ئەحکامی عادل

لە بۆ مـدح ثنا بۆ زاتی قابـل
لە مەولود کە دەیکرد صرفی ماڵی
لە کن ماڵـی نەبوو فکر و خـەیاڵی
هەموو ساڵێ بە دائم یازدە مانگان
گەلێ ئەشیای دەنارد بێتن لە شاران
لە گـاو کاوڕ و گامـێش و تەیـران
لە بۆ مەولود دەکوژراوە چەند هەزاران
بە ئەمری وی بە خاتـر یـان بـە پـارا
دوو سـەد عالـم دەهـاتن لای بـخارا
مقام بێژ و مجود هەم کتێب خـوێن
دەهاتن دادەنیشتن چین لە دوو چین
لە شـار و دێ گەلێ دەروێش و فـەقیر
دەهاتن سەر ضیافت گەنج و هەم پیر
پریـای پـێ دەکرد ئەنـواعی لالـە
لە بۆ شیطان نەبو لەو جی مجالە
لە قلعە و ماڵ و تەکیە و خوار قەلاتی
شەوێ نوستن نـەبوو تـا رۆژهەڵاتی
هەرا و کەیف بوو ڕۆژی مـەولود
دەیانگۆ کۆرەبی شیطانی مطرد
مزفەر نوستبو پێشی بـەیانـی
گەیشتە خزمەتی گەورەی جیهانی
سراحەت پێی دەگۆ ئەی نوری چاوم
ئەگەر گیر بی نەیەی بۆ لام نەماوم
وەرە زوبە لەبۆ شاری مەدینە

خلاسم کە لە دەست ئەم دو لعینە
سفاتی ئەم دو شخسی پیسی مردار
بەژن کورتن ضعیفن عینی سەگسار
فرەنگن بێ ڕدێنن سوورە ڕوویان
ئەگەر دقەت بکەی زەردیشە مویان
لە حجرەی مسجدن جێیان مەتینە
خەریکن ئیش دەکەن لەم ژێر زەمینە
تەمایان وایە لەم قەبرەم دەرێنن
لە ناو قەومی فەڕەنگی بمسوتێنن
لە دەهشەت ڕاپەری نەیما قەراری
ندای کرد بێ وەزیری ئیش و کاری
بەیانی خەونی خۆی کرد لای وەزیری
وەزیـــر عاقل بوو رێیـــدا بۆ مســـیری
ئەوێدەم رێکی خست چەندین هەزار بار
لەگەڵ زێڕو درەم ڕوی کردە ئەم شار
وســولی بو لەو بۆ شـــاری مدینە
لە حەژمەت هەردوو چاوی پڕ لەخینە
دەبـــا بێتن عمومی ئەهلی شـــاری
خەڵاتیان کەم وەکو هەوری باری
ئەوی هات دقەتی لێ کرد بە قەستی
لە زێڕی پێی دەبەخشی پڕ بە دەستی
نەبوو حاسل مرازی بەم عطایە
دەبا بێتن ئەوی لەم شارە مایە
دەیانگۆ غەیری دوو کەس کەس نەمایە

قبول ناكەن عطا پێيان خەتايە
دەبێ بێن خۆش و ناخۆش ئەو دوو زاتە
هەتا بەش وەرگرن زوو لەم خەڵاتە
كە هاتن ئەو دوو چاو شينى فرەنگى
وەكو خەو بوو لە لاى ئەوساف و ڕەنگى
ئەوانى دى دڵى گەش بو ئەوێ دەم
نەما حزن و كدر لاچو هەموو غەم
سوئالى كرد لەوان جێتان لە كێيە
لە شارى دادەنيشتن يان لە دێيە
دەيانگۆ ئەهلى شارين عارەبيشين
بە دائم ئيشمانە خزمەتى دين
لە منداڵى بە ئيشى چاكە فێرين
لە حوجرەى ساكنين زۆر ئەهلى خێرين
لە بۆ حوجرەى لەگەڵ وان چوو بە توندى
بە ژوور كەوت چاوى كەوتە تەختە بەندى
كە تەختە دارى لابرد ژێر زەمين بوو
وەكو پێبلقە بۆ خوار چين بە چين بوو
لە حوجرەى هاتە دەر پاشاى هەولێر
يەقەى هەردوو لەعينى گرت وەكو شێر
بەرامبەر روضە رايخستن بە مەترەق
بڵێن ڕاستى نەخۆ دەوكەم بەدو شەق
دەيانگۆ كافرين ئەهلى فرەنگين
فدايينە گەلێ نێزيكى مەرگين
خەريك بووين گەر بسوڕابا لە بۆمان

رسول اللە ی ببەین بۆ لای خۆمان
لەوێندەر بیسوتێنین کەس نەزانی
هەتا کافر بە قوەت بێ ئیمانی
بەسراعەت دەست و پێی هەردوکی بەستا
لە بۆ ئیعدامی وان عالەم دەوەستا
لەپێش چاوی ئەهالی و جملە میللەت
سەری هەردوکی پەلدا شا بەحدت
لە چار ئەطرافی روحهی فخری عالەم
بە ئەمری رێکخرا سدێکی محکم
بە قوولّی بیست گەز و پانی دوازدە
بە ئاسن دارژا بوو عەینی جادە
بە فضلی حرمتی ئەو مانگی مەولود
خەنی بوو شا گەیشتە جملە مقسود
هەر کەسێ دەیوێ ببینێ رێی نەجات، لێ بدا بۆ ڕوحی پێغەمبەر سەلاوات
((اللە صل علی سیدنا وسلم)) محمد و علی الە وصحبە

دیارە پاش ئاشکرابوونی پلانەکە بۆ دزینی تەرم و مەزارگەی پێغەمبەری ئیسلام بۆ فەڕەنگستان، سوڵتان موزەفەر هەردوو تاوانبارەکە دەکوژێت، پاشان سەرچاوە مێژوویی یەکان باس لەوە دەکەن، کە سوڵتان موزەفەر گۆگبۆرو، هەڵدەستێت بە درووستکردنی پشتێنێکی ئاسنین بۆ قەبری پێغەمبەر (ص)، لە چوارچێوەی قەبرەکە بە قوڵی ٣ متر هەڵدەکۆلێت و بە ئاسن پڕیان دەکاتەوە بۆ ئەوەی کەس نەتوانێت لە

ژێـرەوە دەسـتاكری قەبرەكـە بكات.بـەم شـێوەیە مەزارگـەی پیغەمبـەر زۆر بـە باشـی پارێـزگاری لێوەكـراوە.

بـە ئەمـری سـوڵتان موزەفـەر پشـدێنێكی بەهێـز دروسـتكراوە بـە قووڵـی بیسـت گـەزو پانـی دوازدە گـەز بـۆ پارێـزگاری قەبـری پێغەمبـەر.

کرۆلۆنۆلوژی سوڵتان موزەفەرددین گۆگبۆرو سوڵتان و میری ئەربل

• *(٥٤٩-٦٣٠هیجری)/ (١١٥٤-١٢٣٣ میلادی)*

ناو و نازناوی: ئەبو سەعید موزەفەرەدین گۆگبۆرو کوڕی زەینەدین ئەبوالحەسەن عەلی کوچک کوڕی بکتکین ئبن موحەممەد تورکمانی.

نازناوەکانی: گۆگبۆرو (گوورگی شین) - مەلیکی گەورە - سوڵتان- میر-مەلیکی میرەکان- ملک الامراء - الملک العادل- شێری ئازا - میری میران.

دەربارەی حیکایەتی لە دایکبوونی سوڵتان موزەفەرەدیین، لە سەرچاوەیەکی زۆر کۆنیش هاتووە (جامع الحنابلە- الموزەفەری- بصالحیە جبل قاسیون) کە کتێبێکی دکتور محمد موتیع الحافیزە- دەستنووسێکی کۆن بووە بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٢ لە بەیرووت چاپکراوە، باس لە لە دایکبوونی موزەفەرەدین زەینەدین دەکات لە قەڵای هەولێر . بەڵام جەنابی موحسین حەمرا -ی مێژوونووسی ناودار ئەو سەرچاوەیە بە درووست نازانێت .

دیارە هەر لەو سەردەمەوە ناوی مظفر یان مظفرالدین بەشێوەیەکی بەربڵاو لە ئیمارەتی اربل و کوردستان بڵاوبۆتەوە.

• ساڵی ٥٤٩ هـ/١١٥٤ میلادی

موزەفەرەدیــن زەینەدیــن عەلــی کچــوک، کــوڕی میرێکــی گــەورەی قــەڵای هەولێربــووە، ئــەو کات باوکــی لــە موســڵ بــووە، لــە قــەڵای موســڵ لــە دایکبــووە. باوکــی وەزیــر بــووە، لای صاحــب موصــل. براکانــی (ئــەق بــۆر و زیــن الدیــن یوســف ینــال تکیــن). ئەبــو ســەعید موزەفەردیــن ئەلتورکمانــی لــە کۆشــکی ســپی -ئــەق ســەرای- کــە پاشــان نــاوی بۆتــە قــەرە ســەرای لــە دایــک بــووە لــە قــەڵای موســڵ.

لــە قــەڵای موســڵ لــە لــە دایــک بــووە، ئــەو کاتــە میــر موجاهەددیــن قایمــاز میــری ئەربــل بــووە لــە جیاتــی زەینەدیــن عەلــی کچکــی باوکــی.

• ٥٦٣هـ/١١٦٨ میلادی

پــاش مردنــی زەینەدیــن عەلــی کچکــی باوکــی یەکەمیــن جــار ســوڵتان موزەفەرەدیــن، حوکمــی میرنیشــی ئەربلــی وەرگرتــووە، ئەوکاتــە تەمەنــی تەنهــا ١٤ ســاڵ بــووە.

• ساڵی ٥٦٦ هـ /١١٧٠ میلادی

لەگــەڵ ســەرهەڵدانی کێشــەی گــەورە لــە نیــوان ســوڵتان موزەفــەر و موجاهیدیــن قایمــاز، هەولێــری جێهێشــتوەو چۆتــە موســڵ، ئەوکاتــە ئەتابەگیــەکان حوکمــی موســڵیان کــردووە میــر ســەیفەدین غــازی ئبــن مــودود لــە حارانــەوە لــە شــام هاتبــووە موســڵ لــە

ساڵی ١١٨٠ میلادی. ئەم ڕووداوە لای سوڵتان موزەفەر زۆر ناخۆش و کاریگەر بووە. کاتێک سەڵاحەدین شاری حاران داگیر دەکات سوڵتان موزەفەر دەبێتە حاکم و سەرداری شاری حاران، بەهەمان شێوە ئەو سەردەمەی سوڵتان موزەفەر لە حاران سەردەمی زێڕین و درەوشاوەی حاران دەبێت. شار ئاوەدان دەبێتەوە و لە هەموو بوارێکەوە پێش دەکەوێت. هەر وەکو شاری هەولێر، منارەیەکی گەورەی تێدا دروست دەکات، کە تاوەکو ئێستا ئاسەواری ماوە و ئەو سەرایەی تێدا ژیاوە بۆتە شوێنێکی شوێنەواری ناسراو لە تورکیا.

- *ساڵی ٥٧٨ هـ / ١١٨٢ میلادی*

چۆتە نێو سوپاکەی مەلیک سلاحەدین ئەیوبی وەکو سەرکردەیەکی ئازاو دلێرو بە موخلیسی جەنگاوە، لەلای سلاحدینەوە زۆر ڕێزی لێگیراوەو شاری رەحای هێناوەتە ژێر دەسەڵاتی ئەیوبیەکانەوە.

- *٥٨٠ هـ /١١٨٤ میلادی*

بۆ یەکەمین جار سەرکردایەتی سوپایەک دەکات لە نێو سوپای سلاحەدین ئەیوبی لە شەڕی خاچپەرستان هێرشی شاری نابلوس دەکات، هەروەها بەشداری دەکات لە شەڕی سەفووریە دژی مەسیحیەکان، لەم شەڕانەدا ناوبانگێکی زۆر پەیدا دەکات.

• ٥٨١هـ / ١١٨٦ میلادی

لەگەڵ سوپای ئەیوبی بەشداری دەکات لە پەلاماردان و چواردەورەگرتنی شاری موسڵ بەمەش شارو ناوچەکانی موسڵ دەکەونە ژێر دەسەڵاتی ئەتابەگییەکانی موسڵ و دەوڵەتی سلاحەدینی ئەیوبی.

• ٥٨٤ هـ/١١٨٨ میلادی

بەشدارییەکی گەورە دەکات لە سەرکردایەتی سوپای ئەیوبی لە شەڕی حەتین- ئەو شەڕە گەورەیەی کە خاچپەرستان تێیدا شکستیان هێناو سوپای ئیسلامی تێیدا سەرکەوتن.

هەروەها هەمان ساڵ، بەشداری کردووە لە شەڕی ئەلبورج- لە شاری ئەنتروسوس لە کەناری شاری دیمەشق لە شام.

• ٥٨٥هـ/١١٨٩ میلادی

بەشداری شەڕێکی زۆر گەورەو گرینگ دەکات لە عەکاو تێیدا سوپا سەردەکەوێت

• ٥٨٥هـ/١١٨٧-١١٨٩ میلادی

ئەوماوەیە درێژەی کە سوڵتان موزەفەرەدین لەژێر ئەمرو فەرمانی سوڵتان سلاحەدینی ئەیوبی بووە، وەکو سەربازێک و سەرکردەیەکی ئازاو و موخلیسی

سـلاحەدین بـووەو ڕێـز و مەقامێکـی تایبەتـی هەبـووە لای سـلاحەدین و زۆر هەڵوێسـت و ئازایەتـی و مەردایەتـی لێبینـووە، وەکـو وەفایـەک و خۆشەویسـتیەک، ڕابیعـە خاتوونـی خوشـکی خـۆی داوەتـە سـوڵتان موزەفەرەدیـن گۆگبـۆرو ئیعلانـی هاوسـەرگیریان کـردووە لـە سـاڵی ٥٨١ە/ ١١٨٦ میـلادی.

دیـارە سـەرچاوە مێژووییـەکان ئامـاژە بـە وە دەکـەن، پاشـان، سـوڵتان سـلاحەدینی ئەیوبـی، پـاش ئـەوەی نورەدیـن زەنگـی دەمرێـت، سـلاحەدین، عسـمەت خانـی بێوەژنـی نورەدیـن دەخوازێـت لـە سـاڵی ١١٧٦ میـلادی.

پاشـان کـە بـۆ جـاری دووەم پـاش ئـەوەی لـە تەمەنـی لاویـدا، سـوڵتان موزەفـەر لـە ئەربـل دێتـە دەرەوە، ئەمجـارە لەگـەڵ خێزانەکـەی ڕابیعـە خاتـوون دێنـەوە هەولێـر، بەگوێـرەی بەڵگەنامـە مێژووییـەکان کـە هەردووکیـان عاشـقی هەولێـر بوونـە، ئەمجـارە پێکـەوە دێـن و لـە قـەڵای هەولێـر لـە گەڕەکـی سـەرای- لـە دیوەخانـی سـوڵتان موزەفـەر دەژیـن و حوکمـی هەولێـر دەکات لـە سـاڵی ٥٨٦ە/١١٩٠ میـلادی.

زانیـاری زۆر کەمـە لەسـەر کەسـایەتی رابیعـە خاتـوون، پێشـتر مێـردی کـردووە بـەڵام مـردووەو هیـچ منداڵیـان نەبـووە لـە مێـردی یەکەمـی، سـاڵانێکی درێـژ لەگـەڵ سـوڵتان موزەفەرەدیـن دەژی و زۆر یەکتریـان خـۆش ویسـتووە، هەردووکیـان لـە قـەڵای هەولێـر ژیـاون و خاوەنـی کەسـایەتییەکی سـادەو خۆشەویسـت و نزیـک

خەڵـك و میللـەت بوونـە، کاتێـک بڕیـاری هاتنیـان دەدەن بۆ هەولێـر، رابیعـە خاتـوون زۆری پێخـۆش بـووە، چونکـە دەزانێـت ئەربـل، شـوێنی لەدایکبـوون و مەملەکەتـی بـاب و باپیرانیەتـی، تاوەکـو مردنیـان لـە هەولێـر دەمێننـەوە.

سـوڵتان موزەفـەر پیاوێکـی داوێـن پـاک و ئیمانـدار بـووە، لەخواترسـاوە، هیـچ کەنیـزە و ژنـی تـری نەبـووە تاوەکـوو رابیعـە خاتـوون دەبێتـە خێزانـی، زۆریشـی خـۆش ویستووە، وە وەکوو کەسێکی نزیـک و ڕاوێژکارێـک هەمیشـە گوێـی لێگرتـووە، وە رابیعـە خاتـوون ئـاگاداری هەمـوو وردەکاریەکانـی دەوڵـەت و خێـر و خێراتـی سـوڵتان بـووە.

- **٥٨٦هـ/١١٩٠ میلادی**

دەبێتـە سـوڵتانی مەملەکەتـی ئەربـل، پـاش مردنـی زەینەددیـن یوسـف، لەبـەر ئـەوەی کەسـی تـر شایسـتەو سـیفەتی شـەڕعی و خێزانـی نەبـووە جگـە لـە سـوڵتان موزەفـەر، و پـاش مردنـی بـاوک و براکـەی، فورسـەتێکی زێڕینـی دەبێـت بگەڕێتـەوە هەولێـر، ئیعلانـی سـەڵتەنەتی خـۆی بـکات و سـوڵتان سـلاحەدین ئەیوبـی زۆر پشـتگیری کـردووە، هـاوکاری سـوڵتان موزەفـەری کـردووە بـۆ دامەزراندنـی سەڵتەنتی و سیاسـی و عەسکەری و ئابووری.

ئەمـەش سـیماو خەسـڵەتێکی ئاشـکرابووەو کتێـب و نووسـین و بەڵگەنامـەکان ئەمـە دەردەخـەن، چونکـە پێشـتر بـاوک و بـرای سـوڵتان موزەفەرەدیـن حوکمـی ئەربلیـان کـردووە، بـەڵام کاتێـک سـوڵتان موزەفەرەدیـن گۆگبـۆرو

دێــت، ســەردەمێکی زێڕیــن و درەوشــاوە لــە هەولێــر دەســتپێدەکات، پێشــتر گەڕیــدەکات کاتێــک دەتوینــی وەزع و بارووددۆخــی هەولێــر و قەڵایــان کــردووە، باســی شــارێکی خامــۆش و بێدەنــگ و ســەدا و دواکەوتــو کــراوە، بــەڵام پــاش ئیعلانــی حوکمــی ســەڵتەنەتی ســوڵتان موزەفــەر کــراوە، بەتایبەتــی پێشــنیارە گــەورە مێژوویەکــەی دەربــارەی یادکردنــەوەی لەدایکبوونــی پێغەمبــەری ئیســلامی کــردووە، زۆربــەی میللەتــان و خەڵــک و نووســەران و مێژوونووســان و بازرگانــان و موســافیرەکانی جیهانــی هاتوونەتــە هەولێــر بــۆ ئــەوەی لــە نزیکــەوە هەولێــر و قــەڵاو ســوڵتانە مەزنەکــەی ببینــن. لــە مانگــی ذو الحجــة ٥٨٦ کۆچــی دێتــە هەولێــر پێشــوازیەکی گــەورەی شــاهانەی بــۆ دەکرێــت.

- *٥٨٧ هـ / ١١٩١ میلادی*

پــاش ئــەوەی ســەڵتەنەت و حوکمــی خــۆی جێگیــر دەکات لــە هەولێــر، ســوپا و هێــزی ســەربازی ئامــادە دەکات، بــە پشــتیوانی ســوپای ســلاحەدین، بــۆ داکۆکیکــردن و بەرگریکــردن لــە هەولێــرو ناوچەکــە، دژی هــەر هێــرش و دەســتدرێژی میــر عزەدیــن حەســەن کــوڕی یەعقــووب مقنجــاق کــە دەیویســت بــە هــاوکاری و هەماهەنگــی لەگــەڵ خەلیفــەی عەباســیەکان ناســورەدین، بــۆ گەڕاندنــەوەی ناوچەکانــی کــە لەژێــر ئــاڵای ســەڵتەنەتی موزەفەرەدیــن بــوون، ئــەو ناوچانــە بریتــی بــوون لــە شــاری کەرکووکــی ئێســتاو شــارەزوور کــە پێشــتر نــاوی کەرکــووک ئەلکرخینــی بــوو.

- **٥٨٩ ە -٦١٥ هـ/ ١١٩٣-١٢١٨ میلادی**

ئـەو سـالانە بـوو کـە سـوڵتان سـلاحەدینی ئەیوبـی، بـە هەمـوو شـێوەیەک، پشـتیوانی بەهێـزی، مـاددی – سەربازی- سیاسی – فەرهەنگی – هەواڵگری سەڵتەنەت و سـوڵتان موزەفـەری کـردووەو پەیوەندیەکانـی نێـوان ئیمارەتـی ئەربـل و سـوڵتان موزەفـەر لەگـەڵ دەوڵەتـی ئەیوبیـەکان زۆر بـاش دەبێت، هـەردوو لا زۆر هـاوکاری و هەماهەنگیـان دەبێـت، دیـارە، سـلاحەدینی ئەیوبـی، کـە سـەرکردەیەکی کـوردە، لای هەولێـر و کوردسـتان گرینـگ بـووە، شـوێنی لەدایکبوونـی خـۆی بـووە، پاشـانیش، ڕابیعـە خاتـوون خوشـکێکی زۆر ئازیـزی سـلاحەدین بـووەو سـوڵتان موزەفـەری زۆر خـۆش ویسـتووە، هەمـوو ئەمانـە، هـۆکار بوونـە، سلاحەدین گرینگی بـە ئیمارەتـی ئەربـل داوەو چاودێـری کـردوون.

- **٥٨٩-٦٣٠ هـ/ ١١٩٣-١٢٣٣ میلادی**

گیروگرفـت و ئاڵۆزیەکانـی نێـوان ئیمارەتـی ئەربـل و موسـڵ دروسـت دەبـن و مـاوە مـاوە شـەڕ و ناخۆشـی ڕوودەدەن هەرگیـز سـوڵتان موزەفـەر هێـرش بـەر نەبـووە، هەمیشـە لـە دیفاعکـردن بـووە، پێوابـووە کـە نابێـت موسـڵمان موسـلمان بکوژێـت و تەعادایـان لێبـکات. هەمیشـە لـە بەرگریکـردن بـووە.

- ٥٨٩-٦٠٦هـ/ ١١٩٣-١٢٠٩ میلادی

لــە ماوەیـــەدا، چەندیـــن جـــار ئەربـــل و ئیمـــارەت و ناوچەکانـــی هەولێـــر دەکەونـــە ژێـــر فشـــار و هێرشـــەکانی عیزەدیـــن مســـعود خاوەنـــی ئیمارەتـــی موســـڵ، بـــە هەنجەتـــی ئـــەوەی شـــاری هەولێـــر لـــە ســـنووری دەوڵەتـــی ئەتابەگیەکاندابـــووەو پـــاش مردنـــی ســـەرکردەی گـــەورەی کـــورد و ئیســـلام وســـلاحەدینی ئەیوبـــی.

- ٦٠٦-٦٠٧ هـ/١٢٠٩-١٢١٠ میلادی

پاش مردنی ئابەگیەکان موسل، میر نورەدین ئەسلان بیری کردەوەو بڕیاری تێکەڵبوون و خزمایەتیکردنی دا بەمەبەستی ئاشتبوونەوە لەگەڵ سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، بڕیاریدا دوو کچەکەی سوڵتان موزەفەر بۆ کوڕەکانی خۆی بخوازێت، دیارە سوڵتان موزەفەر دوو کچی دەبێت، هەردوو کوڕەکانی نورەدین ئەسلان ئەلملک ئەلقاهر عزەدین مەسعود و عیمادەدین زنگی، بەمەش بۆ ماوەیەکی کورت، ئاشتی دروست دەبێت و ئاژاوەکان کەمتر دەبێتەوە.

هەندێک سەرچاوە باس لە بوونی منداڵێک دەکەن، لە گەڵ رابیعە خاتوون، ناوی سعید بووە، لەبەر ئەوەش بووە بە ابو سعید ناونراووە، بەڵام زۆر نەژیاوە و مردووە، دوو کچی دەبێت، صاحیبە- و عاصیە و هەردووکیان پاش مردنی باوکیان لەگەڵ رابیعە خاتوون دەچنەوەماڵی ئەیوبیەکان لە دیمەشق، پاشان ڕابیعە خاتوون ناوی یەکێک لە کچەکانی لە قوتابخانەیەکی دیمەشق دەنێت. بەناوی مدرسة الصاحیبة.

- **٦١٥-٦٣٠هـ/١٢١٨-١٢٣٣ میلادی**

پەیوەندیەکانی نێوان موسڵ و ئەربیل تێکدەچێتەوە، هێرشی سەربازی دەکرێتەوە سەر هەولێر، پاش گرتنە دەستی دەسەلات لەلایان ئەتابەگی موسل، بەدرەدین لولو، پاش ئەوەی نەخشەیەکی مەترسیدار دادەنێت و بەهاوکاری و هەماهەنگی نێوان ئیمارەتی موسل و سوپای مەغۆلیەکان، هێرش دەکەنە سەر هەولێر و هەوڵی داگیرکردن و ڕوخاندنی دەدەن لە ساڵی ٦٠٦هـ/١٢٥٨.

- **٦١٠-٦١٢هـ/١٢١٣-١٢١٥ میلادی**

دەسەڵاتی ئیمارەتی ئەربل و سوڵتان موزەفەرەدین نزیکدەبێتەوە لە خەلافەتی عەباسیەکان لە بەغدا، پاش نزیکبوونەوەی مەترسیەکان لەسەر هەولێر، سوپای سوڵتانی ئەربل بەشداردەبێت، لە دامرکاندنەوە و نەهێشتی ئاژاوەکان و سەرهەڵدانەکانی ناوچەی هەمەدان-ئازەربیجان-ئەسفەهان.

دیارە ئەوەش لە چوارچێوە تێڕوانینە سیاسیەکانی سوڵتان موزەفەر بووە، لە کاتی مەترسی لەسەر ئیمارەتەکەی لە هەولێر، هەوڵی دروستکردنی پەیوەندی داوە لەگەڵ عەباسیەکان، ئەوکات حوکمی بەغدایان کردووەو هەموو ئەو چالاکیی و پەیوەندیانە لە بەرژەوەندیەکانی میللەتی و ئیمارەتی ئەربیل بووە.

- **٦١٨هـ-١٢٢١ میلادی**

لەو ماوەیەدا، مەترسی هێرشی مەغۆلەکان دەستیپێکردوەو بەتەمای هێرشکردنە سەر خەلافەتی عەباسیەکان بوونە

هەروەها پلانیان بۆ داگیرکردنی هەولێر داناوە.

هەر ئەو ماوەیەش، سوپای سوڵتان موزەفەر بەشداربووە لەو شەڕ و داکۆکیردنانەی دژی سوپاو جموجۆڵانەی مەغۆلەکان و شەڕی کردووە.

پاش نەمانی سلاحەدین ئەیوبی، سوڵتان مزەفەر هەست بە تەنیای کردووە، لەبەر ئەوەش بووە بیری لە هاوپەیمانیەک کردۆتەوە لەگەڵ خەلافەتی عەباسیەکان.

- **٦٢٦هـ/١٢٢٩ *میلادی***

سوڵتان موزەفەر گۆگبۆرو، بڕیاری هاوکاریکردن و بەشداریکردن لە شەڕ دەدات لەگەڵ سوپای خەلافەتی عەباسیدا بۆ داکۆکیکردن لە هەر هێرشێکی سوڵتان ئەلخوارزمی – جلالەدین منکبرتی.

- **٦٢٧هـ/١٢٢٩ *میلادی***

سوپای سوڵتان موزەفەر ڕوبەڕووی هێرشێکی قەبیلەیەکی تورکمانی دەبێتەوە، قەبیلەی قوشیالووی تورکمان دەیانەیت چەند ناوچەیەکی هەولێر داگیربکەن. سوڵتان بەم هێرشە زۆر دڵتەنگ دەبێت و شەڕێکی گەورە دروست دەبێت.

- **٦٢٨هـ-١٢٣٠ *میلادی***

سوپای مەغۆلەکان هێرش دەکەنە سەر شاری هەولێر و ئەو ناوچەیەی خوارەوەی قەلا کە ئەوکاتی ناوی

– ئەلربـز– دەروازەیەکـی خـواروەوە، سـوڵتان موزەفـەر بانگهێشـتی سـوپاو خەلیفـەی عەباسـیەکان دەکات و لـو پلانەیـان ئـاگادار دەکاتـەوە، خەلیفـەی بەغـدا سـوپا دەنێرێـت بۆ هەولێر و هـاوکاری و پارێزگاری لـە هەولێر و سـولتان موزەفـەر دەکات.

بـۆ مێـژوو دەبێـت ئـەوە ئاشـکرابکرێت، لـە هەندێـک لـەو سـەرچاوانە، هەندێـک لێکۆڵینـەوەو کتێـب بـاس لـە تەسـلیمکردنی قـەلای هەولێـر و لکاندنـی ئەربـل بـە خەلافەتـی عەباسـی دەکـەن، تۆمەتـی تەسـلیمبوون و خیانەتیـان خسـتۆتە سـەر سـوڵتان موزەفەرەدیـن گۆگبـۆرو، بەڕاسـتی دوورە لـە ڕاسـتی.

هەندێـک مێژوونووسـی نـەزان و قیـن لـە دڵ و ئەوانـەی چاویـان بـە مێـژووی شـکۆداری هەولێـر و سـوڵتان نەهاتـووە، تۆمەتـی تەسلیمکردنی هەولێر بـە بەبەغدایـان خسـتۆتە ئۆباڵـی سـوڵتان موزەفـەر.

سـوڵتان موزەفـەر، کەڵـە پیاوێکـی سیاسـی ئەربـل بـووە، بەرژەوەنـدی میللەتـی هەولێـر و سـەڵتەنە ت ئیمارەتـی ئەربیلـی خسـتۆتە بەرچاوانیـەوە، پـاش لاوازبوونـی سیاسـی لـە دەرەنجامـی نەمانـی سـوڵتان سـلاحەدین ئەیوبـی و لەبـەر ئـەوەی جگـە لـە دەسـتەی ڕاوێژکارانـی، کـوڕی نەبـووە لـەو ناوچەیـەدا جگـە لـە خەلافەتـی عەباسـیەکان هیـچ لایانەکـی تـر نەبـووە، جوگرافیـای کوردسـتان و هەولێـر و بەغـدا نزیکبـووە، جگـە لـە عەباسـیەکان کـەس نەبـووە پشـتگیری و داکۆکـی

ئیمـــارەت و ســـەڵتەنەتی ئەربیل بـــكات، لەبـــەر ئـــەوە، ســـوڵتان سیاســـەتی كـــردووە، پەیوەنـــدی بـــە خیلافەتـــی عەباسی كردووە، ماوەیەكی درێژ خەلافەتی عەباسیەكان هەولێریـــان پاراســـتووە.

ســوڵتان موزەفــەر سیاســی و كەڵــە ســەركردەیەكی گــەورە و وڵات پارێـز و پـاك بـووە، هەرگیـز سڵی لـە داكۆكیگـردن و پارێـــزگاری قـــەڵاو میللەتـــی نەكردۆتـــەوە. مەســـیرە و ناوێكـی پاكـی هەبـووە.

- ***٦٢٨هـ/١٢٣٠ میلادی***

سەفەری سوڵتان مزەفەرەدین بۆ بەغداد

ئـــەو مێـــژووەو ئـــەو ڕۆژە بـــۆ ســـوڵتانی مەزنـــی ئەربـــل، ڕۆژێكـــی تایبـــەت دەبێـــت، نووســـین و كتێبـــە مێژوویـــەكان ئـــەوە دەردەخـــەن، پـــاش ئـــەوەی مەترســـیەكان لـــە ســـەر ئەمنیـــەت و داهاتـــووی ســـوڵتان موزەفـــەر وئیمـــارەت و میللەتـــی هەولێـــر زیـــاد دەبـــن، پلانـــی ناحـــەزان و ســـوپای مەغۆلـــەكان گەورەتـــر دەبـــن، ســـوڵتان دەچێتـــە بەغـــداو خەلیفـــەی عەباســـیەكان دەبینێـــت و لـــەو دیـــدارەدا، زۆر بـــەوردی بـــاس لـــە داهاتـــووی خـــۆی و ســـەڵتەنەتەكەی دەكات، ئـــەوەش دەزانێـــت كـــە تەمەنـــی گـــەورە بـــووەو بێهێـــزی پێوەدیـــار دەبێـــت و هیـــچ كـــوڕی نیـــە پـــاش خـــۆی كـــە ســـەركردایەتی و ســـەڵتەنەتی هەولێـــری تەسلیم بـــكات، لەبـــەر ئـــەو هـــۆكارە گرینگانـــەی ئـــەو ســـەردەمە، بیرۆكـــەو پـــڕۆژەی لكاندنـــی ســـەڵتەنەت و ئیمارەتـــی ئەربـــل بـــە

خەلافەتــی عەباســیەکان مەتــڕەح دەکات.
بـە ئاشکرا داوا لەخەلیفـەی عەباسیەکان دەکات کـە پـاش مردنــی خـۆی، ئییمارەتــی ئەربیــل تێکــەڵ بــە دەســەڵات و سنووری خەلافەتــی عەباســیەکان بێـت.
لـــە ســـەردەمی خـــۆی، خەلیفـــە (منصـــور المســـتنصر باللــه) کـە نـاوی تـەوای، ابـو جعفـر المنصـور ابـن محمـد زاهیـــر(١١٩٢–١٢٤٣) میـــلادی حوکمـــی بەغـــدای کـــردووە خەلیفــەی عەباسـییەکان بــووە، پەیوەندیەکانــی زۆر بــاش بـووە لــە گــەڵ سـوڵتان موزەفەرەددیـن، هەردوکیان، دایکـی هەردوکیـــان بـــە ڕەگـــەز تـــوورک بوونـــە.
خەلیفـــەی عەباســـیەکان زۆر هـــاوکاری و پشـــتگیری ئیمارەتـــی اربلـــی کـــردووە .

- **٦٣٠هـ/ ١٢٣٣ میلادی**

مردنــی ســەردار و ســوڵتانی ئەربـل ئاوابوونــی خـۆری قــەڵای هەولێــر
لـــەم ســاڵەدا، لـــە مانگــی ڕەمــەزان، لـــە وەرزێکـــی زۆر گەرمـدا، لـە ڕۆژی ١٨ی ڕەمـەزان و ڕۆژی چوارشـەممە بووە، لـــە ماڵەکـــەی خـــۆی لـــە خـــوارەوەی قـــەڵای هەولێـــر، – ئیسـتاکە گەرەکـی عارەبانـی پێدەلێـن– تاوەکـوو ئێسـتاش دەرگا و دیـواری ماڵـی سـوڵتان موزەفـەر مـاووە – سـەیری وێنـــەکان بکـــە– وە پێشـــتر ئـــەو خانـــووە ماڵـــی (میـــر شـــهابەدین قرتـــای ئبـــن عەبدوڵـــلا) بـــووە لـــەو ماڵـــەدا، ســوڵتان و گـــەورەی ئەربیـــل کۆچـــی دوای دەکات، پاشـــان

تەرمەکەی دەبەنەوە گۆڕستانی ناو قەڵای هەولێر، لەوێ بە ئەمانەت و بۆ ماوەیەک دەنێژرێت.

لێکۆڵینەوەکەمان پشتی بەستووە بە چەندین سەرچاوەی مێژوویی و گفتوگۆ لەگەڵ کەسایەتی سۆفی و کۆنی قەڵای هەولێر، هەموو دەرەنجامەکان ئەوە دەسلمێنن کە سوڵتان موزەفەر رۆژی چوارشەممە ١٨ی مانگی رەمەزان کۆچی دوایی کردووە، میللەتی هەولێر لە (٥١)ەمین رۆژی مردنی یادی ئەو کەڵەپیاوەیان کردۆتەوە و ئەو کات چلەی مردووە نەبووە، بەڵکو (٥١)ەمین هەبووە (ئەلیبیر)، وە لەبەر ئەوەشە تاوەکو ئەمرۆ هەولێرییەکان رۆژی چوارشەممان دێنە سەر قەبری سوڵتان موزەفەر و دوعاو زکرو موناجاتی خۆیان لە رێی ئەو زاتە گەورەوە دەگەیەننە خوا.

نەریتی (٥١)ەمین رۆژی مردوان تاوەکو سالانی حەفتا هەبووە لە هەولێر. کە تورکمانەکان پێی دەڵێن ئەلی بیر.

سوڵتان موزەفەر وەسیەتی کردبوو کە پاش مردنی، تەرمی ببنە مەککەو لە شوێنێک لەسەر چیای عەرەفە بنێژرێت، دیارە هەوڵ دراوە وەسیەتەکەی جێ بە جێ بکرێت، تەرمەکەی لەکاتی حەج کردندا لە قەبرەکەی قەڵا دەردەهێنن و دەکەونە رێگا، بەڵام لەبەر ئەو گەرمایەو ئەو شەڕو فیتنە گەورەیەی لە باشووری عێراق و لە جەزیرەی عەرەبیدا بوونی هەبووە، تەرمی سوڵتان مزەفەریان دووبارە هێناوەتەوە کوردستان و لە هەولێر نێژراوە.

د. موحسین حەمرا بۆمان دەگەڕێتەوە کە حاجی تەقیەدین ئەلفاسی کە کەسایەتیەکی مەغریبیە خەڵکی شاری (فاس)ە، لە زەمانی سوڵتان موزەفەر سەفەری حەجی کردووە، لە کتێبێکی خۆی باسی کردووە، کە بەچاوی خۆی قەبرێکی هەڵکێنراوی بینیوە کە کارمەندانی ئەو زەمانی چیای عەرەفات و مودیریەتی کاروبای حەج بۆ ناشتنی سوڵتان موزەفەری صاحب اربل ئامادەکرابوو، وەکو رێزلێنانێک و جێبەجێکردنی وەسیەتی سوڵتان موزەفەر گۆگبۆرو. بەڵام بەداخەوە وەسیەتەکەی جێبەجێ نەکرا لەبەر هۆکاری مێژوویی تایبەتی ئەو سەردەمە.

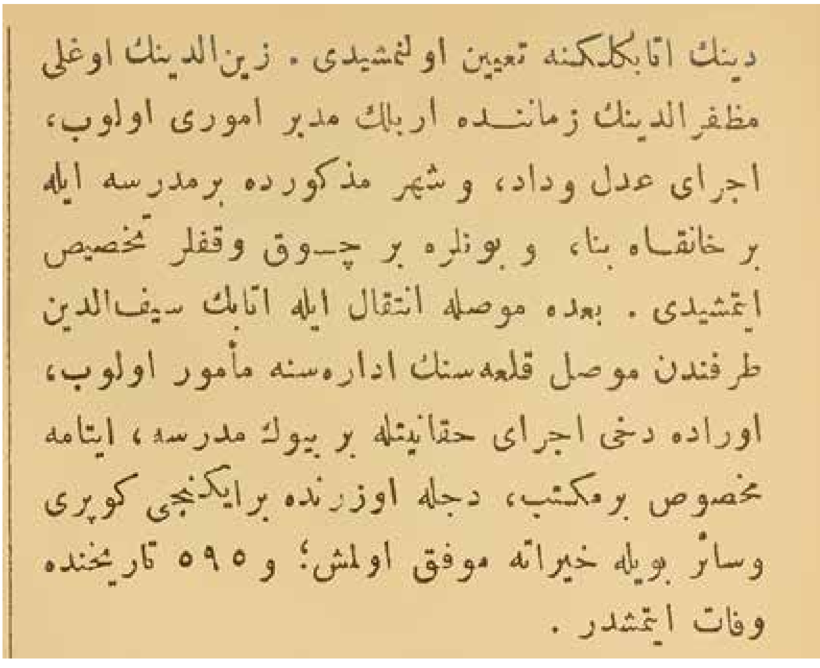
دینك اتابكلكنه تعيين اولنمشيدی . زين الدينك اوغلى مظفرالدينك زمانـده اربلك مدبر اموری اولوب، اجرای عدل وداد، وشهر مذكورده برمدرسه ايله بر خانقـاه بنا، وبونلره بر چـوق وقفلر تخصيص ايتمشيدی . بعده موصله انتقال ايله اتابك سيف الدين طرفندن موصل قلعه‌سنك اداره‌سنه مأمور اولوب، اوراده دخی اجرای حقانيتله بر بيوك مدرسه، ايتامه مخصوص برمكتب، دجله اوزرنده برايكنجی كوپری وسائر بويله خيراته موفق اولمش؛ و ٥٩٥ تاريخنده وفات ايتمشدر .

رابیعه خاتون مەلیک نه جمەدین ئەیوب شادی ئەیوبی (١١٦٤-١٢٤٤) میلادی

خێزانی سوڵتان موزەفەرەدینی گۆگبۆرو – میری اربل
ئەو ئافرەتە مەزنەی کە مێژوو فەرامۆشی کردووە

مێژوو هەندێک جار خیانەت لە هەندێک مرۆڤی گەورە کردووە، هەندێک جار بە ویست و پلانی خەڵکێک، هەندێک جاریش، لەبەر بارودۆخ ودابوونەریت و فەرهەنگی کۆمەڵگاکان. ئێمە لە کوردستان وە بە تایبەتی لە مێژووی دەوڵەمەندی قەڵا و شاری هەولێر، دەتوانم بڵێم جگە لە چەند کتێبێک و هەوڵێکی لاواز، هیچ کارێکی گەورەی هەمەلایانە لەسەر مێژووی دێرین و شارستانیەتی قەڵا ی هەولێر نەکراوە.پاش نووسینی ئەو کتێبەم، لەسەر خەصڵە ت و کەسایەتی حوکمی سوڵتان موزەفەرەدین زین الدین کچک عەلی،ناسراو بە ابو سعید و سوڵتان موزەفەری گۆگبۆروکە ماوەی ٤٤ ساڵ لە قەڵای هەولێر، حوکمێکی عادیلی کردوە وە مەلیکێکی خێرخواز و میهرەبان بووە.لە سەروبەندی ئامادەکردنی ئەو کتێبەم، کە تایبەتە لەسەر ژیان و کارو ئەو خزمەتەگەورانەی سوڵتان موزەفەرەدین بە میللەتی هەولێر و مرۆڤایەتی کردویەتی وە بەتایبەتی

لــه بــواری نووســینی مێــژوو ی اســلامی و بڵاوکردنــەوەی ئایــن و ڕۆشــنفیکری اســلامی دا.لــەو کاتــەدا، نــاوی رابیعــە خاتوونــم بینــی، کــە دەکاتــە خێزانــی ســوڵتان موزەفــەر، ڕێــک ئــەو قســەیە م هاتــە یــاد، کــە دەڵێــن لــە پشــت ســەرکەوتنی هــەر پیاوێکــی گــەورە، ئافرەتێکــی گــەورە هەیە.ڕابیعــە خاتــون کچــی شــاه نەجمەدیــن ایــوب الشــادی، خوشــکی بچوکــی ســوڵتان صــلاح الدینــی ئەیوبییــە، لــە ســاڵی ٥٦٠ هیجــری/ ١١٦٤ میــلادی لــە دایکبــووە، لــە دیمەشــق، هەروەهــا خوشــکی زومــوردە خــان بــووە ناســراو بــووە بــە (ســت الشــام) خانمــی شــام. لــە ســاڵی ٥٨١ هیجــری، ســوڵتان صــلاح الدینــی ئەیوبــی، ڕابیعەخــان بــە مێــرد دەدات، دەیداتــە میــری گــەورەی ئــەو زەمانــە، میــر ســعدالدین مســعود کــوڕی موعیــن الدینــی ئەنــەر، یەکێــک بــووە لــە کەســایەتیە گەورەکانــی ئــەوکات. بــۆ ماوەیەکــی زۆر کــوورت، پــاش ئــەوەی میــر ســعدالدین مســعود دەمرێــت، ســوڵتان صــلاح الدیــن ئەیوبیــی، ئاشــنایەتی بەهێــزی دەبێــت لــە گــەڵ ســوڵتان مزەفەرەدیــن گۆگبــۆرو، وە یەکێــک دەبێــت لــە جەنــگاوەر و ســەرکردە ئازاکانــی ســوپای صــلاح الدیــن. لەبــەر نزیکــی و خۆشەویســتی صــلاح الدیــن بــۆ ســوڵتانی ئەربــل، رابیعــە خاتونــی پێــدەدات و دەبێتــە خێزانــی ســوڵتان موزەفــەر.

لــە ســاڵی ٥٨٥ هیجــری / ١١٨٩ رابیعــە خاتــون و ســوڵتان موزەفــەر گۆگبــۆرو پێکــەوە دەبــن و پەیوەندیەکــی زۆر بــاش

و ژیانێکــی خێزانـــی خۆشـــیان بـــووە، هەمـــوو ســـەرچاوە مێژوویـــەکان بـــاس لـــە وە دەکـــەن، کـــە رابیعـــە خاتـــون ی خێزانـــی ســـوڵتان موزەفـــەر زۆر کەیفخـــۆش بـــووە بـــە ئاشـنایەتی و زەواجـی و سـەفەری بـۆ هەولێـر و ژیانـی لـە قـەڵای هەولێر.لـە سـاڵی ٥٨٦/١١٩٠ میـلادی، پـاش ئـەوەی میـر زەینەدالدیـن یوسـفی کوچـک عەلـی بـرای سـوڵتان مووزەفـــەر کۆچـــی دووایـــی، لـــە ئەربـــل، هەردووکیـــان، سـوڵتان موزەفـەر و رابیعـە خاتـون، هاتوونەتـە کوردسـتان و لـە قـەڵای ئەربـل ژیاون.رابیعـە خاتـون، کەسـایەتیەکی کۆمەڵایەتـــی و ڕوحســـوک و ســـەخی و دڵبڵنـــد بـــووە، خێروخێراتـــی هەبووە،ڕێـک وەکـوو سـیفات و کەسـایەتی سـوڵتان موزەفـەر بـووە، کتێبـە مێژووییـەکان، زۆر بـە کـە م باسـیان لـەو ڕوبـەرە کـردووە، هێنـدە باسـیان لـە کار و خێرو و چالاکیەکانـی ڕەبیعـە خاتـون نەکـردووە. بەتایبەتـی ئـەو سـاڵانەی لەتـەک سـوڵتان موزەفەرەدیـن ژیـاوە لـە قـەڵای هەولێر.لەگـەڵ سـوڵتان موزەفەرەدیـن یەکتریـان زۆر خۆشوویسـتوە، دیـارە رابیعـە خاتـون لـە دیمەشـق لـە دایکبـووە، بـەڵام لەبـەر مێـژووی ئەیوبیەکانـی، زۆر هەولێـر و کوردســتانی خۆشوویســتوە، دوو کــچ و کوڕێکیــان بــووە (صاحیبـە- عاصیـە- سـعید)، لەبـەر ئەوەشـە سـوڵتان موزەفـەر بـە (ابـو سـعید) ناسـراو بوو،سـە عیـد منداڵـی یەکەمـی بـووە، بـەڵام بەداخـەوە نەژیـاوە و زوو مـردووە، بـەڵام دوو کچەکـەی مـاون و بـە مێردیـان داون لـە هەولێـر.

سـالانێك پاشـان، نـاوی الصاحبـه- لـه قوتابخانەیـەك دەنێـت، پـاش مردنـی سـوڵتان موزەفەرەدینـی گۆگبـورو. لـه دەرەنجامـی لێكۆڵنەوەكەمـان لـه سـەر ژیانـی سـوڵتان موزەفەرەدیـن، كـه ڕێـگام كەوتـه سـەر شـوێنەواری رابیعـه خاتـوون، ژنـی سـوڵتان موزەفـەر. دیـاره لـه تـەك سـوڵتان موزەفەرەدیـن، رابیعـه خاتـون، رۆڵ و كاری ڕاستەوخۆی لـه خێـر و خیـرات و چالاكیـی مرۆیـی و هـاوكاری فەقیـران و لێقەومـاوان و نەخـۆش و پەككەوتـان هەبووه.پـاش ئـەوەی سـوڵتان موزەفەرەدیـن كۆچـی دووایـی دەكات لـه سـاڵی ٦٣٠ هیجـری/١٢٣٣ میـلادی لـه خانووەكـەی خـۆی لـه خـوارەوەی قـەلای هەولێـر، لـه ناوچـەی كـه ئـەكات پیـان ووتـوه – الربـز) كـه ئیسـتاكه كەوتۆتـه گەرەكـی عارەبـان، لـه خـوارەوەی قـەلا. سـوڵتانه رابیعـه خاتـوون، چـاوی بەرایـی نـادات چیتـر لـه هەولێـر بمێنێتـەوه، دەگەرێتـەوه، ماڵـی باوكـی لـه دیمەشـق (دار العقیقـی) ماڵـی باوكـی رابیعـه خاتـون. دیـاره صـلاح الدیـن ئەیوبیـی خوشـكێكی تریشـی هەبـووه، ئەویـش زۆر ناسـراو بـووه لـه دیمەشـق، نـاوی زومـروده خـان بـووه، كـه لـه سـوریا و لـه ئەدەبیـات و مێـژووی دیمەشق بـه -ست الشـام- ناسـراوه، واتـه خانمـی شـام. ئەویـش وەكـوو رابیعـه خاتـون كەسـایەتیەكی كۆمەلایەتـی و خیرخـوازی و فەرهەنگـی دیـاری هەبـووه، هـاوكاری فەقیـر و هـەژاران و مندالانـی كردووه.لـه دیمەشـق، رابیعـه

خاتوون، بەشداری کردوە لە کاری خێرخوازی و فیرکردن و بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری ئیسلامی، سەرپەرشتی مزگەوتی-الموزەفەریە- ی کردووە .

کاتی خۆی سوڵتان موزەفەرەدین ی هاوسەری سێ هەزار دیناری ناردبوو بۆ دروستکردنی لە دیمەشق وە وەکوو هاوشێوەکەی لە هەولێر، بەناوی جامع الحنابلە- مسجد الموزەفەردنی لە دیمەشق وە وەکوو هاوشێوەکەی لە هەولێر، بەناوی جامع الحنابلە- مسجد الموزەفەڕی لە گەڕەکی صالحیە ی سەرووی چیای قاسیون لە دیمەشق درووستکردبوو.

سەرچاوە مێژووییەکان باس لەوە دەکەن، وەکوو هاوشێوەی قەڵای هەولێر، هەموو ساڵێک، رابیعە خاتوون، وەکوو سوڵتان موزەفەر یادی لەدایکبوونی پێغەمبەری ئیسلامی کردۆتەوە، بە هەمان سەلیقە و شێوازی یادکردنەوە لە کوردستان.

رابیعە خاتون لە نزیکەوە، لەگەڵ خەڵکانی تری ئەوکات لە دیمەشق بەشداری کردووە لە ژیانی فیکری و فەرهەنگی و خیرخوازی و ئاینی دیمەشق، سەفەری حەجی کردووە، پاشان کە هاتۆتەوە دیمەشق، بە پارە و ئیمکانیاتی خۆی بڕیاری داوە، کە قوتابخانەیەکی گەورە و شایستە درووست بکات، بە ناوی کچە گەورەکەی خۆی.لە ٦٢٨ هیجری، لە دیمەشق لەسەر چیای -القاسیون- لە گەڕەکی الصالحیە - ئیستاکە لە

دیمەشق پێ دەلێن -الركن الدين- نزیک حی الاكراد. قوتابخانەیەكی گەورەی بەناوی مدرسە الصاحیبە- درووستكردووە، كە ئەوكات بە شێوازێكی زۆر جوان و تەلارسازی اسلامی نادار درووستكراوە، شێوازی میعماری ئەیوبیەكانی تێدا بەرجەستە دەكرێت،رابیعە خاتون، خۆیشی سەرپرشتیاری كردووە تاوەكوو مردنی. لەسەر دەرگای ئەم قوتابخانەیە نووسراوە (مدرسة الصاحيبة- انشاها رابيعه خاتون اخت السلطان صلاح الدين الايوبي). لەو قوتابخانەیە وانەی ئیسلامی و فیقهی اسلامی و مێژوو و قورئان خوێندراوە، چەندین مامۆستای ئاینی گەورەی تێدابووە. قوتابخانەی الصاحیبە- تاوەكوو ئیستاش،زانست و وانەی تێدا دەوترێتەوە وە بریتی یە لە یەكێک لە سیماكانی شارستانی دیمەشق، قوتابی تێدا دەخوێنن.

ئین خەلەكان، لە كتابەكەی خۆیدا، باسی لە مردنی رابیعە خاتوون كردووە، دیارە هە تاوەكوو دەمرێت هەر لەمالی باوكی ماوەتەوە لە دیمەشق،پاش ئەوەی تەمەنی دەگاتە هەشتا ساڵ، لە ساڵی ٦٤٣ هیجری كە دەكاتە ١٢٤٤ میلادی، رابیعە خاتونی خوشكی صلاح الدین ئەیوبیی خێزانی سوڵتانی گەورەی ئەربل كۆچی دووایی دەكات، دیارە قوتابخانەی الصاحیبە- هێندە خۆشەویست و گرینگ بووە لای، وەسیەتی كردووە هەر لەو قوتابخانەیە بنێژرێت.لە سەر دیواری ئەو

ژوورەی کـە مرقــەدی رابیعــە خاتونــی تێدایــە، لــە ســەر بــەرد نووســراوە (لا الــە الا اللــە) وەکــوو نیشــانەیەک بــۆ مەرقــەدی ئــەو کەڵــە ژنــە مەزنــە. بــەڵام دوواتــر ژوورەکــە کراوەتــە ژوورێکــی ســادەی خوێندنــی قوتابخانــە. رابیعــە خاتــوون لــە یەکێــک لــەو ژوورانــەی نــاو قوتابخانەکــە نێــژراوە، تــا ماوەیەکــی زۆر، تەرمــە کــە بەتەنیــا بــووە، وە بەشــی ســەرەوەی تەرمەکــە لای قیبلــە بــووە، وە بەتەنیــا لــە ژورێکــی قوتابخانەکــە بــووە، بــەڵام بەداخــەوە، ئیســتاکە ئیــدارەی ئــەو قوتابخانەیــە لــە دیمەشــق، منــداڵ و قوتابیانــی بردۆتــە لای مەزارگــەی ســوڵتانە رابیعــە خاتــوون !!

ئــەوەی بەرامبــەر ئــەو ژنــە مەزنــە دەکرێــت بێحوورمەتیــی مردووانــە، تاوەکــوو هەندێــک لــە ڕۆژنامەکانــی ســوریا و دیمەشــق بــە نووســین و وێنــە، باســیان لــەو بێحورمەتیــە کــردووە لەگــەڵ قەبــری رابیعــە خاتــوون، وێنــە یەکیــان بڵاوکردۆتــەوە کــە چــۆن یەکێــک ســەرپۆش وســندوقی ســەر تــەرم و قەبــری رابیعــە خاتــوون هەڵدەدەنــەوە، منــداڵ و قوتابیــان لــە نزیکــی مەزارگــەی رابیعــە خاتــوون وانــە دەخوێنن.لێــرەدا، پێشــنیاری ئــەوە دەکــەم، کــە ئەگــەر بتوانییــن، تەرمــی ڕابیعــە خاتــوون، ژنــی ســوڵتانی گــەورەی هەولێــر، لــە دیمەشــقەوە بگوازینــەوە تــەک قەبــر و مەزارگــەی ســوڵتان موزەفەرەدیــن گۆگبــۆرو لــە پایتەختــی هەرێمــی کوردستان.ســوڵتان موزەفەرەدیــن گۆگبــۆرو،

هەمـــان شـــێوەی هەولێـــر، مزگەوتـــی الموزەفەرییـــەی لـــە دیمـــەش درووســـتکردوە، وە رابیعـــە خاتـــون پـــاش گەڕانـــەوەی بـــۆ دیمەشـــق هـــاوکاری و سەرپەرشـــتیاری مزگەوتەکـــەی کردووە.مێـــژوو و وردەکاریەکانـــی مـــاوەی ســـەڵتەنەتی موزەفەرەدینـــی گۆگبـــۆرو، هیشـــتاکە پێویســـتی بـــە نووســـین و لێکۆڵینـــە وە و ئاشـــکراکردنی زیاتـــر و وورتـــرە، هیـــوادارم نووســـەر و مێژوونوســـانی هەولێـــر، لـــە چوارچێـــوەی کاری ئەکادیمـــی و مێـــژووی جیـــدی کاری زیاتـــری لەســـەر بکرێـــت. هەولێـــر و قـــەڵا دێرینەکـــەی، هەمیشـــە بێشـــکە و ســـەرچاوەی شارســـتانیەت و پێشـــکەوتن و ئاوەدانـــی بـــووە، دەبێـــت خزمەتـــی زیاتـــری پێشـــکەش بکرێـــت.

هەقیقەتی مەرزار و قەبری سوڵتان موزەفەر گۆگبۆرو

زۆر کتێب و نووسین و حیکایەتی جۆربەجۆر هەیە لەسەر قەبرو مەرقەدی سوڵتان موزەفەر، بەڵام هەموویان درۆ و درووستکراون، هەندێک لە مێژوونووسان دەڵێن ئەو قەبرەی شەقامی سوڵتان موزەفەر لە هەولێر، قەبری زینەدین عەلی کوچک)-ە کە باوکی سوڵتانە، هەندێکی دیکەش هەر بە مەبەستی خراپ و سڵکردنەوە باس لەوە دەکەن کە ئەو قەبرە قەبری زینەدین یوسف نیالتگین-ە، بەڵام هیچ لەو حیکایەتانە ڕاست نین.

قەبری باوکی سوڵتان موزەفەر لە هەولێرە، لە هەولێر مردووەو لە قەبرستانی ناو قەڵای هەولێرە، قەبری زەینەدین یوسف – لە شاری ناسریەیە لە فەلەستین.

ئەو ساڵ و ئەو وەرزە هێندە گەرمبووە، بوونی فیتنەو شەڕ و ئاژاوە، ڕێگربوونە لە جێبەجێکردنی وەسیەتی سوڵتان موزەفەر، تەرمەکە گەڕاوەتەوە هەولێر، ئەو قەبرەی کە لە شەقامی سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو لە هەولێر بەرامبەر باڵەخانەی پارێزگای هەولێری پایەختی هەرێمی کوردستان، مەزار و قەبرو مەنزڵگەی سوڵتان و سەرداری هەولێرە.

دوای مردنی سوڵتان موزەفەر، چراو ڕووناکی لە قەڵای هەولێر خامۆش دەبێتەوە، ئاسمانی قەڵا ماتەمینی دەبێت، هەولێر کەسایەتیە کی زۆر گەورەو کاریگەر لەدەست دەدات.

سولتان و سەردار و خاوەنی ئەربل، سولتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، پیاوێکی پاک و لە خواترس و خاوەنی ئەخلاق و ڕەوشت بەرز بووە، نوێژکەرو ڕۆژو گر و ئەهلی تەقواو زیکر بووە، دڵ و دەروون پاک بووە، لایانگیری ئیماندارو ئەهلی سونەت و جەماعەتی ئیسلام بووە، زۆر کەیفی بە زانایان و نووسەر و منەورەکانی ئەو سەردەمە هاتووە، ڕێزی لە زانا و دانا و عیلم گرتووە، لەو زەمانەدا چەندین نووسەر و مێژوونووس و کەسایەتی ناودار لەلای کارمەندو وەزیر بوونە، بۆ نموونە ئیبن مستەوفی – ئبن خەلەکان، دەسەلات و کاریان بەدەست بووە، سولتان موزەفەر گوێی لەڕاوێژکارانی گرتووەو پرسی پێکردوون.

سولتان موزەفەر زۆر هاوکاری نووسەر و مێژوونووسانی ئەوکاتی داوە، زۆر حەزی بە خوێندنەوەو گوێگرتن لە شیعر و کتێبە مێژووییەکان کردووە، هەروەها لەو زەمانەدا لە هەولێر زانستی شەرع و فیقهی ئیسلامی زۆر پێشکەوتوو بووە.

سەڵتەنەتی موزەفەر و سەرای سولتان، یارمەتی نووسەر و مێژوونوسان و مونەوەر و پیاوانی فیکر و ئاینی داوە، پشتگیریانی لێکردوەو داڵدەی داون، ئەو کاتە قەلای هەولێر، بۆتە مەرکەزێکی فیکری– ئاینی گەورە لە ناوچەکە.

بۆ نموونه:

- ئبن زەهیر ئەربیلی-زاین ئبن سەنجەر- حاجیری ئەربیلی-ئبن یونس ئەربیلی-عەلی بن عیسا ئبن فخر ئەربیلی- ئبن سلاح شەهرەزوری- ئەبو ئەلهیجا ئەلسمین ئەلئەمیر حسامەدین - ئەلحسن ئبن موحەممەد ئبن ئەحمەد نجاد ئەربیلی- عیسا ئبن سەنجەر ئەربیلی- ابن المستوفی - ابن خلکان-

سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، گەورەترین سەرکردە و سوڵتانی ئەو ناوچەیە بووە، کارو پڕۆژە و خیراتی سەڵتەنەتی حکومی نەوەکو تەنها بۆ هەولێر و قەڵا بووە، بەڵکو لەسەر ئاستی خەلافەتی عەباسیدا، ڕۆڵ و شوێنی خۆی هەبووە، زۆر هاوکاری بڵاوکردنەوەی دینی ئیسلام و مەولودنامەی پێغەمبەر و یارمەتیدانی لێقەوماوان کردووە، هاوکاری بەرەو پێشەوەچوونی مەعریفەتی میللەتانی ناوچەکە کردووە، هاوکاریەی سەدەقەکان سوڵتانی ئەربیل گەیشتۆتە حیجاز و شام، لە زۆر شوێنی دیکەی جیهانی ئیسلامی ناوو ناوبانگی سوڵتانی هەولێریان بیستووە.

ئبن مستەوفی کە وەزیرێک و ڕاوێژکارێکی گەورە بووە لە دیوانی سوڵتان موزەفەرەدینماڵیشی لەناو قەڵای هەولێر بووە، لە دەرەنجامی چیرۆکێکی و ڕووداوێکدا، پاش ئەوەی پیاوێک ویستویەتی بیکوژێت و زاماری دەکات، ئبن مستەوفی هاواری سوڵتان موزەفەر دەکات، چەند بەیتێکی شیعر دەنووسێت:

سوڵتانی گەورەم
ئەی ئەو شایەی کە لە بکوژی ببڕی تۆ
مەریخ تا ئێستا سەری سوڕماوە
ئایاتی بەخششت ئەوەندە پتەو و نازڵ بووە
هیچ ناسیخ و مەنسووخی تێدا نەماوە
دادم بپرسە، دەردێ کە دووچاری بووم
ئەوەندە چەپەڵ مەگەر مێوو بیگێڕێتەوە
شوێنێکە من تێیدا لە دایکبووم
بەڵگەم برینی بەستراوم و جەستەی چەورمە وەکو ساوا
هاوارە سوڵتانم هاوارە...

ابن المستوفی، وەزیر و نووسەر و مێژوونوسی سوڵتان موزەفەر بووە، لەهەمانکاتتدا، لە دیوانی سەڵتەنەتی اربل- خەریکی نووسین و یاداشتکردنی هەموو ئەو زانیاری و ناوی ئەو کەسایەتیانەی نووسیووە کە هاتوونەتە هەولێر و کوردستان. وە ابن المستوفی لە کتێبەکەیدا کە ناوی (تاریخ اربل) هاتووە ئەوە بەم شێوەیە هاتووە، چوونکە زیاتر یاداشتکردنی زانیاری ئەو کاتەیە، لەو زەمانەدا یاداشتی سیاسی بووە، وە لەبەر ئەوەی سەڵتەنەتی اربل- سیمای فەرهەنگی ئەو زەمانەی زیاتر بووە، بۆیە زیاتر ابن المستوفی گرینگی بە شاعیران و نووسەران و زانایانی ئاینی داوە.

تاریخ اربل- زیاتر یاداشتی سیاسی سوڵتان موزەفەر بووە کە لەلایان ابن المستوفی نووسراوە.

سیماکانی دەوڵەتداری سەڵتەنەتی ئەربل

سـوڵتان موزەفـەر، سـەرکردەیەکی بەهێـزی سـوپای سـلاحەدینی ئەیوبـی بـووە، لەبـەر ئـەوەی سـلاحەدین نـاوی لـە موزەفەرەددیـن ناوبـوو – ئەلملـک ئەلموعـەزەم- کاتێـک دەینێرێتـە هەولێـر و حوکـم دەکات، ئـەو سـەردەمە ئەیوبیـەکان هاوشـێوەی ئەوڕوپا، ناو و نازناوی گەورەیان لەسـەرکردەکانی خۆیـان دەنـا، سـوڵتان موزەفـەر شـەڕکەرێک و سـەرکردەیەکی بەهێـز بـوو لـە جەنـگ و لەحوکمـدا، هەرگیـز لەهبـچ شـەڕێکدا نەیدۆڕانـدووە، لـە شـەڕی گـەورەی حـە تینـدا، سـوڵتان موزەفـەر بەشـێوەیەکی بەرچـاو تێرامانـی سلاحەدین ئەیوبـی بۆ خـۆی ڕاکێشـاو ئەیوبیـی زۆر پـێ دڵخـۆش بـوو، لـە یەکێـک لەسـەرکردە نزیکەکانـی سـلاحەدین بـوو.

بێجگـە لـە پـارە و پـول و ئـاڵای سـەڵتەنەتی هەولێـر، لـە هەمـوو خوتبەکانـی مزگـەوت نـاوی سـوڵتان موزەفەریـان هێنـاوە، لـە نامەکانـی ئـەو زەمانـەدا، ئـادگاری سـەڵتەنەتی وهەیبەتـی هەبـووە لـە هەولێـر و ناوچەکـەدا.

مەلیـک و کەسـایەتی جیهانـی اسـلامی سـەردانی هەولێریـان کـردووە – لـە یاداشـتە سیاسـیەکەی ابـن المسـتوفی- هاتـووە.

سـیماو کەسـایەتی سـوڵتان موزەفـەر، بریتـی بـووە لـە ئازایەتـی و هەماهەنگـی و هـاوکاری مەزڵومـان و سـەرکەوتن بەسـەر زاڵمـان و خێـرو خێـرات و عـەدل و ئیحسـان و سەخاوەتێکی ڕادەبـەدەر، هەروەکو مێژوونـووس ئبـن خەلەکان لـە کنێبەکـەی ئـەودا تەدوینـی کـردووەو خـۆی لـە دیوانـی

سـوڵتان مەزەفەرەدیـن بـووەو کاری سیاسـی و فەرهەنگـی کـردووە. ئیـن ئەلمسـتوفی یاداشـتی سیاسـی ئیمارەتـی اربـل و سوڵتان موزەفـەری نووسیوەتەوە، ئـەو کتابـەی کـە بەنـاوی:

«تاریخ اربل- نباهة البلد الخامل بما ورده من الاماثل»

واتـە : مێـژووی اربـل- هوشـیاری و شـارەزایی وڵاتـی بـاغ و گوڵوگوڵـزاران لـە لایـان ئـەو کەسـایەتی و شـەخصیاتانەی هاتوونەتـە شـاری اربـل.

ئـەو کتێبـە بریتـی بـووە لـە نووسینەوەی مێژووی پڕ شـانازی شـاری هەولێـر، بـە بۆچوونـی ئێمـە، ئـەو کتێبـە یاداشـتی- سیاسـی- فەرهەنگی-کۆمەڵایەتـی سـوڵتان موزەفەرەدیـن و ئیمارەتـی اربـل-ە.

ئـەو زەمانـە سـەرکردەکان پـارەو یارمەتیـان، تەنیـا دەدا شـاعیرو هونەرمەنـدەکان، کـە شـیعریان بـە باڵای سـەرکردەکان دەوت و بـەڵام سـوڵتان موزەفەرەدیـن، یارمەتـی و سـەخەواتی بـۆ گشـت چیـن و توێـژ و هاوڵاتیـان مەملەکـەت بـووە، فەقیـر و ڕۆشـنفیکران و زانایانـی خۆشویسـتووە، ڕۆژانە نـان و خواردنی داوەتـە خەڵکـی فەقیـر و لێقەوماوانـی شـار و وتویەتـی کـە ئـەو کارانـە واجبـی خۆیەتـی، هەمـووی بەپـارەو پولـی سـوڵتان بـووە، دەسـتکاری پـارەی دەوڵەتـی نەکـردووە، نەخۆشـخانەو شـوێنی پەککەوتوانـی دروسـتکردوەو هەمـوو پێویسـتی بـۆ دابینکـردوون و خۆشـی بـەدرەوام زیارەتـی ئـەو شـوێنانەی کـرددوە.

سـنووری سـەخاوەتی سـوڵتان موزەفـەر هەولێریشـی تێپەڕانـدووە، پـارەو پولـی ناردۆتـە وڵاتانـی ئەوروپـا، هەرچی

زیندانـــی و دەستبەســەر و عەبــدی مەملەکەتـــی موســڵمانان هەیــە، ئــازادی هەندێکیانــی کڕیتــەوە، کاروان ســەرای گــەورەی دروســتکردووە، بــۆ ئــەو کەس و میوانانەی یــان ئەو قافیلــەنانەی هاتوونەتــە هەولێــر، بــۆ ماوەی ســێ ڕۆژ توانیوتیــان بمێننەوەو ئیســراحەت بکــەن و نانیــان دراوەتــێ.

دوو قوتــابخانــەی ســۆفی دروســتکردووە، تێیــدا زانــاو مــەلای زۆر بەتوانــا وانــەی دینییــان وتووتــەوە، ئــەو کات هەولێــر، بنکەیەکــی بەهێــز و درەوشــاوە بــووە لــە پەخشــی فیقهـو زانسـت و قورئــان و مەولودنامــەی پێغەمبــەر ودینــی ئیســلام، ســوڵتان وخۆشــی، کەســایەتیەکی ســۆفی بووەو زۆر ڕێزی لــە دەروێشــان و سۆفیگەراو و ئەهلــی تەقــواو و ئیمانــداران گرتــووە.

ســوڵتان موزەفــەر ماڵێکــی هەبــووە لــە خــوارەوەی قــەڵا، بەڵام دیوانێکــی گــەورەو ســەرای ســەڵتەنەتی لەنــاو قــەڵای هەولێــر بــووە، هەمــوو ڕۆژێــک لەگــەڵ وەزیــرو ڕاوێــژکارو مــەلاو مێژوونووســانی مەملەکــەت دانیشــتوون و ئیــدارەی گیروگرفــت و بارودۆخــی میللەتیــان کــردووە.

ســوڵتان موزەفەرەدیــن گۆگبــۆرو، کەســایەتییەکی سیاســی و موفەکیــر و پیــاوی دەوڵــەت بــووە، هــەر لــە ســەرەتاکانی حوکمــی خــۆی، دیــارە پشــتگیریەکی تــەواوی هەمــە لایانــەی ســوڵتان ســلاحەدین ئەیوبــی هەبــووە، هــاوکاری سیاســی- ئابــووری - ئیــداری - ســەربازی - هەواڵگیــری وەرگرتــووە لــە ســلاحەدین و دەوڵەتــی ئەیوبیــەکان.

ســوڵتان موزەفــەر، وەزیــری لێهاتــوو و بەتوانــای هەبــووە، یەکەمییــن بنەماکانــی دەوڵەتــی دانــاوە لــە قــەڵای هەولێــر، زۆر

گرینگـی بـە بوارەكانـی ئیـداری و مالـی و دادپـەروەری داوە، لـەو زەمانـەدا دەزگاو وەزیفـەو پلـەی وەزیفـی - دەوڵەتـی دروسـتكردووە، بـۆ نموونـە:

میـر- وەزیـر- حیجابە-كاتـب عەریزە-نووسـەری نامـە فەرمییـەكان- سەرپەرشـتكار- ئیدارەكار-خەزینـە- بەیـت ئەلمـال-دادگا- دیـوان- ئسـتیفا- سـەرۆک دیـوان

لەسـەردەمی سـوڵتان موزەفـەر كۆمەڵـگای ئیسـلامی بـووە، بـۆ یەكەمیـن جـار لـە قـەڵای هەولێـر كۆمەڵـگای مەدەنـی موئەسەسـات دروست بـووە، دامـو دەزگای دەوڵـەت هەبـووە بـۆ نموونـە:

١- دیوانـی موڵكانـە (دیـوان الخـراج) ٢- دیوانـی پۆسـتە (دیـوان البریـد) ٣- دیوانـی سكاڵا (المظالـم) ٤- دیـوان نامـە (نامـە فەرمیەكانـی سـوڵتان) ٥-دیوانـی خەرجیـەكان (النفقـات) ٦-دیوانـی مـۆر (الخاتـم) ٧- دیوانـی نەخشـاندن ٨-دیوانـی سـەدەقات ٩-دیوانـی قەیـران.

بەمـەش بۆمـان دەردەكەوێـت كـە سـوڵتان موزەفـەر پیـاوی دەوڵـەت و دامـودەزگا بـووە.

هەروەهـا دەزگای هەواڵگـری بەهێـزی هەبـووەو ڕێكخسـتنی عەسـكەری و زیندانـی هەبـووە.

لەگەڕەكـی سـەرای قـەڵای هەولێـر، بەندیخانەیـەک هەبـووە هەروەكـو (ابـن المسـتوفی) باسـی دەكات نـاوی بەندیخانـەی -حەلەبـی- بـووە. لەژێـر زەمیـن و مەغـارە بـووە.

ئـەو بەندیخانەیـە یەكەمیـن بەندیخانـە بـووە لەهەولێـر. پاشـان بەندیخانـەی هاودیـان دروسـت كـراوە.

لەسەردەمی سوڵتان موزەفەریش وەکوو هەر ئیمارەتێک و سەڵتەنەتێکی تر، دادگا و زیندان هەبووە، لە قەڵای هەولێر، شوێنی تایبەت هەبووە، بۆ لێپێچینەوە و تەحقیقات، وە زیندانیانیان ئەو کات، برتۆتە قەڵای هافتیان- کە ئێستاکە پێی دەڵێن هەودیان، تاوەکوو ئێستاکەش شوێنەواری ئەو قەڵایە ماوە لە کوردستان.

سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، دوو ڕاوێژکار و وەزیری بەتوانا و ئازای هەبووە، ناویان (موخلێص و بەرنەقش بووە) پێدەچێت، یەکێکیان موسڵمان بێت و ئەوی تریش مەسیحی، هەردووکیان، بەڵێنیان دابوو، داکۆکی لە قەڵا و سوڵتان بکەن تاوەکوو ئاخیرین دڵۆپە خوێنیان.

لە ڕێگای ئەم لێکۆڵینەوەمان، بۆمان ئاشکرا دەبێت، کە ئەزموونی حکومڕانی سەڵتەنەتی سوڵتان موزەفەرەدینی گۆگبۆرو، پێش سەڵتەنەتی عوسمانیەکان بوونی هەبووە، ئەزموونێکی دەوڵەمەند بووە.

شارستانیەتی قەڵای هەولێر، وەکوو تیشکی خۆر هەموو ناوچەکەی گرتۆتەوە.

کەسایەتی سوڵتان موزەفەر و ئەزموونی حوکمڕانیەکەی شایستەی نووسین و ئەنجامدانی چەندین لێکۆڵینەوەن، بەڵام ئێمە داوای لێبووردن لە سوڵتان موزەفەر دەکەین کە هەر هێندەمان پێکراوە..

هیوادارم نووسەر و مێژوونوسانی تر بێن و کاری ئێمە تەواو بکەن.

سوپاسنامە

کاتێـک بیرۆکـەی نووسـین و ئامادەکردنـی ئـەم کتێبـەم لا دروسـت بـوو، لەبـەر گرینگـی ئـەو بابەتـەو قەناعەتێکـی تـەواوم لەسـەر کەسـایەتییەکی خـاوەن کاریزمـای گـەورە دەنووسـم، نووسـین و لێکۆڵینـەوە لەسـەر سـوڵتانی گەورەمـان، سـوڵتان موزەفـەر، میـری ئەربـل، نووسـین و گـەڕان بـوو لەسـەر مێـژووی مەملەکەتـی ئەربـل، مێـژووی دەوڵەمەنـدو پـڕ شـانازی شـاری هەولێـر، کۆنتریـن شـاری مرۆڤایەتـی، لەبـەر ئـەوە، پێـم وابـوو دەبێـت لیژنەیـەک لەچەنـد کەسـانیک وەکـو شـارەزاو خـاوەن بەرهـەم و ئەهلـی فیکـر و هەولێریەکانیـش لـە گەڵمدابن و سوودم لەو نووسـین و کتێـب و زانیـاری وەرگرتـووە، لەبـەر ئـەوە بەپێویسـتی دەزانـم سوپاسـێکی گەرمیـان بکـەم و ئەوانیـش، شـانازی نووسـین و بەشـداریکردنیان هەیـە لـەو کتێبـەدا.

سـەنعان ئەحمـەد ئاغـای قەسـاب کـە مـاڵ و کتێبخانەکـەی والا کردبـوو، زۆر زانیـاری گرینگـی بـۆم تەدوویـن کـرد. هەروەهـا سوپاسـی گەرمـی بەڕێـز مـازن بیـلال عەزیز قەسـاب دەکـەم بـۆ هـاوکاری و پشـتگیری.

دکتـور موحسـین حەمـڕە، گـەورە مێژوونـووس و مامۆسـتای زانکـۆو ئەنـدام لـە ئەکادیمیـای کوردسـتان کـە هەمـوو نووسـین و بڵاوکـراوە کتێبەکانـی خـۆی پێـدام و وەکو سـەرچاوەیەکی گرینگی ئـەم کتێبەمـە، دکتۆر موحسـین زۆرتریـن نوسـین و لێکۆڵینـەوەی لەسـەر سـوڵتان موزەفـەر و مێـژووی هەولێـر نووسـیوە، بـەڵام ئێمـە لەگـەڵ سـەرجەم

تێڕوانیـن و دەرەنجامەکانـی ئـەو نیـن، ئێمـە پشـتمان بـە سـەرچاوەی دیکـەو مێـژووی گێڕانەوەی کەسـایەتیە گەورەکان و شـارەزاکانی هەولێـر بەسـتووە، دیـارە بەشـێکی گـەورەی مێـژووی هەولێـر، مێژوویەکـی شـەفەهی بـووە.

دکتـۆر ئومێـد ئەحمـەد جوزلـی، پسـپۆڕ و شـارەزا لـە مێـژوو، کـە لـە نووسـینی کرۆنۆلوژیـای سـوڵتان ئەرکـی نووسینی بینیـوە مەمنونیمـە، هەروەهـا بەدرێژایی نووسـینی کتێبەکـەم لەگەڵمـدا بـووە.

دکتـۆر اومیـد الجوزلـی الاربیلـی کتێبێکـی لەسـەر مێـژووی هەولێـر نووسـیوە، بەناونیشـانی (تاریـخ الـترک و الترکمان فـی اربـل) کـە لەلایـان دەزگای التفسیر بڵاوکراوەتـەوە.

مامۆسـتا عەبدولهـادی سـولیمان قەسـاب، زۆر نووسـین و زانیـاری و وێنـەی نایابـی بڵاوکردۆتـەوە.

بەڕێـز عوسـمان ڕەشـاد ئەفنـدی موفتـی، بـە نووسـین و سـەرچاوە زۆر هـاوکاری کـردووم

سوپاسـی گەرمـی مامۆسـتاو پارێـزەر یونـس حـەداد دەکـەم، کـە دوو مەولودنامـەی زۆر جوانـی خسـتە بـەر دەسـتم، کـە کۆنتریـن مەولودنامـەی تورکمانییـن.

زۆر سوپاسی گەرمی برای بەڕێزم کاک ضیاء، عوزێری دەکەم لە دەزگا و ئاژانسی هەواڵی تورکمانی و ڕۆژنامەی تەبا-ی شاری هەولێر بۆ هەموو ئەو هاوکارییانەی بەڕێزیان

مامۆستا مەلا شێرزاد موحەممەد -ئیمام و خەتیب و نووسەری دیاری تورکمانی شاری هەولێر، چەندین کتێب و نووسینی مێژووی کۆنی لەسەر شار و قەڵای هەولێر نووسیوە.

نووسەر و ڕۆژنامەنووسن نازم ئەلسایغ
بەڕێز کاک زیاد حەیدەر، برادەرێکی منداڵیمە، نیگارکێش و ئەندازیار، ئەرکی نووسینی ناونیشانی کتێبەکەی گرتۆتە ئەستۆی خۆیی و وێنەیەکی شایستەی پێشکەشکردم.
کاک کاوە فارس قەڵاتی، زۆر هاوکاری کردووم و چەندین بەڵگەنامەو کتێبی خستە بەردەستم.
کاک سالار ئەربیلی، کەسایەتی سیاسی تورکمانی و نووسەر و ڕۆشنبیرێکی هەولێرە
کەسایەتی خۆشەویستی شاری هەولێر، ئەعزەم عەبدولکەریم ئەفندی
سوپاسی و دەستخۆشی لە کاک بورهان یاراڵی شاعیر و رۆشنبیری تورکمان دەکەم، کە زۆر هاوکاری کردووم هەروەها کاک دلاوەر بازرگان، کە ئارشیفێکی زۆر گەورەی خستە بەردەستم لە وێنەی کۆن و نویێ ی هەولێر.
کاک سلاح نورەدین ئەلبیاتلی ئەربیلی ناسراو بە سلاح نورەددین گاگۆ – سلاح نورەدین ئەلبیاتی. تاوەکوو تەواوکردنی ئەو کتێبەم پێکەوە گفتووگۆمان کردووە لەسەر ووردەکاریە مێژووییەکان.
سوپاسی کاک حیسام حەسرەت-ی شاعیری تورکمانی هەولیری دەکەم کە شیعرەکانی رەشادە افندی، تایبەتە بۆ کتێبە کردۆتە تورکمانی، ئەو هۆنراوەیەی کە چیرۆکی خەونەکەی سوڵتان موزەفەر دەگێڕێتەوە. لە کتێبی مەولودنامەی کوردی یەوە وەرگیراوە.
برای بەڕێزم مامۆستا مەلا فوئاد نادر موحەممەد بەننا

- ئەربيللــى، كەســايەتى ئاينــى شــارى هەوليــر، وەكــو ســەرچاوەيەكى مێژوويــى و ئاينــى ســوودم ليوەرگرتــووە.

سوپاسى هونەرمەندى كورد كاك ياسين حەسـەن دەكەم لە ولاتـى ئەڵمانيـا، كـە وێنەيەكـى تايبەتى سـوڵتان موزەفەرمى بۆ كێشـا و لـەو كتێبەمـدا بـەكارم هێنـاوە، ياسـين حەسـەن كـە بەئەسـڵ كەركوكيـە لـە ولاتـى ئەڵمانيـا دەژى و سـالانێك لــە هەوليــر ژيــاوە. تابلــۆى وێنــەى ســوڵتان موزەفــەر كــە لەسـەر بەرگـى كتێبەكەمـان دايـە بەديـارى بـۆ كێشـاوە، ئـەو وێنـەى پێوانـەى ٣٢–٥٠ سـم لاى نووسـەر پارێـزراوە.

لـە كۆتاييـدا دەبێـت سوپاسـى گەرمى نووسـەر و ڕۆشـنبيرى شـارى هەولێـر بكـەم، مامۆسـتا جەمـال گردەسـۆرى كـە زۆر مانـدوو بـوو بـە پێداچوونـەوە و هەڵەچنينـى ئـەو كتێبـەم دونيايـەك سوپاسـى دەكـەم.

هەروەهــا سوپاســى گــەرم و قەدرزانــى كاك شــاخەوان جەعفــەر خۆشــناو لــە چاپخانــەى وەزارەتــى ڕۆشــنبيرى حكومەتــى هەرێمــى كوردســتان، كــە هــاوكارى كــردم بــۆ ديزايــن و ڕێكخســتنى بــەرگ و ناوەرۆكــى ئــەو كتێبــەم.

سوپاســى گەرمــى بێپايانــى بــراى خۆشەويســتم كاك فەيسـەڵ نورەديـن سـەعاتچى ئەلدەبـاغ دەكـەم كـە مامۆسـتا و نووسـەرو تێكۆشـەرێكى شـارى هەولێـرە، ئەركـى پێشـەكى نووسـينى خسـتە ئەسـتۆخۆى كـە بـە حەقيقـەت جێـگاى فەخـرو شـانازيمە.

سوڵتان موزەفەرەدین زین الدين على كوچك – زەمەنی موراجەعات و گەڕان بەدوای هەقیقەتی کەڵە پیاوێکی دەوڵەت (١١٥٤-١٢٣٣) میلادی

لـــە دەرەنجامـــی لێکۆڵینـــەوە مێژووییەکەمـــان ئـــەم زانیاریـە نوێیانـە دەربـارەی ژیـان لـە دایک بـوون و مـردن و کارەخێرخوازیـــەکان و کەســـایەتی ســـوڵتان موزەفـــەر ئاشـــکرا دەکەیـــن:

ســـوڵتان موزەفەرەددیـــن زیـــن الدیـــن عەلـــی کچـــوک (١١٥٤– ١٢٣٣)، میـری قـەڵای هەولێـر، بـۆ مـاوەی ٤٥ سـاڵ ئیـدارە و سـەرۆکایەتی ئیمارەتێکـی کـردووە، وە حوکمێکـی عـادل و ڕەشـید و پـاک و زێڕێنـی بەخشـیوەتە مێـژووی پـڕ شـانازی قـەڵاو شـاری هەولێـر .

پـاش ٨٦٦ سـاڵ بەسـەر تێپەڕبوونـی لەدایکبـوون و حوکمـی ســـوڵتان موزەفەرەددینـــی گۆگبـــۆرو، هەندێـــک زانیـــاری نـوێ و بەڵگەنامـەی جیاجیامـان دۆزیتـەوە لەسـەر شـوێنی لەدایکبـوون و ژیـان و مـاڵ و مـردن و مەزارگـەی سـوڵتان مزەفەرەدیـــن و هەروەهـــا، لـــە چوارچێـــوەی ئـــەو کار و پـــڕۆژە خێرخوازییـــە گەورانـــەی ســـوڵتان موەفەرەددیـــن، بەڵگەنامەیەکـی مێـژووی گەورەمـان لەبـەر دەسـتە لەسـەر پـــڕۆژەی ڕاکێشـــانی ئـــاوی خواردنـــەوە و درووســـتکردنی عەمبارێکـــی گـــەورەی ئـــاو لـــە عەرەبســـتانی ســـعودی و لەســـەر چیـــای عەرەفـــات .

لە دایکبوونی سولّتان موزەفەرەددین زین الدین علی کوچوک :

عز لمولانا السلطان ابا سعید مظفرالدین الترکماني / الملک العادل و المعظم /النزیه و الرحیم/ العالم/ المجاهد/ المرابط/ المؤید/ المظفر/ المنصور/ بدر الدین والدنیا/ سید الملوک والسلاطین/ محي العدل في العالمین/ سلطان الإسلام والمسلمین/ منصف المظلومین من الظالمین/ ناصر الحق بالبراهین/ قاتل الکفرة والمشرکین/باني الدور للایتام و الفقراء و عامر المساجد و بیوت الله / قاهر الخوارج والمتمردین/ حامي ثغور بلاد المسلمین/ معین الغزاة والمجاهدین/ أبو الیتامی والمساکین، فخر العباد/ ماحي البغي والعناد/ فلک المعالي/ صاحب الدولة/ ناصر الملة/ جلال الأمة// بهلوان الحروب الصلیبیة /ملک العطوف و الرحمةو أبو الفضائل/ الملک الموئمن ,الملک الامراء/السلطان مظفرالدین زین الدین علي کوجوک الکوکبورو

لەدایکبوونی ئیمارەتێک:

سولّتان موزەفەرەددین گۆگبۆرو، لە ساڵی ١١٥٤ میلادی، لە قەڵای موسڵ، لە سەرایەکی گەورەدا بەناوی ئاق- سەرای(کە دوواتر ناوی بۆتە - قەرە سەرای) لەدایک دەبێت، ئاق سەرای، پێیان ووتوە (دار الحکم- دار یان قصر - الدولە) بریتی بووە لە گەڕەکێکی درووروودرێژ،

کـە چەنـد خانـووی گـەورە گـەورەی تێـدا بـووە، هەمـوو سـوڵتان و میرەکانـی تێـدا ژیـاوە .

سـوڵتان موزەفەرەددیـن، هەمـوو سـاڵانی منداڵـی خـۆی لــە موسـڵ، لــەو خانــووەدا بەسـەر بـردووە . پاشـان پـاش ئـەوەی خانـەوادەی لـە موسـڵەوە هاتۆتـە قـەڵای اربـل- امیـر بەدرەدیـن لۆلـۆ، سـوڵتانی و خاوەنـی موسـڵ- صاحـب موصـل- هاتووتـە نـاو ئـەو خانـووی ماڵباتـی سـوڵتان موزەفەرەددیـن و بـە شـێوەیەکی زۆر شایسـتە و پڕشـکۆ ئـاق- سـەرای نۆژەنکردۆتـەوە، وە حوکمـی خـۆی تێـدا کـردووە و لەوێـوە سـەرۆکایەتی موسـڵی کـردووە

پـاش ئـەوەی گیروگرفتـەکان پـەرە دەسـتێنن و دووژمنانـی امارەتـی بەدرەددیـن لۆلـۆ و مەغۆلەکانـی هێـرش دەکەنـە سـەر موسـڵ و ئـاق- سـەرای دەسوتێنن و وێرانـی دەکـەن.

ئاگـر لـەو قەسـرە بەردەبێـت و ئاگـر هەمـوو سـەراکە ڕەش دەکات، لـەو کاتـەوە نـاوی بۆتـە، قـەرە- سـەرای.

ئیسـتاکە لـە موسـڵ لـە لیـواری ڕوبـاری دیجلـە - کـە ئـەو کات، ئـەو ئـاوە و ڕووبـارە نزیکـی ئـاق- سـەرای نەبـوو، لایەکـی ئـەو سـەرایەی کـە سـوڵتان موزەفەرەددیـن تێیـدا لـە دایکبـوو، شـوێنەوارەکەی مـاوە و بەڕاسـتی، بەداخـەوە، مەترسـی ڕووخـان و تێکچوونـی لەسـەرە .

ئاوابوونی خۆری ایمارەتی اربل ومردنی سوڵتان موزەفەرەددینی گۆگبۆرۆ:

سـوڵتان موزەفەرەددیـن گۆگبـۆرو لـە ئـاق- سـەرای (قـەرە سـەرای لـە دایکبـووە) .لـە قـەڵای موسـڵ وە لـە ساڵی ١٢٣٣ میـلادی، لـە هەولێـر کۆچـی دووایـی کـردووە، لـەو ناوچەیـەی کـە ئـەو کات، پییـان ووتـوە(الربـض)، کـە ئیمرۆکـە دەکەوێتە،هەولێـری پایتەختـی هەرێمـی کوردسـتان، لـە گەڕەکـی عارەبـان، دە خولـەک دوورە لـە جامـع الموزەفەرییـە- کـە ئـەو کات پییـان ووتـووە (الجامـع الاکبـر – المسـجد العتیـق – ئـەو مزگەوتـەی کـە بـە گوێـرەی لێکۆڵینەوەکەمـان وە پشـت بەسـتن بـە نووسـینەکانی دکتـۆر موحسـین حەمـڕا، ئەندامـی ئەکادیمیـای کوردسـتان، کاتـی خـۆی سوڵتان موزەفەرەدیـن نوێـژی جەمعـەی لـەو مزگەوتـەی نزیـک ماڵەکـەی خـۆی کـردووە، وە لـە ڕۆژانـی تریـش لـە مزگەوتـی قـەڵا بـووە .

ئـەو مزگەوتـەی سـەرقەڵا هەمـوو ڕۆژێـک نوێـژی لێکـراوە، بـەڵام مەسـجدی(جامـع) الموزەفەرییـە- تەنهـا ڕۆژی جەمعـە و بۆنـە و جەژنـەکان نوێژیـان لـێ کـراوە .

سـوڵتان موزەفەرەددیـن، لـە سـاڵی ١٢٣٣ میـلادی لـە ئەربـل مـردووە، بـە درێژایـی ٤٥ سـاڵ حوکمـی هەولێـری کـردووە وە پـاش مردنـی یەکەمیـن جـار لـە قـەڵای هەولێـر نێـژراوە، پاشـان تەرمەکـەی گواسـتراوەتەوە مـەزاری خـۆی لـە خـوارەوە، ئـەو شـوێنەی کـە تاوەکـو ئیسـتاکە خەڵکـی

هەولێر سەردانی دەکەن و ڕێزی لێدەگرن، ئەو قەبرەی ئیستاکە لە لای باڵەخانەی پارێزگای هەولێرە، لە شەقامی سوڵتان موزەفەرو قەبرو مەزارگەی خۆیەتی هیچ شکێک هەڵناگرێت، بە گوێرەی لێکۆڵینەوەمان، پاش ئەوەی پێغەمبەری ئیسلام دێتە خەونی سوڵتان، سوڵتان موزەفەر خۆشەویستی سەد بەرابەر.دەبێت و وەسیەت دەکات، پاش مردنی، تەرمی ببردرێتە نزیک پێغەمبەر (ص)، بەڵام لە بەر ئەوەی ئەو کاتەی وەفات دەکات، ڕەمەزانێکی زۆر گەرم دەبێت، لە خوارووی عێراق و جەزیرەی عەرەبی، شەڕ و فیتنەو ئاژاوەیەکی گەورە هەبووە، پاش هەوڵدانیان و سەفەرکردن، تەرمەکەیان هێناوەتەوە هەولێر، سوڵتان موزەفەر تەرم و قەبری لە هەولێری پایتەختی هەرێمی کوردستانە .

هەروەها هەموو سەرچاوە مێژووییەکان باس لەوەش دەکەن کە باوکیشی هەر لە هەولێر مردووە وە لە قەبرستانی ناو قەڵا نێژراوە، وە ئەو مەزارگەی ناوەڕاستی پایتەختی هەرێمی کوردستان، لە شەقامی سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، قەبر و مەزارگەی خوودی سوڵتان موزەفەرەددینە .

دیارە هەروەکوو باسی کردبووە، ئاوای کرد، بەرنامەکانی بەو شێوەیە بەڕێوەچوون، کە پێشتر بەڵێنی بە خودا و خەڵکی دابوو، سوڵتان موزەفەرەدین، سروشت و بارودۆخ و هەموو شتێکی کۆمەڵگای هەولێری گۆڕی..

سـولتان ئەلموعـەززەم و عادیـل، ابـا سـعید موزەفەددینـی الترکمانـی، یەکەمییـن کـەس بـوو پێشـنیاری یادکردنـەوەی سـاڵیادی لەدایکبوونـی پێغەمبـەری ئیسـلام-ی کردۆتـەوە.

هەروەهـا یەکەمییـن کـەس بـوو مۆسـیقای هێناوەتـە قـەڵای هەولێـر و دەشـتی شـارەزوور .

لـە مێـژووی ئیسـلامدا، ئـەم ڕووداوە، ئاهەنـگ و بەرنامەیەکی ئێجگار گەورە و پڕ واتا بووە، وە لەگەڵ ئـەوەش، سـولتان موزەفـەرەددن، مۆسـیقا و گۆرانـی سـۆفیگەرانە و دەروێشـانی لەهـەر چـوارلای جیهانـەوە بـۆ قـەڵای اربـل- ڕاکێشـاوە .

یەکێک لـەو کار و گۆڕانکاریـە گەورانـەی کـە لەسـەردەمی زێڕینـی حوکمـی ئیمارەتـی اربـل و سـولتان موزەفـەر ئەنجامـدراوە، هینانـی مۆسـیقا و گرووپـی هونەرمەنـدان و وگۆرانیبـووە بـۆ دەشـتی هەولێـر و شـارەزوور .

لـەو سـەردەمەدا، بەشـێوەیەکی گشـتی مۆسـیقا حـەرام و قەدەغەکرابـوو، یانیـش لەهەندێـک ناوچـەدا هـەر بوونـی نەبـووە .بـەڵام لـە قـەڵای هەولێـر، بەبۆنـەی یادکردنـەوەی لەدایکبوونـی پێغەمبـەر، بـۆ مـاوەی ٣ مانـگ لـە هەولێـر و مزگەوتەکانیـدا، بـە گۆرانـی و مۆسـیقا و بەیـت و بالـوور و شـیعر و پیاهەڵووتـن و شیعر خوێندنـەوە، هەمـوو میللەتـی هەولێـر و شـارەزوور ئاهەنگیـان گێـڕاوە .

یەکەمیین مەولودنامەی- تورکمانی نووسراوە و بڵاوکراوەتەوە:

دوابەدوای سازدانی ئەو ئاهەنگە گەورانە و بڵاوبوونەوەی قورئان و پێشکەوتنی نووسن و ئەدەبیات و غەزەلیاتی سۆفیگەرانەو مەدح و سەنا ی شەخصی پێغەمبەری ئیسلام، پێویستی بوونی کتێب و تەدووینکردنی ئەو شیعر و گۆرانیانە خۆی مەترەح کردووە .

بە فەرمانی سوڵتان موزەفەرەدین یەکەمیین مەولودنامەی تورکمانی نووسراوە و پەخشکراوە و ئاسەواری ئەو مەولوودنامە لە هەموو وڵاتان و فەرهەنگی وڵاتانی دەوروبەرمان دەبینرێت .

لەو سەردەمەدا، لەگەڵ سازدانی یادکردنەوەی مەولوودی پێغەمبەر، سوڵتانی اربل- فەرمانی بە نووسەران و شاعیرانی سەرای خۆی داوە، کە لە گەڵ پیاوانی ئاینی و مەلاکانی ئەو سەردەمە، کە زۆریش بوونە لە قەڵای اربل- لە سەرای سەڵتەنەتی اربل کاریان کردووە، بە هاوکاری و فەرمان و دەستووری سوڵتانی عادیل و موعەزەم سوڵتان موزەفەرەددینی تورکمانی، یەکەمیین مەولودنامە نووسراوەتەوە و بڵاوکراوەتەوە .

تاوەکوو ئیمڕۆکە، لە شارە گەورەکانی کوردستان، بەتایبەتی لە هەولێر و کەرکووک و تەلەعفەر و دوزخورماتو ئەو مەولودنامەیە لە مزگەوتەکاندا دەخوێندرێتەوە .

هـەر لەیەکەمیـن سـاڵی دەستبەکاربوونی وەکوو صاحبـی اربـل- لـە کتێبـە مێژوویەکانـی ئـەو زەمانـە - بـە میـری وڵاتانیـان ووتـووە - صاحـب- سـوڵتانی اربـل، پێشـنیار و بەرنامـەی یادکردنـەوەی مەولـودی پێغەمبـەری ئیسـلامی کـردووە، وە بەگوێـرەی لێکۆڵینـەوە مێژوویـەکان، ئەوکاتـە، گۆرانـی و مۆسـیقا نەبـووە لـەو ناوچەیـە، هەتـا ئـەو ئاستەی کـە بەشـەرم و عەیبـەوە باسـی موسیقا و گۆرانـی کـراوە، بـەڵام سـوڵتان موزەفـەر، گۆرانـی و مۆسـیقای هێناوەتـە، هەولێـر و ئـەو ناوچەیـە، لـە بۆنـەی یادکردنـەوەی -مەولودنامـە-ی پێغەمبـەر، چەندیـن گۆرانیبێـژ و هونەرمەنـد لـە نوسـەیبین و سـەمەرقەند و شـام هاتوونەتـە هەولێـر، بـۆ بەشـداریکردن لـەو بۆنەیـە کـە مـاوەی سـێ مانگـی درێژەپێـداوە و بـڕە پـارەی سـێ هـەزار دینـاری بـۆ تەرخـان کـراوە.

موزەفەرەدیـن زیـن الدیـن علـی کچـک، کاتێـک لـە شـام دەبێت، سـاڵی ١١٨٧ میـلادی، ئەوکاتـە زینالدیـن یوسـف، بـرای خـاوەن ومیـری هەولێـر دەبێـت، بەیەکێـک لـە کەسـە نزیکەکانـی خـۆی دەڵێـت:

ئەگـەر حوکمـی هەولێـر، مەملەکەتـی بـاب و باپیرانـم بەنسـیب بێـت، هەمـوو مـاڵ و موڵـک و ئـەوەی هەمـە و دەیکەمـە سـێ بـەش: بەشـێکیان هەولێـری پـێ ئـاوەدان دەکـەم، بەشـێکی دەدەمـە فەقیـر و موحتاجـان، بەشـی سـێهەمیش دەکەمـە خێـر و خێراتـی بـەردەوام و لـە هـەر شـوێنێکی ئـەو دونیایـە کاری خێـر و خیراتـی پێدەکـەم.

پاش مردنی براکەی، لە ساڵی ١١٩٠ میلادی، سوڵتان موزەفەر فوورسەتێکی زێڕینی بو هەڵدەکەوێت و دەبێتە جێگرەوەی خانەوادەکە ی دەبێتە سوڵتانی قەڵای هەولێر و دەشتی شارەزوور، ڕێک وەکوو وەعدی بە خۆی دابوو ئاوای کردووە .

هەروەها کار و پڕۆژەو خێر و خێراتیەکانی، بریتی بووە لە درووستکردنی مزگەوت لە هەر شوێنێکی جیهان، ئەگەر پێویستیان پێ هەبێت و بتوانێت، کاری بۆ بکات، لە زۆر، وڵاتان مزگەوتی درووستکردوە، بۆ نموونە لە شام مزگەوتی الحنابل- وە لە میسر و موسڵ بەناوی الموزەفەرییە- وە بە هاوکاری راستەوخۆی سوڵتان و سەرپرشتیکردنی کەسانی شارەزا، درێژە بەو کارە خێرخوازیانەی داوە .

سوڵتان موزەفەرەددین، تەنها مزگەوت و قوتابخانەی درووستنەکردووە، بەڵکوو پڕۆژەی زۆر گرینگی ئەنجامداوە .بۆ نموونە :

پڕۆژەی ڕاشاکێشانی ئاوی خواردنەوە و بۆ سەر چیای عەرەفات و درووستکردنی ڕێگا و عەمباری ئاوی خواردنەوە بۆ حاجیانی ماڵی خودا .

سوڵتان موزەفەر، چەندین جار سەفەری حەجی کردووە، دیارە لەو سەفەرەیدا، هەستی کردووە، کە گرفتی نەبوونی ئاوی خواردنەوە هەبووە لە حیجاز و لەسەر چیای عەرەفات- لەبەر ئەوە، لە ساڵی ٦٠٥ هیجری، هەڵساوە بە ئەنجامدانی پڕۆژەیەکی گەورەو

ڕاکێشانی ئاوی خواردنەوە بۆ سەر چیای عەرەفات(لەو بەڵگەنامانەی بەردەستمان، دەبینین کە ئاماژە بە ناوی سوڵتانی اربل- صاحب اربل کردوو، کە لە سعودیاوە بە دەستمان کەوتووە)، سەرچاوەکانمان سەرجەمیان لە عەرەبستانی سعوودیەوەن، بۆ نموونە، نووسراوێک و نەقشێکی سەربەردە، لە شاری مەککە - لە لای دەرگای بازان-ە نزیک مزگەوتی مەککە، کە لەلایان دکتۆر ناصر الحارسی کە شارەزایەکی بوواری مەڵبەندە ئایینیەکانی سعودیایە وە نووسەرێکی سعودی یە، باس لە ئەنجامدانی ئەو پرۆژە گەورەیە دەکات، کە سوڵتانی اربل، تێچوو و پوڵ وشارەزایان و کەسایەتی پسپۆڕی لە هەولێرەوە بۆ ناردوون .

ئەو نەقشە ئاماژە بە پرۆژەی درووستکردنی قوتابخانەیەکیش دەکات بەناوی(مدرسە موزەفەرەددین صاحب- اربل).

لە سەر چیای عەرەفات لە مەککە، قوتابخانە و مزگەوت و عەمبارگەی گەورە درووستکردووە، بۆ گەیاندنی ئاوی خواردنەوە بۆ موسافیران و حەجکەرانی ماڵی خودا

لە عەرەبستانی سعودی، تاوەکوو ئیمڕۆکە پلاک و تابلۆی ئەو پڕۆژەیە هەر ماوە لەسەر چیای عەرەفات.

ئەو پڕۆژەیە شانازیەکی گەورەی تری ئیمارەتی اربل و هەولێریەکانە، کە ڕۆژێک لە ڕۆژان، سوڵتانێکی هێندە گەورە و دڵبڵند و میهرەبان و ئازا و خێرەومەندیان

هەبـووە، کـە هیـچ سـنووریکی نەبـووە بـۆ پـڕۆژە و کارە مرۆییەکانـی سـوڵتان موزەفەرەدیـن.

لیکۆڵینـەوەکان زۆر کەمـن لەسـەر کەسـایەتی و کار و ووردەکاریەکانـی ئـەو پیـاوە گەورەیـە .ئەگـەر خـودا فوورسـەت بـدات و بتوانـم، تاوەکـوو پیـم دەکریـت، لیکۆڵینـەوە لەسـەر ئیمارەتـی اربـل و کەسـایەتی ئـەو سـوڵتانە مەزنـە دریـژە پیبـدەم .

سـوڵتان موزەفـەر، کەسـیکی زۆر سـادە و خاکـی بـووە، لەگـەڵ ئـەوەش سـواریکی ئـازا و بـاش بـووە، بـەڵام هەرگیـز بـە سـواری ئەسـپ لەقـەڵاوە نەهاتووتـە خـوار، دوور بـووە لـە هەمـوو نمایـش و خۆدەرخسـتنی شـاهانە و جلوبەرگـی زۆر سـادە و سـاکاری پۆشـیوە، هەمـوو ڕۆژیـک هاتووتـە خـوارەوە و سـەردانی خەڵـک و فەقیرانـی شـار و پەککەوتەکانـی کـردوە .

سـەردەمی سـەرۆکایەتی و حوکمی سـوڵتان موزەفەرەددین، سـەردەمیکی زیڕیـن بـووە، لـە بـواری ئیـدارەی دەوڵـەت و درووسـتکردنی مووئەسەسـات و بیناسـازی و هەروەهـاش شۆرشـیکی فەرهەنگیـش بـووە، بـۆ بـەرەو پیشـەوەبردنی ژیانـی سیاسـی و کۆمەڵایەتـی و ئاینـی کۆمەڵـگا و مەملەکەتـی هەولیـر و دەشـتی شـارەزوور.

سـوڵتان موزەفەرەددیـن زیـن الدیـن علـی کوچـوک، سـواریک و سـەرکردەیەکی ئـازا و قارەمـان بـووە لـە گۆڕەپانـی جەنـگ، بـەڵام کـە هاتووتـە قـەڵای هەولیـر و بۆتـە سـوڵتانی مەملەکـەت، بـە دریـژای ئـەو ٤٥ سـاڵە

حوكمی کردووه، سیاسیەک و پیاوێکی دەوڵەتی سەرکەوتووش بووه .

مێژووی سوڵتانی گەورەی اربل- شانازییەکی گەورەیە بۆ گەلی کوردستان و میللەت و فەرهەنگی مەملەکەتی ئێمە، دەبێت نەوەکان، وە هەموو داموودەزگاکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان و خوێندنەوەیان بۆ سەردەمی ئیمارەتی اربل- هەبێت و لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت،چوونکە سەردەم و ئەو ئەزموونەی حوکمی سوڵتان موزەفەرەددین ئەزموونێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی زۆر سەرکەوتوو و دەوڵەمەند بووه .

تێبینیەکی پێویست بۆ مێژوو

بــە درێژایــی نووســینی ئــەم کتێبــەم، ئــەم بەڕێزانــەی نــاوم هێنــاون، بەشــداربوونەو لــە گفتوگــۆو ئاڵوگــۆڕی مێــژووەکان و لێکدانــەوان بووینــەو وەکــو تیمێــک کارم کــردووە بــۆ ئامادەکردنــی ئــەم کتێبــە مێژوویــە لەســەر مێــژووی پــڕ شــکۆی ســوڵتانی گــەورەی قــەڵای هەولێــر.

لــەو ماوەیــەدا، لەکاتــی نووســین و لێکۆڵینــەوەو بەدواگــەڕان و تەدووینکردنــی مێــژووی ســوڵتان موزەفەرەدینــدا، پێویســتیەکی مێــژووی خــۆی مەتــرەح کــرد کــە هەولێــر و مێــژووی هەولێــر و قــەڵای شــکۆمەندی هەروەهــا بەپێویســتیش دەزانییــن، بــۆ ئــەوەی پارێــزگاری لــەو پەیوەندییــە مێژووییــەی لەنێــوان میللەتانــی ناوچەکەمــان بەتایبەتــی پەیوەنــدی نێــوان میللەتــی کــوردو تورکمــان گەشــە بــکات و باشــترو پتەوتربێــت دەبێــت کــورد و تورکمــان پێکــەوە:

مێــژووی خۆیــان و شــارەکەیان بنووســنەوە، لــە کوردســتان، لــە چوارچێــوەی کار و بەرنامەکانــی ئاکادیمیــای کوردســتاندا، بەشــی لێکۆڵینــەوەی تورکمانــی هەبێــت، خۆشــبەختانە وەکــو بەڕێــز مێژوونــووس دکتــۆر موحســین حەمــڕە، باســی دەکات هــەر لەســاڵی ٢٠٠٧ پــرۆژەی یاســای کــۆڕی زمانــی تورکمانــی عیراقــی کــە کارێکــی هاوبەشــی پەرلەمــان و ئاکادیمیــای کــوردی بــووە

و ئیمـزای هـەر یەکـە لـە بەڕێـزان وداد خورشـید ئەرسـەلان و د. عەبدولـەتیــف عومــران بەنــدەر ئۆغلــۆ و ئەســعەد شــاکر اربیــل و ســوهام ئەنــوەر وەلــی ئــەم پرۆژەیــە دراوەتــە بەڕێــز نێچیرڤــان بارزانــی ســەرۆکی حکومەتــی هەرێمــی کوردســتان، بڕیــاری دروســتکردنی، ئاکادیمیــاو دیراســاتی تورکمانــی دەرکــردووە، بــەلام لەبــەر سســتی نێوەنــدە سیاســی و ئەکادیمیەکانــی تورکمانــی ئــەو بڕیــارە جــێ بەجــێ نەکــراوە، کــەس کاری لەســەر نەکــردووە، ئۆبالــی ئــەو سســتتیەش دەگەڕێتــەوە بــۆ خــودی لایانــە تورکومانیەکانــی هەرێمــی کوردســتان.

جگــە لــە کردنــەوەی ئاکادیمیــاو دیراســاتی تورکمانــی، مێــژووی دەوڵەمەنــدی قــەلا و شــاری هەولێــرو فەرهەنگــی دەوڵەتــداری ســوڵتان موزەفەرەدەیــن پێویســت دەکات، دەزگایەکــی فەرهەنگــی مێــژووی دابمەزرێــت لــە هەولێــر بەناونیشــانی : ئینتشــارات و حیفــزی ئاســەواری ســوڵتان مزەفەرەدینــی گۆگبــۆرو، هەروەهــا قوتابخانــەی فیقهــی موزەفەرییــە- دروســتبکرێتەوە، لــەلای منــارەی چۆلــی- منــارە موزەفەرییــە- هەروەکــو پێشــتر ئــەو شــوێنە ببێتــە ســەرچاوەیەکی پەخشــی ئاینــی و لێبووردەیــی و لەســەر بنەمــا مرۆڤایەتیەکانــی ســوڵتان موزەفــەر کار بکــەن.

لــە کۆتاییــدا، دەبێــت بوەترێــت، فەرهەنــگ و ژیــان و حکومڕانــی ســوڵتان موزەفەرەدیــن گۆگبــۆرو، فەرهەنگــی پێکەوەژیانــی هەمــوو میللەتــان و زمــان ئاینەکانــی

كوردستان و هەولێرە، ئەو دڵبڵندیی و سەخاوەتەی سوڵتان موزەفەر هەیبوو کاتی خۆی و لە حکومڕانی هەولێر ڕەنگی دابۆوە، هەر هەمان خەسڵەتی ئێستای خەڵکی هەولێرە.

سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو، سەرکردەیەکی و پاڵەوانێکی نەبەز و سیاسیەکی گەورەی تورکمانیی بووە، چەندە تورکمان بووە، هێندەش کورد بووە، ڕەزامەندی خوداو میللەتی پێش هەموو شتێکی دیکە بووە..

ئەو کەڵە پیاوە، شایستەی زۆر لەوە گەورەترو زیاترە لە سەری بنووسرێت، بەڵام ئێمە هەر ئەوەندەمان پێکرا، هیوادارم، نووسەرو لێکۆڵەرەوەکانی تر کتێب و زانیاری و سەرچاوەی تر بدۆزنەو و کاری لەسەر بکەن.

قەڵای هەولێر، زەمانێک، پێش زۆربەی وڵاتانی دیکەی جیهان، سوڵتانێک و پیاوێکی گەورەو مەلیکیکی موعەزەمی هەبووە، دەبێت نەوەی داتوومان، فەخر و شانازی پێبکەن، ناو و پایە و ئازایەتی و مەردایەتی و خانەدانی و خواترسی و میهرەبانی سوڵتان مەزەفەرەدینی گۆگبۆرو لەبیر نەکەن.

لای ئێمە، سوڵتان موزەفەر، شایانی نووسین و زانیاری و لێکۆڵینەوەی زیاتر بووە، کەسایەتی و ڕۆڵ و مێژووو شانازی قەڵای هەولێر و کوردستان، پێویستی بەوەبوو، زیاتر لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو زاتە گەورەیە بکرێ.

بێگوومــان هــەر کتێبێــک بــەدەر نییــە لــە کەمووکــوڕی نووســین و دارشــتن و تەدووینکردنــی مێــژوو، بــەڵام هیــوادارم پــاش ئێمــە، هەولێریەکــی تــر بێــت، کاری ئێمــە تــەواو بکات و ئــەوکات، ئەگــەر بەنــدە لــە ژیانیــش نەمابــم ئــەوە لــە نــاو قەبریــش زۆر کەیفخــۆش و دڵنیــا و کامــەران دەبــم . چوونکــە بــە هەقیقــەت، ســوڵتان موزەفەرەددیــن شــایانی ماندیبــوون و لێکۆڵینــەوەی ئیجــگاری زۆری تــرە.

نــاو و یــاد و گەورەیــی و کاریگــەری ســوڵتانی گــەورەی هەولێــر لەیــاد بمێنێــت...

والله من وراء القصد..

العبد الفقير الى رحمة الله تعالى
خەسرەو پیربالٚ القصاب
زستانی ٢٠١٩-٠١-٠٩
٣ جمادي الاول ١٤٤٠
هەولێر- کوردستان
Pirbal@hotmail.com
Tel: 07504461416

اربل سولتانن حيكايه سى (سولتان مظفرالدين كوكبورو)ين پيغەمبەر (ص) دوشته گوردوغو حكايەسى

حيسام حەسرەت

بو ديزەلر بونو انلاتييور كى، واقتييلا پيغەمبەر (ص) أربيل سولتانى اولان سولتان (مظفرالدين)ين رۆياسينا گيرەرەک مبارک جسدينى الماق نييەتيله مەزارينى قازمايا اوغراشان ايكى فيرەنک لعينين ئەليندەن قورتولماسينى ايستەميش و اونلارين اوصافلارينى اونا بيلديرميش. سولتان مظفر دە أربيلدەن يوكو التون و درهم اولان بير كەروانلا گيدەرەک مدينه شهرينه وارميش و او ايكى لعينى بولماق اوزەره شهردە اولان بوتون انسانلارا باغيش داغيتماق ايچين هەپسينى چاغيرميش و هەپسينه باغيش داغيتميش و گەلەنلر اراسيندا اونلارى بولاماميش، باشقا كيمسەلرين قالديغينى صورونجا ايكى ژات قالميش اونلار باغيش المازلار و اونلار سورەكلى پيغەمبەرين قبرينه خژمت ئەتمەكتەديرلەر دەميشلەر. اصرارلا اونلارى دا چاغيرين دەميش، گەلديكلرى زمان گوزلرى ماوى اولان او ايكى فيرەنگى رۆياسيندا انلاتيلان وصفلاردان تانيميش.

نـــەرەدە اوتوردوقلارينـــى صورونجـــا روچهيـــە ياقيـــن بيـــر حجـــرەدە اوتوردوقلارينـــى سويلەميشـــلەر. ســـولتان حجرەلرينـە گيتميـش و حجرەنيـن هـەر يانينـى اراشـتيرميش صونـدا يـەردە بولونـان حصيريـن التينـدا بيـر بوشـلوق گورمـوش و اورادان پيغەمبەريـن مەزارينـا دوغـرو يولـون قازيلديغينـى گورونجـە ئوفكەلەنـەرەک ديشـارى چيقميـش و اهالينيـن ئونونـدە ايكيسـينى دوقمەيـە باشـلاميش و اونـلار دا ايكـى كافـر اولدوقلارينـى اعتـراف ئەديـپ مقصـدلارى مـەزاردان جسـدى چيقارمـاق ايميـش. سـولتان هەمـەن ايكيسـينين باشـينى وورمـوش و بـو ايـش تكرارلانماسـين دييـە مەزاريـن أگرافينـدا بيـر سد قازديرميـش و ايچينـى ئەريتيلـەن دەميرلـە دولدورمـوش، بويلەجـە پيغەمبەريـن مبـارک جسـدينى لعينلريـن ئەلينـدەن قورتـارميـش.

بـو حكايـە (رشـاد مفتى)نيـن (مولـودى كـوردى) كوردچـە مولـود ادلـى كتابينـدا گەچمەكتەديـر، بـەن تصرفـلا بـو حكايەيى توركمنجەيە چەويرديم.

بوردا حاضر اولانلار بو زمان اخر زمان
حق دينه اوز چەويرين سيزلر كى أهلى ايمان

فرصتتى جان گيولدەن توبەلره اچيلين
دينه صيخى باغلانين گولگەسينده صاچيلين

ئەگەر مؤمین ایسەویز دائم بەل بەلە وەرین
قارداش کیمین دە اولون بونون معناسی دەرین

کافر، زندیق، دینسیزلر بەلە گورسونلەر سیزی
گورونجە دە یانسینلار چەکسینلەر هەر تور صیزی

ناماز اوروج حاج زکات بیر دە شهادت سوزو
هەپ بونلارا صاریلین بونلار اچارلار گوزو

هەر ایی بیر ایشین دە قارشیلیغی بیرە یوز
واخیت گەچمەسین بوشا باها اولماسین اوجوز

مولود اوخوتمانین دا خیری چوخ چوخ بویوکتو
چونکو او دین گونونده خیر دولو بیر یوکتو

مولود مراسیمیندە هەر کیم خزمت ئەدەرسە
شبهەسیز ایمان ایلە گیدەر ئەن صون گیدەرسە

واختییلا دییەللەر کی شانلی سولتان مظفر
یوجە أربیل أمیری او ایگید قاهرامان ئەر

شریعتتەن چابالار بوتون احکامی عادل
ئوڤگو قبیلیننەن دە او هەر بیر مدحە قابل

مولود ايچين خارجاردى چوخ مال ايله چوخ پارا
مالى دا پارانى دا دوشەنمەزدى بير ارا
هەر ايل دائم اون بير اى بويونجا چوخ بير يەردەن
أشيالار گەتيريردى ياخون اوزاغ شهردەن

چاليشتيريردى مولود ايچين يوزلرجه انسان
كەستيريردى بينلرجه قوچ دانا كيمين حيوان

كيمى أمردەن گەلير كيمى پارا اليردى
بوخارادان ايكى يوز عالم بورا گەليردى

ماقامچى و مجود هەم دە كتاب اوخويان
الاهيلردەن ئوگجه چوخ اوخوردولار قران

شهر و كويدەن گەلەن كوچوك بويوك هەر فقير
چيافت صوفراسيندا يەمەغ يەرديلەر بير بير

لاله كيمين پريا جامعلردە چوخ ايدى
مولود اوخونان يەردە شيطانا يەر يوخ ايدى

هەر جامع هەر تكيەدە روح گەليردى سوزلره
صباحا قادار يوخو هيچ گيرمەزدى گوزلره

مولود گونو هەرکەسی شاد ئەدینجە یارادان
دییەللەردی کور اولسون شیطان چیخسین ارادان

صباح ئونجەسی سولتان مظفر یاتمیش ایدی
پیغەمبەر رۆیاسینا گەلدی و اونا دەدی

دوغروسو بو دییرەم یانیما گەلمەسەو سەن
ئەگەر گەجیکیرسەو دە قالمارام بیتەرەم مەن

دورما هەمەن یولا دوش ئەرکەن مدینەیە گەل
مەنی قورتار بو ایکی لعینین ئەلیننەن ال

ایکیسینین صفاتی چیرکین موردار چەهرەلی
ضعیف بویلاری قیصا عینی کوپوک مپالی

فیرەنکتیلر صاقالسیز قیرمیزیدی رەنکلری
ئەگەر دقت ئەتسەوز صاپ صاریدی توکلری

جامع حجرەسیندەلر یەرلری دە چوخ متین
گیزلیجە چالیشیرلار قازارلار یەرین دیبین

مقصدلاری وار مەنی بو قبردەن السینلار
فیرەنکلرین ایچیندە میتیمە اود صالسینلار

دهشتیننه‌ن اویاندی باختی دوروم اغیردی
هه‌مه‌ن ایشلره باخان وزیرینی چاغیردی

گوردوغو رۆیاسینی وزیرینه انلاتتی
عاقل وه‌زیرسه یولا چیخماغی ئوگه اتتی

او ده‌مده سفر ایچین حاچرلیغا أمر ئه‌تتی
التون یوكلو كه‌روانلا او شهره دوغرو گیتتی

حرصیننان ئه‌ن ته‌ز واخت مدینه‌یه اولاشتی
گوزلری قاننان دولو هه‌ر بیر یانی دولاشتی

أمر ئه‌تتی بوتون شهر أهلی بورایا گه‌لسین
داغیتیلان باغیشتان هه‌ركس پایینی السین

بو ایشته دقتینی اولوپ بیته‌نه سه‌ردی
هه‌ر گه‌له‌نه بیر باختی بیر اووچ التون وه‌ردی

بو باغیشتان بیر تورلو میراز حاصل اولمادی
داها كیم قالمیش ده‌دی كیم الماغا گه‌لمه‌دی

ده‌دیله‌ر ایكی ژات وار كی باغیشا گه‌لمه‌زلر
بونو یانلیش بیلیرله‌ر اونلار باغیش المازلار

اولور اولماز ايكى ذات گەلمەلەرى گەرەكتى
باغيشتان پايلارينى المالارى گەرەكتى

او ايكى گوزو ماوى فيرەنك گەلديغلرى ان
دوشته انلاتيلديغى كيميندى او ايكى جان

اونلارى گورونجه ده گيولى خوش اولدو بيردەن
غملرى گيدينجه ده قورتولدو هەپ كدردەن

يەر يوردووز هاردادى بونو قافايا قوردو
شهردە اوتوروسوز يوخسا دا كويده صوردو

دەديلەر شهرلييغ هەم عرپلردەنيغ بيز
دينه خژمت ئەتمەغتى سورەكلى هەر ايشيميز

اوشاغليغتان هەر ايى ايشه ئوگرەنەن قولوغ
حجرەده اوتوروروغ خير أهلينه اوقولوغ

حجرەلرينه دوغرو گيتتى ايچەرى گيردى
تاختانى گورونجه ده هەمەن تاختانى قيردى

تاختانين التى چيقور توپراغين ديبى ايدى
هەم ده پايا پايالى مەرديوان گيبى ايدى

حجرەدەن چيختى أمير اصلان كيمين قاپيشتى
هەر ايكى لعينين دە ياخاسينا ياپيشتى

اونلارى صوپا ايله روچه ئوگونده ييختى
دوغرو دييەنه قادار بوغازلارينى صيختى

دەديلەر كافيريغ بيز أهليميز ايسه فيرەنك
فدائييغ ئولومه ياخون بيزدەكى اورەک

اوغراشيرديغ بيزلرچين باشا گيتسەيدى بو ايش
رسولو يانيميزا اليپ اليرديغ باخشيش

هيچ بير كيمسه بيلمەدەن اونو اوردا ياندىراغ
ايمانى گوچلو اولسون تا كافرى قانديراغ

خيزلا هەر ايكيسينين ئەل اياغين باغلادى
اعداملارى ايچين دە بير دە اورتام صاغلادى

توپلانان اهالينين گوزو ئوگونده دوردو
قيلينجينى چەكەرەک ايكسينين بوينون ووردو

تكرار اولماسين دييه بو قناعته يەتتى
روضەنين أطرافينا سد ياپماغا أمر ئەتتى

دەرينليغ ييرمى ارشين اون ايكى ايسە ئەنى
دەميردەن دوشەنينجە محكم اولدو هەر يانى

حق حبيبى صلاتتان هەر دەم الينجا ديلە
جملە مقصودە واردى مولود حرمتى ايلە

ايستەرسەو اخرتتە قاووشاسان صفايا
گوندە يوز بير صلات وەر محمد مصطفايا
(اللهم صل على سيدنا محمد و على الە و صحبە و سلم)

أربيل شهرى سولتان اوغلوو مظفر
بەللى اولدو ئەليندە هەر دەم ظفر
مدينەيە ئەيلەدى صون بير سفر
كوتولردەن پيغەمبەرى قورتاردى
دونەنلرە دوغرو يولو گوستەردى

أربيل شهرينده يايغين بير روايت واردير كى، پيغەمبەر ئەفەنديميز (ص) سولتان مظفرالدين گوكبورونون رۆياسينا گيرميش و اوندان مەزارينا كوتولوك

ئەدەنلــــردەن اونـــون مبـــارک جســـدینی قورتارماســـینی بویورمـوش. سـولتان مظفرالدیـن دە أربیلـدەن اوردوسـویلا مدینەیـــە گیـــدەرەک بـــو کوتـــو ایشـــە قالقـــان کیمســـەلری یاقالایـــاراق جزالاندیرمیشـــتیر.

* حکایەتـــی خەونـــی پێغەمبـــەری ئیســـلام لەلایـــەن ســـوڵتان مظفرالدیـن گۆگبـۆرو، کـە لەلایـەن مامۆسـتا رەشـاد موفتیـەوە وەکـو شـیعر داڕێـژراوە، لـە کتێبـی مەولـود نامـەی کوردیـەوە، وە لەلایـــەن حیســـام حەســـرەت، شـــاعیری تورکمانـــی شـــاری هەولێـر وەرگێڕدراوەتـە سـەر زمانـی تورکمانـی.

سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوە

١- هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگییەکاندا، دکتۆر موحسین موحەممەد حوسێن، بڵاوکراوەکانی ئاکادیمیای کوردی، هەولێر ٢٠١٠ ژمارە ٧٥

٢- هەولێرم وا بیستووە وا سەرچاوەی گرتووە، سەید مەولود بێخاڵی، بەرگی چوارەم هەولێر ٢٠١٠

٣- مەولودنامەی کوردی، ڕەشاد ئەفندی چاپی هەشتەم، ٢٠٠٦ هەولێر

٤- چەند توێژینەوەیەک لە مێژووی کورددا، دکتۆر موحسین موحەممەد حوسێن، بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، ژمارە ١٩٩، هەولێر ٢٠١٣

٥- دوو دانە لە مەولودنامە بە زمانی تورکمانی کە مێژوویە کەیان دەگەڕێتەوە، ساڵانی ١٩٣٠ لە کەرکووک چاپکراون، لەلایان مامۆستا و پارێزەر یونس عەبدوڵلا حەداد- پارێزرابوون .

٦- المدارس العلمية و دورها فى الاعداد العلماء و الدعاة في اربيل، بلال ملو برخال البرادوستى، ٢٠١٨

٧- مجاهدالدين قايماز نائب اربد و الموصل، الدكتور صادق احمد داود جودة دار عمار، الاردن، مؤسسة الرسالة ١٩٨٥

٨- اربيل، دراسة تاريخية، مجموعة مؤئرخيين باشراف الدكتور محسن محمد حسين، دەزگای ئاراس ٢٠١٢

٩- بحوت في التاريخ الكردي، دراسة حول اربيل .. صلاح الدين يوسف، ابن اتير و غيرها، للكاتب دكتور محسن محمد حسين، انتشارات اكاديمياى كوردى ٢٠١٢ .

١٠- اربيل –هەولێر بين الماضى و الحاضر – مديرية دار الكتب للطباعة و النشر جامعة الموصل-١٩٨٦

١١- ابن اسير – الكامل فى التاريخ

١٢- ابن خلكان- وفيات الاعيان وانباء ابنا الزمن

١٣- ابن العماد الحنبلي – شدرات الدهب فى اخبار من الدهب

١٤- ابن واصل- مفرج الكروب فى اخبار بنى ايوب

١٥- سبت ابن الجوزی- مراه الزمان فی تاریخ الاعیان

١٦- دكتور امید ابراهیم جوزەلی - تاریخ الترک و الترکمان فی اربل- مکتبه التفسیر- ٢٠١٩

١٧- الدكتور رامز عزیز - سرد التاریخ اربیل - (زانیاری له ڕێگای کاک عوسمان موفتیەوه) .

١٨- صنعان احمد اغا، اصاله الترکمان، اربیل، ٢٠١٧

١٩- اربیل المدنیة السلجوقیة بلغة الترکیة (للکاتب محرم گەرمیانی) انقره ٢٠١٤ Erbil selcuki medanetti muharram garmyanli ankara 2014

٢٠- تاريخ الموصل، سليمان الصائغ ١٩٢٦، جزء الاول و الثاني

٢١- مێژووی موسیقای کوردی- دكتور محمد حەمه باقی - ئاكاديمیای کوردستان

٢٢- ارشیف الدكتور ناصر الحارسی- السعودیه- جامعه الملک عبدالعزیز

٢٣- چەند توێژینەوەیەک لە مێژووی کورددا، دکتۆر موحسین موحەممەد حوسێن، بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، ژماره ١٩٩، هەولێر ٢٠١٣

٢٤-تاريخ الموصل -كوركيس عواد - بغداد چاپخانەی النهزه -١٩٣٤

٢٥- جامع الحنابلة- الموزةفةری- بصالحية جبل قاسيون , الدكتور محمد موتيع الحافيز- بيروت ٢٠٠٢

بێجگە لەو سەرچاوەو کتێبانە، سوودم لەچەندیین ماڵپەڕی ئەلکترۆنی و فەیسبووکی چەند کەسایەتیەکی هەولێر وەرگرتووەو هەروەها وێنە و بەڵگەنامەکانیانم بەکارهێناوە .

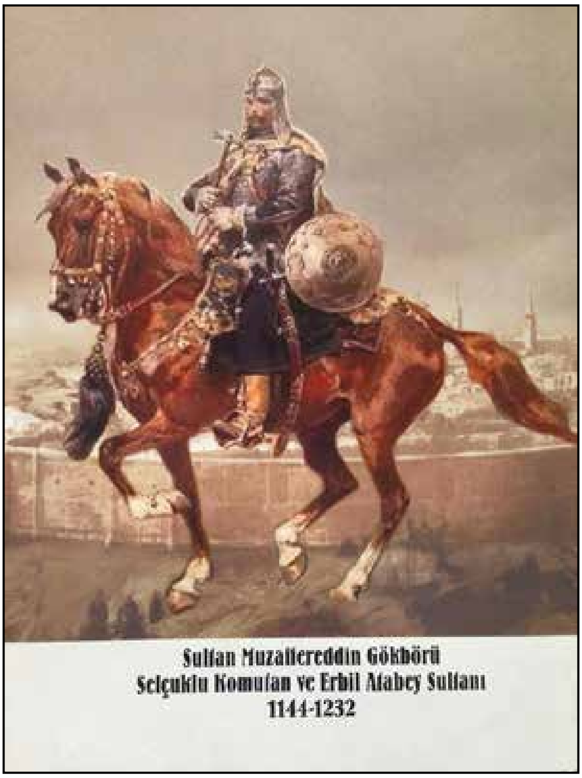
Sultan Muzaffereddin Gökbörü
Selçuklu Komutan ve Erbil Atabey Sultanı
1144-1232

السلطان مظفرالدين كوكبورو– امير اربل
دراسه تاريخية– سياسية
وزارة الثقافة و الارشاد القومي– المؤسسة المصرية العامة
للتاليف و الترجمة و الطباعة و النشر – القاهرة – سنة ١٩٦٣

زنجیرەی «اعلام العرب»
٣٢

موزەفەرەددین گۆگبۆرۆ
میری ئەربڵ

لێکۆلینەوەیەکی مێژوویی – سیاسی
لە سەر ژیان و حوکمی سوڵتان موزەفەرەدین زەینەدین عەلی کوچوک

نووسینی
عەبدولقادر ئەحمەد توڵەیمات

وەرگێران و ئامادەکردنی
خەسرەو پیربالٚ القصاب

کوردستان – هەولێر ٢٠١٩

چەند تێبینیەکی پێویست دەربارەی کتێبی السلطان مظفرالدين كوكبورو- امير اربل - دکتۆر عبدالقادر احمد تولەیمات

نووسەر و مێژوونووسی میسری، عبدالقادر احمد تولەیمات، لە سالانی شەست، هەستاوە وە لە چوارچێوەی زنجیرە کتێبێکدا، لەلایەن دەزگای اعلام العرب بلاوبۆتەوە کە کۆی بلاوکراوەکانیان دەگاتە ١١٠ کتێب، لەسەر کەسایەتی و ناونیشانی گرینگی جیهانی اسلامی و فیکر و فیقهی اسلامی، چەند نووسەرێکی تریش دەربارەی هەمان بووار، کتێبیان نووسیوە.هەر کەسایەتیەک، خزمەتی فیکر و تێروانین و مێژووی اسلامی هەبووبێت، ئەوە کتێبیان لەسەر نووسیوە.

ئەوەی پەیوەست بێت بە دەقی بلاوکراوەی ئەم کتێبەی مێژوونووس عبدالقادر تولەیمات، من هەولی تەواوم داوە، کە بە ئەمانە ت و وەکوو خۆی بیکەمە کوردی، وە بەندە بەرپرس نیم لە هیچ نووسین و بۆچوون و وشەیەکی ئەم کتێبە، نووسەری کتێبە کە بەرپرسە لەو نووسین و لێکۆلینەوە یە، پاشان وەکوو خۆی کراوەتە کوردی.

ئەم کتێبە هیچ وێنەیەک و نەخشە و زانیاریەکی تێدانەبوو، تەنها لە دوو توێی کتێبێکدا، نووسەر لێکۆلینەوەیەکی کردبوو لە سەر ژیان و کەسایەتی و بارودۆخی ئەوکاتی ئیمارەتی اربیل و حوکمی سولتان موزەفەرەدینی گۆگبۆرو.

بە کوورتیەکە ی کتێبەکەی عبدالقادر احمد تولەیمات،

شایستەی گەورەیی و گرینگی ئەو کەسایەتیە و مێژووی دێرین و پڕ شکۆی هەولێر و هەولێریەکان نەبوو، لەبەر ئەوە بە پێویستم زانی، جگە لە نووسینی کتێبێک و لێکۆڵینەوەیەکی تر لەسەر سوڵتان موزەفەرەدین، چەند بەڵگەنامە و وێنە و زانیاری تری گرینگیش بڵاوبکەمەوە.

خوێنەری بەڕێز،

تکایە لەکاتی خوێندنەوەی ئەم کتێبە رەچاوی ئەو وردەکاری و ئەو خاڵانە بکە:

١- لەوەرگێڕانی کتێبەکەدا هەوڵمداوە شێوازی نووسینی مێژوونوس و نووسەرە عارەبەکەی، بەپێی گونجان، بپارێزم.

٢- وشەکانی (جیهاد)، (ئیمارەت)، (وەصی)م، نەگۆڕیون بۆ ئەوەی ماناکانیان نەگۆڕێ. ناوی (فقها)م کردووە بەئاییناس و (موحەدسین) فەرموودەناس. وشەی دابڕێنراوم لەجێی (ئیقتاع) داناوەو لەشوێنی گونجاویش وشەی (دەرەبەگ).

٣- بۆ ناوی (غیلمان) هەندێکجار مێرمنداڵ و هەندێکجاری دی وەکو خۆیم نووسیوەتەوە.

٤- وشەی (مملوک) و (موالی)م کردووە بە(بەندە) نازانم تا چەند یەکدەگرنەوە.

٥- شیعرەکانم وەکو خۆی نووسیوەتەوەو تەنیا بەکورتی ماناکەم لێکداوەتەوە.

٦- نووسینە کۆنەکانی وەکو نامەکانی سەلاحەددین کە بەشێوازی (سەجەع)ی عارەبی کۆن نووسراون، تەنیا

ماناکەیم کردووە بەکوردی و بەکورتی، چونکە ئەو شێوازە نووسینە لەکوردیدا نیە.

٧- ناوی شوێنەکانم وەکو خۆی نووسیوەتەوە، ئەگەر کوردیەکەیم دەستکەوتبێ لەتەنیشتیەوە دامناوە، بۆ نموونە: (شممالک)، (شەمامک). ناوی (ئەربل)م وەکو هی نووسەر داناوەو نەمگۆڕیوە.

٨- ناووناوبانگە عارەبیەکانم بەڕێنووسی کوردی نووسیوەتەوە، بۆ نموونە: موزەفەرەددین...

٩- پەراوێزەکان ئەوەی کرابێ وەرمگێڕاون و هەندێکیانم وەکو خۆی نووسیوەتەوە.

١٠- ناوە کۆنە تورکمانیەکانم، گەڕاندۆتەوە سەر بنەڕەتەکەی خۆی، وە هەوڵمداوە بە زمانێکی ئاسان کتێبەکە ئامادە بکەم.

ئەم کتێبەی عبدالقادر احمد توڵەیمات، تاقە کتێبێکە کە لەلایان زنجیرە کتێبەکانی- اعلام العرب- بڵاوکراوەتەوە، بە ئەمانەتەوە وەرگێردراوەتە سەر زمانی کوردی، ئێمە بەربەرس نیین، لە سەر هیچ تێڕوانیین و بۆچوون و هەڵوێستی نووسەر، دیارە ئەم کتێبە لە ساڵانی شەست نووسراوە، وە بە شێوەیەکی بەربڵاو بڵاوکراوەتەوە .

العبد الفقير الى رحمة الله تعالى

خەسرەو پیرباڵ القصاب

هەولێر ١٠/٣/ ٢٠١٩

پێشەکی

ئایــا موزەفەرەددیــن گۆگبــوروو لەگۆشــت و خوێنــی عەرەبانــە هەتــا بەعەرەبــی دانێیــن و ســەربردەی ژیانــی لەزنجیــرەی ناودارانــی عەرەبــدا بڵاوبکەینــەوە؟ یــان لەگۆشــت و خوێنــی تورکمانانــە، هــەروەک بەشــێک لەناوەکــەی نیشــانی دەدا. بۆیــە دەبــێ لەنــاو کۆمەڵــی عارەبانــدا دەربهێنــرێ و ســەربردەی ژیانــی لەزنجیــرەی ناودارانــی عەرەبــدا بڵاونەکەینــەوە..؟

پێــش وەڵامدانــەوەی ئــەو پرســیارە، دەپرســین: ئایــا مەرجــە لــەو پیــاوەدا کــە لەگۆشــت و خوێنــی عــەرەب بــێ هەتــا بەعــەرەب دابنــرێ؟ یــان ئــەوە مــەرج نیــە، چونکــە ئــەو بنەمایانــەی کــە لەگــەڵ عارەبانــدا هاوتــای دەکــەن و شــان بەشــانی ئــەوان لــەزۆر لەوانــەی عــەرەب هەیانــە رادەوەســتێ.؟

پێش وەڵامدانــەوەی ئــەم دوو پرســیارە، دەمــەوێ هــۆکاری ورووژاندنــی پرســیاری بەعــەرەب بوونــی موزەفەرەددیــن روون بکەمــەوە چونکــە هــی وامــان هەیــە رای لەبڵاوکردنەوەی ســەربردەی ژیانــی (ئەلزاهیــر پیپــرەس) نەبــووە لەنــاو زنجیــرەی ناودارانــی عەرەبــدا لەبــەر ئــەوەی «ئەلزاهیــر پیپــرەس» -لەدیــدی راڵێنەبووانــدا- بەبنەچــە چەرکەســی بــووەو عــەرەب نەبــووە. لێــرەدا مــن ویســتوومە دیــاری بکــەم کــە کــێ عەرەبــە، نــەک بــەڕای خــۆم، بەڵکــو بــەڕای

پێغەمبەری عارەبی موحەمەدی کوڕی عەبدولاّ (د) کە لەوتارێکی گشتگیردا بۆ موسوڵمانان دیاری کردووە کە کێ عەرەبە و دەڵێ:
«ئەی خەڵکینە، خودامان یەکە، ئاییمان یەکە، باوکمان یەکە، ئەوەی بەکردەوەکانی پێش بکەوێ ئەوا بنەچەکەی دوای ناخا، ئەوەیش یەکردەوە دوا بکەوێ ئەوا بنەچەکەی پێشی ناخا. هەرکەسێکی کە هاتە ناو ئەو ئایینەوە ئەوە عەرەبە» [1]
وە لەبەر ئەوەی پێناسەکەی پێغەمبەری عارەبیمان (د) بۆ بەعەرەببوون هێنایەوە، بەپێویستی دەزانین کە ئەو بۆنەیەش وەبیربێنینەوە کە ئەو پێناسەیەی تێدا کراوەو هۆکارەکەی چیبووە، بۆ ئەوەی بیروڕایەکە بەهێزتر و لەناو مێشکدا چەسپتر بێ.
دەگێڕنەوە کاتێک کە هاوەڵی پایەبەرزی پێغەمبەر (د) «سەعد کوڕی ئەبی وەقاس» لەسەردەمی پێغەمبەردا (د) دەچێتە ناو مزگەوت بۆ نوێژکردن، دەبینێ «سەلمانی فارسی و سوهەیبی رۆمی و بیلالی حەبەشی و سالمی فارسیی بندەستی ئەبو حوزەیفە» هەموویان پێکەوە لەبازنەیەکدا دانیشتوون و قسان دەکەن. سەعد دەست بەنوێژەکەی دەکا و لەکاتی نوێژدا گوێی لەعارەبێک

١- القرب فى محبه العرب، ل ٢٧.

(ئەعرابیـەک) دەبـێ بەگاڵتەپێکردنــەوە پێیــان دەڵــێ: هــا. کۆمەڵــی بێگانــان[1] دیســان بازنەتــان بەســتووە، هــەر دەڵێـی ئــەوس و خەزرەجــن..؟ [2]

ســەعد کــە ئــەو قســەیەی گــوێ لێدەبــێ لــەلای قــوڕس دەبـێ و نوێژەکـەی خێـرا دەکا و کـە لێدەبێتـەوە دەچێتـە لای عارەبەکــە و یەخــەی دەگــرێ و بەتونــدی خــۆی لــێ تــووڕە دەکا و پێـی دەڵـێ: هـەی دوژمنـی خـۆت، کـوو ئـەو قسـانە بەهاوەڵانـی پێغەمبـەر (د) دەڵێـی؟! ئەوجـا پەلکێشـی دەکاتــە لای پێغەمبــەر (د) و ئەمــەی بــۆ دەگێڕێتــەوە کــە بــەو هاوەڵانــەی گوتــووە. ئــەوە لــەلای پێغەمبەریــش (د) زۆر گــران دەبــێ، بۆیــە موســڵمانان کۆدەکاتــەوەو ئــەو وتارەیــان بــۆ دەدا کــە باســمان کــرد. [1]

کەوابـێ عـەرەب هـەر ئـەوە نیـە کـە بەتەنیـا لەبنەچـەی عارەبــان بــێ بەڵکــو ئەوانــەش بەعــەرەب دادەنرێــن کــە هاتوونەتــە نــاو ئیســلام کــە ئایینێکــی عارەبیــە. ئەوانــەش کــە زمانـــی عەرەبیـــان کردۆتـــە زمانـــی خۆیـــان کـــە زمانــی عارەبانــە. وە هــەر کەســێکیش کــە بــۆ پاراســتنی ئیســلام و لەســەر خاکــی ئیســلام کاری کــردووە بەعــەرەب دەژمێــردرێ. ئەوەتــە «ئەلزاهیــر پیپــرەس» هەمــوو ئــەو پاشــخانانەی هەبــووە، کەوابــێ بەعــەرەب دادەنــرێ.

١- وشە عەرەبیەکەی (العلجە)یە کە بەمانای گاور یان رۆمی دێ.
٢- لێرەدا دەیـەوێ بـەوە شـەرمەزاریان بـکا کـە ئـەوان عـارەب نیـن هەتـا وەکـو عەرەبـن دابنیشـن. ئـەوس و خەزرەجیش دوو هـۆزی عەرەبـن.
١- القرب فی محبە العرب ل ٢٧.

بەبیروبـــاوەڕ موســـڵمان بـــووە، زمانەکـــەی عەرەبـــی بـــووە، باشـــترین خەباتـــی (جیهـــادی) لەپێنـــاو ئیســـلام و ســـەروەریەکانی ئیســـلام و خاکـــی موســـڵماناندا کـــردووە. مێـــژووە پڕســـەروەریەکەی گەواهـــی ئـــەوەی بـــۆ دەدا.

وە «موزەفەرەددیـــن گۆگبـــورووو»ش کـــە خاوەنـــی ئـــەو سـەربردەیەیە، ئەویـش هەمـوو ئـەو پاشـخانانەی هەبـووە، وەکـو لەگێڕانـەوەی سـەربردەی ژیانیـدا دەیبینیـن. ئەویـش بەبیروبـــاوەڕ موســـڵمان بـــووە، بەموســـڵمانی لەدایـــک بـــووەو بەموســـڵمانی مـــردووە. زمانـــی عارەبیـــی کردۆتـــە زمانـــی قســـەکردنی خـــۆی و زۆر بەباشـــیش خوێندنـــەوەو نووســـین و گوفتـــاری بـــەو زمانـــە کـــردووە. بەشـــداربووە لەبەرگریکـــردن لەئایینـــی ئیســـلام و ســـەروەریی ئیســـلام و خاکـی موسـڵمانان، ئەویـش بەبەشـداربوونی لەشـەڕەکانی دژی خاچپەرســـتەکان.

ســـەرباری ئەوانـــە، فەرمانڕەوایەتیەکـــی موســـڵمانانەی وڵاتەکـــەی کـــردووە. هەمیشـــە لایەنـــی خودایـــی گرتـــووە لەگـــەڵ بندەســـتەکانی و باشـــترین سیاســـەتی لەگەڵـــدا پەیـــڕەو کـــردوون. لەفەرمانڕەوایەتیەکەیـــدا دادپـــەروەر بـووە، بایەخـی بەبەرژەوەندیـی خەڵـک داوەو کەمتەرخەمیـی نەکـــردووەو دەســـتی ســـتەملێکراوانی گرتـــووەو لەدەســـتی ســـتەمکارانی داوە. هـــەر ئەوەشـــە ئـــەو فەرمانڕەوایەتیـــەی کـــە ئیســـلام باگەشـــەی بـــۆ دەکا و پێغەمبـــەری موســـڵمانان (د) داوای دەکا.

پاشـــان، بۆچـــی موزەفەرەددیـــن گۆگبـــورووم بـــۆ بابەتـــی ئـــەو کتێبـــە هەڵبـــژاردووە؟

وەڵامـــم بـــۆ ئەمـــەش ئەوەیـــە: موزەفەرەددیـــن گۆگبـــوروو بەچەنـــد هۆیـــەک منـــی بـــۆ ئـــەو کارە راکێشـــاوە:

وەکو دەسـەڵاتدار، بینیوومـە کـە دەسـەڵاتدارێکی رووناکبیـر بـووەو شـەڕ و پشـێویە باوەکانـی سـەردەمەکەی رێیـان لێـی نەگرتـووە کـە گرنگیـی بەبەرژەوەندیەکانـی ئیمارەتەکـەی «ئەربـل» بـدا، ئـەو شـارە نەناسـراوەی – پێـش ئـەوەی ببێتـە فەرمانـڕەوای- گۆڕیـوە بـۆ یەکەیەکـی سیاسـی کـە جێـی پەنجـەی لەڕووداوەکانـی سـەردەمدا دیاربـێ و قەوارەیەکـی سیاسـیی سـەربەخۆی بـۆ دامەزرانـدووە.

هەروەهـا بینیـم کـە ئـەو شـارە پشـتگوێخراوەی بەدرێژایـی مێـژووی ئیسـلام و کەمێکیـش پێـش ئـەوە، کـردە شـارێکی پڕئاوەدانـــی و بیناســـازی و کشـــتوکاڵ و بازرگانـــی تـــا وایلێهـــات ســـەرنجی هەمـــوو ئەوانـــەی رادەکێشـــا کـــە لەسـەردەمی ئـەودا دەیانبینـی یـان بـۆ ماوەیەکـی درێـژ تێیـدا دەمانـەوە.

هەروەهـــا لێمبینـــی کـــە بایەخێکـــی ئەوەنـــدە زۆری بەدانیشـتووانەکەی داوە کـە جێـی تێڕامانـە. تێبینیـی ئـەوەی کردبـوو کـە چەنـد نەخۆشـیەکی تەندروسـتی و کۆمەڵایەتیـی تێدابـووە، وەکـو پیاوێکی بیرکـراوە دەسـتی بەچارەکردنیـان کـردووە. نەخۆشـخانەی بـۆ نەخۆشـان کردۆتـەوە، پەناگـەی بـۆ نابینـا و بێـوەژن و هەتیوانـی تەمـەن گچکـە و منداڵـی

هەڵگیراوە (بیژی، زۆڵ) داناوەو پارەیەکی زۆریشی بۆ ئەو دامەزراوە مرۆڤایەتیانە تەرخان کردووە. هەروەها بایەخیشی بەخوێندن داوەو قوتابخانەی دروستکردووەو مامۆستا و زانایانی لەخۆی نزیک کردۆتەوەو ڕێزی گرتوون و چاکەی لەگەڵدا کردوون، بۆیە ئەوانیش هەمیشە لەگەڵی بوون و ڕەنگێکی جوانیان لەڕۆشنبیریی ئایینی و ئەدەبی بەکۆمەڵەکەی بەخشیووە.
وەکو مرۆڤیش ئەوەی کە منی پێ سەرسام بووە ئەو هەستە ناسک و نەستە دڵفراوانە و مرۆڤایەتیە بەرزەی بووە. هەمیشە چاودێریی کەسانی ناو پەناگاکانی کردووەو بەخۆی سەری لێداون و پرسیاری کەموکورتیەکانی کردووەو بۆیانی تەواوکردوون و ئەوەشی کە بێزاری کردوون لایبردووە. هەر ئەو هەستە مرۆڤانە دڵفراوانەیەی بووە کە منی هەژاندووەو جێی سەرسامیم بووە، وەکو چۆن دەبێتە جێی سەرسامی و بەرزنرخاندنی لەلایەن خوێنەری سەربردەکەشیەوە.
سەرباری ئەو هەموو جۆرە چاکانەی کە بەسەر هەژار و دەستکورتان لەبۆنە ئایینیەکاندا دەیباراند بێ ئەوەی داوای لێبکەن، چاکەکانی بەدرێژایی ساڵانی ژیانی وەکو فەرمانڕەوا بەسەر گەلەکەی بەردەوام بووە. ئەوجا مرۆڤدۆستیەکەی لەوەش دوورتر رۆییە و لە «ئەربل» دیوەخانەیەکی دامەزراندووە کە تێیدا میوانداریی هەر کەسێکی دەکرد کە بەو شارەدا تێپەڕیبا و لەوێ

خـۆی و وڵاخەکـەی دەحەسـانەوەو پاشـان بەسوپاسـەوە لەگەشتەکەیدا بـەردەوام دەبـوو دوای ئـەوەی پێویستیەکانی ڕێـگای -بەبـێ بەرامبـەر- بـۆ دابیـن دەکـرا کـە بەشـی ئـەوەی بـکا تـا دەگاتـە ئـەو شـوێنەی کـە مەبەسـتی بـووە. سـەرباری ئـەوە، ژیانـە تایبـەت و گشـتیەکەی، لەهەردووکیانـدا ژیانێکـی سـادە ژیـاوە، بەڵکـو ژیانێـک کـە زۆر لەسـۆفیەتی نزیـک بـووە نـەک لەشـێوازێکی دیکـە. هیـچ بایەخـی بەرووکەشـیەکانی مـاڵ و ئیمـارەت نـەداوەو لەکۆشکی جـوان یـان مـاڵ و خانـووی بـاش نەژیـاوە، بەڵکو دانیشـتنی لەقەڵاتـی شـارەکە یـان لـەیەکێـک لەخانووەکانـی سـۆفیەتیدا بـووە. هـەر ڕۆشـنبیریە ئاینییەکەیشـی ئـەو جـۆرە ژیانـەی لـەلا خۆشەویسـت کـردووەو خۆشـترین و بەتامتریـن کاتەکانـی ئەوانـە بـووە کـە لەگـەڵ زانـا و فەقـێ و فەرموودەنـاس و سـۆفیەکاندا بەسـەری بـردووە. یـان ئـەو کاتانـەی کـە لەسـەر پشـتی ئەسـپەکەی لەشـەڕی دژ بەخاچپەرسـتەکان لەشـامێ بـووە.

دوای هەمـوو ئەوانـە، ئـەوەی کـە لەموزەفەرەددیـن پێـی سەرسـامم ئـەو ڕۆڵـە گەورەیەیەتـی کـە لەگـەڵ سـەڵاحەدین لەبزووتنـەوەی خەباتـی بێپسـانەوە دژی خاچپەرسـتەکان گێڕاویەتـی -ئەوکاتـەی کـە خاچپەرسـتەکان کێشـەی ساتەوەخت بـوون بـۆ جیهانـی ئیسـلامی بەگشـتی- لـەوەدا بەشـداریی سـەرکەوتنە گەورەکانـی سـەڵاحەدینی کـردووە بەسـەر خاچپەرسـتەکاندا.

ئەگەرچی ئەو کتێبە بۆ قسەکردن لەسەر موزەفەرەددین تەرخان کراوە، بەڵام باسی خانەوادەکەشی دەکا: باوکی و براکەی، چونکە بەبێ ناساندنی خانەوادەکەی قسەکردن لەسەر موزەفەرەددین تامی نابێ، بەتایبەتیش کە باوکی یەکەم کەس بووە کە فەرمانڕەوایەتی «ئەربل»ی کردووە، پاشان براکەی «زەینەددین یوسف» ئەوجا دوای ئەو خۆی فەرمانڕەوایەتی کردووە. سەرباری ئەوەی باوکی و براکەی بەشداریی ڕووداوەکانی سەردەمەکەیان کردووە، باوکی ڕۆڵێکی گەورەشی گێڕاوە لەسەرهەڵدانی دەوڵەتێکی گەورە کە دەوڵەتی کوڕانی زەنگی «بنی زنکی» بووە لە موسڵ و شام و میسردا. کەوابێ زۆر پێویستە بەشێکی تایبەتی بۆ باوکی موزەفەرەددین و براکەی و ئەو خزمەتانەی کە لەسەردەمەکەدا پێشکەشیان کردووە تەرخان بکەین.

لەدوای ئەوە هیوادارم کە سەرکەوتووبووبم لەپێشکەشکردنی شتێکی بەسوود.

هەر خوداش لەپشت مەبەستەکەمانەوەیە.

والله من وراء القصد...

عەبدولقادر ئەحمەد تولەیمات

میسری جەدیدە لە مانگی ڕەجەبی ١٣٨٣ بەرامبەر بەمانگی نۆڤامبەری ١٩٦٣.

بەشی یەکەم

لەدایکبوونی ئیمارەتێک

قەوارەی سیاسیی جیهانی ئیسلامی لەسەتەی شەشەمی کۆچی (دوازدەیەمی زایینی) بریتی بوو لەیەکەی گەورەی هەرێمایەتی و یەکەی گچکەی شار. دیارترین ئەوەی لەو یەکە هەرێمی و شاریانەی کە دەیبینین ئەوەبوو کە لەڕۆژاوای بەغدای ناوەندی خەلافەت بوو: لەعێراق، جەزیرە، شام.[1] ئەوانەش کە لەڕۆژهەڵاتی بەغدا بوون: لەفارس و خوراسان و هیدیکە: چونکە بەزۆری یەکەکان هەبوون. هەر ئەوەبوو رووی ئاشکرای لەتوپەتبوونی دەوڵەتی گەورەی ئیسلامی بۆ دەوڵەت و فرە دەوڵەتۆکە.

لەتوپەتبوونی یەکگرتوویی جیهانی ئیسلامی هەر لەسەردەمی دووەمی عەباسیەکانەوە دەستی پێکرد، کاتێک کە والیی دەستڕۆیشتوو بەهۆی لاوازیی خەلیفەکانەوە پەیدابوون. ئەوانە دەوڵەتی هەرێمایەتیی گەورەیان دامەزراند، یان ئەوەی کە ئەورۆ پێی دەڵێین فەرمانڕەوایی بنەماڵە. ئیدی هەر هەرێمێک بنەماڵەیەکی دەستڕۆیشتوو فەرمانڕەوایی دەکرد کە بێجگە لەئاینەکە هیچ شتێکی دیکە بەخەلافەتی نەدەبەستایەوە. هەرچی پەیوەندیی نێوان بنەماڵەکانیش بوو ئەوا پەیوەندیی رکابەرایەتی و یەکتر کوشتن بوو لەپێناو دەستکەوت و فراوانخوازی.

١- لێرەدا مەبەست لەشام سوریا و لوبنان و فەڵەستینە.

مێژوونووسی ئەو سەردەم «ئیبن مەسکەوەیهی» ساڵی ٣٢٤ بەو ساڵە دادەنێ کە لەتوپەتبوون گەیشتە ترۆپکی. ئەوکات بەسرا لەدەست «ئیبن رائیق» و خوزستان لەدەست «ئەلبریدی» و فارس لەدەستی «عیمادەددین بن بوەیە» و کرمان لەدەست «ئەبی عەلی محەمەد بن ئەلیاس» و رەی و ئەسفەهان و جەبەل لەنێوان هەر یەک لە «روکن ئەلدەولە بن بوەیە» و «وەشمگیر» کێشەی لەسەر بوو و خوراسان و ئەودیو زێ (ما ورا النهر) لەدەست «نەسر بن ئەحمەدی سامانی» و تەبەرستان و گورگان لەدەستی «دەیلەم» و موسڵ و دیاربەکر و موزەڕ و رابیعە لەدەست «بەنی حەمدان» و میسر و شام لەدەست «محەمەد بن تەغەجی ئەخشیدی» و بەحرین و یەمامە لەدەست «ئەبی تاهیر ئەلقەڕمەتی» و مەغریب و ئافریقیا لەدەست خەلیفەی فاتمیەکان «ئەلقائیم بیئەمریلـلا» و ئەندەلوس لەدەستی «عەبدولڕەحمان بن محەمەدی ناسراو بە ئەلناسر ئەلئەمەوی» بوو. (١)

بارودۆخەکە ئەوها مایەوە هەتا بنەماڵەی سەلجووقیەکان لەساڵی ٤٣٢ی کۆچی (١٠٤٠ ز.) پەیدا بوو. ئەوان فەرمانڕەوایی رۆژهەڵاتی ئیسلامیان لەجیاتی خەلیفەکانی عەباسیان گرتە ئەستۆ. توانیان زۆربەی هەرێمەکانی رۆژهەڵات(٢) بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان. بەوەش ئەو

١- تجارب الامم، بەرگی ٥/ ل ٣٥٣.
٢- مەبەست لەڕۆژهەڵات ئەو ناوچەیەیە کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی دەریای ناوین.

بەشەی جیهانی ئیسلامی گەڕایەوە سەر ئەو یەکگرتووییەی کە پێشتر لەسەری بوو، بەتایبەتیش لەسەردەمی سوڵتان «مەلەکشا» گەورەی سوڵتانەکانی نەوەی سەلجووق (٤٦٥ – ٤٨٥ک = ١٠٤٢ – ١٠٩٢ز.)، بەڵام هەرکە مەلەکشا مرد جارێکی دیکە لەتوپەتبوونی یەکگرتووییەکە سەری هەڵدایەوەو ئەوجارە بەشێوەیەکی فراوانتر، چونکە سەرباری جارێکی دیکە گەڕانەوەی دەوڵەتە هەرێمایەتیەکان –یان دەوڵەتی بنەماڵە– لەتەک ئەوانەدا شارە دەوڵەتیش لەناو دەوڵەتە هەرێمیەکاندا پەیدابوو. واتە زۆر لەو هەرێمانە بۆ یەکەی سیاسیی گچکە کەرتبوون کە هەریەکە میرێک بەشێوەیەکی سەربەخۆ فەرمانڕەوایی دەکردن.

ئەو سیستەمی دەربەگایەتیە سەربازیەی کە سەلجووقیەکان لەسەردەمی حوکمڕانیی خۆیاندا بڵاویان کردەوە بووە هۆکاری پەیدابوونی شارەدەوڵەت. سەلجووقیەکان سیستەمی دەرەبەگایەتیان بۆ ئەوە پەیڕەوکرد هەتا دەرەبەگایەتی (ئەو ناوچەیەی کە پێی دەدرا) جێی ئەو بەخشین و مووچەیە بگرێتەوە کە دەدرایە والیی هەرێمەکان و سەرکردە سەربازیەکانی.

ئەو سیستەمەدا جیاکاریی گەورەی تێدابوو بۆ دەرەبەگ، گرنگترینیان ئەو مافە بوو کە دەیتوانی فەرمانڕەوایی ویلایەتەکە یان هەرێمەکەی لەناوەوە وەکو سەربەخۆ بکا، لەگەڵ ئەوەش بۆی هەبوو شارەکانی ویلایەتەکە بەسەر سەرکردە سەربازی و فەرمانبەرە گەورەکانیدا لەجیاتی مووچە دابەش بکا. کە سوڵتان مەلەکشا مرد،

لەسەر هەرێمەکان والیی دەرەبەگ هەبوون. زۆربەی ئەو والیانە کێشە بنەماڵەییەکانی نێوان جێگرەوەکانی مەلەکشا لەسەر دەسەڵات و مولکایەتیان بەهەل زانی و هەریەکە سەربەخۆیی ویلایەتەکەی بۆخۆی راگەیاندو پەیوەندیەکانی بەدەسەڵاتی ناوەندی بەرزەوە پچڕاند و بێجگە لە خەلیفە ملکەچی کەسێکی دیکە نەدەبوو. ئەویش هەر ملکەچیی ئایینی بوو لەبەر پێگەی ئایینیی خەلیفە هەتا گەیشتە نیوەی سەتەی شەشەم جیهانی ئیسلامی بەڕۆژهەڵات و رۆژئاوایەوە بریتی بوو لە ویلایەتە هەرێمی و شاریەکان.

باشترین بەڵگەش بۆ ئەوە پەیدابوونی شاری «ئەربل»ی لەبیرکراوبوو وەکو یەکەیەکی سەربەخۆ لەکۆتاییەکانی سەتەی شەشەمی کۆچیدا.دەرکەوتنەکەشی لەڕێگەی دەرەبەگایەتیەکی هەرێمی بوو کە هەرێمی موسڵ بوو، چونکە پێش ئەوەی وەکو یەکەیەکی سیاسیی سەربەخۆ دەرکەوێ تەنیا شارێکی نادیاربوو لەناو هەرێمی موسڵدا. میری هەرێمەکە «عیمادەددین زەنگی» دایبڕی بۆ سەرکردە «زەینەددین عەلی بن باکتەکین» لەساڵی ٥٢٦ ک (١١٣١ز). ئەوجا شارەکە بەوە گۆڕا بۆ ئیمارەتێکی گچکەی خاوەن ئۆتۆنۆمی تەنیا لەناوەخۆ کە میرەکەی سەر بە میری موسڵ دەبێ بەڵام شارەکە بووە خاوەنی قەوارەیەکی سیاسیی جیاواز لەقەوارەکەی پێشووی، ئیدی دەستیکردە بەشداربوون لەڕووداوەکانی

رۆژ. دوای مردنـــی «زەینەددیـــن عەلـــی»و جێگرتنـــەوەی لەلایـــەن کوڕەکـــەی «زەینەددیـــن یوســـف» لەســـەردەمی ئـــەودا شـــەڕی رکابـــەری لەنێـــوان ســـەلاحەددینی ئەیوبـــی و کوڕانـــی زەنگـــی دوای مردنـــی «نورەددیـــن مەحمـــود بـــن عیمادەددیـــن زەنگـــی» ســـاڵی ٥٦٩ ک (١١٧٣ز) بەرپـــا بـــوو. «زەینەددیـــن یوســـف» وای بەبەرژەوەنـــدی خـــۆی و ئیمارەتەکـــەی زانـــی کـــە پاشـــکۆیەتیی خـــۆی لەموســـڵەوە بـــۆ ســـەلاحەددین بگوازێتـــەوە هەرچەنـــدە ئـــەو گۆڕانـــە هیچـــی لەبارودۆخەکـــەی ئـــەوی نەگـــۆڕی چونکـــە هـــەر لـــەو ناوەنـــدەی ســـەر بـــە ســـەلاحەددین مایـــەوە و دەستبەســـتراو بەسیاســـەتەکانی ئـــەو بـــوو و نەیدەتوانـــی لێـــی لادا بـــەڵام ئـــەوە کاری لەهاوســـەنگیی هێـــزی نێـــوان دوو دوژمنـــە رکابـــەرە کـــرد. پاشـــان کـــە «زەینەددیـــن یوســـف» مـــرد و «موزەفەرەددیـــن»ی بـــرای جێـــی گرتـــەوە -کردنـــی بەمیـــر لەرێـــی ســـەلاحەددینەوە بـــوو بـــەوەی کـــە گـــەورەی یەکەمـــی شـــارەکەیە- موزەفەرەددیـــن بـــەردەوام بـــوو لەژێرفەرمانیـــی ســـەلاحەددین بـــەڵام رۆڵـــی شـــارەکە لەســـەردەمی مزەفەرەددین بەتـــرس و گرنگتـــر بـــوو ئەویـــش بەهـــۆی بەشـــداریکردنی گـــەورەی موزەفەرەددیـــن لەشـــەڕەکانی دژ بەخاچپەرســـتەکان لەگـــەڵ ســـەلاحەددین.

پاشـــان دۆخـــی شـــارەکە دوای مردنـــی ســـەلاحەددین لەســـاڵی ٥٨٩ک (١١٩٣ز) بەتـــەواوی گـــۆڕا، بەجۆرێـــک لەیەکەیەکـــی سیاســـیی پاشـــکۆوە بـــووە یەکەیەکـــی سیاســـیی بەتـــەواوی

سەربەخۆ لەسیاسەتەكانی ناوخۆو دەرەوەدا و موزەفەرەددینی خاوەنی بەپێی بەرژەوەندیەكانی خۆی و شارەكە رەفتاری دەكرد. ئەوەی كە لەو گۆڕانەدا یارمەتیی دەدا لەتوپەتبوونی دەوڵەتە یەكگرتووەكەی سەلاحەددین بوو دوای مردنی بەهۆی ئەوانەی كە لەنێوان كوڕانی بنەماڵەی ئەیووبیی جێگرەوەی سەلاحەددین روویان دا، هەر لە ركابەری و شەڕ لەسەر دەسەڵات و مولك – وەكو چۆن لەنێوان كوڕانی بنەماڵەی سەلجووق دوای مردنی سوڵتان مەلەكشا و لەنێوان بنەماڵەی كوڕانی زەنگی دوای مردنی نورەددین مەحموود روویاندا-. هەر یەكێك لەئەیووبیەكان ئەو شارەی بۆخۆی دابڕی كە لەسەردەمی سەلاحەددیندا فەرمانڕەوایی دەكرد، بەمەش دەوڵەتی ئەیووبی كەرتوپارچە بوو و بووە شارە دەوڵەتۆكە، هەرێمی شام -بۆ نموونە- پاش ئەوەی كە بەشەكانی و بەڕێوەبردنەكەی لەسەردەمی سەلاحەددین یەكگرتوو بوو، دوای مردنی بۆ شارە دەوڵەتۆكان كەرت بوو. لەدیمەشق فەرمانڕەوایەك، لەحەلەب یەكێكی دیكە، لە حیمس فەرمانڕەوای سێیەم و لەجەزیرە فەرمانڕەوای چوارەم.. بەوشێوەیە هەرێمەكە بەیەكپارچەیی نەمایەوە. ئەگەر زانیمان كە میسر فەرمانڕەوایەكی ئەیووبیی تایبەت بەخۆی هەبوو، ئەوا دەبینین كەرتوپارچەبوونی دەوڵەتی ئەیووبیی یەكگرتوو، سەرباری ئەو ئەنجامانەی كە

لــەو کەرتوپاچەبوونــەوە پەیدابــوون، هــەر فەرمانڕەوایــەک کاری تەنیــا بــەوە دەکــرد کــە بەرژەوەندیــی تایبەتیــی خــۆی و شــارەکەی هەبــێ بەبــێ ئــەوەی ڕەچــاوی بەرژەوەندیــی گشــتیی هەرێمەکــە بــکا، لەگــەڵ ئــەو شــەڕە ڕکابەریانــەی کــە لەنێوانیانــدا بەرپــا دەبــوو.
موزەفەرەددیــن کێشــەکانی بنەماڵــەی ئەیووبیانــی بەهــەل زانــی و شــارەکەی ســەربەخۆکرد و کردیــە ئیمارەتێــک. ئەوجــا نازنــاوی پاشــای مەزنــی بــۆ خــۆی هەڵبــژارد. بۆیــە ئیمارەتــی «ئەربــل» لەســەردەمێک لەدایکبــوو کــە باشــترین وەســف بــۆی ئەوەیــە کــە «ســەردەمی باڵادەســتی»یە. خاوەنــی هــەر یەکەیەکــی سیاســی ئــەوکات، گەورەبــا یــان گچکــە، بیزانیبایــە توانــای شــەڕ و فــراوان بوونــی لەســەر حیســابی دراوســێکانی هەیــە، ئــەوا هیــچ سڵــی لەهێرشــکردنە ســەر لاوازەکان نەدەکــردەوە. موزەفەرەددینیــش هەوڵــی دا لەســەر ئــەو ڕێبــازەی فراوانخوازیــەی ســەردەمەکەی بــڕوا و دووجــاران باڵادەســتیی خــۆی نوانــد بــەڵام لەهــەردوو جارانــدا ســەرنەکەوت. جــاری یەکــەم کاتێــک کــە میــری حــەڕڕان بــوو (وەکــو لەبەشــی ســێیەمدا دێینەســەری) ویســتی لەســاڵی ٥٧٨ک (١١٨٢ز) شــاری حەلــەب داگیــر بــکا بــەڵام لەبــەر لاوازیــی هێزەکــەی لەوکاتیــدا و نەگونجانــی دۆخەکــە بــۆی ســەرنەکەوت. لەجــاری دووەمیشــدا پــاش ئــەوەی کــە بــووە میــری «ئەربــل» و لەویــش ســەرنەکەوت. بــەڵام ســەرنەکەوتنەکەی ئەوجــارەی –وەکــو دەردەکــەوێ–

لەبەر لاوازی نەبووە بەڵکو لەبەر هۆکارێکی رەوشتیی بووە.
هەروەها موزەفەرەددین تووشی چاوچنۆکیی بێگانە بۆ ئیمارەتەکەی بووە. ئەوەتا «بەدرەددین لوئلوئ» خاوەنی موسڵ چاوی تێبڕیوەو «ئەلئەشرەف موسا»ش خاوەنی دیمەشق چاوی تێبڕیوە هەروەها «جەلالەددین خوارزم شا» و لەکۆتاییش «تەتار»ەکان چاویان تێبڕیبوو بەڵام ئەو توانی ئیمارەتەکەی لەدەست و چەپۆکی هەموو ئەوانە رزگار بکا، هەندێکجار بەشەڕ و جاری واش بووە بەپەیمانبەستنی دۆستایەتی. ئەوانە بەدرێژیی لەو کتێبەدا دوایی روون دەکەینەوە.

بەشی دووەم

بنەماڵەی موزەفەرەددین گۆگبوروو

موزەفەرەددین لەناو خانەوادەیەكی بەرەگەز توركمانی گەورە بووە كە لەباوكی «زەینەددین عەلی بن باكتەكین بن موحەمەد» و برایەكی گچكەی «زەینەددین یوسف» پێك دێ. موزەفەرەددین ئەو سەروەریانەی باوكی خۆی بینیبوو كە كاریان لەژیانە گشتی و تایبەتەكی كردبوو، چونكە باوكی لەسەروەری و گەورەییەكەی گەیشتبووە پایەیەكی بەرز، بەجۆرێك ببووە جێی تێڕامانی خەڵكی سەردەمەكەی خۆی لەسنووری ئەو ناوچەیەی كە تێیدا دەژیا كە موسڵ و جەزیرەو ئەربل بوو.

مێژوونووسان بۆمان دەگێڕنەوە كە «زەینەددین عەلی» لەسەرەتای ژیانیدا بەندەیەك (مملوك) بووە لەبەندەكانی «قەسیمودەولە ئاقسەنقەر»ی دەستەڕاستی میری حەلەب. دوایی كاتێكی وای بۆ هەڵكەوت ئەو بەندەیە بووە گەورەیەكی ترسناك لەگەورەكانی شاری موسڵ كە وایلێهاتبوو پاشاكانی بۆ لای خۆیانیان رادەكێشا و لەبەڕێوەبردنی وڵات و سەركردایەتیكردنی سوپاكانیاندا پشتیان پێ دەبەستا.

«قەسیمودەولە ئاقسەنقەر»، ئەوەی كە زەینەددین یەكێك بوو لەبەندەكانی، خۆی یەكێك بوو لەگەورە سەركردەكانی سوڵتان «مەلەكشای سەلجووقی» و دڵسۆزترین هاوڕێی. لەساڵی ٤٧٩ك (١٠٨٦ز) سوڵتان مەلەكشا شاری حەلەب داگیر دەكا كە سەر بەخەلافەتی فاتیمیەكان بوو لەمیسر، لەوەدا قەسیمودەولە لەچوونە

حەلەبدا لەگەڵ سوڵتان دەبێ، بۆیە مەلەکشا شارەکە و کارەکانی دەداتێ بۆ ئەوەی حوکمڕانیی بکا. بەم جۆرە قەسیمودەولە لەسەرکردەیەکی سەربازیەوە دەگۆڕێ بۆ فەرمانڕەوای شارێکی مەزنی وەکو شاری حەلەب و ئەو شارۆچکە و گوندانەش کە سەر بەو شارەن. قەسیمودەولە بەخۆی و خێزانەکەیەوە لەگەڵ سەرباز و بەندەکانیەوە (غلمان) -لەوانەش زەینەددین عەلی- دەگوازنەوە بۆ ئەوێ و تێیدا جێگیر دەبن[1].

بەدیاریکراویش نازانین چۆن و کەینێ «عەلی بن بەکتەکین» دەبێتە هی قەسیمودەولە. بۆیە پێمان وایە -سەبارەت بەچۆنیەتی بوونی بەبەندەی- کە یان لەڕێگەی بەدیلگرتنیەوە بووە لەیەکێک لەشەڕەکان یان لەڕێگەی کڕینیەوە. هەرچی کاتی بوونی بەبەندەی قەسیمودەولەشە، ئەوا زۆر زەحمەتە ساڵەکە دیاری بکرێ بەڵکو پێمان وایە کە تەمەنی «زەینەددین» لەساڵی ٤٧٩دا نزیکەی شازدە ساڵ بووە، ئەوەش بەپشتبەستن بەوەی کە مێژوونووسان دەڵێن لەساڵی ٥٦٣دا و لەتەمەنی نزیکەی سەتساڵیدا مردووە[2]. کەوابێ دەبێ لەساڵی ٤٦٣ لەدایک بووبێ. ئەگەر بزانین

١- التاريخ الباهر ل/٤/٦.
٢- وفيات الاعيان ب/٣/ل/٢٧٠.

کــە قەسـیمودەولە بەخاوخێـزان و بەندەکانیــەوە لەسـاڵی ٤٧٩دا گواســتوویەتیەوە بــۆ حەلــەب، ئــەوا بەکردارێکــی ســادەی ژمــاردن لەنێــوان هــەردوو ســاڵی لەدایکبوونــی عەلــی و گواستنەوەی قەسیمودەولە بـۆ حەلـەب، دەبینیـن کــە تەمەنــی نزیکــەی شــازدە ســاڵان بــووە.

وادەردەکـەوێ کـە عەلـی ئـەو جیاکاریانـەی هەبـووە کـە لــەلای ئاغاکـەی خۆشەویسـتی بـکا، بۆیـە لەخـۆی نزیـک کردۆتــەوەو زۆر ئــاگای لێــی بــووەو چاودێریــی کــردووە، ئــەوەش وای لەزەینەددیــن کــردووە ئــەو چاکەیــەی لەبیــر نــەکا و لــە عیمادەددینــی زەنگیــی کــوڕی تۆڵــەی بــۆ کردۆتــەوە، چونکـە عەلـی لەگـەڵ عیمادەددیـی کـوڕی هـەر مایــەوەو لــەدوای کوژرانــی باوکــی و تــا مردنــی بەجێــی نەهێشــت. مەبەسـت مردنـی عیمادەددینــە.

عەلــی -کــە دوایــی نازنــاوی زەینەددینــی بۆخــۆی هەڵگـرت- لەخزمەتـی قەسـیمودەولە مایـەوە تـا کوژرانـی لەسـاڵ ٤٨٧ک (١٠٩٤ز) لەشـەڕی رکابەریـی نێـوان خـۆی و «تاجولدەولــە تەتــەش» خاوەنــی دیمەشــق[1].

ئەوجـا عیمادەددیـن -کـە تەمەنـی ئـەوکات نزیکـەی بیسـت سـاڵ بـووە- بەتەنیـا دەمێنێتـەوەو کەسـی لەئەندامانـی خانەوادەکـەی نامێنـێ دەسـتی بگـرێ و کاروبارەکانـی بـۆ

١- التاريخ الباهر ل/١٥.

بەڕێـوە ببـا، بـەڵام باوکـی هەندێـک هاوڕێـی دڵسـۆزی دەبـن، یـەک لـەدوای یـەک لەخـۆی دەگـرن، خـۆی و بەندەکانـی باوکیشـی و لەوانـەش زەینەددیـن، تـا گـەورە دەبـێ، ئەوجـا جەنگاوەریـی دەکاتـە پیشـەی خـۆی و پەیوەنـدی بەسـوپاکانی میرەکانـی موسـڵەوە دەکا. لەوەشـدا عەلیـی هـاوەڵ و هاوڕێـی -کـە ئەویـش جەنگاوەریـی دەکاتـە پیشـەی- لەگەڵـی دەبـێ و هـەر پێکـەوە دەبـن و لێـک دانابڕێـن و تـا بەنـاو تەمەنیشـدا دەچـن هاوڕێیەتیەکەیـان هـەر توندتـر دەبـێ.

هـەر یەکـە لەعیمادەددیـن و زەینەددیـن لەخزمـەت میرەکانـی موسـڵدا لەدەیـان شـەڕ دەجەنگـن، چ ئەوانـەی کـە شـەڕی رکابەریـی لەنێـوان میرەکانـی موسـڵ و میـرە موسـڵمانە دراوسـێیەکان روویـان دەدا یـان لەوانـەی کـە لەنێـوان ئەوانـە و خاچپەرسـتەکاندا هەڵدەگیرسـا. هەردووکیـان شـارەزایی لەشـەڕدا پەیـدا دەکـەن و دەبنـە پیـاوی جەنـگاوەری بەناوبانگـی سـەردەمەکەی خۆیـان. بـەڵام کاتێـک کـە عیمادەددیـن دەگاتـە تەمەنـی چـل سـاڵی، لەسـاڵی ٥١٧ک (١١٢٣ز) زۆر لـەو کارە جەنگاوەریـەی خـۆی بێـزار دەبـێ کـە ئـەو میـرەی موسـڵ کـە لەخزمەتیدایـە بەکەیفـی خـۆی دەیڕەتێنـێ و هیـچ ئازادیەکـی نابـێ لەرەفتـار و کارکردنیـدا، بەڵکـو تەنیـا لەگۆڕەپانـی شـەڕێکەوە دەیگوازنـەوە بـۆ گۆڕەپانێکـی دیکـە بەپێـی بەرژەوەندیەکانـی خاوەنـی موسـڵ و رووداوەکان.

جارێک لەجەزیرە دەچێتە شەڕ و جارێکی دیکە لەشام و لەعێراق. عیمادەددینی خاوەن ئاوات و ئارەزوو ڕەتی دەکاتەوە ملکەچی میرێک بێ کە کۆنترۆڵی جولانەوەکانی بکا. ئەو دەیەوێ لەهەموو ئەوانە دەرباز بێ، بەڵام چ ڕێگایەک هەیە بۆ ئەو دەربازبوونەی؟ لەساتەوەختێکی دڵتەنگیدا لەگەڵ هەندێک لەدڵسۆزەکانی لەناو سوپا دادەنیشێ، لەوانەش زەینەددین عەلی. عیمادەددین لەوێ بەڕاشکاوانە ئەوەی لەدڵی دایە دەری دەبڕێ و دەڵێ: بەڕاستی بێزار بووین لەوەی تێیداین، هەر ڕۆژەو میرێک خاوەندارێتی وڵات (مەبەستی موسڵە) دەکا و بەپێی هەڵبژاردنی خۆی فەرمانمان پێدەکا. ئەوجا جارێک لەعێراق و جارێک لەموسڵ و ماوەیەک لەوڵاتی جەزیرەو جارێکی دیکە لەشام دەبین. باشە چیتان پێ باشە من بیکەم؟

هاوڕێکانی هەموو بێدەنگ دەبن و هیچ وەڵامێکی نادەنەوە تەنیا زەینەددین وەڵامی دەداتەوەو دەڵێ: ئەی خاوەن شکۆمان، تورکمانەکان لەپەندەکانیاندا دەڵێن: ئەگەر مرۆڤ ویستی بەردێک لەسەر سەری خۆی هەڵگرێ، با ئەو بەردە لەچیایەکی گەورەوە بێ، ئێمەش کە هەر دەبێ لەخزمەتی خەڵکدا بین، با لەخزمەتی سوڵتاندا بین باشترە.

ئەو ئامۆژگاریەی زەینەددین عەلی بەئاشکرا بەڵگەی ئەوەیە کە ئەویش وەکو عیمادەددینی هاوڕێی خاوەن

دەروونێکی پڕئارەزوو بووەو ئەویش هۆکاری بێزاریی لەدەروونیدا دەکولا وەکو چۆن لای هاوڕێیەکەی دەکولا و ئەویش ئیشی کەمی پێ ناخۆش بووەو لەوانەیە پێکەوەبوونی ئەو دوو پیاوە هۆی ئەو لێکتێگەیشتنەیان بووە، چونکە هەریەکەو دەروونێکی گەورەو هیوایەکی فراوانی هەبووە، بۆیە دەبینین عیمادەددین بەدڵخۆشیەوە پێشنیازەکەی هاوڕێیەکەی وەردەگرێ و پاشان ئەو پێشنیازە جێبەجێش دەکا. واز لەخزمەتکردنی قەسیمودەولە ئاق سەنقەری بورسقیی میری موسڵ دێنێ و لەگەڵ هاوڕێیەکەی دەچنە لای سوڵتان مەحموودی کوڕی مەلەکشای سەلجووقی سوڵتانی عێراق -کە لەهەمەدان دەبێ- و داوای لێدەکا بچێتە خزمەتی. سوڵتان مەحموودیش لەبەر ئەوەی پێشتر باوکی دەناسێ کە خزمەتی بنەماڵەی سەلجووقیانی لەسەردەمی مەلەکشای باوکی کردووە، پێشوازی لێدەکا. سەرباری ئەوەش لەبارەی ئازایەتیی عیمادەددینی بیستووەو بەپاڵەوانەتیەکانی لەشەڕەکانی دژی خاچپەرستەکان لەشام زانیوە، بۆیە دەیخاتە سوپاکەیەوەو بیۆەژنی یەکێک لەسەرکردەکانیشی لێ مارە دەکا، پاشان هەردوو شاری بەسراو واسیتی دەداتێ. ئەویش بەهاوڕێیەتی زەینەددین عەلی بەرەو واسیت دەڕوا. پاش ئەوەی سوڵتان ئازایەتیی عیمادەددین و شارەزایەتیەکەی لەجەنگان دەبینێ، لەو

شەڕانەی کە لەگەڵیدا دژی خەلیفەی عەباسی بەرپایان دەکا، (شەحەنکیە)ی بەغدای پێ دەسپێری[1]. لەساڵی ٥٢١ک (١١٢٧ز) عیمادەددین لەمیرێکی گچکەی سەر دوو ویلایەتی بچووکەوە دەبێتە میرێکی گەورە لەسەر ئیمارەتێک لەئیمارەتە گەورەکانی ئیسلام، ئەویش ئیمارەتی موسڵە.

موسڵ تا ساڵی ٥٢٠ک هەر لەژێر فەرمانڕەوایی قەسیمودەولە ئاقسەنقەری بورسیقی بوو، لەوکات موسڵ سەرکردایەتیی بزووتنەوەی بەرگریی ئیسلامی دەکرد لەدژی هێرشی خاچپەرستەکان لەشام. وارێکەوت بورسیقی لەو ساڵەدا بەنامەردی کوژرا[2]، بۆیە عیزەددین مەسعوودی کوڕی جێی گرتەوە، بەڵام لەجیاتی ئەوەی مەسعوود ئەرکەکانی شەڕکردنی دژی خاچپەرستەکان ئاڕاستە بکا وەکو کە باوکی دەیکرد، ئەو دژی شاری دیمەشقی ئیسلامی ئاڕاستەی کرد، چونکە چاوی لەداگیرکردنی بوو[3]. ئەوجا بەسوپای موسڵ بۆی دەرچوو و لەڕێی خۆی بۆ دیمەشق بەشاری ئەلڕەحبەدا تێپەڕی و گەمارۆی دا و دەستی بەسەردا گرت، پاشان خۆی ئامادەکرد بۆ ئەوەی

١- شەحنە: وشەیەکی فارسیە. ماناکەی پارێزگاری شارە. یان جێگری پاشا یان سەرۆکی پۆلیس. لێرەدا مەبەست مانای یەکەمە.
٢- الکامل. ب/٨ / ل/٣٢٠.
٣- چاوچنۆکیی مەسعوود بۆ دیمەشق یەکێکە لەنموونەکانی (سەردەمی باڵادەستی) کە لەبەشی پێشتر ناومان هێنا.

بـەرەو دیمەشـق بـڕوا بـەڵام بەتونـدی نەخـۆش دەکـەوێ و بـەو نەخۆشـیەوە دەمـرێ. جێگـری مەسـعوود لەموسـڵ کوڕێکـی ناکامـی مەسـعوود دەکاتـە میـری (موسـڵ) [1].

لەبـەر ئـەوەی موسـڵ لەژێـر فەرمانڕەوایـی سـوڵتان مەحمـوودی سـەلجووقی بـوو، بۆیـە دەبـوا جێگـری موسـڵ ڕەزامەندیـی سـوڵتان وەربگـرێ بـۆ جێگرتنـەوەی منداڵێـک لەشـوێنی باوکـی لەسـەر ئیمارەتەکـە. بۆیـە دوو نێـردراوی بـۆ سـوڵتان نـارد بـۆ ئـەوەی ئـەو ڕەزامەندیـەی لـێ وەرگـرێ. کـە عیمادەددیـن بـەوەی زانـی و خۆشـی لەبەغـدا بـوو، لەڕێگـەی هەندێـک لەبرادەرەکانـی پەیوەندیـی بـەدوو نێردراوەکـە کـرد و پێـی نیشـاندان کـە ئـەو دەیـەوێ ببێتـە میـری موسڵ و لەبەرامبـەر ئەوەشـدا لەموسڵ بەشـیان دەدا ئەگـەر خـۆی بـووە میـری شـارەکە. هـەردوو نێردراوەکـە بەدەنگیـەوە هاتـن. ئـەوەی کـە وای لـەو نێردراوانـە کـرد بەقسـەی بکـەن ئەوەبـوو کـە رقیـان لەجێگرەکـەی موسـڵ دەبـۆوەو لێـی دەترسـان. کاتێـک کـە لەگـەڵ سـوڵتان کۆدەبنـەوە قایلـی دەکـەن کـە عیمادەددیـن لەجیاتـی کـوڕە ناکامەکـەی مەسـعوود ببێتـە میـر، بیانووشـیان بـۆ ئـەوە ناسـکیی هەڵوێسـتی موسـڵ بـوو بەرامبـەر مەترسـیەکانی خاچپەرسـتەکان و سـەرکردایەتیکردنی موسـڵ بـۆ بزووتنـەوەی خەباتـی (جیهـادی) ئیسـلامی

١- الكامل ب/٨ / ل/٣٢٤.

دژی خاچپەرستەکان وا دەخوازی پیاوێک ببێتە میری کە شارەزایی و توانایەکی جەنگانی زۆر باشی هەبێ و عیمادەددینیش باشترین کەسە کە بکرێتە میری موسڵ. سوڵتان بڕوا بەبیانووەکانیان دێنێ و عیمادەددین دەکاتە میر. ئەوجا عیمادەددین بەهاوڕێیەتیی زەینەددین عەلی بەرەو ئەوێ دەڕوا[1].

هەرکە عیمادەددین لەموسڵ جێگیر دەبێ، پاداشتێکی باشی زەینەددینی هاوڕێی دەکا و دەیکاتە گەورە سەرکردەی سوپاکەی. ئەوەندەش لەخۆی نزیک دەکاتەوە تا دەبێتە نزیکترین کەسی، چونکە بەراوێژکردنە پیرۆزەکانی ئەوەوە بۆ چوونە ژێربالی سوڵتان مەحموود گەیشتە ئەو پلە بەرزەی کە پێی گەیشت پاش ئەوەی کە تەنیا سەرکردەیەکی کرێگرتە بوو لەبندەستی میرەکانی موسڵ.

هەر لەو رۆژەوەی کە زەینەددین بەسەرکردەیەکی گەورەی سوپای عیمادەددین دانرا، ژیانی هەمووی بووە شەڕ و خەباتکردن لەمەیدانەکانی جەنگدا، وەکو ژیانی عیمادەددینی هاوڕێی.

عیمادەددین خاوەنی دەروونێکی پڕئارەزوو و ئاواتێکی فراوان بوو، ئارەزووەکانی بەرەو دامەزراندنی دەوڵەتێکی گەورە هەڵدەکشا کە ناوی خۆی و منداڵەکانی لەدوای

١- الكامل ب/٨ ل/٣٢٤.

خۆیدا هەڵبگرێ، وەکو ئەو بنەماڵە زۆرە فەرمانڕەوایە ئیسلامیانەی دیکەی ناو دەوڵەتی خەلافەت، لەوانە بنەماڵەی کوڕانی «تاغدەکین» کە بنکەیان لەدیمەشق بوو. «تاغدەکین»یش وەکو ئەو سەرکردەیەکی سوپای خاوەنی دیمەشق تاجولدەولە تەتەشی سەلجووقی بوو. پاشان بەبەهرەکانی توانی دەرکەوێ و پێگەیەکی زۆرباش بۆخۆی لەدیمەشق دابنێ. کە تاجولدەولەش مرد کوڕەکەی «دەقاق» لەپاش ئەو خۆی کردە فەرمانڕەوای شارەکە و ئەو شارۆچکانەی سەربەوێن و ڕەزامەندیی هەریەکە لەخەلیفە و سوڵتان بۆ ئەوە وەرگرت. پاشان فەرمانڕەواییەکەی لەدوای خۆی بۆ منداڵەکانی هێشتەوە. کەوابێ بۆچی عیمادەددینیش وەکو تاغدەکین دەوڵەتێک دانەمەزرێنێ کە ناوی خۆی و منداڵەکانی هەڵگرێ؟ ئەوانەشی بێتەسەر کە مەترسیی خاچپەرستەکانە کە لەسەر دڵی جیهانی ئیسلامی، مەبەستم شامە، بوونەتە قورسایی و عیمادەددین – وەکو موسڵمانێک– خۆی ئامادە دەکا بۆ بەرپرسیارێتیی لابردنی ئەو مەترسیە. دوایی بڕیاری دا کە ژیانی خۆی تەرخان بکا بۆ خەبات دژی خاچپەرستەکان تا ئەوکاتەی خاکی موسڵمانانیان لێ پاک دەکاتەوە، بەڵام لەهەمان کاتیشدا دەزانێ کە ئەوە تەنیا بەهەبوونی هێزێکی گەورەی یەکگرتوو دەبێ کە پێیەوە بتوانێ ڕووبەڕووی خاچپەرستەکان بێتەوە. هێزی موسڵیش بەتەنیا بۆ

بەجێگەیاندنی ئەو ئەرکە بەش ناکا. هاوپەیمانیشی لەگەڵ هێزە ئیسلامیە دراوسێکانی لەناوچەی جەزیرەو شام سوودی نابێ چونکە پێشتر هەوڵی ئەو جۆرە هاوپەیمانێتە دراوە و هەمووی شکستی هێناوە، هۆکاری ئەوەش ئەو دۆخە تووانەوەو کەرتوپارچە بوونە بوون کە تووشی جەزیرەو شام هاتبوون سەرباری ئەو گیانە رکابەریە دیارەی کە لەناو میرکانی ناوچەکە باو بوو. هەر میرێک چاوی لەوە بوو کە دراوسێکەی هەیبوو و هەوڵی دەدا دەست بەسەر وڵاتەکەیدا بگرێ. ئێرەیی لەناویاندا پەرەی سەندبوو و نەیدەهێشت پەیمانێکی مکووم کە لەسەر بناغەی باوەڕبەیەکبوون دامەزرابێ لەناویاندا ببەسترێ. عیمادەددین ئەوەی باش دەزانی کاتێک کە لەناو سوپای موسڵدا کاری دەکرد و لەوکاتەی کە لەناو ریزەکانی سوپای هاوپەیمانێتیەکاندا دەجەنگا. ئەو شارەزای ئەوە بوو، بۆیە بینی باشترین رێگە بۆ دروستکردنی هێزێکی گەورەی یەکگرتوو بۆ شەڕکردن لەگەڵ خاچپەرستەکان ئەوەیە کە ئیمارەتە زۆر و پەرتوبڵاوەکانی ناوچەی جەزیرە لەژێر فەرمانڕەوایەتیی خۆیدا کۆبکاتەوە و هێزەکانیان لەژێر سەرکردایەتیی خۆی دابنێ و لەهەمان کاتیشدا سەرچاوەیەکی جێگیر دابین بکا بۆ زۆرکردنی ژمارەی سوپایەکەی بەوەی کوڕانی ئیمارەتەکان بکا سەرباز و سەرچاوەیەکی جێگیری ئازووقەش بۆ سوپاکانی لەکشتوکاڵ چاندنەکانیان

دەستەبەر بکا. بەم جۆرە بارودۆخی خاچپەرستەکان رێی بۆ ئەو هەلە خۆشکرد کە پڕۆژەکەی بۆ بنیاتنانی دەوڵەتێکی کە ناوی هەڵبگرێ تێدا بەجێ بگەیەنێ.

لەبەر ئەوە دەبوو عیمادەددین لەدوو بەرەدا بجەنگێ، بەرەی ئیسلامیەکان لەجەزیرەو شام بۆ دروستکردنی دەوڵەتەکەی و بەرەی خاچپەرستەکان ئەویش هەر لەجەزیرەو شام بۆ پاککردنەوەی وڵاتەکەی لێیان.

عیمادەددین ئەرکی دامەزراندنی ئەو دەوڵەتەی لەبەشی جەزیرەدا خستە ئەستۆی زەینەددین چونکە زەینەددین سەرکردەی ئەو سوپایانە بوو کە پرۆسەی یەکگرتنەوەی ئیمارەتەکانی جەزیرەی ئەنجامدا، هەر بەخۆی و بەبەشداریی عیمادەددین زۆربەی بەشەکانی ئەو وڵاتەی رزگارکرد، لەوانە وڵاتی هەکاریی کوردەکان و قەڵاتەکانی و وڵاتی کوردە حەمیدیەکان و قەڵاتەکانیان[1].

هەروەها زەینەددین بەشداری شەڕەکانی عیمادەددینی کرد لەدژی خەلیفەکانی عەباسی و دژی سوڵتانەکانی سەلجووقی. پەیوەندیی عیمادەددین بەوانەوە هەموویان لەسنووری بەرژەوەندیە تایبەتی و گشتیەکاندا بوو. هەندێک جار ملکەچی خەلیفەکان دەبوو و لەدژی سەلجووقیەکان بۆیان دەجەنگا و هەندێک جاری

١- التاريخ الباهر ل/١٣٥.

دیکـەش لەڕوویـان دەوەسـتایەوەو سـوڵتانەکانی لەدژیـان سەردەخسـت. یـان هەلـی ڕوودانـی کێشـەیەکی نێـوان خەلیفـە و سـوڵتانی دەقۆزتـەوەو تایبـەت بۆخـۆی کاری دەکـرد، لەوانـە هەڵوێسـتەکەی بەرامبـەر شـا مەسـعوودی سـەلجووقی کـە هەلـی دروسـتبوونی کێشـەی نێـوان شـا و خەلیفـەی موستەڕشـید بیلـلای لەسـەر دەسـەڵات لەسـاڵی ٥٢٦ک قۆزتـەوەو بـەرەو شـاری ئەربـل خشـی -کـە موڵکـی شـا مەسـعوود بـوو- و گەمـارۆی دا بـۆ داگیرکردنـی. شـا مەسـعوود نەیتوانـی بەرگریـی لێبـکا بۆیـە کەوتـە دانوسـان لەسـەری لەگـەڵ عیمادەددیـن و لەگەڵـی ڕێککـەوت کـە ڕادەسـتی بـکا لەبەرامبـەر ئـەوەی لـەڕووی سـەربازیەوە هاوکاریـی بـکا دژی خەلیفـە بـۆ ئـەوەی دەسـەڵاتی عێـراق وەربگـرێ. عیمادەددیـن بـەوە قایـل بـوو و لەشـەڕی دژی خەلیفـە بەشـداریی کـرد و شـاری ئەربلـی وەرگـرت و کردیـە موڵکـی خـۆی، پاشـان دایـە زەینەددیـن عەلـی[1]. زەینەددینیـش دایـە دەسـتی جێگرێکـی خـۆی بـۆ ئـەوەی فەرمانڕەواییـی بـکا و کاروبارەکانـی بەڕێـوە ببـا. وە لەسـاڵی ٥٤٩دا ڕادەسـتی بەندەیەکـی خـۆی کـرد بەنـاوی موجاهیدەددیـن قایمـاز بـۆ ئـەوەی لەجیاتـی ئـەو فەرمانڕەواییـی بـکا.

١- مفرج الكروب، ب/١ ل/٩٧.

زەینەددین لەپاککردنەوەی هەرێمی جەزیرەش لەخاچپەرستەکان بەشداریی عمادەددینی کرد، چونکە ئەو هێرشکارانە لەو هەرێمەدا شاری ڕەهایان هەبوو کە ئەوە یەکەمین شاری موسڵمانان بوو کە خاچپەرستەکان کردبوویانە ئیمارەتێکی خاچپەرستان و لەیەکەم هێرشیاندا لەساڵی ٤٩١ک (١٠٩٧ز)دا لەناو خاکی موسڵماناندا دایانمەزراندبوو لەگەڵ ئەو ناوچانەی دەوروپشتیشی کە دەستیان بەسەردا گرتبوو. عیمادەددین ئارامی گرتبوو لێیان هەتا هێزەکەی تەواو کرد و بڕوای بەخۆی هێنابوو کە ئەوەندە هێز و توانایەی هەیە کە بتوانێ لەدەستیانی دەربێنێ. هەر لەو ساڵەدا بڕیاری وەرگرتنەوەی دا و سوپاکانی بۆ ئامادەکرد و هەر بەخۆشی شەڕەکەی بەڕێوە دەبرد و گەورە سەرکردەکانیشی هاوکاریان دەکرد، لەوانە زەینەددین عەلی. پێم باشە کە ئەو وەسفەی شەڕەکە بەپێنووسی مێژوونووسی ئەو سەردەم بێنمەوە کە «ئیبن قەلانسی»ە، بۆ ئەوەی خوێنەر ئەو ئەرکە زەبەلاحانە بناسێ کە موسڵمانەکان ئەنجامیان دەدا بۆ وەرگرتنەوەی خاکەکەیان لەخاچپەرستەکان و ئەو ململانێیە توندەی کە لەنێوان دوو تیپەکەدا بەڕێوە دەچوو کە کاریگەریەکی کارای هەبووە. ئیبن قەلانسی لەهەواڵەکانی ساڵی ٥٣٩ک دا دەڵێ عیمادەددین «بەشمشێر شاری ڕەهای گرتەوە، لەگەڵ ئەو هێزەو

تۆکمەییی و بەرگریەی کە بەرامبەر هێرشبەران هەیبوو، عیمادەددین هەموو تورکمانەکانی جەزیرەی بانگ کرد، تا خەڵکێکی زۆر و کۆمەڵە حەشاماتێکی گەیشتێ کە لەهەموو لایەکەوە گەمارۆیان دا (شاری رەها) و نەیانهێشت ئازووقە و هێزی دیکەی بگاتێ، بەشێوەیەک کە باڵندەش نەیدەتوانی لێی نزیک بێتەوە لەترسی تیری شەڕکەرەکان و چاوکراوەیی گەمارۆدارانی و ئاگرهاوێژیان (مەنجەنیق)[1]لەسەر دیوارەکانی دامەزراند کە بەردەوام تێیان دەگرتن. ئەوجا خوراسانی و حەلەبی و ئەوانەی شارەزای شوێنی ناسک بوون دەستیان کردە گەڕان بەدوای ئەو شوێنانە و پێیان زانی و کە لەسوود و زیانەکانیان دڵنیابوون، زەویان هەلکۆڵی تا گەیشتنە ژێر بناغەی گوڵتەی (برج) دیوارەکە و پڕیان کردن لەداری تۆکمە و ئامێری دیاریکراو تا لەوە بوونەوەو تەنیا مابوو ئاگری تێبەردەن، بۆ ئەوە مۆڵەتیان لەعیمادەددین ئەتابەگ داواکرد، ئەویش دوای ئەوەی چووە ناو کونەکانەوەو بەچاوی خۆی بینینی چەندە گەورەن، ئەوجا رێگەی دان. کە ئاگر لەکونەکان

١- (مجانیق) کۆی (مەنجەنیق)ە کە ئامێرێکی شەڕەبۆ تێکدانی دیواری شارە گەمارۆدراوەکان بەکاردێ. قەلقەشەندی لەکتێبەکەیدا (صبح الاعشی ب/٢ ل١٤٤) دا دەڵێ: «ئامێرێکی دارەدوولای هەی و لەنێوانیاندا تیرێک هەیە کە سەرەکەی قورسە و کلکەکەی سووکە وادەکا لایەکی کە بەردی تێدەکرێ رابکێشرێ تا خوارەوەی بەرز دەبێتەوە ئەوجا کلکەکەی بەرز دەکرێتەوە و ئەو بەردانەی کە تێیکراون لێیەوە دەردەپەڕن و بەهەر شتێک بکەون کاولی دەکەن».

بـەردراو دارەکانـی سـووتاند و لەنـاوی بـردن و دەمودەست دیوارەکـــە رووخـــا. دوای ئـــەوەی زۆرکـــەس لەهـــەردوولا لەسـەر دیـواره دارِماوەکـە کـوژران، موسـڵمانان هێرشـیان کـرد سـەر شـارەکه»[1].

بـەو شـێوەیه ئیمارەتـی رەهـا کـەوت کـه یەکـەم قەڵاتـی تۆکمـه بـوو خاچپەرسـتەکان لەسـەر خاکـی موسـڵمانان دایانمەزراندبـوو. پێشـبینیەکەی عمادەددیـن بەکەوتنـی ئـەو شـاره هاتەجـێ چونکـه ئەوەنـدەی نەبـرد کـه شـاره داگیرکراوەکانـی دیکـەی هەرێمـی جەزیـره، یـەک لـەدوای یـەک کەوتـن، هەتـا وای لێهـات تاکـه یـەک خاچپەرست لەسـەر خاکـی جەزیـره نەمـا.

ئەوجـا زەینەددیـن لەگۆرِەپانـی شـەرِەوه –بـۆ ماوەیەکـی کاتـی– گواسـتیەوه بـۆ گۆرِەپانـی کاری کارگێـرِی. زۆربـەی دانیشـتووانی شـاری ئەلبیـره –کـه لـه وڵاتـی جەزیرەیـە– ئەرمـەن بـوون. ئەرمەنەکانیـش لـەدژی موسـڵمانان لەگـەڵ خاچپەرسـتەکان دەسـتیان تێکەڵکردبـوو. کـه عیمادەددیـن لـه رەهـا و ئەوانـی دیکـه بـۆوه، رووی لەشـاری ئەلبیـره کـرد بـۆ ئـەوەی بیخاتـه ژێـر رێکێفـی خـۆی. لەوکاتـەی کـه بەسـوپاکەی گەمـارۆی دابـوو، هەواڵـی کوژرانـی نەسـیرەددین جەقـەری جێگـری لەموسـڵ پێگەیشـت. لەسـەرەتادا عیمادەددیـن خەمـی خـوارد کـه پیاوێـک

1- ذیل تاریخ دمشق، ل279.

لەپیاوە دیارەکانی لەدەستدا کە پشتی پێ دەبەستا و موسڵی بەئەمانەت بۆ بەجێ دەهێشت کاتێک کە بۆ ماوەیەکی کورت یان درێژ لێی دوور دەکەوتەوە، بەڵام ئەوەندەی نەبرد کە هێمن بۆوە کاتێک بەبیری هاتەوە کە پیاوێکی لەگەڵە لەتوانا و شارەزاییدا هیچی لەنەسیرەددین کەمتر نیە، ئەویش زەینەددین عەلیی هاورێیەتی. زەینەددین ئەوکات لەگەڵ عیمادەددین لەئابلووقەی سەر ئەلبیرە بوون. عیمادەددین دەستی پێ لەشەڕکردن هەڵگرت و بەپەلە ناردیەوە بۆ ئەوەی جێی نەسیرەددین بگرێتەوە لەموسڵ و کاروبارەکانی رێک بخاتەوە. زەینەددین بۆ ئەوێ رۆیشت و پۆستی نەسیرەددینی پڕکردەوە. خەڵک دەستیان کردە پرسیار لەسەر سیاسەتی زەینەددین کە چۆن دەبێ: ئایا سیاسەتێکی توندی وەکو هی نەسیرەددین پەیڕەو دەکا یان لەبەر ئەوەی پیشەکەی شەڕوکوشتار بووە لەو رەق و توندتر دەبێ. بەڵام زەینەددین گومانی رەشبینەکانی رەواندەوەو بەجۆرێک سیاسەتی لەگەڵ خەڵکەکە کرد کە هەموو لێی رازی بوون. سیاسەتی دادپەروەری و نەرمیی پەیڕەو کرد و خەڵکەکەش سوپاس و شتایشیان کرد بۆ ئەو مامەڵەیەی لەگەڵیان[1].

١- التاريخ الباهر، ل/٧٢.

لەساڵی ٥٤١ک (١١٤٦ز)دا لەکاتی گەمارۆدانی قەڵاتی جوعبور عیمادەددین زەنگی دەکوژرێ، زەینەددینیش لەموسڵ جێگری بوو، ئەوەندەی نەمابوو کارەساتێک رووبدا کە بەهۆیەوە کوڕانی عیمادەددین دەوڵەتەکەی باوکیان لەدەست بدەن ئەگەر گەورە پیاوانی دەوڵەت دەستێوەردانیان نەکردبایە: لەوانە زەینەددین عەلی، جەمالەددین محەمەد، سەلاحەددینی یاغیسانی، ئەوانە لەپاراستنی دەوڵەتەکە بۆ کوڕەکانی عیمادەددین کاریان کرد.

پێش ئەوەی باسی رۆڵی زەینەددین عەلی بکەین لەدەوڵەتە نوێیەکەی زەنگیدا، دەمانەوێ بڵێین بەشی زەینەددین لەپاداشتی عمادەددین چی بوو بەرامبەر بەو ئەرکە گەورەیەی کە لەپێناویدا بەجێی گەیاند؟ وەڵامیش بۆ ئەوە ئەوەیە کە عیمادەددین پاداشتێکی باشی هاوڕێ و هاوەڵەکەی کرد بەوەی کە زۆر لەشار و قەڵاتی وەکو شارەکانی کوردانی هەکاری و حەمیدیە و قەڵاتەکانیانی بۆ بڕیەوە. هەروەها شاری «ئەربل»یشی دایێ، بەمەش زەینەددین بووە یەکێک لەمیرە گەورەکان و تۆکمەیی پایەکەی کاریگەریەکی گەورەی هەبوو لەزۆربوونی دەسەڵاتەکەی لەموسڵ پاش عیمادەددین.

دەگەڕێینەوە سەر زەینەددین پاش کوژرانی عیمادەددین. گوتمان عیمادەددین لەکاتی گەمارۆی سەر قەڵاتی جوعبور کوژرا و ئەوەندەی نەمابوو بەو کوشتنەی

دەوڵەتەکەی لەدەست کوڕەکەی دەربچێ، چونکە لەگەڵ عیمادەددین عەلی لەگەمارۆی سەر جوعبور شا ئەلب ئەرسەلان کوڕی سوڵتان مەحموودی سەلجووقی بوو. دەیویست جێی عیمادەددین بگرێتەوە لەدەوڵەتەکەی، بۆیە هەندێک لەسەرکردەکانی عیمادەددینی لەخۆی کۆکردەوەو پاداش و سامانی نیشان دەدان کە لەدژی بوەستن، بەڵام جەمالەددین محەمەدی وەزیری عیمادەددین و سەلاحەددین ئەلیاغیسانی کە یەکێک بوو لەسەرکردەکانی - لەگەمارۆیەکەدا لەگەڵ عیمادەددین بوون- توانیان فێڵێک لەپاشا بکەن، خۆیان وا نیشانی دا کە گوێڕایەڵی ئەون و قایلیان کرد کە لەگەڵیان بچێ بۆ موسڵ و ببێتە پاشای. ئەویش لەگەڵیان ڕۆیشت تا ئەنجامەکەی لەناوچوون بوو بەبێ ئەوەی کەس پێی بزانێ.

زەینەددین هەرکە هەواڵی کوژرانی عیمادەددینی بیست، خێرا یەکێکی ناردە لای سەیفەددین غازی کوڕی عمادەددین -کە لەشارەزوور بوو- بۆ ئەوەی هەواڵی کوژرانی باوکی پێڕابگەیەنێ و بەزووترین کات بگەڕێتەوە بۆ موسڵ بۆ ئەوەی لەجێی باوکی دانیشێ. سەیفەددین لەشارەزوورەوە گەڕایەوە موسڵ و تێیدا جێگیر بوو[1]. بەم شێوەیە زەینەددین بەردەوامیی ئەو دەوڵەتەی

١- التاريخ الباهر، ل٨٢.

پاراست کەهەر خۆی هۆکاری پەیدابوونی بوو.

بەکوژرانی عیمادەددین دەوڵەتەکەی بووە دوو بەش: بەشی رۆژاوا کە موسڵ و جەزیرەی لەخۆ دەگرت و تایبەت بوو بەسەیفەددین غازی. بەشی رۆژهەڵات کە حەلەب و ئەو شارانەی دەگرتەوە کە سەر بەوێبوون لەشام و تایبەتبوون بەنورەددین مەحموود – برای سەیفەددین.

سەیفەددین غازی چاکەی زەینەددینی لەبەرچاو بوو لەپاراستنی موسڵی ماڵی زەنگی، بۆیە شاری شارەزووری لەگەڵ ئەوەی لەو وڵاتە لەبندەستی بوو بۆی دابڕی. بەمەش بەشی زەینەددین زۆر بوو و هێزی گەورەتر بوو. هەروەها سەیفەددین هەموو کارەکاری وڵاتی دایە دەست بەهاوکاری لەگەڵ وەزیرەکەی جەمالەددین محەمەد کوڕی عەلی ئەسفەهانی.

سەیفەددین بەهرە سەربازیەکانی زەینەددینی بەرز دەنرخاند و زۆری لەئازایەتی و پاڵەوانیەتی و بەجەرگیەکانی لەشەڕدا بیستبوو لەو کاتانەی کە لەتەک باوکیدا شەڕی دەکرد بۆیە سەرکردایەتیی سوپای موسڵی دایە دەست. واتە کردیە فەرمانـدەی گشتی[1]. بەوە سەیفەددین دڵنیابوو کە فەرمانـدەیی داوەتە پیاوێکی بەتوانا کە دڵسۆزی و توانای جەنگی لەخۆی کۆدەکاتەوە.

١- الکامل، ب/٩ ل٢٤.

زەینەددیــن لەگــەڵ ســەیفەددین بەشــداریی شــەڕەکانی دەکــرد. عمادەددیــن دەســتی بەســەر هەندێــک لەوڵاتــی کوڕانــی ئەرتەقــی میرانــی دیاربەکــر داگرتبــوو، وەکــو: دارا و نوســەیبین و هیدیکــە. کــە عیمادەددیــن کــوژرا کوڕانــی ئەرتــەق هەندێــک لــەو وڵاتانەیــان وەرگرتــەوە. کــە ســەیفەددین لەموســڵ جێگیــر بــوو بەســوپاکەیەوە بەفەرماندەیــی زەینەددیــن بۆیــان دەرچــوو و کەوتــە شــەڕی ئەرتەقیــەکان و ئــەو وڵاتانــەی لــێ وەرگرتنــەوە کــە ئــەوان گرتبوویانــەوە[1].

ســەیفەددین غــازی زۆر نەمایــەوەو هــەر دوای ســێ ســاڵان لەبوونــی بەپاشــا، لەســاڵی ٥٤٤ک (١١٤٩) مــرد[2]. کــە ســەیفەددین غــازی مــرد کەســی لەمنداڵــی خــۆی نەبــوو جێــی بگرێتــەوەو پێــش مردنــی وەســیەتی کردبــوو وڵاتەکــەی بدرێتــە براکــەی قوتبەددیــن مــەودوود. هەروەهــا وەســیەتی کردبــوو کــە زەینەددیــن بکرێتــە راوێــژکاری تایبەتیــی، چونکــە شــارەزایی و ئەزموونێکــی درێــژی هەیــە ســەرباری ئــەوەی دڵســۆزی بنەماڵــەی زەنگیــە و بەوەفایــە بۆیــان. وەســیەتی ئەوەشــی کردبــوو کــە جەمالەددینیــش بەوەزیــری بمێنێتــەوە. ئەوجــا زەینەددیــن و جەمالەددیــن -دوای مردنــی ســەیفەددین- میــر و گــەورەو فەرماندەکانــی

١- التاريخ الباهر، ل/٩٠.
٢- التاريخ الباهر، ل/٩٢.

سوپای کۆکردەوەو سوێندی دان کە لەفەرمانی قوتبەددین دەرنەچن و ملکەچی بن. کە ئەوانە هەمووی تەواو بوو، قوتبەددین زەینەددینی کردە جێگری خۆی لەهەموو وڵاتدا و جەمالەددینیشی کردە وەزیری[1].

زەینەددین وەکو میرێک لەسەر سوپای موسڵ مایەوە لەپاڵ جێبەجێکردنی کاروباری وڵات، بۆیە گەورەترین پیاو بوو لەناو وڵاتدا دوای قوتبەددین. «زەینەددین کارێکی مەزنی لەناو دەوڵەتەکەی قوتبەددین بەجێگەیاند»[2]و «هەر بەخۆی فەرمانڕەوای دەوڵەت بوو»[3]و هیچ کارێک بەبێ ڕەزامەندیی ئەو نەدەکرا. لەگەڵ ئەوەشدا قوتبەددین لەهێزی زەینەددین نەدەترسا چونکە باوەڕی پێدەکرد کە لەپێناو بەرژەوەندیی خۆی و بەرژەوەندیی وڵاتەکەی کار دەکا بۆیە هەر جارەک پێویستی کردبا پاداشتی بەوە دەدایێ کە بەشێکی زۆرتری بۆ دادەبڕی.

قوتبەددین هەمان سیاسەتی عمادەددینی باوکی لەگەڵ خەلیفەی عەباسی و سوڵتانەکانی سەلجووقی پەیڕەو کرد لەکاتی پەیدابوونی کێشە لەنێوانیاندا. ئەو سیاسەتەی کە بەرژەوەندیی وڵات و ئەو سوودەی کە بەهۆیەوە بۆی دەگەڕایەوە هەڵیدەیسووڕاند.

١- التاريخ الباهر، ل١١٣. ژيل تاريخ دمشق، ل/٣٠٧.
٢- التاريخ الباهر، ل٨٢.
٣- الكامل، ب٩ /ل٩٧.

هــەر لەســاڵی ٥٥١ك (١١٥٦ز) پەیوەندیــی نێــوان «خەلیفــە لیئەمریلــلا» و پاشــا «محەمــەد کــوڕی ســوڵتانی ســەلجووقی» بەهــۆی دەســەڵاتەوە تێکچــوو و بــووە هــۆی شــەڕ. شــا محەمــەد ڕووی لــە قوتبەددیــن مــەودوود کــرد کــە یارمەتیــی ســەربازیی بــۆ بنێــرێ، ئەویــش ســوپایەکی بەفەرماندەیــی زەینەددیــن بــۆ نــارد.

شــای ســەلجووقیەکان، محەمــەد کــوڕی ســوڵتان مەحمــوود خاوەنــی هەرێمــی جەبــەل: ڕەی و هەمــەدان و هیدیکــە، داوای لــە خەلیفــە کــرد کــە وتــاری ســەڵتەنەت لەبەغــدا بەنــاوی ئــەو بــدا. خەلیفــە ئــەو داوایــەی ڕەتکــردەوەو وتــاری بەنــاوی مامــی -مامــی شــا محەمــەد- ســولەیمان شــا دا. خەلیفــە لەگــەڵ ســولەیمان شــا ڕێککــەوت کــە شــەڕ لەگــەڵ شــا محەمــەد بــکا و پــارەو پیــاوی بۆنــارد. ســولەیمان شــا بەســوپایەکەوە بــۆ شــەڕکردن لەگــەڵ برازاکــەی کەوتــە ڕێ و نامــەی بــۆ مەلەکشــا -بــرای شــا محەمــەد- نــارد کــە لەگەڵــی بــێ ئەویــش وایکــرد. کــە شــا محەمــەد بــەوەی زانــی، بــەدوای قوتبەددیــن مــەودوودی والــی زەینەددیــن عەلیــدا نــارد و داوای یارمەتیــی لێکــرد و لەبەرامبــەر ئــەوەدا پاداشــتی چاکــی بــۆ دانــان، ئەوانیــش بــەدەم داواکەیــەوە چــوون و زەینەددیــن بەســوپای موســڵەوە بــەرەو هەمــەدان کەوتــە ڕێ بــۆ ئــەوەی لەگــەڵ شــا محەمــەد یــەک بگــرن، پاشــان لەشــاری شــارەزوور دابــەزی بــۆ ئــەوەی ســوپاکەی پشــووێک بــدا. لەوکاتــەی لــەوێ بــوو، هەواڵــی

بـۆ هــات كــه شــه‌ڕ لەنێــوان شــا محەمــەد و ســو لـه‌يمان شــادا هەڵگيرســاوەو ســو لـه‌يمان شــا دۆڕاندووييەتــى و وا لەڕێگەدايــه بــۆ بەغــدا لەڕێــى شــارەزوورەوە. زەينەددیــن لەڕێگا خـۆى بۆ دانووسـاند و گرتـى و بـه دەستبەسـەريەوە گەڕانديـەوە بۆ موسڵ و مزگێنيـى گرتنـى ســو لـه‌يمان شـاى بـۆ شــا محەمــەد نــارد و پەيمانــى دايــێ «پشــتى بگــرێ لەهــەر يارمەتيەكــى كــه داواى لێبــكا»[1].

بـــەو شـــێوەيە دەبينيـــن كـــە قوتبەددیـــن و زەينەددیـــن پێكـەوە لەتـەك شـا محەمـەدى سـەلجووقى لـەدژى خەليفـە راوەسـتان. ئەگـەر بەڕووكـەش هەواڵەكـە ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەكا كــە كوشــتارەكە لەنێــوان دوو پاشــاى ســەلجووقى بــووە، بــەڵام لەڕاســتيدا كوشــتارەكە لەنێــوان خەليفــە و شــا محەمــەدى ســەلجووقى بــوو، چونكــە خەليفــە پشــتى شــا ســو لـه‌يمانى دەگــرت و پــارەو پيــاوى بــۆ دەنــارد. بگـرە هەواڵێـك هەيـە دەڵـێ خەليفـە بەخـۆى هەتـا شـارى حەلــوان رۆيشــتووە بــۆ هاندانــى ســو لـه‌يمان شــا[2].

ئـــەو رەفتـــارەى خەليفـــە، شـــا محەمـــەدى تووڕەكـــرد بــەوەى كــە رەتيكــردەوە وتــار لەبەغــدا بەنــاوى ئەوبــدرێ و ســو لـه‌يمان شــاى مامــى هەڵبــژارد لەجياتــى، پاشــان ســو لـه‌يمان شــاى هانــدا شەڕوكوشــتارى لەگەڵــدا بــكا،

١- الكامل، ب/٩ ل/٤٨.
٢-حەلـوان: شـارێكە لەكۆتايـى سـنوورى عێـراق پـاش چياكانـى بەغـدا (معجـم البلـدان، ب٣ ل٣٢٢).

بۆیە بەسوپایەکەوە بەرەو بەغدا رۆیی بۆ گەمارۆدانی و شەڕکردن لەگەڵ خەلیفە و جارێکی دیکەش بەدوای قوتبەددین و زەینەددینی دا نارد بۆ ئەوەی سەربازی بۆ بنێرن. زەینەددین کە سەرکردایەتی سوپای موسڵی دەکرد بەرەو بەغدا رۆیی و گەیشتە شامحەمەد. لەوێ لەنێوان دوو سوپا هاوپەیمانەکە و سوپای خەلیفە شەڕ هەڵگیرسا. بەشی کوشتار لەلای زەینەددین گەورە بوو. لەوکاتەی کە شەڕ گەرم ببوو لەپڕێکەوە زەینەددین لەکوشتار خاوبۆوەو پشتی لە شامحەمەد کرد. ئەوە بووە هۆی لاوازبوونی و سەرکەوتنەکەی بەسەر خەلیفەدا دواخست بۆیە دوژمنەکانی چاویان تێبڕی و دەستیان بەسەر هەمەداندا گرت. کە شا محەمەد بەوەی زانی گەڕایەوە بۆ گرتنەوەی، بەمەش هێرشەکەی بۆ سەر بەغدا شکستی هێنا. هەرچی هۆکاری خاوبوونەوەی زەینەددین بوو لەکوشتار، خەلیفە بەبەردەوام و بەنهێنی نامەی بۆ دەنارد و بۆخۆی رایدەکێشا و زەینەددینیش وەڵامی دایەوە[1].

مێژوونووسەکان ئەو نرخەیان باس نەکردووە کە زەینەددین لەخەلیفەی وەرگرتووە لەبەرامبەر سەرخستنی شا محەمەد هەرچەندە بەدڵنیاییەوە بەبێ بەرامبەر پشتی تێنەکردووە ئەوجا پێشەکی وەریگرتووە یان گفتی پێدراوە.

١- الكامل، ب/٩ ل/٥١، التاريخ الباهر، ل١١٤.

ئەوەنـدەی نەمابـوو زەینەددیـن ببێتـە فەرمانـدەی سوپای سـوڵتانی سـەلجووقی، کـە هـەر ئـەو سـولـەیمان شـایە بـوو کـە بەدەسـتی خـۆی زەینەددینـی گـرت. چونکـە شـا محەمـەد –بـرازای سولـەیمان شـا– کـە لەسـاڵی ٥٥٤ مـرد، بەرپرسـانی حکوومەتـی شـامحەمەد لەهەمـەدان ناردیانـە دوای قوتبەددیـن مـەودوود و داوایـان لێکـرد کـە سـولـەیمان شـایان بـۆ بنێـرێ بـۆ ئـەوەی بیکەنـە سـوڵتان لەجێـی شـامحەمەد. قوتبەددیـن لەگـەڵ سـولـەیمان شـا ڕێککـەوت کــە ســولـەیمان شــا ببێتــە ســوڵتان و قوتبەددینیــش ببێتــە «ئەتابــەگ»ی، واتــە بەڕێوەبــەری کاروبــاری سـەڵتەنەتەکەی و جەمالەددینیـش –وەزیـری قوتبەددیـن– ببێتـە وەزیـری سـولـەیمان شـا. هەرچـی زەینەددینیشـە بکرێتـە فەرمانـدەی گشـتیی سـوپای سـەڵتەنەت.

دوای ئـەوەی قوتبەددیـن و سـولـەیمان شـا لەسـەر ئـەوە ڕێککەوتـن، قوتبەددیـن سـوپایەکی سـازدا بەفەرماندەیـی زەینەددیـن بـۆ ئـەوەی لەگـەڵ سـولـەیمان شـا بچێتـە هەمـەدان، ناوەنـدی سـەڵتەنەتەکەی. هەرکـە لەوڵاتـی جەبـەل نزیـک بوونـەوە، سـەربازەکانی بەپیریـەوە هاتـن بـۆ پێشـوازیی سولـەیمان شـا تـا سـوپایەکی زۆر گـەورە لێـی کۆبـووەوە. زەینەددیـن لێیـان ترسـا چونکـە بینـی چ دەسـەڵاتێکیان بەسـەر سـولـەیمان شـادا هەیـە «شـێوازی ڕەوشـتیان لەگەڵـدا نەهێشـتبۆوو بۆیـە لێیـان ترسـا»، سـولـەیمان شـا لەبـەر ئـەوە بەجێـی هێشـتن و بەخـۆی

و سـوپاكەيەوە گەڕايـەوە بـۆ موسـڵ، بـەو هۆيـەوە پرۆژەكـە شكسـتى هێنـا[1].

وەک چـۆن زەينەددیـن جێـی متمانـەی پاشـایەكانی موسـڵ بـوو، ئەوانـەی كاری بـۆ دەكـردن، ئەوهـاش جێـی متمانـەی نورەددیـن مەحمـوودی خاوەنـی شـامیش بـوو، بەجۆرێـک نورەددیـن شـاری حەڕانـی بـۆ دابـڕی -كـە لەموڵكەكانـی خـۆی بـوو- بـۆ ئـەوەی، باوەڕیشـی پێیبـوو، كـە دەیپارێـزێ.

نورەددیـن لەسـاڵی ٥٥٤ لەحەلـەب تووشـی نەخۆشـیەكی تونـد دێ و بەهۆیـەوە نزیكەمـردن دەبـێ. لەوكاتـەدا نەسرەددینی میـری میرانـی بـرای لەشـاری حـەڕان دەبێ كە نورەددیـن بـۆی دابڕیبـوو. كـە نەسـرەددین بەنەخۆشـیەكەی بـرای زانـی و پێشـبینیی مردنـی كـرد، چـاوی بڕیـە ئـەوەی لەفەرمانڕەواییـدا جێـی بگرێتـەوە، بۆیـە لەحەررانـەوە بـەرەو حەلـەب ڕۆیـی بـۆ دەسـت بەسـەراگرتنی. كـە چـووە نـاو شـارەكەوە هەندێـک لەفەرماندەكانـی سـوپای برایەكـەی و گـەورە پیاوانـی دەوڵەتـی ڕاكێشـا، بـۆ ئـەوەی لەگەڵـی بـن، بـەڵام كـە نورەددیـن بـەرەو چاكبوونـەوە دەچـێ، نەسـرەددین لـەوەی كـردی پەشـیمان دەبێتـەوەو لـەو هەڵەیـەی واگا دێتـەوە كـە بەرامبـەر براكـەی كـردی، لەحەلەبـەوە دەچێتـە حـەرران. ئـەوەی كـە براكـەی

١- التاريخ الباهر، ل ١١٤

کردبـــووی بەنورەددیـــن دەگاتـــەوەو لێـــی تـــوورە دەبـــێ و بڕیـــار دەدا بەلێســـەندنەوەی حـــەرران چاوشـــکێنی بـــکا. کـــە بەتـــەواوی چـــاک دەبێتـــەوە، بەســـوپایەک لەحەلەبـــەوە بـــەرەو حـــەرران دەڕواو گەمـــارۆی دەدا. کـــە گەمارۆیەکـــە لەســـەر نەســـرەددین تونـــد دەبـــێ و دەزانـــی ناتوانـــێ بەرگـــری بـــکا، لەشـــار هەڵـــدێ. نورەددینیـــش داگیـــری دەکا. دیـــارە نورەددیـــن پشـــتی بەســـوپای موســـڵ و فەرماندەکـــەی زەینەددیـــن عەلـــی بەســـتووە، چونکـــە نورەددیـــن شـــارەکە رادەســـتی زەینەددیـــن دەکا بـــۆ ئـــەوەی فەرمانڕەوایـــی بـــکا[1]. بەوجـــۆرە دابڕێنراوەکانـــی زەینەددیـــن زۆرتـــر دەبـــن و هێزەکەشـــی گەورەتـــر دەبـــێ.

کاتێـــک کـــە نورەددیـــن بەتەنیـــا فەرمانڕەوایـــی ئـــەو وڵاتـــە دەکا کـــە هـــی باوکـــی بـــوو لەشـــام، بەتەنیـــا قورســـایی کوشـــتاری خاچپەرســـتەکان و بەردەوامبـــوون لەپرۆســـەی گەڕاندنـــەوەی وڵات لەدەســـتیانەوەی دەکەوێتـــە ئەســـتۆ کـــە عیمادەددینـــی باوکـــی دەســـتی پێکردبـــوو. عمادەددیـــن توانیبـــووی بەشـــێکی زۆری وڵاتیـــان لـــێ وەرگرێتـــەوە. نورەددیـــن لەلایـــەک دەبـــوو لەســـەر پرۆســـەی گەڕاندنـــەوەی ئەوانـــە بـــەردەوام بـــێ و لەلایەکـــی دیکەشـــەوە کار لەســـەر پاراســـتنی ئـــەو بەشـــەی وڵاتیـــش بـــکا کـــە لەژێـــر دەســـتیەتی لەمەترســـیی ئەوانـــە.

١- ذيل تاريخ دمشق، ل ٣٥٨. الكامل، ب٩/ ل ٦٧.

هاوكاریەک لەنێوان هەردوو نورەددین و قوتبەددینی برای یەکتری هەبوو. قوتبەددین بەخۆی و سوپاکەیەوە بەشداریی براکەی کردبوو لەهەندێک شەڕی گرنگ لەدژی خاچپەرستەکان. ئەوەی لەساڵی ٥٥٩ک (١١٦٣ز) دا روویدا کاتێک کە نورەددین بڕیاری دا شاری حاریم بگرێ[1] کە لەدەستی خاچپەرستەکاندا بوو. هۆکاری ئەوەش ئەوەبوو کە لەو ساڵەدا پشێویەک «فتنە» لەمیسر لەنێوان شاوری وەزیر و رکابەرەکەی کە ناوی زڕغام بوو لەسەر پۆستی وەزارەت روویدا. زڕغام توانی شاور لەپۆستەکەی لابداو شاور بۆ شام هەڵات و پەنای بۆ نورەددین مەحموود بردو داوای لێکرد یارمەتیی بدا بۆ وەرگرتنەوەی پۆستەکەی. بۆ ئەو مەبەستەش دەستکراوەییەکی زۆری نیشاندا، لەوانەش گفتی پێدا کە سێیەکی داهاتی میسری بداتێ و بۆ سەربازەکانیشی دووسێیەکەی دیکە، سەرباری ئەوەی کە لێیان خەرج دەکا لەو ماوەیەی مانەوەیان لەمیسر و سوێندیشی لەسەر ئەوە خوارد. نورەددین وای بەباش زانی کە ئەوەی بۆ بکا، بۆیە سوپایەکی بەفەرماندەیی ئەسەدەددین شێرکۆ بۆ ئامادەکرد کە توانی بەسەر زڕغامدا سەرکەوێ و شاور بگێڕێتەوە سەر پۆستەکەی، بەڵام هەرکە شاور لەسەر

١- حارم، شارێکە دەکەوێتە رۆژاوای حەلەب نزیک ئەنتاکیە و یەکێکە لەتوندترین قەڵاکان و پارێزراوترینیان (التاریخ الباهر، ل ١٠٩).

وەزارەتەکە جیگیر بوو و بەمردنی زڕغامیش لەژیانی دڵنیا بوو، بۆیە لەسوێندەکەی پەشیمان بۆوەو ئەو گفتەی بەنورەددینی دابوو بەجێی نەگەیاند. بگرە لەوەش پتری کرد. فەرمانی بە ئەسەدەددین کرد کە دەستبەجێ میسر بەجێ بێڵێ و بەسەربازەکانیەوە بگەڕێتەوە شام. ئەسەدەددین لەشاور تووڕە دەبێ و بڕیار دەدا بەهێز وای لێبکا گفتەکانی جێبەجێ بکا. شاوریش کە بینی ئەسەدەددین مکوڕەو ناشتوانێ بەرگەی بگرێ، پەنا دەباتە بەر خاچپەرستەکان و نامەیان بۆ دەنێرێ و داوایان لێدەکا بێنە شام بۆ ئەوەی لەدەرکردنی ئەسەدەددین لەمیسر یارمەتیی بدەن. ئەو داواکردنە هەلێک بوو بۆ خاچپەرستەکان، چونکە زۆر بەهیوای ئەوەبوون میسر داگیر بکەن و زۆرجاریش هەوڵی ئەوەیان دابوو، بەڵام لەهەموو هەوڵەکانیان شکستیان هێنابوو. کاتێک کە شاور داوای کرد هاوکاریی بکەن، چاویان لەوەبوو پێگەیەک بۆ خۆیان لەوێ پەیدا بکەن بەهەنجەتی پاراستنی شاور. بەسوپایەکی گەورەوە چوون و لەگەڵ ئەسەدەددین - بەیارمەتی شاور و سوپاکەی- لەزۆر شەڕدا بەیەکیان دادا. کۆتاییەکەی نیمچە شکستێک بوو بۆ ئەسەدەددین، هەرچەندە ئاواتی خاچپەرستەکانیش لەمانەوەیان لەمیسردا تێکشکا. شەڕەکە بەرێککەوتنی نێوان ئەسەدەددین و خاچپەرستەکان کۆتایی هات بەوەی کە

هەموویـان میسر چـۆڵ بکـەن و هەریەکـە بگەڕێتـەوە بـۆ وڵاتـی خـۆی[1].

نورەددیـن -هێشـتا ئەسـەدەددین هـەر لەمیسـر بـوو- کـە زانـی شـاور سـتەمی کـردووەو خاچپەرسـتەکانی لەشـامەوە هێنـاوە بـۆ شـەڕی ئەسـەدەددین: بڕیاریـدا ئـەو هەڵمەتـەی خاچپەرسـتەکان بـۆ سـەر میسـر هەراسـان بکا بـەوەی هێـرش بکاتـە سـەر ئـەو وڵاتانـەی کـە لەژێـر دەسـتیانە لەشـام، بەمـە هێرشـبەرەکان -یـان بەشـێکی- ناچـار دەبـن بگەڕێنـەوە بـۆ شـام بـۆ بەرگـری لێکردنـی، بـەوەش فشـارەکەیان بـۆ سـەر ئەسـەدەددین سـوکتر دەبـێ.

نورەددیـن گۆڕەپانەکـەی شـەڕی زۆر بەباشـی هەڵبـژارد. شـاری حاریمـی دیاریکـرد بـۆ ئـەوەی لەوێـوە دەسـتیان لـێ بوەشـێنێ چونکـە پێگەیەکـی ئایینیـی پیـرۆزی هەبـوو لـەلای خاچپەرسـتەکان. نورەددیـن دەیزانـی کـە دەسـتی داوەتـە کارێکـی ترسـناک و بەتەنیـا ناتوانـێ بەجێـی بگەیەنـێ، چونکـە دەزانـێ خاچپەرسـتەکان بەهەموویـان لێناگەڕێـن حاریـم بگـرێ، بەڵکـو شـەڕو کوشـتارێکی زۆری لەگـەڵ دەکـەن. بۆیـە پەنـای بـۆ قوتبەددیـن مـەودوودی بـرای کـە خاوەنـی موسـڵ بـوو و میرەکانـی موسـڵمانان لەجەزیـرە بـرد و داوای لێکـردن بەشـداریی بکـەن لـەو

1- التاريخ الباهر، ل119.

شەڕەدا. برایەکەی وەڵامی داوایەکەی دایەوەو بەسوپای موسڵەوە بەفەرماندەیی زەینەددین عەلی بەرەو ئەوێ رۆیشت. هەروەها میرەکانی موسڵمانانیش بەسوپاکانیانەوە چوون و لەلای نورەددین سوپایەک لەو هێزانە کۆبووەوە کە ئیبن ئەسیری مێژوونووس لەبەر گەورەیەکەی وا وەسفی دەکا «سوپای تاوسەکان بوو، هەریەکەو بەشمشێری ئاسنین و رەنگی جوانەوە خۆیان دەخەملێ و دەنواند»[1]. نورەددین بەو سوپای تاوسانە بەرەو حاریم رۆیی و لەوێ مایەوەو گەمارۆی دا.

هەرچی خاچپەرستەکانیش بوو، ئەوە تێیاندا هاتەجێ کە نورەددین پێشبینیی دەکرد. ئەوانە هەرچی هەبوو لەجەنگاوەر و ئەوەی جەنگاوەریش نەبوو کۆیان کردەوە، تەنانەت پیاوانی ئایینیشیان بەشداری پێکرد لەشەڕەکان کە گەورە فەرماندەو میرەکانیان سەرکردایەتیان دەکرد. ئیبن ئەسیر ئامادەکاریی و کۆبوونەوەی خاچپەرستەکانی بۆ بەرگریکردن لەحاریم بەو شێوەیە وەسف دەکا: «لەهەموو قوژبنێکەوە هاتن، بەژمارەی زۆر و بەگەورەو بچووک و میر و سوارچاکەکانیان و رەبەن و قەشەکانیانەوە. تەنانەت خاوەن کارەکانیش. نەیاندەزانی کە دەبنە خۆراکی

1- التاريخ الباهر، ل ١٢٣.

گــورگ و تــوورگ (الخوامــع)[1]. پیاوەکانیـــان لەهەمـــوو ڕێگەیەکــەوەو بەهەمــوو پاڵەوانەکانیانــەوە کــە شــارەزای شــەڕ بــوون و ڕاوی پاڵەوانانەیـــان دەکــرد. لەبــەر ئــەوەی لەهەمــوو جۆرێکیــان تێدابــوو و زۆربــوون، بۆیــە موســوڵمانەکان لێیـــان ترســان. لەپێشـــەوەیان میـــری فەرەنـــگان خاوەنـــی ئەنتاکیـــە و میـــری (قمـــص)ی[2] خاوەنــی تەڕابڵــس و دەوروبــەری و کــوڕی جۆسلین -کــە لەناودارانــی فەڕەنــگ و پاڵەوانەکانــی بــوو- لەگــەڵ دۆک- کــە ســەرۆکی ڕۆم و پێشــەنگیان بــوو- ئەوەنــدە پیادەیــان کۆکــردەوە کــە لەژمــاردن نەدەهــات و زەویـــان داگرتبــوو و ئاســـمانیان بەتەپوتۆزیـــان تاریــک کردبـــوو».

ئەوجـا دوو تیپەکــەی موسڵمان و خاچپەرستەکان کەوتنــە بەرامبــەر یــەک، ڕووبــەڕوو، شــەڕێک لەنێوانیانــدا بەرپــا بــوو کــە ترسـناکترین شــەڕ بــوو. ڕکابــەرەکان بەشێوەیەکی ســەیر ئارامیــان لەیەکتــری گــرت و پاڵەوانێتیەکیــان نیشــان دا کــە جێــی سەرســوڕمان بــوو. ڕۆڵــی زەینەددیــن تێیــدا زۆر ترســناک و کاریگــەر بــوو.

١- الخوامع، جمع خامع واتە تورگ.

٢- القمــص: بەعەرەبکــراوەی وشــەی لاتینــی comes واتــە میــر. مانــای بنچینەییەکــەی لەلاتینــی (هاوڕێ)یــە چونکــە هاوڕێیەتــی پاشــا دەکا لەشــەڕەکان. هــەر ئــەو وشــەیەشــە کــە لەفەڕەنســی بــووە بــە comte و فەرهەنگــە عەرەبیــەکان کردوویانەتــە: کــد، کنــد و قنــد (التاریــخ الباهــر ل ٤١/ پەڕاوێــزی ٤).

ئیبن ئەسیر ئەو شەڕە نەمرەی لەمێژووی شەڕی خاچپەرستەکان وا وەسفکردووە «کە لێک نزیک بوونەوەو کەوتنە بەرامبەری یەکتری و بۆ شەڕ ئامادەبوون و هەنگاوەکان هاتنەپێشەوەو پەردە نەما، فەڕەنگە (خاچپەرستەکان) لەلای راستەی موسڵمانەکانەوە دەستیان پێکرد کە سوپای حەلەب و فەخرەددینی لێبوو. تێکوپێکیان دان و پێیەکانیان خستە لەرزین. ئەوانیش پشتیان تێکردن و رایان کرد. فەڕەنگەکان کەوتنە دوایان. ئەو هەڵاتنەی لای راستە بەرێککەوتن و تێڕادیتی بوو کە خۆیان دروستیان کردبوو بۆ هەڵخەڵەتاندنی دوژمن بۆ ئەوەی لەپیادەکانیان دووریانخەنەوە ئەوجا ئەو موسڵمانانەی کە دەمێننەوە روویان تێدەکەن و دەیانخەنە بەر شێمشێر و لووتیان دەبڕن. ئەگەر سوارچاکەکانیان لەو راوەدوونانە گەڕانەوە، هیچ پیادەیەکیان نامێنێ پەنای بۆ ببەن یان پەناگەیەک (وزر)[1] خۆیانی تێدا بپارێزن، ئەوجا راکردووەکان بەدوایاندا دێنەوەو لەپشترا لەناویان دەبەن و بەشمشێری خودا لەپێش و دواوە دەیانبڕنەوەو لەوێ لەناویان دەبەن». فێڵەکە بەسەر خاچپەرستەکاندا تێپەڕی و هەرکە بینیان لای راستی موسڵمانەکان گۆڕەپانەکە چۆڵ دەکەن، بەدوایان کەوتن بۆ ئەوەی لەناویان ببەن. گۆڕەپانەکەیان

١- الوزر: واتە پەناگە، لەبنەڕەتدا شاخە (موختار الصحاح).

چۆڵکـرد و پیادەکانیـــان بەتەنیـــا لەگۆڕەپانەکــە مانــەوە، ئەوجـا نـۆرەی زەینەددیـن هـات بـۆ ئـەوەی شـەڕەکە یـەکلا بکاتــەوەو پیــادەی خاچپەرســتەکان بەیەکجــاری بنبــڕ بــکا. هەرکــە زەینەددیــن بینــی ســوارچاکەکانی خاچپەرســتەکان راوەدووی موسـڵمانە هەڵاتـووەکان دەنێـن، بەسوپای موسـڵ بایدایــەوە ســەر پیاوەکانیــان و بەچەکــەوە کەوتــە پەڕاندنــی ملیــان و ئــەوەش کــە نەیتوانــی رابـکا بەدیـل گرتـی. بــەو شـێوەیە مەترسـیەکەیان لەسـەر موسـڵمانان لاچـوو.

پاشــان ســوارییەکانی خاچپەرســتەکان هۆشــیاربوونەوە کـە پیادەکانیـان بەبـێ پاراسـتن بەجـێ هێشـتووەو ترسـان لەنــاو بچــن. نەیاندەزانــی چیــان بەســەرهاتووە، بۆیــە گەڕانـــەوە ســـەریان بــۆ ئـــەوەی لەدەســـتی موســـڵمانان بیانپارێـزن، بـەڵام بینیـان کارلـەکار تـرازاوەو هەموویـان کــوژراو و برینــدارن یــان بەدیــل گیــراون. زۆر تووشــی سەرســوڕمان بــوون کــە ئەوەیــان لــێ قەومــا، پاشــان تووشـی سەرسـامیەکی دیکـەش هاتـن ئـەو کاتـەی کـە موسـڵمانە هەڵاتـووەکان بینیـان سـوارییە خاچپەرسـتەکان بەدوایانــەوە نەمــاون و گەڕاونەتــەوە گۆڕەپانــی شــەڕ بــۆ لای پیادەکانیــان، لــەدواوە کەوتنــە دوایــان، بــەو جــۆرە خاچپەرســتەکان لــەو ناوەنــدە کەوتنــە نێــوان دوو بەرداشــەوە. کوشــتار لەپــاش و پێشــیانەوە بــوو. موسڵمانەکان هەمـوو رێگەیەکـی دەربازبوونیـان لـێ گرتـن. ئیـدی لەژێـر چەکـی موسـڵمانەکان بەکـوژراوی و برینـداری

بەردەبوونـــەوە. ئیبـــن ئەســـیر وەســـفی ئـــەو قۆناغـــەی کۆتایـی شـەڕەکە دەکا و دەڵـێ: «کارەکـە چـۆن دانرابـوو وا رۆیـی، دۆخەکـەش هـەروا گـۆڕا، کـە فەڕەنگـەکان بـەدوای هەڵاتووەکانـــدا رۆیشـــتن، زەینەددیـــن بەســـوپای موســـڵ گەڕایـەوە سـەر پیادەکانیـان و بەکوشـتن و گرتـن لەنـاوی بـــردن. سوارەکانیشـــیان لەترســـی شکســـتی پیادەکانیـــان گەڕانـــەوەو بینیـــان کـــە پیادەکانیـــان لەنـــاو خوێنـــی خۆیانـدا دەگـەوزن و ونبـوون و ملیـان پەڕێنـراوەو زەلیـل بـوون، دەسـتیان لـێ شووشـتن. هەڵاتـووەکان بەدوایـان کەوتـــن و راوەدوویـــان نـــان تـــا دوژمـــن لـــەو ناوەنـــدە مایـــەوەو موسـڵمانان لەهەمـوو لایەکـەوە دەورەیـان دان و شـــەڕ گـــەرم بـــوو و ســـەرۆک و ســـەرباز کەوتنـــە شـــەڕ و فەڕەنگـــەکان شـــەڕی خۆدەربازکردنیـــان کـــرد، شـــەڕێک کـە تەنیـا ئـەوەی لەژیـان بێئومێـد بووبـێ دەیـکا. تێـک قژقـژان و تیـر کاری لەشمشـێر نەدەکـرد. سـەربازەکانی موسـڵمانان وەکـو داڵ کەوتنـە سـەر باڵنـدە کەوتـووەکان و کەرتوپارچەیـان کـردن و فەڕەنگـەکان نەیانتوانـی رابکـەن، بۆیـە خۆیـان بەدەسـتەوە دا. زۆریـان کـوژران و ژمـارەی کـوژراوان لەدەهـەزار تێپـەڕی. هەرچـی دیلەکانیـش بـوو ئـەوا لەژمـاردن نەدەهاتـن»[1]

١- التاريخ الباهر، ل ١٢٥.

ئـەو کەوتنەیـان خراپترین کەوتنـی خاچپەرستەکان بـوو. سـەرباری کـوژران و بریندارب‌وون و بەدیـل گرتنیـان، موسـڵمانەکان هەمـوو فەرماندەو میرەکانیشـیان بەدیـل گـرت، ئەوجـا نورەددیـن پـاش ئـەو سـەرکەوتنە گەورەیـەی بـەرەو شـارەکە رۆیـی و لـە ٢١ی مانگـی رەمەزانـدا گرتـی. بەمـەش شـارەکە گەڕایـەوە بۆ خـاوەنـە موسڵمانەکانی. دەڵێن هـۆکاری قایلبوونـی ئـەو خاچپەرستانەی کـە لەمیسر بـوون بەڕێککەوتـن لەگـەڵ ئەسـەدەددین و گەڕانەوەیـان بـۆ وڵاتانـی خۆیـان، پێزانینیـان بـوو بەگەمارۆدانـی حاریـم لەلایـەن نورەددینـەوەو ویسـتیان بگەڕێنـەوە بـۆ ئـەوەی شـارەکەیان لەکەوتنەدەسـتی رزگار بکـەن. بـەڵام کـە گەیشـتنە شـام بینیـان شـارەکەیان بـۆ هەتـا هەتایـێ لەدەسـت چـووە. کـە کێشـەی حاریـم تـەواو بـوو، قوتبەددیـن و سـوپاکەی بەهەڵکردنـی ئـاڵای سـەرکەوتنەوە گەڕانـەوە موسـڵ، دوای ئـەوەی ئەرکەکـەی خۆیـان بەچاکـی بەجـێ گەیانـد.

زەینەددیـن عەلـی هەمـوو ژیانـی خـۆی لەخزمەتـی بنەماڵـەی زەنگـی بردەسـەر، هـەر لـەو رۆژەوەی کـە چـووە لای قەسـیمودەولەی باوکـی عیمادەددیـن تـا سـاڵی ٥٦٣ک (١١٦٧ز). بارودۆخەکـەی لەبەندیەکـەوە گـۆڕا تـا گەیشـتە گـەورەی یەکـەم لـەو وڵاتـەی کـە بـووە هـی خـۆی، بگـرە لـەڕووی هێـزەوە گەیشـتە ئاسـتی پاشـایەکانی. ئەوەنـدە شـاری گـەورەی رووبـەر فـراوان و سـامانداری بەسـەردا دابڕابـوو وەکـو: ئەربـل، شـارەزوور، تکریـت، شـنگال،

حــەرران. هەروەهــا ئەوەنــدە قەڵاتــی تۆکمــەی هەبــوو وەکــو: قەڵاتــی کوردانــی هــەکاری و حەمیدیــە لەدیاربەکــر و هیدیکــەش[1]. لەهــەر شــار و قەڵایەکــدا جێگرێکــی هەبــوو لەجێــی ئــەو فەرمانڕەوایــی دەکــرد و جێگرەکانــی ملکەچــی فەرمانەکانــی بــوون و لەقســەی دەرنەدەچــوون. هەروەهــا لەهــەر شــار و قەڵایەکیــش سوپای تایبــەت بەخــۆی و دیــوان و فەرمانبــەری خــۆی و ســەرچاوەی دارایــی خــۆی هەبــوو. لەڕاســتیدا زەینەددیــن پاشــایەکی تــاج لەســەرنەنراو بــوو. ئەگــەر زەینەددیــن ئــارەزووی جیابوونــەوەی لەموســڵ و دامەزراندنــی دەوڵەتێکــی هەبوایــە کــە نــاوی خــۆی هەڵگــرێ، ئــەوا زۆر بەئاســانی دەیتوانــی بەجێــی بگەیەنــێ، چونکــە بایــی ئەوەنــدە توانــای دارایــی و ســوپای لەبندەســت بــوو. بــەڵام وەفــای بــۆ بنەماڵــەی زەنگــی کــە خــۆی تێیــدا گــەورە ببــوو نەیهێشــت ئــەو رەفتــارە ترســناکە بنوێنــێ و زیانیــان پــێ بگەیەنــێ.

ســاڵی ٥٦٣ کۆتایــی ژیانــی زەینەددیــن بــوو لەســەر زەوی، چونکــە تووشــی نابینایــی و کەڕبــوون ببــوو دوای ئــەوەی، بەپێــی هەمــوو مێژوونووســەکان، تەمەنــی گەیشــتبووە نزیکــەی ســەت ســاڵ. ئیــدی نەیتوانــی لەکارەکانــی بــەردەوام بــێ و بڕیــاری دا لەماڵــەوە بمێنێتــەوە، بــەڵام نــەک لەموســڵ بەڵکــو لەئەربــل کــە خانــەوادەو منــداڵ و ســامانەکەی لێبــوو. ئــەو رۆژەی ئــەو بڕیــارەی دا دەســتی لەهەمــوو دابڕێنراوەکانــی

١- التاريخ الباهر، ل ١٣٥.

خـۆی هەڵگـرت بـۆ قوتبەددیـن مـەودوودی خاوەنـی موسـڵ و تەنیـا شـاری ئەربلـی هێشـتەوەو کردیـە شـوێنی دانیشـتنی خـۆی[1].

بۆیـە دەسـتی لەدابڕێنراوەکانـی خـۆی هەڵگـرت چونکـە کوڕێکی نەبوو بۆ فەرمانڕەوایی ئـەو دابڕاوانـە بشـێ. تەنیـا دوو کـوڕی هەبـوو، گەورەکەیـان موزەفەرەددیـن گۆگبـورو بـوو کـە تەمەنـی هێشـتا چـواردە سـاڵان بـوو. ئـەو تەمەنـەش بـۆ خاوەنەکـەی گچکەیـە بـۆ فەرمانڕەواییکردنـی ئـەو هەمـوو دابڕێنراوانـە. زەینەددیـن وای لێکدەدایـەوە کـە ئەگـەر بـۆ کوڕەکانـی بەجێیـان بێڵـێ، ئـەوا جێگرەکانـی هەڵـی مردنـی دەقۆزنـەوەو هەریەکـە ئـەوەی لەبندەسـتی دایـە دەیکاتـە هـی خۆی و لەموسڵی دادەبڕێ. پێشتر گوتمان ئەو سـەردەم و پێش ئـەو و پـاش ئەویـش، دروشـمی «دەسـەڵات بۆ باڵادەسـتەکانە» باوبـوو، بۆچوونەکەشـی بەرامبەر جێگرەکانی لەژیانیدا راست دەرچووبـوون. کاتێـک کـە بڕیـاری دا دەسـت لەدابڕێنراوەکانـی بـۆ خاوەنـی موسـڵ هەڵگـرێ، بـەدوای دوو جێگـری لەتکریـت و شـارەزوور نـارد کـە ئـەو دووشـارە رادەسـت بکـەن بـەڵام رەتیـان کردبـۆوەو جێگرەکـەی لەتکریـت گوتبـووی: گەورەمـان ئەتابـەگ (واتـە خاوەنـی موسـڵ) خـۆی لەموسـڵ دانانیشـێ بۆیـە هـەر دەبـێ جێگرێکـی تێـدا هەبـێ و منیـش خـۆم دەبمـەوە ئـەو جێگـرە چونکـە لەمـن باشـتری نیـە. نەشـتوانرا بەهێـز

١- التاريخ الباهر، ل ١٣٥.

ناچار بکرێن بۆ رادەستکردنەوەیان لەترسی ئەوەی بیدەنە دەست خەلیفە. جێگرەکەی شارەزووریش هەر وەکو ئەوی کرد و وەکو جێگر تێیدا مایەوە[1].

زەینەددین لەموسڵەوە گواستیەوە بۆ ئەربل بۆ ئەوەی ئەو تەمەنەی کە ماویە بەهێمنی و ئارامی بەسەری ببا، بەڵام رۆژگار ماوەی نەداو لەمانگی زیلحیجەی هەمان ساڵ، ساڵی ٥٦٣ کۆچی دوایی کرد[2].

پێش ئەوەی واز لەزەینەددین عەلی بێنین و قسە لەسەر زەینەددین یوسفی کوڕی بکەین، هەندێک لەو جیاکاریانەی ئەو پیاوە بەبیر دێنینەوە، هەر لەرەوشتی باش و ئاکاری جوان. رەوشت و ئاکارەکانی لەموزەفەرەددینی کوڕی رەنگیان دایەوە. موزەفەرەددین وێنەیەکی دەقاودەقی باوکی بوو لەئاکارەکانی.

زەینەددین پیاوی شەڕو کوشتار بوو. ئازایەک کە نە لەشەڕ دەترسا و نە لەجەنگ دەسڵەمیەوەو مێژووی شەڕەکانی گەواهی ئەوەی بۆ دەدەن. ئەوەندە نوقمی ناو ژیانی سەربازی ببوو کە ئامادە بوو لەهەر کوێیەک بۆ جەنگ بانگی بکەن بچێ، بۆیە زۆربەی ژیانی بەجلکی دڕی (زبری) جەنگەوە بردەسەرو ئەوانەی لەناوقەدی وەکو پشتێن دەبەستا کە سەربازانی گۆڕەپانی شەڕ پێویستیان پێی دەبێ، وەکو: درێشە، چەکوچ، دەرزی،

١- التاريخ الباهر، ل ١٣٥.
٢- التاريخ الباهر، ل ١٣٥.

داو، مشـار. پياوێكـى «خێركـەر، دادپـەروەر، رابـردوو پـاك، دەسـتودڵ جـوان، پەيمانـى نەدەشـكاند و جێـى متمانـە بـوو، سـتەمى كـەم بـوو يـان هـەر نەيدەكـرد، ئەگـەر گفتـى بەشـتێك بدابايـە دەبـوو هـەر جێبەجێـى بـكا هەرچەنـدە بەترسـيش بووايـە»[1].

چاكەكـەر و بەخشـەر بـوو، دەسـتى هەژارانـى دەگـرت و زۆرى پـێ دەبەخشـين. ئەوەنـدە سـەدەقەى دەكـرد كـە لەنـاو گەنجينەكەيـدا پـارە نەدەمـا، هەرچەنـدە داهاتەكانـى لەدابڕێنراوەكانـى زۆريـش بـوو».

ئوسـامەى كـوڕى مونقيـز هەواڵێـك لەبـارەى مرۆڤبوونـى زەينەددىـن دەگێڕێتـەوەو دەڵـێ: «فەرمانـدە حاجـى ئەبـو عەلـى لەحەسـەن كێـف لەمانگـى رەمەزانـى سـاڵى پێنجسـەت و شێستوهەشـتدا بـۆى گێڕامـەوەو گوتـى: لەموسـڵ لەدوكانـى محەمـەد كـوڕى عەلـى كـوڕى محەمـەد كـوڕى مامـە دانيشـتبووم، پياوێكـى مەيفرۆشـى (الفقاعـى)[1] قەبـەى قـاچ ئەسـتوور بەلامانـدا تێپـەڕى و موحەمـەد بانگـى كـرد و پێـى گـوت: ئـەى بەنـدەى عەلـى، توخـوا قسـەكەت بـۆ ئـەوە (واتـە ئەبـو عەلـى) بگێـڕەوە. گوتـى: مـن پياوێكـم، وەكـو دەبينـن، مـەى دەفرۆشـم. شـەوى چوارشـەم بەتەندروسـتيەكى باشـەوە خەوتـم، واگا هاتمـەوە بينيـم ناوقـەدم شـلبووەو ناتوانـم بجووڵێمـەوە،

١- التاريخ الباهر، ل ١٣٥.

٢- الفقاع: خواردنەوەيەكە لەجۆ دەردەهێنرێ.

هـەردوو لاقەکانـم وشـک و باریـک ببوونـەوە تەنیـا هێسـک و پێسـت مابـووم. لەبـەر ئـەوەی پێیەکانـم لـەدوو نەدەهاتـن و بەجارێـک لەجوولـە وەسـتابوون، بۆیـە بـۆ دواوە دەخشـیم. چـووم لەسـەر رێـی خوالێخۆشـبوو زەینەددیـن عەلـی کوچـوک دانیشـتم. ئەویـش فەرمانیـدا هەڵمبگـرن بـۆ ماڵـی خـۆی و لـەوێ پزیشـکی بـۆ هێنـام و پێـی گوتـن: دەبـێ ئـەوەم بـۆ چارەسـەر بکـەن. گوتیـان: بەڵـێ، ئەگـەر خـوا حەزبـکا چـارەی دەکەیـن. ئەوجـا بزمارێکیـان دەسـتدایێ و گەرمیـان کـرد و بەپێیانمـەوە نـا هەسـتم پێـی نەکـرد. بـە زەینەددینیـان گـوت: ناتوانیـن ئـەوە چـارە بکەیـن و دەرمانـی ئەوەمـان لانیـە. ئەویـش دوو دینـار و گوێدرێژێکـی دامـێ. گوێدرێژەکـە نزیکـەی مانگێـک لـەلام مایـەوە پاشـان تۆپـی. چوومـەوە سـەر رێـی و دانیشـتم. گوێدرێژێکـی دیکـەی دامـێ، ئەویـش تۆپـی. گوێدرێـژی سێیەمیشـی دامـێ هـەر تۆپـی. گەڕامـەوە لای. ئەوجـارە بەیەکێـک لەهاوڕێیەکانـی گـوت: ئـەوە ببەنـە دەرێ و فڕێـی دەنـە نـاو چاڵێـک. منیـش پێمگوتـن: توخـوا لەپاشـەڵەوە فڕێمـدەن چونکـە نایەشـێ و هەسـتی پێناکـەم. گوتـی: نـا بەسـەر سـەرتەوە فڕێـت دەدەم. ئەوجـا نێـردراوی زەینەددیـن -خـودا لێـی خۆشـبێ- هـات و بردمیـەوە لای و دیاربـوو فڕێدانەکەمـی بەگاڵتـە بـوو. کـە بردمیانـەوە بەردەسـتی چـوار دینـار و گوێدرێژێکـی دیکـەی دامـێ. ئیتـر بـەو شـێوەیە مامـەوە هەتـا شـەوێک خەونـم دیـت کـە پیاوێـک لەسـەرم وەسـتاوەو پێـی

گوتـم: هەسـتە سـەر پێیـان. پێمگـوت: تـۆ کێـی؟ گوتـی: مـن عەلـی کـوڕی ئەبـو تاڵیبـم. ئیـدی هەسـتامەوە سـەرپێیان و ژنەکەمـم ئاگادارکـردەوەو گوتـم: کچـێ ئـەوە چبـوو! ئـەوەو ئـەوەم لەخـەودا بینـی. گوتـی: ئەوەتـە نیـە هەسـتاویتەوە؟ لەسـەر قاچەکانـم ڕۆیشـتم و دەردەکـەم نەمـا، / وەکـو دەمبینـن. چوومـە لای زەینەددینـی میـر عەلـی کوچـوک – خـوا لێـی خۆشبی– خەونەکـەم بـۆی گێڕایـەوە. کـە بینیمـی نەخۆشـیەکەم نەمـاوە ئەوجـارە دە دینـاری دامـێ»[1].

زەینەددیـن زۆر زیـرەک بـوو. هەسـت و نەسـتێکی ناسـکی هەبـوو. ئەوەنـدە هەسـتی ناسـک بـوو خـۆی وا نیشـان دەدا کـە ئـاگای لـێ نیـە بـۆ ئـەوەی کـەس شـەرمەزار نـەکا. ئیبـن ئەسـیر لەباسـکردنیدا دەڵـێ: «زۆر پیاوێکـی سـەیر بـوو، ئەوەنـدەی کـە پێیـەوە دیاربـوو کـە نیشـانەی دڵ فراوانـی و گوێنەدانـە، ئەوەنـدەش بەڵگـەی ئـەوە بـوو کـە زۆر زیـرەک و فێڵاویـە». ئەوجـا ئـەو ڕووداوە دەگێڕێتـەوە: یەکێـک لەسـەربازەکانی دێتـە لای کـە کلکـە ئەسـپێکی بەدەستەوەیە و دەڵـێ ئەسپەکەی تۆپیوە. زەینەددینیش فەرمـان دەدا ئەسپێکی دیکـەی بدەنـێ. پاشـان یەکێکـی دیکـە دێتـە لای و هەمـان کلکـی بەدەسـتەوەیە و دەڵـێ ئەسـپەکەی ئەویـش تۆپیـوە. فەرمـان دەدا ئەسـپێکی دیکـەی بدەنـێ. ئەوجـا سـێیەم و چـوارەم تـا دەگاتـە دوازدە سـەرباز دێنـە لای و هەریکـە هەمـان کلکـی

١- الاعتبار، ل ١٥٧.

بەدەستەوەیە و دەڵێ ئەسپەکەی تۆپیوە. ئەوجا سەربازێکی دیکە دێ و کلکەکەی بەدەستەوەیە و دەڵێ ئەسپەکەی ئەویش تۆپیوە. لێرەدا ئارامی نامێنێ و بەسەربازەکە دەڵێ: شەرم لەمن ناکەن وەکو کە من شەرمتان لێدەکەم. تا ئێستا دوازدە کەس ئەو کلکەیان هێناوەتە لام و من خۆم لەگێلی داوە بۆ ئەوەی کەستان شەرمەزار نەبن. وا دەزانن من نایناسمەوە؟ بەخوا دەیناسمەوە، بەڵام هەر ویستم بەخشینەکەمتان بگاتێ بێ ئەوەی منەتتان بەسەرەوە بکەم یان شەرمەزارتان بکەم، بەڵام وازتان لێنەهێنام. ئەوجا فەرمانیدا ئەسپێک بدەنە ئەویش [1].

زەینەددین حەزی لەچاکسازی دەکرد هەرچەندە کارە چاکسازیەکانی لەشاری ئەربل و دابڕێنراوەکانی دیکەیدا نەزانراون، بەڵام لەموسڵ لەلایەنی کشتوکاڵیەوە دیارن. ڕێگا کشتوکاڵیەکان ڕووبار و جۆگەی ئاو دایدەبڕین، ئەو ڕێگەکانی بەدروستکردنی پرد بەیەکەوە بەستاوە، بەمەش گواستنەوەی بەروبوومی کشتوکاڵ ئاسان بوو و کەمتر خەرجیی تێدەچوو. هەروەها ئاوبەندی (قەنتەرە) لەسەر ڕووبارەکان دروستکرد بۆ گلدانەوەی ئاو لەکاتی نزمبوونەوەی ئاستی ئاو. بەوەش دەتوانرا بەردەوام ئاودان بکرێ [2].

١- التاريخ الباهر، ل ١٣٥.

٢- مراة الزمان، ب ٨/ ل ٣٧٣.

زەینەددیــن بەشــداریی پاشــایەکانی موســڵی کــرد لەبڵاوکردنــەوەی زانســت تێیــدا. ژمارەیــەک قوتابخانــەی دروســتکرد کــە ناودارترینیــان بەنــاوی خۆیەوەیــە کــە قوتابخانــەی زەینیەیــە و وەقفێکــی زۆری بــۆ ئــەوەو هیدیکــە تەرخانکــرد. هەروەهــا مزگەفتێکیشــی لەموســڵ دروســتکرد[1].

زەینەددین یوسف

ئــەوە برابچووکــی موزەفەرەددینــە، مێژوونووســان و خــاوەن ســەربردان مێــژوو و ســەربردەی درێــژی ژیانیــان پشــتگوێ خســتووە. تەنانــەت مێــژووی لەدایکبــوون و گەورەبوونیشــیان پشــتگوێ خســتووە. هەمــوو ئــەوەی لێــی دەزانیــن ئەوەیــە کــە کاتێــک باوکــی مــردووە ئــەو نــاکام بــووە، چونکــە مێژوونووســان دەڵێــن موزەفەرەددینــی براگــەورەی چواردەســاڵان بــووە کــە باوکیــان لەســاڵی ٥٦٣دا مــردووە. هەواڵەکانیشــی لــەو ئەربلــەی کــە خــۆی دوای مردنــی باوکــی بــۆ مــاوەی شــازدە ســاڵ میــر و فەرمانــڕەوای بــووە پشــتگوێ خــراوە. ناشــزانین هــۆکاری ئــەوە چیــە. یــان ئەوەتــا کاریگەریەکــی ئەوتــۆی نەبــووە کــە شــایانی تۆمارکــردن بــێ یانیــش ســەربردەی باوکــی و موزەفەرەددینــی بــرای ســەربردەی ئەویــان داپۆشــیووە.

١- وفيــات الاعيــان، ب ٣/ ل ٢٧٠. مــراة الزمــان، ب٨/ ل٢٧٣. الموصــل فــي عهــد الاتابكــي، ل ١٣٧.

هەمــوو ئــەوەی کــە لێیــەوە دەڵێــن هەندێــک رەفتــار و ئاکاریەتــی. دەڵێــن: میرێکــی گــەورە بــووە. ئازابــووە. ســەرکردەو لێــزان. دڵفــراوان و بەدەســتودڵ بــووە[1]. ئــەو رەفتــار و ئاکارانەشــی هەمــان رەفتــار و ئاکارەکانــی باوکیەتــی. هەروەهــا هەمــان ئــەو رەفتــار و ئاکارانەیــە کــە موزەفەرەددینــی بــرای هەیبــووە. ئــەوەش بەڵگــەی توخــم باشــی و رەســەنیی ئــەو خانەوادەیەیــە.

بەپێــی نەریتــی بۆمانــەوە، موزەفەرەددیــن دوای مردنــی باوکــی فەرمانڕەوایــی ئەربلــی بــۆ مایــەوە بــەڵام ئــەوە موزەفەرەددیــن نەبــوو کــە بەخــۆی فەرمانڕەوایــی دەکــرد، بەڵکــو ئــەوەی فەرمانڕەواییەکــەو بەڕێوەبردنــی کاروبــاری ئیمــارەت و فەرماندەیــی ســوپای بەدەســتەوە بــوو، وەســییەکەی (وصــی) موجاهیدەددیــن قایمــازی جێگــر بــوو لەئەربــل لــەو کاتــەوەی کــە لەزەینەددیــن عەلیــی خاوەنەکــەی وەریگرتبــوو، چونکــە موزەفەرەددیــن هێشــتا تەمەنــی گچکــە بــوو. موزەفەرەددیــن چەنــد ســاڵێک وەکــو میــر مایــەوە پاشــان بەهــۆی ناکۆکیەکــی نێوانیانــەوە موجاهیدەددیــن لایبــرد و لەنزیکــەی ســاڵی ٥٦٩ک (١١٧٣ز) زەینەددیــن یوســفی بــرای لەســەر دانــا. موزەفەرەددیــن پەنــای بــردە لای ســەیفەددین غــازی (دووەم) کــوڕی قوتبەددیــن مــەودوودی خاوەنــی موســڵ و ســەیفەددینیش

١- الروضتيـن، ب٢/ ل١٦٤. مفـرج الكـروب، ب٢/ ل٣٣٩. النجـوم الزاهـرة، ب٦/ ل ١١٢.

شــاری حەررانــی بــۆ دابــڕی و لــەوێ دانیشــت. دوایــی بەدرێـژی لەبەشـی سـێیەمی ئـەو کتێبـەدا دێینـەوە سـەر بابەتــی لادانــی موزەفەرەددیــن.

بەمجـۆرە زەینەددیـن یوسـف وەکـو میـری ئەربـل جێگیـر بـوو، بـەڵام تەنیـا بەنـاو ئیمارەتەکـە بەدەسـت ئـەوەوە بـوو، چونکـە هەمـوو کارەکان لەدەسـت موجاهیدەددیـن بوو. هـەر ئـەو بەڕێـوەی دەبـرد و فەرمانـدەی سـوپا بـوو. یـان بەپێـی گوتـەی مێژوونـووس ئیبـن ئەسـیر «ئـەو وڵاتـەی کـە هـی کـوڕی زەینەددیـن بـوو –واتـە یوسـفی کـوڕی زەینەددیـن عەلـی– ناوێـک بـوو بەبـێ نـاوەڕۆک. هەمـوو نـاو و ناوەڕۆکەکـەی هـی موجاهیدەددیـن بـوو»[1]. کـە زەینەددیـن یوسـف گـەورە بـوو و لەقۆنـاغی بندەسـتیی وەسـی تێپـەڕی، بـەو دۆخـە قایـل نەبـوو، وابزانـم کێشـەیەکیش کەوتـە نێـوان یوسـف و موجاهیدەددیـن، وەکـو ئـەوەی کەوتـە نێـوان موزەفەرەددیـن و موجاهیدەددینیـش، بـەڵام نەیتوانــی لەدەســت موجاهیدەددیــن ئــازاد بــێ و لەبندەسـتی بێتـە دەرێ تـا ئەوکاتـەی موجاهیدەددیـن ئەربلــی بەجێهێشــت و لەســاڵی ٥٧١ک (١١٧٥ز) چــووە لای سـەیفەددین غازیـی دووەمـی خاوەنـی موسـڵ، پـاش ئـەوەی سـەیفەددین داوای کـرد لەشـەڕی دژی سـەلاحەددینی ئەیووبـی یارمەتیـی بـدا، ئەوکاتـە یوسـف نـەک هـەر

١- التاريخ الباهر، ل١٧٧.

دەسەڵاتی وەرگرتەوە بەڵکو پاشکۆیەتیی بۆ خاوەنی موسڵ نەهێشت و چووە لای سەلاحەددین و ملکەچی ئەوبوو.

بۆ روونکردنەوەی ئەوە، سەلاحەددین جێگری نورەددین مەحموودی کوڕی ئیبن عمادەددین زەنگی بوو لەمیسر. کە نورەددین لەساڵی ٥٦٩ک (١١٧٣ز) دا مرد تەنیا کوڕێکی گچکەی تەمەن یازدەساڵانی لەپاش بەجێ ما، ئەویش ئەلسالّح ئیسماعیل بوو. ململانێیەک لەنێوان پیاوە بەرپرسەکانی حکوومەتی نوورەددین لەهەر یەکە لەدیمەشق و حەلەب لەسەر بوون بەوەسیی سەر ئەلسالّح ئیسماعیل بەرپا بوو. هەرلایەو خۆی بەخاوەن مافی وەسییبوون لەسەری و لەگێڕانی کاروباری وڵات دەزانی. سەیفەددین غازیش (دووەم) مردنی نورەددینی مامی بەهەل زانی بۆ دەست بەسەرداگرتنی موسڵ و هەندێک لەناوچەکانی جەزیرەی سەر بەوێ[1]. بەمە وڵاتەکە لەناوخۆوە درزی تێکەوت.

سەلاحەددینی ئەیووبی ئەوکات لەمیسر بوو. ئەو درزتێکەوتنەی بەهەل زانی و خۆی خزاندە ناو کێشەکە وەکو لایەنێک، بەبیانووی ئەوەی بەرپرسە لەتێکنەچوونی دەوڵەتەکەی ئەلسالّح ئیسماعیل و پاراستنی، وەک جێگرێکی ئەو لەسەر گەورەو مەزنترین هەرێمی دەوڵەتەکە

١- التاريخ الباهر، ل ١٧٥.

کـە هەرێمـی میسـرە. بـەو پێیـەی ئـەو خـۆی بەرپرسـە لەبەرگریکـردن لەدەوڵەتەکـە و لەپاراسـتنی مافەکانـی ئەلسـاڵح ئیسـماعیلی فەرمانـڕەوای یاسـاییی دەوڵـەت.

بارودۆخەکـە یارمەتیـی سـەلاحەددینی دا بـۆ ئـەوەی ببێتـە پیـاوی یەکـەم لەدەوڵەتەکـە و پاشـانیش بـۆی بمێنێتـەوە. ئـەوەش کاتێـک کـە کێشـە کەوتـە نێـوان پیـاوە بەرپرسـەکانی هەریـەک لەدیمەشـق و حەلـەب و هاوسـەنگیەکە بـەلای پیاوانـی حەلـەب دا شـکایەوە، کاتێـک کـە لەگـەڵ سـەیفەددین غـازی ڕێککەوتـن لـەدژی پیاوانـی دیمەشـق. ئەوانـە ترسـان کـە ڕکابەرەکانیـان لەحەلـەب بەسـەریاندا زاڵبـن و لەدیمەشق دەریانپەڕێنـن، بۆیـە نامەیـان نـارد بـۆ سـەلاحەددین و ڕادەسـتکردنی دیمەشـقیان نیشـاندا لەبەرامبـەر ئـەوەی پۆسـتی بەرزیـان بداتـێ لـەوێ. ئەوجـا سـەلاحەددین لەمیسـر دەرچـوو بـەرەو دیمەشق و لەکۆتـایـی مانگـی ڕەبیعولئاخـر لەساڵی ٥٧٠ک چـووە ناویـەوە.

بـەڵام سەلاحەددین لەڕاستیدا مەبەستی ئـەوە بـووە کـە جێـی نورەددیـن بگرێتـەوە لەوڵاتەکـەی. بۆیـە هێشـتا لەدیمەشـق جێگیـر نەببـوو کـە دەسـتی بەسـەر وڵاتـی شـامدا گـرت کـە سـەر بەدەوڵەتەکـەی نورەددیـن بـوو، هەندێکـی بەشـەڕ و هەندێکی دیکەشی بەڕێککەوتـن لەگـەڵ جێگرەکانیـان، بـەوەی کـە ملکەچـی ئـەو بـن لەفەرمانڕەوایەتیـی ئـەو وڵاتـەی کـە بەنـاوی ئـەوەوە بەدەستیانەوەیە. ئـەوەی کـە زۆر سـەلاحەددین

لەسەری مکورِ بوو دەست بەسەراگرتنی شاری حەلەب – پایتەختی دووەمی شام- بوو، بۆیە لەهەمان ساڵدا – ساڵی ٥٧٠- چوو گەمارۆی داو لەگەڵ سوپاکەی کەوتە کوشتار، بەڵام نەیتوانی بیگرێ، گەرِایەوەو لەبەرنامەی دابوو کاتێک کە بۆی هەڵبکەوێ داگیری بکا.

دەرکەوتنی کتوپرِی سەلاحەددین بەو هێزەوە کاریگەریەکی گەورەی لەلای سەیفەددینی خاوەنی موسڵ هەبوو، بەتایبەتیش کاتێک کە چاوچنۆکیی سەلاحەددین لەحەلەب دەرکەوت و هەوڵی گرتنی دا، برِیاریدا نەیەڵێ بکەوێتە دەستیەوە چونکە کەوتنەدەستی ئەو دەبووە ترسێکی گەورە لەسەر موسڵ و هەرِەشەیەکی راستەوخۆ بۆی. سەرکەوتنی سەلاحەددین لەگرتنی حەلەب هانی دەدا کە چاو ببرِێتە موسڵیش. هەرکە گەیشتە ئەو ئەنجامە برِیاری دا شەرِ لەدژی سەلاحەددین رابگەیەنێ، بەڵام لەناخی خۆیەوە هەستی بەپەککەوتن دەکرد لەبەرگەگرتنی سەلاحەددین بەتەنیا و بوێریەکەی لەبەرامبەریدا کورت دێنێ و توانای فەرمانرِەوایەتیەکی کارگوزار و ئازیەتیی سەرکردەیەکی شەرِکەری نیە. ئەو پیاوەشی نیە کە ئەو دوو ئاکارەی هەبێ بۆ ئەوەی لەتەکی بوەستێ لەدوژمنکاریەکەی لەگەڵ سەلاحەددین. ئەوەی کە داوای دەکرد لەموجاهیدەددین قایمازی وەسیی سەر ئیمارەتی ئەربل دەست دەکەوت و بەدوایدا نارد و داوای لێکرد بێتە موسڵ بەوەی کە

شاری ئەربل لەڕووی یاساییەوە لەناو موڵکی موسڵە و میرو فەرمانبەرەکانی لەڕەدوکەوتووەکانین و سەر بەو بوون. موجاهیدەددین فەرمانی سەیفەددینی بەجێگەیاند و شاری هەولێری بەجێهێشت و بەمەزەندەی خۆی لەموسڵەوە بەردەوام دەبێ لەحوکمڕانیکردنی و یوسف ناتوانێ دەستدرێژی بکاتە سەر مافەکانی وەکو وەسیی و لەفەرمانی دەرچێ، بەڵام یوسف لەو خەملاندنەی بێهیوای کردو هەلی دوورکەوتنەوەی لەئەربل قۆزتەوەو دەستی پێ لەفەرمانڕەوایەتیەکە هەڵگرت و کارەکانی بەخۆی بەڕێوەی دەبردن.

بەڵام جیاوازیەک لەناو مێژوونووسان هەیە لەسەر ئەو ساڵەی کە زەینەددین تێیدا لەدەست موجاهیدەددین رزگار بووە. ئەو جیاوازیە لەدوو هەواڵدا خۆیان دەنوێنن. یەکێکیان دەڵێ کە سەلاحەددین بەرەو حەلەب رۆیی -لەجاری دووەم- ساڵی ٥٧١ک بۆ داگیرکردنی، زەینەددین یوسف بەسوپای ئەربلەوە چووە لای بۆ هاوکاریکردنی لەدژی حەلەب و موسڵ. سەلاحەددین بەخێری هێنا و سەرکردایەتیی لای چەپەی سوپاکەی دایێ. ئەگەر ئەو گێڕانەوەیە راست بێ ئەوە مانای وایە کە هەردوو برا، زەینەددین و موزەفەرەددین، شەڕی یەکتریان کردووە، چونکە کە سەیفەددین غازی بەهاتنی سەلاحەددینی زانی بۆ حەلەب، بەسوپای موسڵەوەو لەگەڵ موزەفەرەددین و سەربازانی حەڕڕان

بـۆی چـوون بـۆ یارمەتیدانـی ئەلسـالّح ئیسـماعیلی کـوڕە مامـی بـۆ بەرگریکـردن لێـی. کـە سـوپاکان بـۆ شـەڕ ڕیزبـوون، موزەفەرەددیـن لای ڕاسـتی سـوپای سـەیفەدینی لەدەسـت بـوو. ئـەوەش مانـای ئەوەیـە کـە دەبـوو شـەڕی لای چەپـی سـوپای سـەلاحەددین بـکا کـە زەینەددینـی بـرای فەرماندەیـی دەکـرد. کـە سـوپاکان بـۆ کوشـتار دەسـتیان کـردە جووڵـە، لای چەپـی سـوپای سـەلاحەددین لەگـەڵ لای ڕاسـتی سـوپای موسـڵ پێکیـان دادا و کوشـتارێکی تونـد لەنێوانیانـدا ڕوویـدا کـە ئەوەنـدە نەمابـوو لای ڕاسـتی سـوپای موسـڵ «لای چەپـی سـەلاحەددین بهـاڕێ». واتـە موزەفەرەددیـن ئەوەنـدەی نەمابـوو براکـەی خـۆی بکـوژێ، ئەگـەر سـەلاحەددین بەخـۆی نەچووبایـە نـاو شـەڕەکەوە، بـەوەش لای چەپـی سـوپاکەی لـە لەناوچـوون پاراسـت. سـەلاحەددین ئەوجـارەش نەیتوانـی حەلـەب بگـرێ، بۆیـە لەگـەڵ سـەیفەددین و ئەلسـالّح ئیسـماعیل ڕێککـەوت و شـارەکەی بەجێهێشـت[1].

ئەگـەر هەواڵـی بەشـداربوونی زەینەددیـن یوسـف لـەو جەنگـەدا ڕاسـت بـێ، ئـەوا نـەک هـەر مانـای ئەوەیـە کـە زەینەددیـن لەژێـر کۆنتڕۆڵـی موجاهیدەددیـن ڕزگاری بـووە بەڵکـو شـتێکی لـەوە مەترسـیدارترە. مانـای

١- مراة الزمان، ب٨ / ل ٣٣٤. سەربوردەی سەلاحەددینی ئەیووبی ل ٤١.

ئەوەیە کە زەینەددین لەموسڵ جیابوویتەوە، ئەوەش کارێکی زۆر بەترسە بۆی، چونکە هێزی سەلاحەددینی دوژمنە سەرسەختەکەی پتر دەکا.

هەرچی هەواڵەکەی دیکەیە کە ئیبن ئەسیر دەیگێڕێتەوە ئەوەیە کە زەینەددین لەساڵی ٥٧٩ک (١١٨٣ز) لەموسڵ جودابوویتەوە، ئەوەش لەو هەواڵەدا دێ کە پاش دەستگیرکردنی موجاهیدەددین و بەندکردنی لەلایەن عزەددین مەسعوودی خاوەنی موسڵ باسی دەکاو دەڵێ: «لەوکاتدا ئەربل و کاروبارەکانی لەژێر دەستی موجاهیدەددین بوو و زەینەددین یوسفیشی لەگەڵ بوو (لەهەواڵەکە: زەینەددین عەلیە) کە منداڵێکی گچکە بووە هیچی لەفەرمانڕەوایی نەدەزانی و فەرمانڕەواییکردن و سوپا لەدەست موجاهیدەددین بووە..». کە عزەددین موجاهیدەددینی گرت «خاوەنی ئەربل ڕەتیکردەوە ملکەچی عزەددین بێ و دەستی بەرنەدا» واتە دەستی لەئەربل هەڵنەگرت، ئەوجا زەینەددین نامەی ملکەچی و چوونە ژێرخزمەتی خۆی بۆ سەلاحەددین هەنارد[1]. ئێمە لەخەملاندنی تەمەنی زەینەددین لەگەڵ ئیبن ئەسیر یەکناگرینەوە چونکە زەینەددین لەو ساڵەدا تەمەنی لەبیست ساڵ تێپەڕ ببوو، پاشان کوو منداڵێکی گچکە ئەو توانایەی هەیە دژی یەکێک بوەستێتەوە کە

١- الكامل، ب٩ / ل ١٦٣.

لەخۆی پلەهەورازتر و بەهێزتر بێ کە ئەویش خاوەنی موسڵە.؟ بەڵام ئیبن ئەسیر هەواڵێکی دیکە دێنێتەوە کە وای لێ تێدەگەین کە جیابوونەوەی زەینەددین لەموسڵ پێش ساڵی ٥٧٩ بووە، ئەوەش لەو هەواڵەی کە باسی دانووسانی ئاشتی دەکا کە لەو ساڵەدا لەنێوان سەلاحەددین و عزەددین مەسعوود بەڕێوەچوو. پێناوی نێوانیشیان نوێنەرێکی خەلیفە بوو. ئیبن ئەسیر دەڵێ دانووسانەکە بەهۆی ئەربل و جەزیرە شکستی هێنا، چونکە خاوەنی موسڵ مکوڕبوو لەسەر ئەوەی کە دەبێ لەگەڵ ئەو بن و سەلاحەددینیش لەلای خۆیەوە پێداگریی کرد کە دەبێ خاوەنەکانیان سەرپشک بکرێن لەوەی کام لا هەڵبژێرن و بچنە لای، پاشان پێیداگرت کە دەبێ لەگەڵ ئەو بن[1]. ئەو هەواڵە بەڕاشکاوی ئاماژە بۆ ئەوە دەکا کە جیابوونەوەی زەینەددین لەموسڵ پێش ساڵی ٥٧٩ بووە، بەڵام بەدیاریکراوی کەی بووە؟ ئەوە نازانین دەستنیشانی بکەین. بەڵام ئەوەی کە جێگیرکراوە ئەوەیە کە زەینەددین لەساڵی٥٨٠ک (١١٨٤ز) لەموسڵ جیاببۆوەو چووبووە ژێر رکێفی سەلاحەددین و بەفەرمی لەگەڵ ئەو بووە. ئێمە ئەو رەفتارەی زەینەددین بەیەکێک یان بەهەردوو لەو هۆکارانە لێکدەدەینەوە:

١- الكامل، ب٩ / ل١٦٤.

هۆكاری یەكەم: لەوانەیە ئەوەبێ كە بینی سەلاحەددین گەیشتۆتە رادەیەكی گەورە لەبەهێزی، لەو ساڵەدا، بەجۆرێك كە دەست دەگرێ بەسەر ئەوانەی هی بنەماڵەی زەنگین لەولاتی شام و لەوانەش حەلەب – كە ساڵی ٥٧٩ دەستی بەسەردا گرت– هەروەها دەستی بەسەر ئەوانەشدا گرت كە لەجەزیرە هەیانبوو. پاشان هێشتا چاوی هەر لەموسڵ بوو، بۆیە زەینەددین وای دانابوو كە ئەگەر سەلاحەددین موسڵ بگرێ، ئەوا چاوچنۆكیەكەی بۆ ئەربلیش دەكشێ و ئەگەر هێرشی كردە سەری، ئەوا ناتوانێ بەرگە بگرێ و بۆ ماوەیەكی درێژ بەرگریی لێبكا. ئەگەر سەلاحەددین بەهێز داگیری كرد، ئەوا لەسەر شارەكەی لادەدا، بەڵام ئەگەر چووە ژێر ركێفی و ملكەچی بوو و خۆی بەپاشكۆیەكی ئەو داناو بەناوی ئەوەوە فەرمانڕەوایی ئەربلی كرد، ئەوا مانەوەی شارەكە بەدەستی خۆیەوە مسۆگەر دەكا. لەبەر ئەوە زەینەددین پاراستنی ئاشتیی ولاتەكەی پێ باشتر بوو، بۆیە بۆ سەلاحەددینی رایگەیاند كە لەگەڵ ئەوەو دەبێتە ملكەچی.

هەرچی هۆكارەكەی دیكەیە، ئەوا لەوانەیە هەڕەشەی سەلاحەددین بووبێ بۆ میرە گچكەكان و داوالێكردنیان بۆ ئەوەی ملكەچی بن تا هێزی هەموو موسڵمانان لەدژی دوژمنی خاچپەرست یەك بخا. هەڕەشەی لەوانەش كردبوو كە ئەگەر وا نەكەن هێرشیان دەكاتە

سەر و لەخاکی خۆی دەریان دەکا. ئەوەی کە جەخت لەوە دەکاتەوە ئەوەیە کە ئەلعیمادی ئەسفەهانی دەڵێ: سەلاحەددین «بەناردنی شاند بۆ لای پاشاکانی نووسی کە ڕێکبکەون. ئەوەی خۆی بەدەستەوە بدا وڵاتەکەی دەپارێزرێ بەمەرجێک ببێتە سەربازی سوڵتان و پاشکۆی لەشەڕکردنی گاورەکان»[1]. جەختیش دەکاتەوە لەوەی کە لەو بڵاوکراوەیەدا هاتبوو کە بەهەموو میرە گچکەکانی ڕاگەیاندبوو، چ ئەوانەی سەربەخۆن یان ئەوانەی دەچنە ناو موسڵ. لەبڵاوکراوەکەدا هاتبوو:

«کاتێک کە خودا لەسەر زەوی توانای پێبەخشین و لەپشتیوانی و نیشاندانی ڕاستیدا سەری خستین بۆ بەجێگەیاندنی ئەرک، وامان پێ باشە کە ئەرکی تێکۆشان لەپێناو خوا بخەینە بەردەستتان و ڕێگاکەی ڕوون بکەینەوەو بەرەو بەرز ڕاگرتنی ئایین و سەرخستنی ئەوانەی پەیڕەوی دەکەن بڕۆین. بۆ ئەوەش داوا لەجێگرەوانی (ئەولیای) خودا لەناو وڵاتانی ئیسلامدا دەکەین کە هێرش بەرنە سەر دوژمنەکانی (خودا) و قسەیان یەک بکەین لەسەر بەرزکردنەوەی ناوی خودا لەسەر زەوی و داوای دابەزاندنی سەرکەوتنەکانی لەئاسمانەوە بۆ سەر زەوی دەکەین. ئەوەی یارمەتیمان بدا

١- الروضتين، ب٢ / ل ٣٢..

لەبەجێگەیاندنی ئەو ئەرکە و دەستخستنی ئەو گەورییە، ئەوا دەبێتە دۆستی باشی ئێمە، ئەگەر سەرکەوتین. ئەوەشی سەرزەویی هەڵبژارد و بەدوای خۆشیەکانی خۆی کەوت و سەرخستنی ئایینەکەی نەکرد بەوەی خۆی بەو جیهانە لەناوچووەوە دەبەستێتەوە، ئەگەر پەشیمان بۆوە ئەوا وەری دەگرینەوە، ئەگەر هەر مکوڕیش بوو لەسەر ملهوڕیەکانی، دەستی دەبڕین و لایدەدەین[1]. لەمەوە دەبینین کە ترسان لەسەلاحەددین لەوانەیە یەکێک بووبێ لەو هۆکارانەی کە وای لەزەینەددین کردووە ملکەچی بێ.

بەچوونە ژێر رکێفی سەلاحەددینەوە زەینەددین یوسف دۆخەکەی خۆی و ئەربلی لەلایەنی پاشکۆیەتیەوە گۆڕی. ئەربل بووە موڵکی سەلاحەددین نەک موڵکی موسڵ و شارەکەش بووە دابڕێنراوێک کە سەلاحەددین داویەتیە زەینەددین. بەمە زەینەددین بووە پاشکۆی سەلاحەددین کە ناچارە ئەو مەرجانەی پاشکۆبوون جێبەجێ بکا کە بۆ خاوەنی موسڵی جێبەجێ دەکرد. واتە زەینەددین بووە دوژمنی دوژمنەکانی سەلاحەددین، تەنانەت ئەگەر پاشاکانی موسڵیش بن.

عزەددین مەسعوودی خاوەنی موسڵ قایل نەبوو زەینەددین پاشکۆیەتیی خۆی بۆ سەلاحەددینی دوژمنی بگوازێتەوە، لەهەمان کاتیشدا مەسعوود هەستی کرد کە

١- مفرج الكروب، ب٢ / ل١٦٣.

مەترسیی سەلاحەددین توندو نزیکتر دەبێتەوە لێی، بۆیە بڕیاری دا بەهەر شێوەیەک بێ ئەربل وەربگرێتەوە. بەو هەڵەیەی گرتنی موجاهەددین و بەندکردنیشی زانی، چونکە دەرکەوت لەوەتی بەندکراوە کاروبارەکانی بەشێوەیەکی گەورە خراپتر دەبن. لەبەر ئەوە لەبەندیی دەرهێنا و بۆ لای «شەمسەددین پاڵەوان»ی خاوەنی هەمەدان و وڵاتی جەبەل و لای براکەی قزڵ ئەڕسەلان خاوەنی ئازەربایجانی رەوانکردو داوای یارمەتیی لێیان کرد. موجاهیدەددین یەکەمجار چووە لای قزڵ ئەڕسەلان و نامەکەی عزەددین مەسعوودی گەیاندێ. قزڵ وەڵامی دایەوە کە بەسوپاکەی خۆی سەری دەخا و نەیهێشت بچێتە لای براکەی بۆ ئەوەی بەشداریی نەکا لەو دەستکەوتانەی کە لەخاوەنی موسڵەوە دەیدرێتێ لەبەرامبەر یارمەتیدانی. قزڵ ئەرسەلان دەمودەست سوپایەکی ئامادەکردو رەگەڵ موجاهیدەددینی دا بەرەو موسڵ. لەکاتی گەڕانەوەی موجاهیدەددین لەگەڵ سوپایەکە بڕیاری دا دەست بەسەر ئەربلدا بگرێ. کە بەسوپای قزڵەوە لێی نزیک بۆوە سوپاکەی زۆر بەخراپی دێیەکانیان تێکداو کاولیان کرد و هەرچی تێدابوو بردیان و ژنەکانیشیان رفاند. موجاهیدەددین هەوڵی دا نەیەڵێ تێکی بدەن بۆ ئەوەی بەساغی و بێ تێکدان شارەکە بگرێ، بەڵام نەیتوانی کۆنترۆڵیان بکا. کە زەینەددین بەو هێرشە کتوپڕەی سەر وڵاتەکەی زانی، سوپاکەی خۆی کۆکردەوەو بۆیان دەرچوو بۆ پێشگریکردن و دەرکردنی هێرشبەران.

سەربازە هێرشکەرەکان بەشێوەی کۆمەڵ کۆمەڵ لەناو گوندەکانی ئەربل و دەوروپشتی دابەش ببوون. هەر کۆمەڵێک لێیان خەریکی کاولکردنی گوندێک و ناوچەیەک بوو. زەینەددین هەلی پەرتبوونیانی قۆزتەوەو پیاوەکانی خۆی تێبەردان و ئەوانیش لەهەموو جێگایەک کەوتنە راوکردنیان. بەخۆشی کەوتە گیانی گەورەترین کۆمەڵ و شکستێکی گەورەی پێهێنان و گۆڕەپانیان بەهەڵاتن چۆلکردو ئەو سەربازانەی کە لەکوشتن رزگاربوون چەک و ئازووقە و ماڵ و وڵاخەکانیان لەدوای خۆیان بەجێهێشت و کەوتنە دوایانەوە. زەینەدین دەستی بەسەردا گرتەوەو موجاهیدەددینیش دوای ئەوەی لەگرتنی شارەکە شکستی هێنا، گەڕایەوە بۆ موسڵ[1]. بەڵام زەینەددین بەو سەرکەوتنەی مەغرور نەبوو بەڵکو ئەو هێرشە واگای هێنایەوە بۆ مەترسیەکی نوێ کە هەڕەشەی لێدەکا. ئەوجارە لەلای رۆژاواوە لەلایەن خاوەنی موسڵ و لەلای رۆژهەڵاتیشەوە لەلایەن قزڵ ئەڕسەلانی هاوپەیمانی (خاوەنی موسڵ) هەڕەشەی لێدەکرێ. نامەی بۆ سەلاحەددین نارد بۆ ئاگادارکردنەوەی لەخاوەنی موسڵ و خاوەنی ئازەربایجانی هاوپەیمانی[2].

سەلاحەددینیش ئاساییە کە قایل نابێ خاوەنی موسڵ دەستدرێژی لەیەکێک لەوالیەکانی بکا. سوپای

١- الكامل، ب ٩ / ل ١٦٥.
٢- سيرة صلاح الدين الايوبي، ل٥٤. مفرج الكروب، ب٢ / ل ١٦٤.

سەلاحەددین لەهەنجەتێکیش دەگەڕا بۆ گرتنی موسڵ، بۆیە هەلی دەستدرێژیی مەسعوودی بۆ سەر ئەربل و گلەیی (شکایەتی) زەینەددین لێی بەهەل زانی. بڕیاری دا دەستی بەسەردا بگرێ چونکە دەستدرێژیی کردۆتە سەر یەکێک لەلایەنگرانی، سەرباری ئەوەی کە موزەفەرەددین گۆگبورو هەمیشە هانی دەدا بۆ گرتنی و گفتی پێدابوو کە لەدژی موسڵ لەگەڵی بێ. سەلاحەددین بەسوپایەکی زەبەلاحەوە بۆی چوو و گەمارۆی دا و زەینەددینیش بەسوپای ئەربلەوە چووە هانایەوە. عزەددین مەسعوود و موجاهیدەددین قایماز نەیانتوانی بەرگری لێبکەن و نەیەڵن بکەوێ. مەسعوود ناچاربوو خۆی بەدەستەوە بدا و ڕێککەوتنی ئاشتی لەگەڵ سەلاحەددین گرێدا. ڕێکەوتنەکە زۆر توند بوو و بەپێی مەرجەکانی ڕێکەوتنەکە مەسعوود دەبووە پاشکۆی سەلاحەددین وەکو زەینەددین یوسف. دەقی ڕێککەوتنەکە دەڵێ: مەسعوود دەبێ لەمزگەوتەکانی وتار بەناوی سەلاحەددین بداو ناوی لەسەر دراوەکان بنووسرێ[1]و دەستبەرداری شارەزوور و کارەکانی و ویلایەتی ئەلقەرابلی و هەموو ئەوەی کە دەکەوێتە ئەودیوی ڕووباری دیجلە لەو وڵاتەی کە سەر بەموسڵە بۆ سەلاحەددین بێ و هەر جارەی داوای یارمەتیی سەربایشی لێبکا دەبێ

١- الكامل، ب ٩ // ل ١٧٠.
٢- واتە پارە.

بـۆی بنێـریێ[2]. کـە سـەلاحەددین ئـەو وڵاتـەی وەرگـرت کـە مەسـعوود دەسـتی لـێ هەڵگـرت بـۆی، سـەلاحەددین دایـە زەینەددیـن، بـەوەش ئیمارەتەکـەی زۆر فراوانتـر بـوو و هاتـە تـەک ئـەو دەوڵەتۆکانـەی کـە خاوەنەکانیـان بەپاشـا ناودەبرێـن، هەرچەنـدە کاری لەناونانـی زەینەددیـن نەکرد، بەڵکـو موزەفەرەددینـی بـرای ئـەو نازنـاوەی هەڵگـرت و نـاوی لێنـرا پاشـای مـەزن. بەملکەچکردنـی مەسـعوود بـۆ سـەلاحەددین، زەینەددیـن یوسـف لەخـۆی و ئیمارەتەکـەی دڵنیابـوو لـەوەی رۆژێـک لـەڕۆژان مەسعوود بتوانێ هێرشـی بکاتـە سـەر بەبـێ مۆڵـەتـی سـەلاحەددین.

زەینەددین بەشی خۆی لەجەنگەکانی دژ بەخاچپەرستەکان کاری کرد، بـەڵام بەپێی ئـەوەی مێژوونووسـەکان دەیگێڕنەوە رۆڵەکـەی کـورت بـووە. تەنیـا بەشـداریکردنی لەشـەڕی عـەککای سـاڵی ٥٨٦ک (١١٩٠ز) بـاس دەکـەن. لەبـەر ئـەو رۆڵـە کورتـە و پەیوەندیـی لـەو شـەڕەدا بـە موزەفەرەددینـی برایـەوە، قسـەکردن لەسـەری بۆ بەشی شەشـەم دوا دەخەین کـە تایبەتـە بەڕۆڵـی موزەفەرەددیـن لـەو شـەڕانەدا.

بـەڵام ئێمـە لێـرەدا ئەوەنـدە دەڵێیـن کـە زەینەددیـن لەسـەربازگەکەی لەعـەککا لەبیستوهەشـتی مانگـی رەمەزانـی سـاڵی ٥٨٦[1]دا مـردووەو موزەفەرەددینـی بـرای لەئەربـل جێـی گرتۆتـەوە.

١- سيرة صلاح الدين الايوبي، ل١٢٩.

بەشی سێیەم

گەورەبوونی موزەفەرەددین

ناو و نازناوی

بەهۆكارێـك كـە نایزانیـن بۆچـی ئەوانـەی بایەخیـان بەموزەفەرەددین داوە، لەمێژوونووسان و خاوەن سەربردان، گرنگیـان بەنـاوە عارەبیەكـەی نـەداوە وەكـو هـی زەینەددیـن عەلیـی باوكـی و زەینەددیـن یوسفی بـرای، كـە هەریەكەیـان ناوێكـی عەرەبیـی هەڵگرتـووە، بەڵكـو هەموویـان – وەک ئـەوەی لەسـەر ئـەوە رێككەوتبـن– تەنیـا نازنـاوە عەرەبیەكەیـان ناوهێنـاوە كـە موزەفەرەددینـە و ئـاكارە ئازایەتیەكـەی كـە بەزمانـی توركـی ناوبانگی پـێ دەركردووە، ئەویـش گۆگبـوروەو ماناكـەی «گورگـی شـینە»..؟

نـاوە تەواوەكـەی موزەفەرەددیـن، كـە ئیبـن خەلەكانـی مێژوونووسـی هاوچەرخـی خـۆی باسـی دەكا، ئەوهایـە: ئەبـو سـەعید گۆگبـوروی كـوڕی ئەبـی حەسـەن عەلـی كـوڕی بەكتەكیـن كـوڕی موحەمـەد كـە بەپاشـای مـەزن موزەفەرەددیـن ناوبانگـی دەركـردووە[1].

لەدایكبوونی

موزەفەرەددیـن لەشـەوی بیسـتوحەفتی مانگـی موحەڕڕەمـی سـاڵی پێنجسـەت و چلونـۆی كۆچـی (١٣ی نیسـانی سـاڵی ١١٥٤ز) لەقەڵاتـی موسـڵ لەدایـك بـووە كـە باوكـی لـەوێ لەخزمەتـی پاشـایەكانی شـارەكە كاری كـردووە[2].

١- وفيات الاعيان، ب ٣ /ل ٢٧٠.
٢- وفيات الاعيان، ب ٣ /ل ٢٧٠.

پێگەیشتن و خوێندنی

موزەفورەددیــن لەباوەشــی باوکــی و لەژێــر چاودێریــی ئــەودا پێگەییــووە. باوکــی بەندەکــەی (مملــوک) خــۆی موجاهیدەددیــن قایمــازی بــۆ هەڵبــژاردووە بــۆ سەرپەرشــتیکردنی لەپــەروەدەو فێرکردنــدا. موجاهیدەددیــن ئەوەنــدە رەوشــتەی تێدابــووە کــە ئەرکــی پەروەردەکــردن و بەخێوکردنــی بگرێتــە ئەســتۆ، چونکــە بەخۆیشــی بەنــدەی زەینەددیــن عەلــی بــووەو زەینەددیــن فێــری کــردووەو بەباشــترین شــێوە بەخێــوی کــردووەو لەبــەر خوێندنــی دانــاوەو فێــری ســوارچاکی و هونــەری جەنگــی کــردووە، ئەوجــا لەبەندێتــی ئــازادی کــردووە. بەمــە موجاهیدەددیــن پەروەدەیەکی عارەبیی لەڕەوشت و رۆشنبیری و پێگەیینێکی تورکانــەی لەشــەڕ و کوشــتاری لەخــۆدا کۆکردبــۆوە، بۆیەش لەچاندنــی خۆشەویســتی بــۆ زانســت لەموزەفەرەددینــدا ســەرکەوتوو بــووە، چونکــە رۆشــنبیریەکەی گەواهــی ئــەوەی بــۆ دەدا کــە رۆشــنبیریەکی عارەبیــی بێگــەرد بــووە وەکــو لەزمانــە عارەبیــە پاراوەکەیــداو لەتێگەیشــتنەکەی لــەوەی کــە بەعارەبــی دەخوێنرێتــەوە دەردەکــەوێ. هەروەهــا خۆشەویســتیی بــۆ سوارچاکیشــی تێــدا رووانــدووە وەکــو شــەڕەکانی لەگۆڕەپانەکانــی کوشــتاردا گەواهــی مەردایەتــی و پاڵەوانێتیــی بــۆ دەدەن.

موجاهیدەددیــن بــەردەوام بــوو لەسەرپەرشــتیکردنی موزەفەرەددیــن و فێرکردنــی هەتــا ســاڵی ٥٦٣ک. واتــە

هەتـا مردنـی باوکـی کـە ئـەوکات تەمەنـی تەنیـا چـواردە سـاڵان بـووە. هەرچـی دوای ئـەو سـاڵەیە تـا سـاڵی ٥٦٩ نازانیـن تـا چەنـد موجاهیدەددیـن سەرپەرشـتیی کـردووە، چونکـە موزەفەرەددیـن لـەو ماوەیـەدا میـری ئەربـل بـووە، پاشـان کێشـەیەک لەنێـوان ئـەو و موجاهیدەددیـن روودەداو موجاهیدەددیـن کار لەسـەر لادانـی و دەرکردنـی لەئەربـل دەکا و موزەفەرەددینیـش بەجێـی دێلـی و دەچێتـە حـەرران و لـەوێ دادەنیشـێ. ئـەوەش وادەگەیەنـێ کـە موزەفەرەددیـن بەخـۆی دەسـت دەکاتـەوە بەپێگەیاندنـی خـۆی لـەڕووی رۆشـنبیری و سـەربازیەوە، چونکـە ئـەوەی لێـی زانـراوە ئەوەیـە کـە دوای گەڕانـەوەی بـۆ ئیمارەتـی ئەربـل، بایەخدانیەتـی بەزانایانـی ئاییـن و فەرموودەزانـەکان و ئامادەبوونـی لەدانیشـتنەکانیانداو ئاگاداربوونـی لەمێـژوو نیشـانی دەدەن کـە لـەدوای لادانـی لەسـەر ئیمارەتەکـەی بـەردەوام بـووە لەخوێنـدن و دەسـکەوتنی زانیـاری و گرنگیـی زۆر بەزانسـتی ئایینـی داوە وەکـو ئاییناسـی (فیقـە) و فەرمـوودە.

رۆشـنبیریە ئایینیەکـەی کاری لەژیانـە تایبەتـی و گشـتیەکەی کردبـوو. ژیانێکـی سـادە دەژیـا کـە هیـچ نیشـانەکانی پاشـایەتیی پێـوە دیارنەبـوو، بگـرە ژیانـی لەسـۆفیەتی نزیکتـر بـووە وەک لەژیانـی میـر و فەرمانڕەوایـان. بـەوە ناوبانگـی لەهەمـوو وڵاتـە دراوسـێکانی بڵاوبـۆوەو بـووە جێـی رێـز و پێزانینـی

دراوسـێکانی. زانایـان دەچوونـە لای و بەخێرهاتنـی هـەر کەسـێکی دەکـرد لەوانـەی دەهاتنـە لای و لـەگەڵـی دەبـوو و بەپـارە پاداشـی دەدایـەوە.

ژنهێنانی

موزفەرەددیـن ژنـی هێنـاوە بـەڵام نازانیـن ژمـارەی ژنەکانـی چەنـدە. هەروەهـا نازانیـن کـە ئایـا کەنیشـکەو کەنیزەکـی (سراری و جـواری) هەبـووە یـان نـا، چونکـە نەریتـی ئەوکاتـی میـر و دەوڵەمەنـدەکان وابـووە کـە هەریەکـەو پتـر لەژنێـک و کەنیشکە و کەنیزەکـی هەبێ. هەرچـی موزەفەرەددینە بەپێی ئەو سـەرچاوانەی کـە لەژێـر دەسـتمان دانـە، تەنیا نـاوی یەک ژنی هاتـووە. ئـەو ژنەشـی رابیعەخاتوونـی خوشـکی سـەلاحەددینی ئەیووبـی بـووە. مەبەسـتی ئـەو ژنهێنانەشـی بـاس نەکـراوە، تەنیـا ئـەوە هەیـە کـە رەنگـە سـەلاحەددین بەموزەفەرەددیـن و ئازایەتیەکـەی لـەو شـەڕانەی کـە لەگەڵـی بەشـدار بـووە لـەدژی خاچپەرستەکان، سەرسـام بـووە. رابیعەخاتـوون ژنـی سـەعدەددین مەسـعوودی کـوڕی موعینەددیـن ئۆنـەر بـووە. سـەعدەددینیش لەسـاڵی ٥٨١دا مـردووە. دوای مرنـی مێردەکەی، سـەلاحەددین لەموزەفەرەددینـی مارەکـردووە[1].

دیـارە رابیعە خاتـوون موزەفەرەددینی مێردی خۆشویسـتووەو دڵـی لەسـەری بـووە. سـیبت ئیبـن ئەلجـۆزی دەگێڕێتـەوە کـە

١- مفرج الكروب، ج٢ /لوحه ٢٨٨ – ب (مخطوط).

موزەفەرەددیـن جلکـی دڕووڕەقـی لەبــەر دەکـرد و جەستەشـی ناسک بـووە -لەوانەیـە ئـەوە لەڕۆژانـی کۆتـایـی یـان لەکاتـی نەخۆشـکەوتنی بـووە- بۆیـە ژنەکـەی پێـی گوتـووە: ئەگەر لەو جلکانــە نەرمتــر لەبەربکــەی باشــتر نیــە، ئەوەتــە جەســتەت بەرگــەی دڕووڕەقــان ناگــرێ؟ ئەویــش پێــی دەڵــێ: کامەیــان باشــترو پاداشــی پتــرە، جلکێکــی بایــی دە درهــەم لەبــەر بکــەم یــان جلکێکــی دیکــە بەپێنــج درهــەم و پێنجەکــەی دیکــە بدەمــە هەژارێـک یان دەسـتکورتێک؟ ئـەو هەواڵە ئاماژە بۆ دوو راسـتی دەکا. یەکـەم: دیـارە رابیعــە دەسـتپاک و چاودێـری پاراسـتنی مێردەکـەی بـووەو ئەوەنـدە بـۆی باش بـووە کە لـەدڕی و ڕەقیی جلـک ترسـاوە ئـازاری جەسـتەکەی بـدا. راستیی دووەم ئەوەیـە کـە موزەفەرەددیـن و هاوژینەکـەی بەتەواوی لەیەک گەیشـتوون لەژیـان و بیرکردنەوەیانـدا، چونکـە هەواڵـە هاتـووەکان کۆکـن لەسـەر ئـەوەی رابیعـە نموونـەی ژنی بـاش و لەخواتـرس بووە کــە بەهەمــوو دڵ و دەروونیــەوە روو لەخــودا بــووە. رابیعــە لەگـەڵ مێردەکـەی دەمێنێتـەوە تـا موزەفەرددیـن دەمـرێ. پـاش مردنــی دەچێتــە دیمەشـق و لــەوێ لەمانگـی شــەعبانی ســاڵی ٦٤٣ دەمــرێ، واتــە دوای مردنــی مێردەکــەی بەســێزدە ســاڵ. تەمەنیشـی لەهەشـتا سـاڵان تێپەڕیبـوو کـە نزیکـە لەتەمەنـی مێردەکــەی، کــە ئەویــش لەتەمەنــی هەشــتاویەک ســاڵیدا مـرد. (رابیعـە) لـەو قوتابخانەیـەدا دەنێـژرێ کـە بـۆ زانایانـی ئاییـنیـی حەنبەلیــەکان لەبنـاری چیـای قاسـییوون دروسـتی کردبـوو.

منداڵەکانی

موزەفەرەددیــن –وەکـو مێژوونووسـەکان نــاوی دێنــن– لەرابیعەخاتوونــی هاوژینــی دوو کچــی هەبــووە[1]و نەیانگوتــووە نێرینــەی هەبووبــێ، بــەڵام ئیبــن خەڵــەکان بەباوکــی ســەعید نــاوزەدی دەکا. لێــرەوە پرســیارێک ســەرهەڵدەدا: ئایــا موزەفەرەددیــن کــوڕی هەبــووە بەنــاوی ســەعید و مــردووە؟ ئــەوە ناکــرێ جەختــی لێبکــرێ، بــەڵام ئــەوەی بەڕاســت زانــراوە ئەوەیــە کــە کاتێــک مــردووە کــوڕی نەبــووە، چونکــە لەســاڵەکانی دوایــی ژیانیــدا وەسـیەتی کـردووە کـە دوای مردنـی، ئەربـل بگەڕێنرێتـەوە بـۆ خەلیفـەی عەباسـی. ناکـرێ موزەفەرەددیـن ئـەو جـۆرە رەفتــارە ئەنجــام بــدا تەنیــا مەگــەر لەبــەر ئــەوە بووبــێ کــە کەســێکی نەبــووە لەئیمارەتەکــەی جێــی بگرێتــەوە.

موزەفەرەددیـن لەسـاڵی ٦٠٦ک. هـەردوو کچەکـەی داوەتـە هــەردوو کوڕەکــەی نورەددیــن ئەرسەڵانشــای خاوەنــی موسـڵ کـە هەریەکـە لەعزەددیـن مەسـعوودی جێگـرەوەی باوکــی لەحوکمڕانیــی موســڵ و نازنــاوی پاشــای پــاک (الملــک الطاهــر) بــووەو عیمادەددینــی زەنگــی بــوون. ئــەو هاوســەرگیریە بــۆ موزەفەرەددیــن بــووە هــۆی سەرئێشــەیەکی سیاســیی تیــژ کــە لەدواییــدا لــەو کتێبــە روونــی دەکەینــەوە.

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٧.

رەوشت و ئاكارەكانی

موزەفەرەددیـــن باشـــترین رەوشـــت و ئـــاكاری هەبـــووە. هەمـوو مێژوونـووس و خـاوەن سـەربردەكان كۆكـن لەسـەر پیاهەڵـــدان و ناوهێنانـــی. ئیبـــن خەلەكانـــی هاوچەرخـــی دەڵـێ: موزەفەرەددیـن «رەوشـت بـەرز بـوو، خـۆی بەگـەورە نەدەزانـــی، بـــاوەڕی بـــاش بـــوو، دەروون چـــاك و زۆر روو لـــە ئەهلـــی سـوننە و جەماعـــەت بـــوو» [1]

حـــەزی لەژیانـــی ســـادەو خواپەرســـتی بـــوو، حـــەزی لەدەســـتبڵاوی و زێدەخەرجـــی نەبـــوو، بەڵكـــو هـــەژار و دەســـتكورتەكانی لەخـــۆی باشـــتر دادەنـــان. خۆشـــیەكانی ژیانـی وەكو خـواردن و جلـك و خانـووی لەخـۆ دووردەگـرت بـۆ ئـەوەی بـۆ دەسـتكورتانی گەلەكـەی پـارە بقاچێنێتـەوە (پاشـەكەوت بـكا) و بەخوایشـتی خـۆی لێیـان خـەرج بـكا. لـــە رابیعـــە خاتوونـــی هاوژینـــی -خوشـكی سـەلاحەددینی ئەیووبـــی- دەگێڕنـــەوە گوتوویەتـــی: كراســـەكەی بـــەری بایـی پێنـج درهـەم نەدەبـوو بۆیـە گلەیـی لێدەكا، ئەویـش پێـی دەڵـــێ: جلكەكـی بایـی پێنـج درهـــەم لەبـــەر بكـــەم و پارەكـــەی كـــە دەمێنێتـــەوە بكەمـــە ســـەدەقە پێـــم باشـــترە لـــەوەی جلكەكـــی گـــران لەبـــەر بكـــەم و پشـــت لەهـــەژار و دەســـتكورتان بكـــەم[2]. موزەفەرەددیـــن بـــەردەوام دەبـــێ لـــەو

١- وفيات الاعيان، ب ٣ / ل ٢٧٥.
٢- البدايه والنهايه، ب ١٣ / ل ١٣٧.

جلکە رەق و هەرزانانەی بەری، هەتا بەناوساڵ دەکەوێ و پێستی تەنک دەبێ و هەر ئێسک دەمێنێتەوە، هەر بەجلکی دیکەی نەرموشل نایانگۆڕێتەوە.

موزەفەرەددین زۆر حەزی لەکاری خێر و سەدەقەکردن بەسەر هەژاران بووە. ئیبن خەلەکان دەڵێ: «لەسەربردەکەی، ئەوەندە کاری خێرخوازیی کردووە کە جێی سەرسوڕمان بوو، بەجۆرێک کە نەبیستراوە کەسێک وەکو ئەوی کردبێ. لەدونیادا شتێکی خۆشەویستتری لەکاری سەدەقەکردن لەلانەبووە»[1]. سیبت ئیبن ئەلجۆزی دەڵێ: «زۆری سەدەقە دەکرد و چاکە و گەیاندنی بەلێشاو بوو»[2].

ئەوەندە ژن و پیاوی چاکی خۆشویستووە کە حەزی کردووە لەو خواردنانەی کە خۆی پێی خۆشبووە بەشداریان پێبکا. ئیبن خەلەکان دەڵێ: «خوا لێخۆشبوو کاتێک خواردنێکی خواردباو پێی خۆشبوایە بەتەنیا نەیدەخوارد، بەڵکو هەر پارووێکی خۆشی لێ دەخوارد و دەیگوتە ئەوانەی لەبەردەستین لەسەربازەکان: هەڵیگرن بۆ ئەو پیرە یان ئەو کەسەی کە لەلای ئەو بەپیاوی باش بەناوبانگ بووە. هەروەها لەشیرنەمەنی و میوەو جۆرەکانی دیکەی خواردن و خواردنەوەو

١- وفيات الاعيان، ب ٣ / ل ٢٧٢.
٢- مراه الزمان، ب ٨ / ل ٢٨٥.

جلوبەرگیش».[1] موزەفەرەددین ئازاو بەجەرگ بووە. ئیبن واسڵ لەبارەیەوە دەڵێ: «موزەفەرەددین پاشایەکی پایەبەرزی ئازاو بەجەرگ بوو. ورەیەکی بەرز و مەردایەتیەکی توندی هەبوو»[2]. پێموایە هەر لەبەر ئەو ئازاو بەجەرگیەی بووە کە بەگورگی شین ناوبانگی دەرکردووە. هەروەها شەڕکەرێکی زۆرباش و جەنگاوەرێکی پاڵەوان بووە. ئیبن خەلەکان لەبارەیەوە دەڵێ: «لەهەموو هەڵویستەکانی -خوا لێی خۆشبێ- لایەنگری رێککەوتن و پەیمانەکانی بووە، هەرچەندە زۆریش بوون و نەزانراوە لەیەکێکیاندا هەرگیز شکاندبێتی»[3].

لەتەک ئازایەتی و چاونەترسیەکەیدا هەستێکی ناسک و نەستێکی بەرزی هەبووە. ئەو هەستە مرۆڤانەیەی لەو چاودێریکردنانەی بۆ بێوەژنان و منداڵانی هەڵگیراوەوە دەردەکەوێ کە بەخۆی لەکاروباریانی دەپێچایەوە»[4].

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٣.
٢- ابن واصل، ج٢ / لوحە ٢٨٩ (محگوگ).
٣- وفيات الاعيان، ب٥ / ل ٢٧٦.
٤- بروانە بەشی حەفتەم.

بەشی چوارەم

موزەفەرەددین لەحەڕڕان

لەبەشی دووەمدا، لەقسەکردن لەسەر خانەوادەی موزەفەرەددین، گوتمان موزەفەرەددین یەکسەر دوای مردنی باوکی بووە میری ئیمارەتی ئەربل کە هێشتا ناکام بوو، بۆیە لەژێر دەستی (ویسایەی) موجاهیدەددین قایماز فەرمانڕەوایی دەکرد کە جێگری زەینەددین عەلی کوڕی باکتەکینی باوکی بوو. ئەوەشمان گوت کە موجاهیدەددین، بەهۆی کێشەیەکی نێوانیان، موزەفەرەددینی لەسەر ئیمارەتەکە لاداو زەینەددین یوسفی براگچکەی خۆی لەسەر دانا. لەو بەشەدا بەدرێژی ئەوە روون دەکەینەوە کە لەبەشی رابردوودا کورتەیەکمان باسکرد.

وەکو پێشتر باسمان کرد کە زەینەددین عەلی –باوکی موزەفەرەددین– لەساڵی ٥٦٣ دا مرد، موزەفەرەددین تەمەنی چواردە ساڵ بوو. بەپێی ئەو تەمەنە بەناکام دادەنرێ بۆ حوکمڕانی و بەڕێوەبردن. نەریتیش وابوو لەو بارانەدا کە جێگر ببێتە وەسیی لەسەر فەرمانڕەوا نوێیەکە، پاشان و بەپێی ئەو نەریتە، موجاهیدەددین بووە وەسیی بەسەر موزەفەرەددینەوە. بەپێی ئەو وەسییەیەی خۆی فەرمانڕەوایی و بەڕێوەبردن و فەرماندەیی سوپای دەکرد، هەرچی موزەفەرەددینیش بوو تەنیا ناوی پاشا و رووکارەکانی هەبوو. موجاهیدەددین بڕوای وابوو کە موزەفەرەددین مافی پەروەردەکردنەکەی ئەو لەبەرچاو دەگرێ –وەکو

ئیبـن ئەسـیر دەڵـێ[1]- و لەژێـر دەسـەڵاتی ئـەو دەبـێ و لەبەڕێوەبردنـی کاروبـاری وڵات دژایەتیـی نـاکا، بـەڵام ئـەو هیوایـەی نەهاتەجـێ و ئەوەنـدەی نەبـرد کـە کێشـە کەوتـە نێوانیـان، بۆیـە موجاهیدەددیـن، بـەو هێـز و دەسـەڵاتەی کـە هەیبـوو، لەسـەر ئیمارەتەکـەی لاداو زەینەددیـن یوسـفی بـرای لەجـێ دانـا.

کـە موجاهیدەددیـن بڕیـاری لەلابردنـی موزەفەرەددینـی لەسـەر موڵکەکـەی دا، هێـز و توندیـی لەگـەڵ بـەکار نەهێنـا بەڵکـو بـۆ ئـەوەی بیانووێکـی یاسـایی لەپێـش خەلیفـەی عەباسـی بـۆ بدۆزێتـەوە بـۆ لابردنـی، ئـەو پیاوانـەی کۆکـردەوە کـە بـڕوای پێبـوون و فەرمانـی پێکـردن کـە کۆنووسـێک بنووسـن تێیـدا بڵێـن موزەفەرەددیـن بەکەڵکـی خاوەنداریێتیـی ئیمـارەت نایـێ. ئەوجـا کۆنووسـەکەی بەدەسـتی نێردراوێـک نـاردە دیوانـی خەلیفـە لەبەغـداو پێـی ڕاگەیانـد کـە کۆنووسـەکە بەنامەیەکـی زارەکیـش بەهێزتـر بـکاو داوا لەبەرپرسـان بـکا بەلابردنـی و دانانـی زەینەددیـن یوسـفی بـرای لەجێگـەی. ئەوانیـش بەقسـەیان کـرد. ئەوجـا موجاهیدەددیـن موزەفەرەددینـی گـرت و براکـەی خـۆی لەجـێ دامەزرانـد. کـە ڕەوشـەکە بـۆ خـۆی و یوسـفی بـرای جێگیـر بـوو، موزەفەرەددینـی بـەرداو لەئەربـل دەریکـرد. موزەفەرەددیـن چـووە بەغـدا و لـەلای

١- الكامل، ب ٩ / ل ٩٧.

بەرپرسەکان گلەیی دەستدرێژیەکەی موجاهیدەددینی بۆ سەر مافە یاساییەکەی لەلا کردن، بەڵام ئەوان گوێیان لێنەگرت، بۆیە بەرەو موسڵ رۆیی بەو هیوایەی خاوەنەکەی، سەیفەددین غازی (دووەم)، وەڵامێکی بداتەوەو هاوکاریی بکا بۆ گەڕانەوەی بۆ سەر ئیمارەتەکەی، بەڵام سەیفەددین ئەو ویستەی بۆ بەجێ نەگەیاند بەڵکو لەجیاتی ئەربل لەلای خۆی دایمەزراند و شاری حەڕانی دایێ و موزەفەرەددینیش چووە ئەوێ و لێی دانیشت[1].

مێژوونووسەکان دیاریکردنی ئەو ساڵەیان پشتگوێ خستووە کە تێیدا لادانی موزەفەرەددین لەسەر ئیمارەتەکەی روویداوەو ناوهێنانی هۆکاری کێشەکەشیان پشتگوێ خستووە.

ئێمە هەوڵماندا ئەو ساڵە دیاری بکەین کە موزەفەرەددینی تێدا لادرا، بۆمان دەرکەوت ئەوە لەنێوان مانگی زیلقەعدەدەی ساڵی ٥٦٩ (١١٧٣ز) و مانگی شەوالی ساڵی ٥٧١ (١١٧٥ز)دا بووە، چونکە قوتبەددین مەودوود تا مانگی زیلحیججەی ساڵی ٥٦٥ (١١٦٩ز) میری موسڵ بووە. کە مرد سەیفەددین غازیی (دووەم) کوڕی جێیگرتۆتەوە، بەڵام بۆ ماوەیەکی درێژ نەماوەتەوەو نورەددین مەحموودی مامی لەمانگی جەمادی یەکەمی ساڵی ٥٦٦دا

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧١.

دەستی بەسەر موسڵدا گرتووەو سەیفەددین بووەتە جێگری مامی لەموسڵ، بەڵام دەسەڵاتەکەی سنووردار بووە، چونکە نورەددین لەوە دەترسا سەیفەددین لەپشتەوە لێی بدا، لەبەر ئەوە لەلایەن خۆیەوە جێگرێکی بۆ قەڵاتی موسڵ دامەزراندبوو کە پێیان دەگوت سەعدەددین کامشتەکین. بڕیاری یەکەم و دوایی لەگێڕانی کاروباری موسڵ لەدەست ئەو سەعدەددینە بووە. نورەددین فەرمانی بەسەیفەددین کردبوو کە «نابێ بەتەنیا و بەبێ خۆی (سەعدەددین) بڕیار بدا کەم بێ یان زۆر»[1]. سەیفەددین وەکو پاشکۆی نورەددینی مامی مایەوە هەتا مردنی نورەددین لەمانگی شەوالی ساڵی ٥٦٩. ئەوجا بەتەنیا و بەتەواوی موسڵ بووە هی ئەو. ئەگەر موزەفەرەددین پێش مانگی شەوالی ساڵی ٥٦٩ بچووبایە لای سەیفەددین، ئەوا سەیفەددین نەیدەتوانی هیچی بۆ بکا چونکە مافی دەستکاریی لەموسڵ بەدەستەوە نەبووە، بەمەش مافی دابڕینی هیچ پارچەیەکی لەموڵکەکەی نەبووە بۆی. هەرچی مانگی شەوالی ساڵی ٥٧١یشە ئەوە ئەو مانگەیە کە موجاهیدەددینی تێدا دەبینین لەشاری موسڵ، چونکە پەیوەندیی بەسەیفەددین غازی (دووەم)ی خاوەنەکەی کردووە بەداواکاریەک لەلای خۆیەوە[2].

١- الكامل، ب٩ /ل ١١٠

٢- الكامل، ب٩ /ل١٣٦.

ئەگەر مێژوونووسەکان هۆکاری ئەو کێشەیەشیان ناو نەهێناوە کە لەنێوان موزەفەرەددین و موجاهیدەددین روویداوە، ئێمە پێمان وایە کێشەکە لەسەر ئەوە بووە کە کێ مافی حوکمڕانیی هەیە و کامیان دەسەڵاتی بەرزترە لەدەستکاریکردنی کاروباری ئیمارەت و بەڕێوەبردنی. بەواتایەکی روونتر موزەفەرەددین ویستوویەتی مافی فەرمانڕەواییکردنی ئیمارەتەکە بۆ خۆی بگەڕێنێتەوە پاش ئەوەی بۆ ئەو کارە پێگەیشتبوو (باڵغبوو). ئەوەش موجاهیدەددین تووڕە دەکاو دەیبزوێنێ، بۆیە بۆ لادانی لەسەر موڵکەکە کاردەکاو یوسفی برابچووکی لەجێی دادەنێ. بۆ ئەوەش بیانوویەک بۆ کۆکردنەوەی دەسەڵات لەدەستی خۆیدا بدۆزێتەوەو بەکردەوە وەک فەرمانڕەوای ئیمارەتەکە بمێنێتەوە. ئەو دەرەنجامەمان لەژێر رۆشنایی ئەو ناسینەمان بۆ موجاهیدەددین دەستدەکەوێ کاتێک کە ژیانی موزەفەرەددین و خانەوادەکەی و هی ئەوکەسانەشمان خوێندەوە کە پەیوەندیی پێوەکردوون. لەمەوە بۆمان دەرکەوت کە موجاهیدەددین مکوڕبووە لەسەر بەدەستەوەگرتنی هەموو دەسەڵاتەکان و کەسی دیکە دەست لەبندەستی نەدا، چ لەوکاتەی کە بەناوی زەینەددین عەلیی خاوەنی، حوکمڕانیی ئەربلی دەکرد یان کاتێک کە دوایی چووە ژێر رکێفی پاشاکانی موسڵ.

موجاهیدەددین خۆی بەتەنیا فەرمانڕەوایی ئەربلی دەکرد و هیچ کەسێک لەو فەرمانڕەواییەی بەشداری نەدەکرد، هەر لەو کاتەوە کە زەینەددین عەلی شارەکەی دایێ، بۆ ئەوەی لەجێی ئەو حوکمڕانیی بکا، کاتێک کە بەخۆی لەموسڵ دادەنیشت. موجاهیدەددین لەسەر تاکڕەوی راهاتبوو و پێی خۆش بوو. پاشان حەزی دەسەڵات و گەورەییی تێدا چەکەرەی کرد. کە بینیشی موزەفەرەددین دەیەوێ دەسەڵاتەکانی لێبستێنێ، بێزاربوو و ئەو لەڕووقیتبوونەوەیەی پێ هەرس نەکراو دەستی کردە پیلان گێڕان تا لەسەر ئیمارەتەکەی لادا و یوسفی براگچکەی خۆی لەسەر دانا، بۆ ئەوەی مانەوەی دەسەڵات لەدەستی خۆیدا مسۆگەر بکا و کاریگەریی لەسەر خۆی و ئیمارەتەکەی هەبێ. موجاهیدەددین لەسەر گلدانەوەی یوسف باش سەرکەوت، تا ئەو رادەیەی کە ئیبن ئەسیری مێژوونووس لەسەر پێگەی هەریەکە لە موجاهیدەددین و یوسف لەبۆنەیەکدا دەڵێ: «شارەکەی (ئەربل) کوڕی زەینەددین ناوێکی بێ ناوەڕۆک بوو. بۆ موجاهیدەددین ناو و ناوەڕۆک بوو»[1].

بێجگە لە ئەربل، موجاهیدەددین لەپاشاکانی موسڵیش ستەمی دەکرد، کاتێک کە خستنیە ژێر رکێفی خۆی. موجاهیدەددین بەوە ناوبانگی دەرکردبوو

١- التاريخ الباهر، ل ١٧٧.

کــە پیــاوی شــەڕ و کارگێڕیــە و لــەو دوو بــوارەدا پلــەی زۆرباشــەی هەبــوو. ســەیفەددین غازیــی کــوڕی قوتبەددیــن مــەودوودی شــای موســڵ ئــەوەی زۆر بەباشــی لەســەر موجاهیدەددیــن دەزانــی. کاتێــک کــە کێشــەکان لەنێــوان خــۆی و ســەلاحەددین، کــە چــاوی لەوڵاتەکــەی بڕیبــوو، ئاڵــۆز بــوو، بڕیــاری دا بیهێنێتــە ژێــر رکێفــی خــۆی چونکــە دەیزانــی ناتوانــێ بەتەنــێ لــەدژی بوەســتێتەوە، لەســاڵی ٥٧١دا داوای موجاهیدەددینــی کــرد کــە لەئەربــل بــوو، بــۆ ئــەوەی پشــتی پــێ ببەســتێ و لەترســناکترین پۆســتی جەنگیــی دامەزرانــد کــە پۆســتی (پارێــزگاری) قەڵاتــی موســڵە، چونکــە پاراســتنی شــارەکە لەکەوتنــە دەســت دوژمنــی هێرشــکەر پەیوەندیــی بەهێــزی قــەڵات و توانــا جەنگیەکانــی پارێزگارەکەیــەوە هەیــە. هەرکــە موجاهیدەددیــن پۆســتەکەی وەرگــرت، دەســتی کــردە ســەپاندنی کەســایەتیی خــۆی بەســەر سەیفەددینیشــەوە، تــا ئــەو رادەیــەی کــە ناچــاری کــرد جەلالەددینــی کــوڕی عەلیــی وەزیریشــی بگــرێ و بیخاتــە بەندیــەوە لەســەر کێشــەیەکی نێوانیــان[1]. لەوانەیــە هۆکارەکــەش ئەوەبــێ کــە ســەیفەددین کاری بەڕێوەبردنــی دەوڵــەت و گێڕانــی کاروبارەکانــی دابــووە دەســت وەزیرەکــەی و وەزیریــش لەســەیفەددین نزیکتربــوو وەک لەموجاهیدەددیــن. ئــەوەش

١- الكامل، ب٩ / ل ١٤٤.

موجاهیدەددیـن پێـی خـۆش نەبـوو و رقـی لـەوە دەبـۆوە ناوێـک لەنـاوان، کـە نـاوی ئـەو نەبـێ، بدرەوشـێتەوە، بۆیـە کاری لەسـەر لابردنـی وەزیرەکـە لەسـەر رێـگای خـۆی کـرد. موجاهیدەددیـن هێشـتا هـەر دەسـتی لەنـاو کاروبـاری دەوڵـەت وەردەداو خـۆی بەسـەر خاوەنەکەیـدا دەسـەپاند تـا لەسـاڵی ٥٧٦ خـۆی بـووە بەڕێوەبـەری تەنیـای دەوڵەتەکـەی سـەیفەددین و فەرمانـڕەوا بەسـەر هەمـوو جێگرەکانـی لـەو وڵاتانـەی سـەر بەموسـڵن(٢).

لەسـەردەمی ئـەو عزەددیـن مەسـعوودەی کـە لەموسـڵ جێـی سـەیفەددینی بـرای گرتبـۆوە، موجاهیدەددیـن گەیشـتە ئاسـتێک لەهێـزو دەسـەڵات و کاریگەریـی کـە لەدەسـەڵاتی عزەددینیشـی تێپەڕانـد. ئیبـن ئەسـیری مێژوونـووس دەڵـێ: عیمادەددیـن زەنگیـی خاوەنـی شـاری شـەنگال داوای لەعزەددینـی بـرای کـرد شـاری حەلەبـی بداتـێ لەجیاتـی دەسـتهەڵگرتنی لەشـاری شـەنگال بـۆی. عزەددیـن ئـەو داوایـەی برایەکـەی رەتکـردەوە بـەڵام موجاهیدەددیـن، عزەددینـی ناچـار کـرد کـە حەلـەب رادەسـتی بـرای بـکا، «عزەددیـن نەیتوانـی بەقسـەی نـەکا چونکـە دەسـەڵاتی بەسـەر دەوڵەتـدا هەبـوو و سەربازیشـی زۆر بـوو». پاشـان ئیبـن ئەسـیر لەهـۆکاری ئـەو رەفتـارەی موجاهیدەددیـن دا دەڵـێ: «ئـەوەی وای لەموجاهیدەددیـن

١- الكامل، ب ٩ / ل ١٥٠.

کـرد ئـەوە بـکا ترسـان بـوو لەعزەددیـن چونکـە گـەورە ببـوو و سـەربازی زۆر بـوو». سـەرباری ئـەوە میرەکانـی حەلــەب «ئاوڕیــان لەموجاهیدەددیــن نەدەدایــەوەو هەمــان ئــەو ڕەوشــتانەیان بەرامبــەری نەدەنوانــد کــە سـەربازانی موسـڵ دەیانکـرد»[1]. لەمـەوە روون دەبێتـەوە کـە موجاهیدەددیـن دەیویسـت خاوەنـی موسـڵ بەبێهێـزی بمێنێتـەوە تـا خـۆی پێـی بوەسـتێ و دەسـەڵاتی بەسـەر وڵاتەکەیـدا بشـکێ. زۆریـش حـەزی لەگەورەیـی و مەزنیـی بــوو بەشــێوەیەک، کاتێــک کــە بینــی فەرماندەکانــی سـوپای حەلــەب ئـەو ڕێـزەی ناگـرن کـە خـۆی پێـی خۆشــە و وەکـو فەرماندەکانــی سـوپای موسـڵ ناکـەن، رقـی لەحەلـەب هەڵگـرت و خاوەنەکـەی ناچارکـرد دەسـتی لــێ هەڵگــرێ بــۆ براکــەی. ئیبــن ئەسـیر بەراوردێکــی دەســەڵاتی موجاهیدەددیــن و دەســەڵاتی عزەددیــن دەکا و دەڵــێ: «موجاهیدەددیــن لەڕاســتیدا خــۆی پاشــایە و عزەددیــن هــەر نــاوە»[2]. راستیەکەشــی موجاهیدەددیــن گەیشــتبووە هێــزو باڵادەســتیەک لەســەردەمی عزەددیــن تــا رادەیــەک، کاتێــک کــە بڕیــاری دا لێــی قوتاربــێ کــە ئەوپــەڕی بێزاریــی لێــی هەبــوو، نەیتوانــی بیگــرێ، تەنیــا بەداوێـک کـە بـۆی دانایـەوە لەترسـی بەهێزیەکـەی. خـۆی

١- الكامل، ب٩ / ل ١٥٤.
٢- الكامل، ب ٩ / ل ١٦٣.

نەخـۆش خسـت و کـە موجاهیدەددیـن بـۆ دڵدانـەوە هاتـە لای، عزەددیـن گرتـی و خستیە بەنـدی و موڵکەکانـی دەست بەسـەرداگرت[1]. سـەرباری ئەوانـە جێگرەکانـی عزەددیـن لەوڵاتەکـەی، هـەر لەترسـی موجاهیدەددیـن ملکەچـی بـوون نـەک لەترسـی خـۆی. کـە دەستبەسـەری کـرد، جێگرەکانـی لێـی هەڵگەڕانـەوەو هەریەکـە بەویلاتەکـەی خـۆی سـەربەخۆ بـوو. عزەددیـن ناچـار بـوو بـەری بـدا، هەرچەنـدە لـەدوای ئـەوە دەسـەڵاتەکەی سنووردارکرد بـۆ ئـەوەی سـتەمەکانی کەمکاتـەوە[2].

ئـەو هەواڵانـە بەئاشـکرا ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەکـەن کـە موجاهیدەددیـن حـەزی لەتاکڕۆیـی بـوو لەحوکمڕانیکـردن و گرتنـی بەدەسـتخۆیەوە. ئـەو دەرەنجامەشـمان دەیسـەلمێنێ کـە موجاهیدەددیـن بۆیـە موزەفەرەددینـی لەئیمارەتەکـەی لابـرد چونکـە موزەفەرەددیـن دەیویسـت ڕێـی لێبگـرێ و دەسـەڵاتی کەمبکاتـەوە. ئەویـش لەسـەر ئـەوە ڕانەهاتبـوو و پێـی قایـل نەدەبـوو.

ئەوجـا دەگەڕێینـەوە بـۆ موزەفەرەددیـن و دەڵێیـن: کـە دابڕێنـراوی لەسـەیفەددین قبـووڵ کـردو لەحـەڕان دانیشـت، بـووە یەکێـک لەپاشـکۆکانی کـە مەرجەکانـی پاشـکۆیەتیی دەرەبەگایەتیـی بەسـەردا دەسـەپێنرێ. لەبـەر ئـەوە هەرکاتـەی سـەیفەددین داوای لێبـکا دەبـێ

١- الكامل، ب٩ / ل ١٦٣.
٢- الكامل، ب٩ / ل١٦٣.

خێـرا بگاتــە خزمەتــی و ســەربازی بــۆ بنێـرێ و لـەگەڵــی بچێتــە شــەڕ، هەرکاتــەی داوای لێکـرد بەشـداربێ لـەگەڵــی لەشــەڕەکان، وەکـو چـۆن لـەسـاڵی ٥٧١ روویـدا کاتێـک کـە ســەیفەددین لەشــەڕێک لـەگــەڵ ســەلاحەددین دا تێکگیــران لەنزیـک شــاری حەلــەب. موزەفەرەددیـن بەشـدرایی تێـدا کـردو لای راسـتی سـوپای موسـڵی گرتەدەسـت، لەوکاتــەی کــە زینەددینــی بــرای لای چەپــی ســوپای ســەلاحەددینی لەدەسـت بــوو. ئـەو شــەڕەی کـە لەبەشـی دووەم ناومــان هێنــا.

بــەڵام هەرچەنـــدە موزەفەرەددیـــن لەئەربــل لەژێــر کۆنترۆڵــی موجاهیدەددیــن دەرچــوو، ئەوجــارە لەســاڵی ٥٧١ دیســان کەوتــەوە ژێــر کۆنترۆڵیــەوە، کاتێــک کــە موجاهیدەددیــن چــووە ژێــر رکێفــی ســەیفەددین غازیــی خاوەنــی موســڵ لەهەمــان ســاڵدا. لەگــەڵ جیاوازیەکــی گـەورە لەنێـوان پایـەی موزەفەرەددیـن کاتێـک کـە لەئەربـل بـوو و ناوەندەکـەی لەحـەڕان بـوو. موزەفەرەددیـن ئەوکات لەئەربـل میـر بــوو و موجاهیدەددیـن فەرمانبەرێـک بــوو لەفەرمانبەرکانــی ئیمارەتەکـە. کاتێـک کـە موجاهیدەددیـن کاروبــاری ئەربلــی بەڕێـوە دەبـرد، پێگــەی خــۆی لــەلای موزەفەرەددیـن دەزانــی و دانــی پێـدا دەنــا، لــەلای خــۆی و لــەلای خەڵکیـش، کـە تەنیـا کرێکارێکـە لەکرێکارەکانــی موزەفەرەددیــن، واتــە دانــی بەگەورەییــی دا دەنــا، بــەڵام کــە موزەفەرەددیــن بــووە پاشــکۆی خاوەنــی موســڵ و

موجاهیدەددینیش چووە ژێر رکێفی خاوەنی موسڵ، موزەفەرەددین کەوتە ژێر دەسەڵاتی موجاهیدەددین، واتە موجاهیدەددین خۆی بووە گەورەی موزەفەرەددین، چونکە خاوەنی موسڵ هەموو کاروباری دەوڵەتەکەی دایە دەست موجاهیدەددین: بەمەش جێگرانی خاوەنی موسڵ و ئەوانەش کە وڵاتیان بەسەردا دابڕابوو، کەوتنە ژێر سەرپەرشتیی راستەوخۆی موجاهیدەددین. ئەوەش موزەفەرەددینی بێزارکرد، بەڵام نەشیتوانی لەبەر بێ دەسەڵاتی و بێتوانایی شتێک بکا.

هەرچۆنێک بێ، بەڕاستی نازانین پەیوەندیی نێوان موزەفەرەددین و موجاهیدەددین چۆن بوو لەو بارودۆخە نوێیەدا، لەنێوان سالانی ٥٧١ و ٥٧٧، چونکە موزەفەرەددین لەسەر شانۆی رووداوەکان نامێنێ، یان راستتر بلێین مێژوونووسەکان دەیشارنەوەو هیچی لەسەر نادوێن، تا ساڵی ٥٧٧ دەگەڕێتەوە بۆ دەرکەوتن و بەشداربوون لەڕووداوەکان.

ئەوەتە لەساڵی ٥٧٧ک (١١٨١ز) ئەلساڵح ئیسماعیلی کوڕی نورەددین مەحموودی خاوەنی حەلەب نەخۆش دەکەوێ و هەر بەو نەخۆشیەوە لەهەمان ساڵدا دەمرێ، ئەلساڵح ئیسماعیل لەکاتی نەخۆشکەوتنی وەسیەت دەکا کە حەلەب لەدوای مردنی بدرێتە عزەددین مەسعوودی کوڕی مامی خاوەنی موسڵ. کە ئیسماعیل دەمرێ عزەددین خێرا موزەفەرەددین دەنێرێ بۆ حەلەب

لەترسی ئەوەی سەلاحەددین پێش ئەو بیگاتێ و دەستی بەسەردا بگرێ. ئەوکەسەشی لەگەڵ دەنێرێ کە میرەکانی حەلەب و فەرماندەکانی سوپایەکەی سوێند بدا کە ملکەچی بن. موزەفەرەددین لەسێی مانگی شەعبانی ئەوساڵە دەچێتە ناویەوە، ئەوجا مەسعوودو کوڕەکەی بەهاوڕێیەتیی موجاهیدەددین قایماز بەدوایدا دەڕۆن و لەبیستی هەمان مانگدا دەچنە ناویەوە[1].

پاشان مەسعوود، موزەفەرەددین بەوالی لەسەر حەلەب و سەرۆکی دیوانەکەی دادەمەزرێنی[2]. بەڵام عزەددین مەسعوود حەزی لەدانیشتنی حەلەب نەبوو چونکە میرو فەرماندەکانی سوپاکەی زۆریان داواکاری لێی هەبوو بۆ زۆرترکردنی پارەو دابڕێنراوەکانیان و زۆریان ناز لەسەر دەکرد چونکە قایل ببوون شارەکەیان بۆ ئەو بێ. سەرباری ئەوەی کە دووریی لەموسڵ تووشی کەوتنی دەکا بەدەستی ئەو سەلاحەددینەی کە چاوی تێبڕیبوو. لەوانەیە سەلاحەددین هەلی دوورکەوتنەوەی لێی بقۆزێتەوەو خێرا دەستی بەسەردا بگرێ. پاشان بڕیاریدا لەحەلەب دەرچێ بەرەو موسڵ و لەوێ نورەددین مەحموودی کوڕی تێدا هێشتەوە – کە منداڵێکی گچکە بوو و شەهابەددین ئیسحاقی والیی

١- الكامل، ب٩ / ل ٩٧.
٢- زبدة الحلب، ج٢/لوحة ١٩٢ (مخطوط).

قەڵاتی کردە چاودێر بەسەریەوەو وڵات و سوپای دایە دەست موزەفەرەددین[1].

ناردنی موزەفەرەددین لەلایەن عزەددین مەسعوود بۆ پاراستنی حەلەب و پاشان پێدانی شار و سوپاکەی، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی موزەفەرەددین جێگەی متمانەی عزەددین بووە، بەجۆرێک کە شارەکەی دایە دەست و دڵنیا بوو لەوەی کە دراوەتە پیاوێکی جێی باوەڕ. بەڵام دوایی دەبینین کە موزەفەرەددین هەوڵ دەدا دەست بەسەر حەلەبدا بگرێ بۆ خۆی. دەبێ لەبەر چی ئەوەی کردبێ؟

دوو گێڕانەوەی جیاواز هەن کە لەودووانە یان لەیەکێکیان دەتوانین هۆکاری هەوڵدانی موزەفەرەددین بۆ گرتنی حەلەب دەربێنین: هەرچی گێڕانەوەی یەکەمە -کە مێژوونووسی سەردەم ئیبن ئەسیر دەیڵێ-، عمادەددین زەنگیی خاوەنی شاری شنگال چاوی بڕیبووە حەلەب و بینی کە بۆ ئەو لەشنگال باشترە، بۆیە بەعیزەددین مەسعوودی برای گوت کە شارەکانیان بگۆڕنەوە. عیمادەددین دەست لەشنگال بەردەدا لەبەرامبەر ئەوەی عزەددین دەست لەحەلەب بەردا بۆی. عزەددین ئەو داوایەی برای رەتکردەوە، بەڵام عمادەددین پێداگری کرد لەسەر وەرگرتنی

١- زبدة الحلب، ج٢ / لوحة ٢٠٠ (مخطوط).

حەلــەب. عزەددیــن ناچــار بــوو لەژێــر فشــاری دوو هــۆکار گۆڕینەوەکــە بــکا چونکــە نەیتوانــی هــۆکارەکان دووربخاتــەوە، کــە یەکەمیــان ئــەوە بــوو عیمادەددیــن هەڕەشــەی لەبراکــەی کــرد کــە دەچێتــە ژێــر رکێفــی ســەلاحەددینی ئەیووبــی و شــاری شــنگالی رادەســت دەکا ئەگــەر حەلەبــی رادەســت نــەکا. دووەمیشــیان ئەوەبــوو کــە موجاهیدەددیــن پشــتی عیمادەددینــی گــرت و لەگــەڵ داواکــەی بــوو، ئەوجــا زۆرییــی لەعیزەددیــن کــرد کــە واز لەحەلــەب بێنــێ بــۆ براکــەی. عیزەددینیــش بەقســەی کــرد چونکــە لەبــەر ئــەو هۆیانــەی پێشــتر باســمان کــرد، لێــی دەترســا. پاشــان رێککەوتــن لەنێــوان هــەردوو بــرا کــرا بــۆ گۆڕینــەوە[1].

بــەڵام هیدیکــە بێجگــە لەئیبــن ئەســیر وەکــو واســڵ[2] و ئیبــن شــەدداد[3] و ئیبــن ئەبــی تــەی[4] و ئیبــن ئەلعەدیمــی مێژوونووســی حەلــەب دەڵێــن: گۆڕینــەوەی نێــوان دووبراکــە بەبــێ فشــار و بەڕەزامەنــدی بــوو. بگــرە ئیبــن ئەلعەدیــم دەڵــێ ئــەوەی پێشــنیازی گۆڕینەوەکــەی کــرد عیزەددیــن مەســعوود بــوو و دەڵــێ –ئیبــن ئەلعەدیــم– دوای ئــەوەی عیزەددیــن شــاری حەلەبــی بەجێهێشــت چــووە شــاری

١- الكامل، ب٩ / ل ١٤٥.
٢- مفرج الكروب، ب٢ / ل ١٠٩.
٣- سيرة صلاح الدين الايوبى، ل ٤٥.
٤- الروضتين، ب٢ / ل ٣٠.

رەققـە و وەرزی بەهـاری تێدا بەسـەر برد «نامـەی بـۆ عیمادەددینـی بـرای نـارد بـۆ گۆڕینـەوە بەشـنگال بـۆ ئـەوەی بتوانـێ وڵاتەکـەی بپارێـزێ و لێکیـان گـرێ بـدا. لەوانەشـە پێویسـتی بەدانیشـتن بووبـێ لەشـام لەبـەر چاوتێبڕینـی پاشـای ئەلناصـر (سـەلاحەددین) لەحەلـەب و براکەشـی کـردی و گۆڕینەوەکـە سـەری گـرت».[1]

هەرچۆنێـک بـێ و هەرچیـەک بـێ، هـۆکاری پاڵنـەری گۆڕینەوەکـە، دەکـرێ بڵێیـن: ئـەو پاڵنـەرەی کـە موزەفەرەددینـی پاڵنـا بـۆ گرتنـی حەلـەب، ئـەو ترسـە بـوو کـە حەلەبـی لەدەسـت دەرچـێ کاتێـک کـە بـەو دانووسـانانەی زانـی لەنێـوان دوو برایەکـە و بەتەمـان شـارەکە رادەسـتی عیمادەددیـن بکـەن. موزەفەرەددیـن وای دانـا کـە ئەگـەر عیمادەددیـن شـارەکە وەرگـرێ، ئـەوا عیمادەددیـن لەسـەری لایدەبـا و بـۆ فەرمانڕەواییکردنـی پشـت بەپیاوەکانـی و نزیکەکانـی خـۆی دەبەسـتێ، بۆیـە بڕیـاری دا دەسـتی بەسـەردا بگـرێ پێـش ئـەوەی رێککەوتنەکـەی نێـوان دوو برایەکـە تـەواو بـێ و بیخەنـە ژێـر بـاری (دیفاکتـۆ) بـێ ئـەوەی عزەددیـن مەسـعود لەبەرچـاو بگـرن کـە گـەورە دەرەبەگـی بـوو و ملکەچـی خـۆی بـوو.

١- زبدة الحلب، ج٢ / لوحة ٢٠٠ (مخطوط).

هەرچی ئیبن ئەبی عەلیە، کە ئەویش مێژوونووسێکی سەردەمەکەیە، دەڵێ: موزەفەرەددین هەوڵی گرتنی حەلەبی دابوو پێش ئەوەی دانووسانەکان پەیداببن، بەڵکو موزەفەرەددین دوای رۆیشتنی عیزەددین مەسعوود ئەوەی کرد. کە عزەددین بەو هەوڵەی موزەفەرەددینی زانی بڕیاری دا شارەکە رادەستی عیمادەددینی برای بکا، چونکە دەیزانی کە ناتوانێ سەرپەرشتیی بکا لەبەر دووریی لەموسڵەوە. دەقی هەواڵەکەی ئەبی تەی: «لەسەرەتای ساڵ (٥٧٨) موزەفەرەددین کوڕی زەینەددین -کە شەحەنکیەی حەلەبی هەبوو- ویستی قەڵاتی حەلەب داگیر بکا بەوەی هێرشی بکاتە سەر، بەڵام نەیتوانی و لێی ئاشکرا بوو. دوای ئەو رووداوە هەردوو برا، عیزەددین و عیمادەددین، لەسەر (رەققە) کۆبوونەوەو هاوپەیمانیان لەسەر یەک رایەخ ئەنجامدا. عیمادەددین ئەوەی لەبندەستی بوو لەشنگال و هیدیکەی دایە عیزەددین و عیزەددینیش حەلەبی دایێ..»[1].

بەپێی گێڕانەوەکەی ئیبن ئەبی تەی بێ، بیرۆکەی گۆڕینەوەکە لەلایەن ئەو دوو برایە بەهۆی هەوڵی موزەفەرەددین بۆ گرتنی حەلەب چەکەرەی کردووە. ئەو دوو برایە پێیان باشتر بووە کە عیمادەددین

١- الروضتين، ب٢ / ل ٣٠.

وەری بگـرێ، بـۆ ئـەوەی بـەردەوام لێـی دانیشـێ و بـۆ بنەماڵەکـەی بیپارێـزێ.

کارەکـە هەرچۆنێـک بـێ، ئـەوا موزەفەرەددیـن دەسـتی دایـە گرتنـی قەڵاتـی شـارەکە بـۆ ئـەوەی مانـەوەی شـارەکە لەدەسـتی خـۆی مسـۆگەر بکا و بتوانـێ بەرگریـی لێبـکا، ئەگـەر عیزەددیـن جەنگـی لـەدژ راگەیانـد، چونکـە ئـەوەی قەڵاتەکـەی لەدەسـت بـێ دەتوانـێ کۆنترۆڵـی هەمـوو شـارەکە بـکا، چونکـە لەڕاسـتیدا حەشـارگەیەکی تۆکمـەی شـارەکە بـوو. هەرچـی پێدەشـتەکەی بـوو، ئـەوا لەهـەر کاتێـکدا بـۆ هێرشـکردنە سـەر والا بـوو. لەگـەڵ ئەوەشـدا هێرشـبەر ناتوانـێ سـوود لەدەشـتایی وەربگـرێ ئەگـەر قەڵاتـی لەدەسـت نەبـێ و سـەربازگەکەی بـەردەوام دەبـێ لەکوشـتار، بۆیـە موزەفەرەددیـن هەوڵـی دەستبەسـەراگرتنی قەڵاتـی حەلەبـی دا هەرچەنـدە شـارەکەی لەدەسـت بـوو. قەڵاتەکـە دەکەوتـە ناوەنـدی شـار لەسـەر گردێکـی شـێوە خـڕ و کەندێکـی قووڵیشـی لـەدەورە هەڵکەندرابـوو کـە نەدەتوانـرا بەئاسـانی لێـی تێپـەڕی و بپەڕیـەوە. پردێکـی جـووڵاوەش قەڵاتەکـەی بـەدەرەوە دەبەسـتایەوە کـە لەکاتـی پێویسـت بـەرز و نـزم دەکرایـەوە. لەنـاو قەڵاتەکـە هێزێکـی چەکـداری وشـت و ئامـادە بـۆ هـەر شـەڕێک تێیـدا جێگیـر کرابـوو. بۆیـە کاتێـک موزەفەرەددیـن بڕیـاری دا قەڵاتەکـە بگـرێ، هەوڵـی نـەدا بەبەکارهێنانـی هێـز بیگـرێ، چونکـە ئـەوە

لەسـەرووی توانـای ئـەوەوە بـوو، بۆیـە رووی کـردە فێـڵ و هەلخەڵەتانـدن. بڕیـاری دا بەچەنـد سـەربازێکی کـەم بچێتـە سـەر قەڵاتەکـە بـۆ ئـەوەی والیـی قـەڵات گومانـی لێنـەکا. کـە دەچێتـە نـاوی، والـی دەستبەسـەر دەکاو دەیگـرێ یـان دەیکـوژێ و سـەربازگەکەش دەکەوێتـە ژێـر کۆنترۆڵـی و ئەوکاتـە قەڵاتەکـەی دەکەوێتـە دەسـت، عیزەددیـن و هیدیکـەش دوای ئـەوە ناتوانـن دەری بکـەن. بەمـە هەمـوو وڵاتـی بـۆ پـاک دەبێتـەوەو خـۆی دەبێتـە گـەورەو میرکـوڕی.

مێژوونووسـی حەلـەب ئیبـن ئەلعەدیـم باسـی فێڵەکـەی موزەفەرەددیـن دەکا کـە بـۆ گرتنـی قەڵاتەکـە بـەکاری هێنـاو دەڵـێ: موزەفەرەددیـن لەگـەڵ کۆمەڵێـک لەسـەربازانی حەلـەب رێککـەوت بـۆ گرتنـی قەڵاتەکـە. لەژێـرەوەی جلکەکانیـان زرێیـان پۆشـی و هەریەکـەو شمشـێرێکی گرتـە دەسـت و هەموویـان بـۆی چـوون. کـە گەیشـتنە پردەکـە، لـەوێ راوەسـتان و موزەفەرەددیـن ناردیـە لای والیـی قـەڵات و پێـی گـوت: مـن لەئەتابـەگ عزەددینـەوە نووسـراوێکم بـۆ هاتـووەو فەرمانـم پێـدەکا کـە لەگـەڵ کۆمەڵێـک بێمـە لات. بـەلام والـی گومـان لەموزەفەرەددیـن دەکا، کـە ئـەو پیاوانـە دەبینـێ لەگەڵیـن و وەڵامـی دەداتـەوە بـەوەی کـە تەنیـا رێگـە بەهاتنـە نـاو قەڵاتـی دەدا ئەگـەر بەتەنیـا بـێ و کەسـی لەگـەڵ نەبـێ. بـەوە موزەفەرەددیـن لەدەسـتی دەچـێ و دەزانـێ فێڵەکـەی ئاشـکرا بـووە، بۆیـە

ناچێتە ناوی و بەپیاوەکانیەوە دەگەڕێتەوە ئەو جێیەی کە لێیەوە هاتبوون. ئەوکات والیی قەڵات دڵنیا دەبێ لەگومانەکەی و مەبەستی موزەفەرەددین. بۆ لای عزەددین مەسعوود دەنێرێ و ئەوەی موزەفەرەددینی پێی دەڵێ. کە موزەفەرەددین زانی عزەددین بەکارەکەی زانیوە لێی ترسا و ناردیە لای کە پێی بڵێن مەبەستی خراپ نەبووە لەچوونە قەڵات و داوای لێبوردنی کرد کە ئەو بۆیە چوویتە ناو قەڵات بۆ ئەوەی خۆی لەئەلئیسماعیلیەکان (ئەلباتنیەشیان پێدەگوترێ) بپارێزێ کە هەڕەشەی کوشتنیان لێکردبوو[1]. عیزەددین نەیویست توندیی لەگەڵ موزەفەرەددین بەکاربێنێ چونکە ترسا موزەفەرەددین پەنا بۆ سەلاحەددین –دوژمنی سەرسەختی عیزەددین– ببا و خۆی باوێتە بندەستی و ئەوکات حەلەب دەبێتە بەشێک لەدەوڵەتەکەی، بەڵکو خێرا رێککەوتنێکی لەگەڵ عیمادەددینی برای کردو دەستی بۆ لەشارەکە بەردا. عمادەددین بۆ شارەکە رۆیی. کە موزەفەرەددین بەهاتنی زانی، لەشارەکە چووە دەرێ و گەڕایەوە بۆ شارەکەی خۆی، حەڕڕان، پاش ئەوەی بەرچیغێکی لەنێوان خۆی و عزەددین و موجاهیدەددین لەپەیوەندی داکوتا. پاش ئەوەی تۆوی دوژمنکاریی لەنێوان خۆی و ئەودووانە چاند، هەستی بەلەقبوونی پێگەکەی کرد

١- زبدة الحلب، ج٢ / لوحة ٢٠٠ (مخطوط).

و وای دانا -لەخەملاندنەکەشی راستیکرد- عیزەددین و موجاهیدەددین لەو کردەوەیەی خۆش نابن و بەدوای هەلێکدا دەگەڕێن بۆ تۆڵەسەندنەوە. بۆیە خێرا کەوتە کارکردن بۆ رزگارکردنی خۆی. چارەی نەما دەبێ لەموسڵ جودابێتەوەو خۆی لەپەنا سەلاحەددین بپارێزێ - دوژمنە توندەکەی موسڵ- و بچێتە ژێر رکێفی.

ئەگەرچی موزەفەرەددین لەترسی عزەددین و موجاهیدەددین پەنای بردە لای سەلاحەددین و چووە ژێر رکێفی، ئەوا هۆیەکی دیکەی دیاریش هەیە کە بەرەو ئەوەی پاڵنا، ئەویش تۆڵەسەندنەوە بوو لەموجاهیدەددین بەو پێیەی فەرمانڕەوای راستیی موسڵە، چونکە لەئیمارەتی ئەربلی لاداوە. بڕیاریدا بەپەیوەندیکردنی بەسەلاحەددینی دوژمنی موسڵ تۆڵەی لێبکاتەوە، ئەو سەلاحەددینەی کە لەهەمان کاتدا دوژمنێکی کەسیی موجاهیدەددین بوو.

موزەفەرەددین هەر بەتێکەڵبوونی لەگەڵ سەلاحەددین نەوەستا، بەڵکو دەستیکردە هاندان و پاڵنانی بۆ ئەوەی هێرش بکاتە سەر موسڵ و دەوروپشتی و دەستی بەسەردا بگرێ، بەخۆشی پەیمانی دەداتێ کە سەری دەخاو بەشداری لەو شەڕانەی دەکا کە لەدژی موسڵ هەڵیاندەگیرسێنێ. سەلاحەددینیش بەقسەی دەکا. لەساڵی ٥٧٨دا کە سەلاحەددین گەمارۆی شاری بەیرووتی دابوو بۆ ئەوەی لەدەست خاچپەرستەکانی دەربێنێ،

موزەفەرەددیـن نامـەی بـۆ دەنێـرێ کـە « لەگەڵـی دەبـێ و دەوڵەتەکـەی خۆشـدەوێ و گفتـی سەرخسـتنی دەداتـێ ئەگـەر لەفـورات پەڕیـەوەو وڵاتەکـەی (وڵاتـی بنەماڵـەی زەنگـی لەجەزیـرەو موسـڵ) لەبەرچـاو خۆشـدەکاو هانـی دەدا بیگاتـێ. سـەلاحەددین بەیـرووت بەجـێ دێڵـێ و نامەبەرانـی موزەفەرەددینـی بـۆ دەچـن کـە هانـی دەدەن بـێ. ئەوجـا سـەلاحەددین بـۆی دەچـێ»[1].

عیمادەددینـی ئەسـفەهانی بەشـێوازە نووسـینەکەی (سـەجەع) دەقـی هاندانەکـەی موزەفەرەددیـن بـۆ سـەلاحەددین دێنێتـەوە بـۆ ئـەوەی دەسـت بەسـەر وڵاتـی عیزەددینـدا بگـرێ، لەوانـەش موسـڵ و دەڵـێ: موزەفەرەدیـن بەسـوڵتانی گـوت، واتـە بەسـەلاحەددین: زۆر ئەڤینـی دیـداری گەرمـی تـۆم لـە (حـەڕڕان) و بـۆ گەیشـتن بەخزمەتـت لـە(رەی) زۆر تێنـووم. بـۆ تـۆ هـەوڵ دەدەیـن چونکـە بەکەسـانی ئایینـی و دنیایـی سـەربەئێوە ئاوەدانـەو (رەهـا)ش ئەوەنـدە زەحمـەت نیـەو (رەققـە)ش بـەو ناسکیەی مافـی تـۆی تێدایـەو (خابوور)یـش چاوەڕێـی تۆیـەو (دارا)ش ماڵـی خۆتـەو (نوسـێبین) هـەر چارەنووسـی تۆیـە و موڵکـی (موسـڵ) دەتگەیەنێتـە پاشـایەتی، ئـەوە کاتـی خۆگنخانـدن نیـە»[2]. عیمادەددیـن لـەو دەقەیـدا

١- الكامل، ب٩ / ل١٥٦.
٢- الروضتين، ب٢ / ل٣٠.

نـــاوی وڵاتـــی زەنگـــی لـەجـەزيـــرە دێنـــێ کـــە موزەفەرەددیـــن هانـــی ســـەلاحەددین دەدا بیگـــرێ، ئەوانیـــش: حـــەڕڕان، رەهـــا، رەققـــە، خابـــوور، دارا و نوســـێبینە، ســـەرباری موسـڵ. کـــە زۆرلێکردنـــی موزەفەرەددیـــن لەســـەلاحەددین دووبـارە دەبێتـەوەو سـەلاحەددین دڵنیـا دەبێ لەپشـتیوانیی موەفەرەددیـــن بـــۆی، بەیـــرووت بەجێدێڵـــێ و بـــۆ جەزیـــرە دەچـێ. کـە لەڕووبـاری فـورات دەپەڕێتـەوە موزەفەرەددیـن لەگەڵـی کۆدەبێتـەوەو تێکەڵـی دەبێ و دەچێتـە ژێـر رکیفی. بەمـە موزەفەرەددیـن دەگـۆڕێ بـۆ دوژمنێکـی موسـڵ. پاشـان سـەلاحەددین دەسـتدەکا بەگرتنـی شـارەکانی جەزیـرە کـە موڵکی بنەماڵـەی زەنگـی و هیدیکـەن لەمیرەکانـی جەزیـرە. موزەفەرەددینیـش لەگەڵـی و لەنـاو رێزەکانـی سـوپاکەی دەجەنگـێ. کـە سـەلاحەددین شـاری رەهـا دەگـرێ، لەگـەڵ ئـــەوەی لەبندەســـتیەتی لەشـــاری حـــەڕڕان، دەیانداتـــە موزەفەرەددیـن، بـەوەش دابڕێنراوەکانـی زۆر دەبـن و لەگـەڵ ئـەوەدا پێگەکـەی بەرزتـر دەبێ. دوای ئـەوەی سـەلاحەددین دەسـت بەسـەر هەریەکـە لـە: رەققـە، خابـوور، نوسـێبین دا دەگـرێ، راوێـژ بەهاوڕێیەکانـی دەکا کـە لـەکام وڵات لەوڵاتەکانـــی بنەماڵـــەی زەنگیـــەوە دەســـت پێبـــکا بـــۆ گرتنیـان. ئایـا لەموسـڵەوە یـان شـەنگال یـان جەزیـرەی ئیبـن عومـەر.؟ بیـروڕاکان لـەوەدا جیـاواز دەبـن: بـەڵام موزەفەرەددیـــن، ســـەلاحەددین قایـــل دەکا کـــە پێویســـتە لەموسـڵەوە دەسـت پێبـکاو گرتنەکـەی لـەلا ئاسـان دەکا،

چونکە بەخەملاندنی خۆی هەردوو خاوەنەکەی عیزەددین و موجاهیدەددین قایماز لەبارێکی ئەوەندە لاوازدان کە بەرگەی کوشتارەکەی ناگرن و هەردووکیان هەر دوای گەمارۆدانی موسڵ، هەڵدێن یان خۆیان بەدەستەوە دەدەن یان تەنانەت هەرکە دەبیستن سوپا بۆیان دەچێ.

ناسرەددین مەحموودی کوڕی شێرکۆ -ئامۆزای سەلاحەددین- پشتی رایەکەی موزەفەرەددین دەگرێ چونکە رێککەوتنێکی پێشتر لەنێوان سەلاحەددین و ناسرەددین هەبووە کە ئەگەر سەلاحەددین موسڵی گرت بۆ ناسرەددینی دابڕێ، لەبەرامبەر بڕە پارەیەک کە ساڵانە بیداتێ. کە سەلاحەددین بینی موزەفەرەددین و ناسرەددین زۆر حەز لەگرتنی موسڵ دەکەن. بەهاوڕێیەتیی موزەفەرەددین بۆی چوو و گەمارۆی دا بەڵام لەبەر تۆکمەیی و خۆڕاگریی نەیتوانی و گەڕایەوە[1].

لەساڵی ٥٨١دا پەیوەندیی نێوان سەلاحەددین و موزەفەرەددین تێکدەچێ، بەجۆرێک سەلاحەددین دەیگرێ و دەیخاتە بەندیخانەوە، هەرچەندە موزەفەرەددین زۆر بەشەوق بوو بۆ سەرخستنی لەدژی بنەماڵەی جەنگی. لەگەڵ ئەوەشدا سەلاحەددین بۆ چەند مانگێک بەندی کرد چونکە گومانێکی لێ کردبوو، بەڵام موزەفەرەددین

١- الروضتين، ب٢ / ل٣٠.

هـەر رقـی لەخاوەنـی موسـڵ و موجاهیدەددیـن هەڵگرتبـوو و دیویسـت بەکەپوو(لووت)بڕیـن دەوڵەتـی موسـڵ نەیەڵـێ. لەوکاتـەوەی کـە سـەلاحەددین لەهێرشـەکەی بـۆ سـەر موسـڵ لەسـاڵی ٥٧٨ شکسـتی هێنـا، موزەفەرەددیـن بـەردەوام هانـی دەدا بـۆ ئـەوەی چەندجارێکـی دیکـەش دەست پێبکاتـەوە بۆ گرتنـی. لەسـاڵی ٥٨١دا موزەفەرەددیـن نامەیەکـی بەدەسـتی نێردراوێـک بـۆ سـەلاحەددین نـارد تێیـدا هانـی دەدا جارێکـی دیکـە هـەوڵ بداتـەوە بۆ دەست بەسـەراگرتنی موسـڵ. نێردراوەکـە نامـەی موزەفەرەددیـن دەگەیەنێتـە سـەلاحەددین و ئەوەشـی داوێتـە سـەر کـە موزەفەرەددیـن گفـت دەداتـە سـەلاحەددین هەرچیەکـی پێویسـت بـێ لەخەرجـی و خـۆراک بـۆ خـۆی و سـوپاکەی دابینـی دەکا هەرکـە لەفـورات دەپەڕێتـەوە، ئامادەشـە پەنجـا هـەزار دینـاری بداتـێ کـە گەیشـتە حـەڕان. ئەوجـا سـەلاحەددین بـۆ گرتنـی موسـڵ گـڕ دەگـرێ، بەتایبەتیـش گلەییـی زەینەددیـن یوسـفی پێگەیشـتبۆوە کـە موجاهیدەددیـن دەسـتدرێژیی کردۆتـە سـەر وڵاتەکـەی. سـوپایەکی ئامادەکـردو بـەرەو دیمەشـق چـوون بـۆ گرتنـی موسـڵ و لەگفتەکـەی موزەفەرەددینیـش دڵنیـا بـوو. بـەڵام کـە گەیشـتە حـەڕان، هیچـی لەوانـەی موزەفەرەددیـن لەسـەر زاری نێردراوەکـەی گفتـی پێدابـوو نەبینـی، بۆیـە تووشـی گومـان بـوو لەمەبەسـتەکەی و وای باوەڕکـرد کـە بـەرەو خاوەنـی موسـڵ شـکاندوویەتیەوەو دەیـەوێ

تووشی بکا. دوژمنانی موزەفەرەددین هەلی گومانکردنی سەلاحەددینیان قۆزتەوەو دەستیانکردە تووشکردنی لەلای، هەتا دڵیان لێی پڕکرد. هەموو ئەوانە و موزەفەرەددین هێشتا هەر سوێند دەخوا کە لەسەر گفتەکەی خۆی ماوەتەوەو لەگەڵ ئەوەو دژی موسڵ و خاوەنەکەیەتی. ئەوەشی کە نێردراوەکەی خستبوویە ملی، ئەوا بەفەرمانی ئەو نەبووەو هیچی لەبارەوە نازانێ، بەڵام سەلاحەددین بەوە باوەڕی نەکرد و گرتی و خستیە بەندیەوە هەتا راستیی کارەکەی بۆ دەردەکەوێ.

هەندێک لەنزیکەکانی سەلاحەددین گوتیان بیکوژە، بەڵام ئەو نەیکوشت لەترسی ئەوەی ئەو میرانەی جەزیرەی کە سەربەون لێی هەڵگەڕێنەوە، چونکە بەو خزمەتانە دەزانن کە موزەفەرەددین پێشکەشی سەلاحەددینی کردبوو لەکاتی گرتنی ئەو وڵاتانەی جەزیرەی کە دەستی بەسەردا گرتبوون. سەلاحەددین لەگرتنی موزەفەرەددین درێژەی نەدا، چونکە هەرکە رۆژگار ئاشکرای کرد کە موزەفەرەددین لەلایەنگیریی بۆی راستگۆیە، بەرەڵای کردو پاداشیشی دایێ و دڵی چاکردەوەو «گەڕاندیەوە بۆ سەر یاساکەی لەرێز و بەخشین»[1].

١- الکامل، ب٩ / ل ١٦٧.

سەلاحەددین بەسوپاکەیەوە لەحەڕڕانەوە بەرەو موسڵ ڕۆیی بۆ گەمارۆدانی کە موزەفەرەددین و زەینەددین یوسفی برای لەگەڵ بوو. سەلاحەددین گەمارۆی خستە سەر شارەکەو موزەفەرەددین و براکەی لەسەربازگەکەی لەلای ڕۆژهەڵات لەگەڵ هەندێک لەفەرماندەکانی دیکەی دابەزین، بەڵام سەلاحەددین نەیتوانی شارەکە بگرێ، هەرچەندە کوشتاریکی توند ڕوویدا، بۆیە بڕیاری دا بەجێی بێلێ، چونکە شتێکی تازە پەیدا بوو کە وایکرد بۆ ماوەیەکی کاتی لێی لادا[1]. ئەویش مردنی شا ئەرمەنی کوڕی سەگمان خاوەنی ویلایەتی (خەڵات) و گەمارۆی سەلاحەددین بوو بۆ سەر موسڵ. خاوەنی خەڵات کەسی لەپاش بەجێ نەما فەرمانڕەواییی ویلایەتەکەی وەربگرێ، بۆیە شەمسەددین موحەمەدی کوڕی یەڵدز خاوەنی وڵاتی هەمەدان چاوی تێبڕی و بڕیاری دا دەستی بەسەردا بگرێ. کە ئەو بڕیارەی شەمسەددین گەیشتە بەرپرسانی خەڵات، ناردیانە لای سەلاحەددین و هاواریان بۆ بردو رادەستکردنی وڵاتەکەیان نیشاندا. پێیان داگرت کە بەخێرایی و پێش هاتنی شەمسەددین بیانگاتێ. ئەوکاتە سەلاحەددین بڕیاری دا موسڵ بەجێ بێلێ و بەسوپاکەیەوە بەرەو خەڵات ڕۆیی و موزەفەرەددین و ناسرەددین محەمەدی

١- سيرة صلاح الدين الايوبي، ل ٥٤.

کوڕی شێرکۆی بەسەرکردایەتیکردنی کۆمەڵێک سوپا نارد و فەرمانی پێکردن لەنزیکترین ڕێگاوە بۆی بڕۆن بۆ ئەوەی پێش شەمسەددین بیگەنێ، بەڵام کە لەخەڵات نزیک بوونەوە، بەرپرسەکانی ئەوێ نەیانهێشت سنوورەکەی ببەزێنن و داوایان لێیان کرد لەشوێنێک دابەزن کە پێی دەگوترا (قەڕن). لەوکاتەدا شەمسەددینیش لەشارەکە نزیک بۆوە. کە بینی سوپای سەلاحەددین پێشی کەوتووە، سەربازگەی لەدوور دانا و نزیکی نەبۆوە.

لەڕاستیدا بەرپرسانی خەڵات نامەی بەفرتوفێڵیان بۆ سەلاحەددین نارد بۆ ئەوەی شەمسەددینی کوڕی یەڵدزی پێ بترسێنن و رکابەرێکی بەهێزی بۆ دانێن کە ئەویش سەلاحەددینە، چونکە ئەوان پێشتر دەیانزانی کە ناتوانن لەکوشتار بەرامبەری بوەستن و وڵاتەکەیان بەدڵنیاییەوە دەکەوێتە دەستی، هەرچەندە شەڕیشی لەگەڵ بکەن و بەرگریی لێبکەن. لەبەر ئەوە وایان بینی کە باشترین شتێک لەوبارەدا بیکەن، ئەوەیە کە بەچەند مەرجێک کە مافیان زۆر پێشێل نەکا، لەگەڵی ڕێککەون. ئەوەشیان بۆ ناچێتە سەر تەنیا مەگەر سەلاحەددینی لەپێش دانێن کە رکابەرێکی بەترسە بۆی. پلانەکەیان سەری گرت و شەمسەددین خێرا بەو مەرجانە لەگەڵیان ڕێککەوت کە خۆیان پێی قایل دەبن. ئەوجا ملکەچیی خۆیان دوور لەسەلاحەددین

بــۆی راگەیانــد. ســەلاحەددین ناچــار بــوو لەخــەڵات بگەڕێتــەوە دوای دانووســان لەنێــوان ئــەو و شەمســەددین کــە مێژوونووســان ناوەڕۆکەکەیــان بــاس نەکــردووە[1].

وادەردەکــەوێ شکســتی ســەلاحەددین لەخــەڵات بڕیــاری گرتنــی موســڵی لــەلا بەهێزتــر کردبــێ کــە دەبــێ بەهــەر نرخێــک بــێ هــەر بیگــرێ. ئــەوەش -لەخــۆش بەختیــی- دەردەکــەوێ کــە عزەددیــن مەســعوود بێئومێــد دەبــێ لەپاراســتنی شــارەکە کــە دەبینــێ ســەلاحەددین مکــوڕە لەســەر گرتنــی. هەرکــە بینــی ســەلاحەددین بــۆی گەڕایــەوە گەمــارۆی بــدا، ڕێککەوتنێکــی ئاشــتیی لەگــەڵ بەســتا کــە بەپێــی مەرجەکانــی دەبێتــە یەکێــک لەملکەچەکانــی[2]. بەمــەش موســڵ وەکــو دەوڵەتێکــی ســەربەخۆ بوونــی خــۆی لەدەســتدا. ئــەوەی کــە موزەفەرەددیــن دەروونــی پــێ فــراوان بــوو و گرژیەکانــی هێوربــۆوە، توورەییەکانــی لەموجاهیدەددیــن قایمــازی دوژمنــی دامرکایــەوە کــە بەناحەقــی لەســەر ئیمارەتەکــەی لایدابــوو.

١- الكامل، ب٩ / ل ١٦٧.
٢- الكامل، ب٩ / ل ١٧٠.

بەشی پێنجەم

موزەفەرەددین لەئەربل

لەبەشی دووەمدا لەکاتی قسەکردن لەسەر زەینەددین یوسف گوتمان لەساڵی ٥٨٦ بەنەخۆشی، کە لەسەربازگەی سەلاحەددین لەعەککا بوو، مرد. مێژوونووسەکان دەڵێن موزەفەرەددینی برای لەکاتی نەخۆشیەکەی بەردەستیی دەکرد. کە زەینەددین دەمرێ، موزەفەرەددین داوا لەسەلاحەددین دەکا کە ئیمارەتی ئەربل و ئەو وڵاتانەی کە لەبندەستی برای بوو بیداتێ، ئەویش دەست لەوڵاتی جەزیرەی بندەستی هەڵدەگرێ بۆی کە لەهەریەکە لە: حەڕڕان، رەها، سمسیات بوو و پەنجا هەزار دیناریشی ساڵانە دەداتێ. سەلاحەددین وەڵامی داوایەکەی دەداتەوەو بڵاوکراوەیەک بەپێدانی ئەربل و ئەو وڵاتانەی پێیەوە لکاون بڵاودەکاتەوەو بەناو هەموو وڵاتانی ئیسلامیدا دەگێڕێ بۆ ئەوەی دراوسێیەکانی ئەربل بزانن کە موزەفەرەددین یەکێک لەمیرەکانی ئەوەو ئەربلیش هەر بەشێکە لەدەوڵەتەکەی. سەلاحەددین کۆپیەک لەبڵاوکراوەکەی دەنێرێ بۆ عزەددین مەسعوودی خاوەنی موسڵ بۆ ئەوەی هەواڵەکەی بگەیەنیتێ. بەدووریش نازانرێ کە عزەددین داوای ئەربلی لەسەلاحەددین کردبێ کاتێک کە بەمردنی زەینەددینی زانیوە، بەڵام سەلاحەددین ئەو داوایەی وەڵام نەداوەتەوە. ئەوە لەبڵاوکراوەکەدا هاتووە: «گومانی تێدا نیە کە بزانن زەینەددین چۆوە لای خوداو ژێر دلۆڤانیی ئەو کە لەڕێی تێکۆشان

بوو لەپێناوی و سوپاسگوزاریی بۆ نیعمەتەکانی، ئەو یەکێک بوو لەو خۆشبەختانەی کە خودا پێیدابوو، (ئەوەی بۆ خوداو پێغەمبەرەکەی لەماڵی کۆچ بکا و پاشان بمرێ ئەوا پاداشتەکەی لەسەر خوایە)[1]. چەندە دڵ بەو کارەساتە توندەو دەروون بەنەمانی ئەو گەنجە کزە. پەروەردە و پایەبەرزیی پێوە دیار بوو بەڵام خودای گەورە بۆخۆی بردەوە پێش ئەوەی کاریگەریەکانی دەرکەون و رۆشناییەکەی تاریکی دڕبدا و ئەو لەویژداندا نهێنیەکانی شاردراونەتەوە. ئەو ئەربلەی کە بەشێکە لەماڵی ئەتابەگی لەوەتی حەفتا ساڵە لەدەست بنەماڵەی زەینیە، کە رێکیان خستووەو فەرمانڕەواییەکی باشیان کردووە، بۆیە وامان بینی کە لەدەستی ئەوان دەرنەچێ و کەسی دیکە نەیکاتە هی خۆی. میری پایەبەرزیش موزەفەرەددین دەبێتە گەورەو پارێزەری ئەو ماڵە و بەپێی وەسیەتی باوکی ئەو لەپێشترە، بۆیە شوێنی براکەی دەگرێتەوە»[2]. کە بڵاوکراوەکە دەردەچێ موزەفەرەددین دەچێتە ئەربل و لەمانگی زیلحیججەی ساڵی ٥٨٦ دەگاتە ناوی[3].

دەنگۆی ئەوە بڵاوکرایەوە کە موزەفەرەددین بەژەهر براکەی لەکاتی نەخۆشیەکەیدا کوشتووەو بەمردنی

١- سورة النساء، آية ٩٩.

٢- الروضتين، ب٢ / ل١٦٤.

٣- مراة الزمان، ب٨ / ل ٤٠٦.

دڵخۆشـیی نیشـان داوە. تاکـە ئـەو کەسـەی کـە ئـەو قسـەیەی گێڕاوەتـەوە سـیبت ئیبـن جۆزیـە کـە لەسـەر مردنـی زەینەددیـن لەسـەربردەی ژیانـی دەڵـێ: «..لـەلای براکـەی بـوو نەخۆشـەوانیی بـۆ دەکـرد. دەگوتـرێ ژەهـری دەرخـوارد داوە بۆیـە مـردووە. ئـەو نیشـانانەش لەموزەفەرەددینـدا دەرکەوتـوون چونکـە گوێـی بەمردنەکـەی نـەداوەو خەمـی لـێ نەخـواردووە»[1]. مێژوونووسـی سـەردەم و ئەوکەسـەی کـە پەیوەندیەکـی تونـدی بەموزەفەرەددیـن و براکەیـەوە هەبـووە، عیمـادی ئەسـفەهانی بـووەو ئـەو بێخەمیـەی موزەفەرددینـی بـۆ مردنـی بـرای پشـت راسـت کردۆتـەوە، بـەڵام موزەفەرەددینـی تۆمەتبـار نەکـردووە بەکوشـتنی براکـەی بەژەهـر و وەکـو دەنگگـۆش نـاوی ناهێنـێ. ئەگـەر ئـەو رووداوە راست بوایـە ئـەوا پشـتگوێی نەدەخسـت. ئەلعیمـاد لەقسـەکردنی لەسـەر مردنـی زەینەددیـن دەڵـێ: «..زوو چووینـە لای موزەفەرەددیـن بـۆ سەرەخۆشـیی براکـەی و وامانزانـی خەمبـارە بۆیـە دڵمـان دەدایـەوە، بـەڵام ئـەو هیـچ ئـاگای لەپرسـە نەبـوو هـەر خەریکـی ئەوانـە بـوو کـە لەپـاش براکـەی بەجێمـا بـوون و لەچادرەکـەی برایـە مردووەکـەی دانیشـتبوو و سەرپەرشـتیی پاراسـتنیی زۆر بەباشـی دەکـرد و کۆمەڵێـک لەمیرەکانـی گـرت و خسـتنیە بەنـدەوەو پەلـەی لێکـردن و

١- الروضتين، ب٢ / ل ١٦٤.

پشتگوێی نەخستن، لەوانە سارمەددین کوڕی بەلداجیی میری (قەڵاتی) خەفتیز. هەروەها هی هەر شارێکی کە قەڵاتی هەبوو بۆ ئەوەی دڵنیابێ لەملکەچیی بۆی»[1]. هاوچەرخێکی دیکەی رووداوەکە کە ئیبن ئەسیری جەزریە ئەو تۆمەتەی ناو نەهێناوە. ئەگەر ئێمە بمانەوێ بێلایەن بوەستین لەتۆمەتبارکردنی موزەفەرەددین لەژەهرخواردکردنی براکەی، ئەوا نە رەتی دەکەینەوەو نە پشتگیریشی دەکەین، بەڵکو بەرامبەری بێدەنگ دەوەستین.

ئەگەر بشمانەوێ پشتڕاستی بکەینەوە دەتوانین، چونکە نموونەی ئەو تاوانانە لەناو خانەوادە فەرمانڕەواکاندا دووبارە دەبۆوە. زۆرجار بووە برا برای کوشتووەو باوک کوڕەکەی و کوڕ باوکی لەپێناو موڵک و دەسەڵات کوشتووە.

ئەگەر بمانەوێ ئەو تۆمەتەی رەتکەینەوە ئەوا ئەوەش دەتوانین، بەوەی بەڵگەی وا بێنینەوە کە جێی باوەڕ بێ. یەکەمیشیان: شێوازی ئەو گومانەی کە ئیبن جۆزی لەهەواڵەکەیدا دەستی پێکردووە، ئەویش وتەی (دەڵێن)ە. ئەوەی لەبارەی موزەفەرەددین زانرابوو ئەو ئاییندارییەی بوو کە دووری دەخستەوە لەئەنجامدانی ئەو جۆرە تاوانە ناشیرینانە. لەوەشەوە

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢٠.

کــە موزەفەرەددیــن ئەگــەر بیویســتبایە براکــەی خــۆی بکــوژێ، ئــەوا ئــەو کاتــەی کــە لەگــەڵ ســەلاحەددین بــوون لەشــەڕی موســڵ لەســاڵی ٥٨١دا، ئــەوکات موزەفەرەددیــن دەیتوانــی بەتیرێــک یــان نێزەیــەک لێیــداو بیکــوژێ و کەسیش لەنــاو جەنجاڵیــی شــەڕدا نەیدەدیــت و ئــەو پێنــج ســاڵەش چاوەڕێــی نەدەکــرد.

ئێمــە رووەو بەدرۆخســتنەوەی ئــەو دەنگۆیــە دەچیــن کــە موزەفەرەددیــن تۆمەتبــار دەکاو پشــت بــەوە دەبەســتێ کــە هــەر خــۆی خزمەتــی کــردووە لەکاتــی نەخۆشــکەوتنیدا. بــەڕای ئێمــە بوونــی موزەفەرەددیــن لەگــەڵ براکــەی مانــای ئەوەنیــە ئــەو کوشــتوویەتی، بەڵکــو وای دادەنێیــن مردنەکــەی لەئەنجامی نەخۆشیەکی تونــد بــووە لەشــوێنێک کــە چارەســەریی باشــی لێنەبــووە کــە گۆڕەپانــی شــەڕە. هەروەهــا بــۆ ئــەوە دەچیــن کــە دەنگۆیەکــە لەدەمــی هەندێــک کــەس بڵاوبۆتــەوە کــە ئێرەییــان بەموزەفەرددیــن بــردووەو دوژمنــی بــوون و ئەوەیــان بەهــەل زانیــووە کــە زانیبوویــان لابردنــی موزەفەرەددیــن لەئیمارەتــی ئەربــل و دانانــی براکــەی، کاریگەریــی هەبــووە لەســەر موزەفەرەددیــن و بــووە هــۆی لێکدابڕانــی لەبراکــەی.

بــۆ ئــەوەی بەشــێوەیەکی دروســت لەهەڵوێســتی موزەفەرددیــن و رەفتارەکانــی بگەیــن، ئــەو رەفتارانــە رەتدەکەینــەوە بــۆ ئــەوەی بتوانیــن بڕیارێکــی راســت لەبەرژەوەنــدی یــان لــەدژی بدەیــن. رەفتارەکانــی

موزەفەرەددیـن وەکـو لەهەواڵەکـەی سـیبت ئیبـن جـۆزی و مێژوونووسـانی دیکـەوە هاتـووە: گوێنەدانـی بـووە بەمردنـی برایەکـەی و خەریکـی کۆکردنـەوەی ئـەوەی لەسـەربازگەکەی بـرای هەبـووە لەشـتەکان و گرتنـی کۆمەڵێـک لەمیرەکانـی براکـەی، لەوانـەش سـاریمەددین کـوڕی بەڵداجیـی میـری قەڵاتـی خەفتیـز.

ئەگـەر بـەدوای حەقـدا بگەڕێیـن، ئـەوا دەبـێ مافـی ئـەو پیـاوە بدەیـن کـە نـاوی چـووە نـاو مێـژووەوە، ئەویـش بـەوەی کـە هـۆکاری ئـەو رەفتارانـە روون بکەینـەوە کـە جێـی سەرسـوڕمانن چونکـە مێژوونووسـە هاوچەرخـەکان لەتێگەیشـتنی شـێوازە ئاشـکراکەی سـەردەمەکە کورتیـان هێنـاوە. سـەبارەت بەگوێنەدانـی موزەفەرەددیـن بەمردنـی براکـەی، ئێمـە قسـەکردن لەسـەری بـۆ ئەوکاتـە دوا دەخەیـن تـا دوو رەفتارەکـەی دیکـەی دووەم و سـێیەم روون دەکەینـەوە.

هەرچـی ئـەوەی تایبەتیشـە بەخەریکبوونـی بەکۆکردنەوەی شتەکانی نـاو سـەربازگەکەی براکـەی، ئـەوە دەگەڕێتـەوە بۆ ئـەوەی کـە لـەو جـۆرە بۆنانـەدا روودەدەن -هاوچەرخـەکان ئـەوە دەزانـن- کـە پیاوانـی سـوپا و مێرمنـداڵان هەلـی مردنـی پاشـاکەیان یـان میرەکەیـان یـان فەرماندەکەیـان لەگۆڕەپانـی شـەڕ دەقۆزنـەوەو هەرچیـی گەورەکەیـان هەیبـووە بـە بـەرەڵای دەزانـن بـۆ خۆیـان ببیـەن و بیدزن هەتـا هیچـی لـێ ناهێڵنـەوە. موزەفەرەددیـن ویسـتوویەتی

ماڵ و ئازووقەی براکەی رزگار بکا بۆ ئەوەی سوودیان لێ ببینێ لەجیاتی ئەوەی راووڕووتکەران لەسەربازو مێرمندالاَن بیخۆن. گومانی تێدا نیە کە لەو رەفتارەیدا هیچ شتێک نیە شەرمەزاری یان نەنگی بێ بۆی.

هەرچی گرتنی گەورە پیاوانی دەوڵەتەکەی برای و جێگرەکانیەتی لەسەر قەلاَتەکان، لەوانەی کە لەگەڵی بوون، ئەوا خۆپارێزیە کە دەبوو موزەفەرەددین هەر بیکا لەترسی ئەوەی یەکێک لەوانە بیەوێ سەربەخۆیی قەلاَت و پەناگەکەی رابگەیەنێ. یان لەترسی ئەوەی یەکێک خۆی بداتە پاڵ خاوەنی موسڵ -دوژمنە سەرسەختەکەی-. لەمەو ئەویدیکەشدا لاوازیی بۆ دەمایەوە. دەستبەسەری کردوون بۆ ئەوەی لایەنگیریان مسۆگەر بکا بەسوێندانیان لەسەر ملکەچبوون، بەپێی ئەو نەریتەی لەوکاتدا باوبووە. پاشان، دوای دڵنیابوون لێیان، بەریان دەدا. عیمادی ئەسفەهانیش بەخۆی دەڵێ ئەوەی موزەفەرەددین کردی بەگرتنی ساریمەددین -کە لەوانەیە بەهێزترین پاشکۆکانی یوسفی برای بووبن- و هەریەکەی کە قەلاَتێکی لەدەست بووە «بۆ ئەوەی لەملکەچکردنی دڵنیابێ»، واتە ملکەچیەکەی مسۆگەر بکا.

ئەگەر زانیمان هۆکاری گرنگیدانی موزەفەرەددین بەپاراستنی ئەوەی لەناو سەربازگەکەی برای دا هەبووە لەماڵ و کەرەستەو گرتنی هەندێک لەمیرکانی برای

چــی بــووە، ئــەوا دەزانیــن بۆچــی بایەخــی بەمردنــی براکــەی نــەداوە. لەگــەڵ ئەوەشــدا ئــەو ڕەفتــارەی بەگوێنــەدان دانانــرێ، بەڵکــو ســەرقاڵبوونە بەبایەخدانــی بەپاراســتنی مافەکانــی، پێــش ئــەوەی لەدەســتی بچــن. ئــەوە لەکاتێکــدا ڕەتــی ناکەینــەوە کــە موزەفەرەددیــن هەمیشــە چــاوی لەئیمارەتەکــەی بــووە کــە بەســتەم و دوژمنکاریــی موجاهیدەددیــن لەســەری لادرا. هەمیشــەش لەمێشــکی دەرنەچــووە چونکــە بەدڵســۆزەکانی دەگــوت ئەگــەر بگەڕێتــەوە ئیمارەتەکــەی، ئــەوا داهاتەکــەی دەکاتــە ســێ بــەش. بەشــێکی لەڕێــی چاکــەدا دەبەخشــێ. بەشــێکی بــۆ خەرجیــی تایبــەت و بەشێکیشــی بــۆ پڕچەککــردن بــۆ بەرگریکــردن لەشــارەکە، ئەگــەر یەکێــک هێرشــی کــردە ســەری.

ترســەکانی موزەفەرەددیــن لەپیلانگێــڕان لەدژیــدا هاتنەجــێ. ئەوەنــدەی نەبــرد کــە هەواڵــی مردنــی براکــەی گەیشــتە ئەربــل، هەندێــک لەدانیشــتووانی ناردیانــە لای موجاهیدەددیــن -کــە لەموســڵ بــوو- داوایــان لێکــرد شــارەکەی رادەســت بکــەن، چونکــە خۆشــیان دەویســت و رابــردووی لەگەڵیــان پــاک بــوو. موجاهیدەددیــن ڕەتیکــردەوە بــەدوای داواکەیانــدا بچــێ. هەروەهــا عزەددیــن مەســعوودیش لەســەر ئــەوە هانــی نــەدا بەهــۆی ئــەو بارودۆخــەی دەورەیانــی دابــوو. هەرچــی مەســعوودە ئــەوا لەترســی ســەلاحەددین لەکاروبــاری ئەربــل دوورکەوتبــۆوە،

نەوەکو بەدەستدرێژیکەری سەر ویلایەتێکی ژێردەستی و دەسەڵاتی دابنێ. هەرچی موجاهیدەددینیشە ئەوا پێشتر باسمانکرد کە عزەددین مەسعوود موجاهیدەددینی گرت و خستیە بەندیەوەو پاشان لەو بەندیەی بەریداو گەڕاندیەوە سەر پۆستەکەی، بەڵام هەر بەتەنیا ئەو پۆستەی نەدا ئەو و دەستی کراوە نەکرد لەکارکردنی وەکو پێشتر دەیکرد، بەڵکو یەکێکی لەگەڵ دانا کە چاودێریی کار و ڕەفتارەکانی بکا، بەڵام چاودێرەکە ئەوەندە چاودێریکردنەکەی لەسەر توندکردبوو کە بەشداریی دەکرد لەحوکمڕانیەکەشی و کارە ئاڵۆزەکانی بۆ دەکردەوە. موجاهیدەددین زۆر لەوە تووڕە دەبوو، بەڵام نەشیدەتوانی سنوورێک بۆ چاودێرەکە دانێ لەبەر پێگەکەی لەلای خاوەنی موسڵ، بۆیە کە بۆ ئەربل داوایان لێکرد، ڕەتیکردەوە. کە هەندێک لەنزیکەکانی هۆکاری ئەوەیان لێدەپرسی، بەگەرووێکی تاڵەوە وەڵامی دەدانەوە: ئەوە ناکەم نەوەکو فلانەکەس (واتە چاودێرەکە) فەرمانڕەوایی تێدا بکاو دەستی منی بەسەرەوە نەهێڵێ[1].

ڕەتکردنەوەی عزەددین مەسعوود و موجاهیدەددین بۆ داواکەی ئەربل هەڵەیەکی گەورە بوو، چونکە پاشاکانی موسڵ تاڵیی ئەنجامەکەیان چێشت پاش

١- الكامل، ب٩ / ل ٢١٠.

ئـەوەی موزەفەرەددیـن تێیـدا جێگیـر بـوو. موزەفەرەددیـن دوژمنێکـی سەرسـەختی موسـڵ بـوو. مێژوونووسـی سـەردەمی رووداوەکان ئیبـن ئەسـیر دەڵـێ موزەفەرەددیـن «بـووە پارووێکـی خنکێنـەری گـەرووی بنەماڵـەی ئەتابەکیـان (زەنگیـەکان) کـە نەیاندەتوانـی قووتـی بـدەن»[1]. کێشـەکەش وابـوو وەکـو لەدواییـدا روونـی دەکەینـەوە.

موزەفەرەددیـن عـەککای بەجێهێشـت و بـەرەو ئەربـل رۆیـی بـۆ وەرگرتنـەوەی و جێـی پێـی خـۆی تێدا توندکرد و تێیـدا مایـەوە تـا سـەلاحەددین بەدوایـدا نـارد بـۆ ئـەوەی لەشـەڕی خاچپەرسـتەکان لەگەڵـی بـێ. موزەفەرەددیـن لەگەڵـی مایـەوە تـا مردنـی (مردنـی سـەلاحەددین لەسـاڵی ٥٨٩) پاشـان گەڕایـەوە ئەربـل و تووشـی زۆر ئاریشـان هـات لەگـەڵ پاشـاکانی موسـڵ و هاوپەیمانەکانـی لەئەیووبیەکانـی جێگـرەوەی سـەلاحەددین، چونکـە شـاری ئەربـل لەبنەڕەتـدا سـەر بەموسـڵ بـوو -وەکـو پێشـتر باسـمان کـرد- لەوکاتـەوەی عیمادەددیـن زەنگـی لەپاشـا مەسـعوود کـوڕی محەمـەدی سـەلجووقیی سـاندبوو. هەرچەنـدە عیمادەددیـن بـۆ زەینەددیـن عەلیـی دابڕیبـوو، بـەڵام ئـەو دابڕینـە مانـای ئـەوە نەبـوو کـە شـارەکە لەموڵکـی ئـەو بچێتـە دەرێ و ئـەوەی بەسـەریدا دابـڕاوە

١- الكامل، ب٩ / ل٢٢٨.

ئــازاده لەڕەفتارکــردن و ملکەچیــی بــۆ کێــی بیــەوێ بیــکا یــان بەتــەواوی ســەربەخۆی بــکا، بەڵکــو مانــای ئەوەبــوو کــە شــارەکە هێشــتا لەوڵاتانــی دەوڵەتەکــەی موسـڵە و ئـەوەی بـۆی دابـڕاوە لەسـەریەتی ببێتـە هـی پاشـایە یـەک لـەدوای یەکەکانـی. ئەگـەر سەربەخۆییشـی ڕاگەیانـد یـان پابەندبوونـی بـۆ یەکێکـی دیکـەی بێجگـە لەپاشـای موسـڵ گـۆڕی، ئـەوا بەدەرچـوو لەدەوڵـەت دادەنـرێ و مافـی خـاوەن دەوڵەتیشـە ئەوکاتـە شـەڕی لەگـەڵ بـکا و وڵاتەکـەی لـێ وەرگرێتـەوەو بیداتـە هیدیکـە. موزەفەرددیـن و پێـش ئەویـش زەینەددیـن یوسـفی بـرای پابەندبوونـی خۆیـان گۆڕیبـوو بـۆ سـەلاحەددین، بەمـەش بوونـە دەرچـوو لەژێـر سـایەی خاوەنـی موسـڵ و کەوابـێ مافـی خـۆی بـوو بیانخاتـەوە ژێـر دەسـتی، بـەڵام پاشـاکانی موسـڵ نەیانتوانـی نزیکیـان ببنـەوە لەبـەر سـەلاحەددین و لەبـەر ئـەوەش کـە ئـەوان خۆیـان ژێردەسـتی سـەلاحەددین بـوون. کـە سـەلاحەددین لەسـاڵی ٥٨٩ک (١١٩٣ز) مـرد، هەریەکـە لەخاوەنـی موسـڵ و موزەفەرەددیـن سـەربەخۆیی خۆیـان ڕاگەیانـدو هەریەکەیـان ئـازاد بـوو لەدەسـتکاریکردنی دەوڵەتەکەیـان، بۆیـە موزەفەرەددیـن لەزۆربوونـی هێـزی خاوەنـی موسـڵ ترسـا نەوەکـو لەسـەر وەرگرتنـەوەی ئەربـل و شـارەزوور کار بـکا کـە ئەوانیـش لەسـەر موڵکایەتـی موسـڵ بـوون و مەسـعوود بـۆ سـەلاحەددین

لەساڵی ٥٨١ بەپێی مەرجەکانی ئەو ڕێکەوتنە ئاشتیەی لەنێوانیاندا گرێدرابوو، دەستی لێ هەڵگرت، پاشان سەلاحەددین بەسەر زەینەددین یوسفیدا دابڕی، بۆیە موزەفەرەددین لەدژی خاوەنەکانی موسڵ راوەستا و بۆ سنووردارکردنی دەسەڵاتیان کاری دەکرد نەوەکو هێزیان زۆربێ و ببنە مەترسی بۆ سەری. یەکەم هەڵوێستی دوژمنکارانەی موزەفەرەددین بەرامبەر پاشاکانی موسڵ لەگەڵ عزەددین مەسعوود بوو، یەکسەر پاش مردنی سەلاحەدین. عزەددین مەسعوود ویستی هەلی مردنی سەلاحەددین بقۆزێتەوەو کار لەسەر وەرگرتنەوەی ئەوانە بکا کە سەلاحەددین لەوڵاتانی جەزیرەی بردبوون. موجاهیدەددین پێی گوت کە بۆ پاشاکانی دەوروپشت بنووسێ -لەوانەش موزەفەرەددین- و بۆ لای خۆیانی رابکێشێ بۆ ئەوەی هێزی پێویستی بۆ بنێرن لەشەڕکردنی لەگەڵ جێگرەوەکانی سەلاحەددین یان بۆ ئەوەی هەر نەبێ بێلایەن راوەستن لەکاتی تێکبەربوونی لەگەڵ ئەیووبیەکان لەکوشتار، پێش دەستپێکردنی کارێکی بەترسی لەوجۆرە. چونکە هەرچەندە سەلاحەددین مرد، بەڵام جێگرەوەکانی هەریەکەیان بەرگری لەوە دەکا کە لەبندەستێتی. دووریش نیە لەدژی پەیمان ببەستن و بەمەش هێزێک گەڵاڵە بێ کە نەتوانێ شەڕی لەگەڵ بکا. کاتێک کە عزەددین مەسعوود بۆ پاشاکانی دەوروپشتی نووسی،

وەڵامەکانیان رەتکردنەوەی داواکەی بوو، چونکە خۆیان لێی ترسان ئەگەر بگەڕێتەوە سەر هێزی جارانی. لەپێشەوەی رەتکەرەوەکان موزەفەرەددین بوو چونکە ترسا کە بەهێز بۆوە ئەربل و شارەزوور و قەڵاتەکانیانی لێ بسەنێتەوە. بەمە پرۆژەکەی عزەددین مەسعوود شکستی هێنا[1]. پاشان هەڵوێستە دوژمنکاریەکانی نێوان موزەفەرەددین و موسڵ زۆرتر بوو. وامان بۆ دەردەکەوێ کە ململانێیەک لەنێوان موزەفەرەددین و پاشاکانی موسڵ هەبووە کە رووداوەکانی پتر توندبوون لەوەی مێژوونووسی موسڵ و بنەماڵەی زەنگی ناوی هێناوە، چونکە واهەست دەکەین کە هەواڵەکانی لەسەر ئەربل و موسڵ لەرزۆکن و زۆر لەپەستنەپاڵیەک و کورتکردنەوەیان تێدایە، بەجۆرێک دەبینین لەماوەیەکی درێژی نێوان ساڵی ٥٨٩ (١١٩٣ز) و ساڵی ٦٠٠ (١٢٠٣ز)، لەو ماوەیەدا هیچ هەواڵێکی لەسەر موزەفەرەددین و پاشاکانی موسڵ ناو نەبردووە. کە ساڵی ٦٠٠ دێ موزەفەرەددین جارێکی دیکەش وەکو دوژمنی موسڵ دەردەکەوێتەوە.

ئاشکراکردنی ئەوەش ئەوەیە کە ئاریشە لەنێوان کوڕانی بنەماڵەی زەنگی هەر بەردەوام بووە، بەتایبەتی لەنێوان نورەددین ئەرسەلانشای خاوەنی موسڵ و

١- الكامل، ب٩ / ل ٢٦٤.

قوتبەددیـن محەمـەدی مامـی خاوەنـی شـاری شـەنگال، بـەڵام ئەوانــە لەهەمـان سـاڵ پێکهاتنــەوە. ئـەو پێکهاتنەوەیــەش پاشــای ئەلعادلــی ئەیووبیــی بێــزار کــرد کــە لــەو کات فەرمانڕەواییــی میســر و دیمەشــق و وڵاتانــی جەزیــرەی دەکـرد، چونکـە ڕێککەوتنەکـە مانـای ئەوەبـوو کـە هێزێکـی گـەورەی یەکگرتـوو دروسـت بـکا کـە بتوانـێ هەڕەشـە لـەو وڵاتانــەی بـکا کـە لەجەزیـرەدا هەیەتـی. بڕیـاری دا ئــەو پەیوەندیـە بپچڕێنـێ و بـۆ قوتبەددیـن محەمـەدی نـارد بـۆ لای خــۆی رابکێشــێ. قوتبەددیــن ســتەمی لەکوڕەبراکــەی کـردو بـەدەم پاشـای عادیلـەوە چـوو و لەوڵاتەکـەی وتـاری بەنـاوی ئـەو دا. ئـەوە لـەلای نورەددیـن ئەڕسەلانشـا گـەورە بـوو، چونکـە ڕێککەوتنەکەیـان هەڕەشـەیەکی بەتـرس بـوو بــۆی. پاشــان بەســوپایەکەوە بــەرەو نوســێبین رۆیــی – کــە هــی قوتبەددینــی مامــی بــوو- بــۆ ئــەوەی بەدەســت بەســەراگرتنی تۆڵــەی لێبکاتــەوە. گەمــارۆی دا و بــەردەوام بـوو لەکوشـتاری تـا نزیـک بـوو بیگـرێ بـەڵام ڕووداوێـک ڕوویـدا کـە ناچـاری کـرد گەمارۆیەکـە هەڵگـرێ و بگەڕێتـەوە بــۆ موســڵ، چونکــە موزەفەرەددیــن هەلــی لەموســڵ نەبوونــی نورەددیــن و خەریکبوونــی بەشــەڕ لەگـەڵ مامـی لەنوسـێبین قۆزتــەوەو بەسـوپاکەیەوە لەئەربـل دەرچـوو و هێرشــی کــردە ســەر شــاری نەینــەوای ســەر بەموســڵ. کاول و تاڵانــی کــردو ئازووقەکــەی ســووتاندو ئەوەنــدەی نەمابــوو هێرشــەکەی بگاتــە موســڵیش، بــەڵام جێگــری

نورەددیــن لەســەر موســڵ خێــرا بــۆ نورەددینــی نــاردو ئــاگاداری کــردەوە لــەو ترســە، نورەددینیــش نوســێبین و شــەڕەکەی بەجێهێشــت و بەپەلــە گــەڕاوە بــۆ موســڵ لەترســی ئــەوەی موزەفەرەددیــن دەســتی بەســەردا بگــرێ. کــە گــەڕاوە بڕیــاری دابــوو بــەرەو شــاری ئەربــل بخشــێ و تێکــی بــدا، وەکــو تۆڵەیــەک لەموزەفەرەددیــن کــە هێرشــی کردبــووە ســەر دەوروپشــتی موســڵ، بــەڵام کــە بینــی موزەفەرەددیــن گەڕاوەتــەوە وڵاتەکــەی، کاتێــک کــە زانیبــووی ئــەو لەنوســێبین هاتۆتــەوە، لەموســڵ مایــەوەو جووڵــەی نەکــرد[1]. رۆڵــی موزەفەرەددیــن لــەو رووداوە ئــەوە بــوو کــە ئاســتەنگی لەپێــش هەوڵەکانــی پاشــای موســڵ دروســتکرد کــە دەیویســت کێشــەکەی نێــوان خــۆی و رکابەرەکــەی کۆتایــی پــێ بێنــێ. هەروەهــا نەشیهێشــت پاشــایەتیەکەی موسڵ فراوانتــر بــێ. هەواڵــی دەســتدرێژیی موزەفەرەددیــن بــۆ ســەر موســڵ پــاش دە ســاڵان مایــەی پرســیارکردنە لەهــۆکاری ونبوونــی هــەواڵ لەســەر موزەفەرەددیــن و پاشــاکانی موســڵ لــەو مــاوە درێــژەدا. ئێمــە بــۆ ئــەوە دەچیــن کــە رووداو لەنێوانیانــدا روویــداوە کــە ئیبــن ئەســیر نــاوی نەهێنــاوە. بەڵگــەی ئــەوەش ئــەو هەواڵەیــە کــە ئیبــن ئەســیر لەســاڵی ٦٠٠ نــاوی دێنــێ و ئێمــەش پێشــتر باســمان کــرد. هــۆکاری دووبارەکردنــەوەی

١- الكامل، ب ٩ / ل٣٠١. مراة الزمان، ب ٨ / ل ٥٤٥.

خـودی ئیبـن ئەسـیری مێژوونـووس ئەوەیـە کـە لەلایـەک مێژوونووسـی زەنگیـەکان بـووەو لەلایەکـی دیکەشـەوە تاکـە مێژوونـووس بـووە کـە بایەخـی بەنووسـینەوەی هەواڵەکانـی ئـەو ماوەیـە و رووداوەکانـی داوە.

دوای ئـەو رووداوە بەچەنـد سـاڵ و لەخـودی سـاڵی ٦٠٦ (١٢٠٩ز)دا، رووداوەکان موزەفەرەددینیـان ناچارکـرد مەرایـی بـۆ نورەددیـن ئەرسەلانشـای خاوەنـی موسـڵ بـکا. بگـرە سەرخستنیشـی لـەدژی پاشـای عادیلـی ئەیووبـی. لەسـاڵی ٦٠٥ ژنخوازیـەک لەنێـوان نورەددیـن و پاشـای عادیـل کـرا و ئەلعادیـل کچەکـەی نورەددینـی بـۆ کوڕەکـەی خواسـت و هەندێـک لەمیرەکانـی نورەددیـن پێیـان باشـبوو کـە لەگـەڵ پاشـای ئەلعادیـل لـەدژی قوتبەددیـن محەمـەدی مامـی رێکبکـەوێ کـە خاوەنـی شـەنگال بـوو لـەدژی موعیزەددیـن مەحمـوودی کـوڕی سەنگرشـای خاوەنـی جەزیـرەی ئیبـن عومـەر، بـەوەی کـە وڵاتەکانیـان لەنێـوان خۆیانـدا دابـەش بکـەن. نورەددیـن ناردیـە لای پاشـای ئەلعادیـل و ئـەو پێشـنیازەی خسـتە بەردەسـتی بەمەرجێـک جەزیـرەی ئیبـن عومـەر بـۆ نورەددیـن و وڵاتـی قوتبەددینیـش بـۆ ئەلعادیـل بـێ کـە ناوچەکانـی خابـوور و نوسـێبین و شـەنگالە. پاشـای ئەلعادیـل پێشـوازیی لـەو پێشـنیازە کـردو پێـی خۆشـبوو، چونکـە ئـەو پرۆژەیـە رێ خـۆش دەکا بـۆ دەسـت بەسـەرداگرتنی خـودی موسـڵ کـە

هـەر لەڕۆژانـی یەکەمـی سـەلاحەددینەوە جێـی چـاوی بنەماڵـەی ئەیووبـی بـوو. بەسـوپاکەیەوە لەدیمەشـقەوە بـەرەو جەزیـرە رۆیـی بـۆ جێبەجێکردنـی پـڕۆژە پێشـنیازکراوەکە و رووی لەوڵاتەکـەی قوتبەددیـن کـردو یەکەمجـار بەتـەواوی دەسـتی بەسـەر ناوچـەی خابووردا گـرت. پاشـان دوای ئـەو شـاری نوسـێبینی گـرت، بەمـەش دەسـتبەتاڵ مایـەوە بـۆ شـەنگال کـە گرنگتریـن وڵاتـی قوتبەددینـە و چـوو گەمـارۆی بـدا، بـەو هیوایـەی دەسـتی بەسـەردا بگـرێ، بـەڵام هەرکـە گەمـارۆی دا، شـتی وای بینـی کـە بێهیـوای کـرد. بینـی بەرگریەکـی زۆر بەهێـزی هەیـە و سـوپاکەی مکـوڕە لەسـەر کوشـتار و چـۆل نەکردنـی. بـەڵام هێشـتا لەگرتنـی بێئومێـد نەبـوو، بۆیـە بـۆ مـاوەی حەفـت مانـگان لەگەمارۆدانـی بـەردەوام بـوو. ئـەوەش قوتبەددینـی بێـزار و بێهیـوا کـرد لەبەردەوامبـوون لەسـەر بەرگریکـردن لەشـارەکەو ترسـا سـەربازەکانی دوای ئـەو هەمـوو ئەرکـە گەورەیـەی کـە ئەنجامیانـداوە لەبەرگریکـردن لەشـارەکە بێهێزبـن و ئەوکاتـە شـارەکە دەکەوێتـە دەسـت پاشـای ئەلعادیـل و هەتـا هەتایـێ لەدەسـتی دەردەچـێ. بۆیـە بەبیریداهـات کـە لەگـەڵ ئەلعادیـل پێکبێتـەوەو شـارەکەی رادەسـت بـکا لەبەرامبـەر شـارێکی دیکـە کـە لەجیاتـی ئـەو شـارە لێـی وەرگـرێ. بـۆ ئـەوەش راوێـژی بـە ئەحمـەدی کـوڕی یەرەنقەشـی بەندەکـەی خـۆی کـرد. ئـەو

بەندەیــەی ئــازاو بەجــەرگ و چاونەتــرس بــوو و ئــەو بیرۆکەیــەی رەتکــردەوەو ئامۆژگاریــی کــرد کــە خۆڕاگربــێ لەبەرگریکردنــدا، بەڵکــو پاشــای ئەلعادیــل لەگرتنــی بێئومێدبــێ و دوای ئــەو گەمارۆدانــە درێــژە بەجێــی بێڵــێ. قوتبەددیــن وازی لەبیرۆکــەی رادەســتکردنی شــارەکەی بــۆ ئەلعادیــل هێنــا، بــەڵام لەهەمــان کاتیشــدا دەســتی کــردە گــەڕان بــەدوای رێگەیــەک لــەو تەنگانەیــەی دەربێنــێ کــە پاشــای ئەلعادیــل خســتوویەتیە ناویــەوە تــا لەکــن موزەفەرەددیــن گۆگبــورووی خاوەنــی ئەربــل دیتیــەوە.

قوتبەددیــن زانیاریــی لەســەر ئــەو پەیوەندیــە تونــدە هەبــوو کــە لەنێــوان موزەفەرەددیــن و پاشــای ئەلعادیــل هەبــوو. ئــەو پەیوەندیــەی ســەرەتا بەهاوســەرگیریەک بەســترا کاتێــک کــە موزەفەرەددیــن رابیعــە خاتوونــی خوشــکی پاشــای ئالعادیلــی خواســت و پاشــانیش ئــەو خزمەتانــەی کــە موزەفەرەددیــن بــۆی بەجێگەیانــد و ســێیەمیش ئــەو دۆســتایەتیەی کــە لەنێوانیانــدا هەبــوو. لەبــەر ئەوانــە هەموویــان، قوتبەددیــن پێیوابــوو کــە پاڕانــەوەی موزەفەرەددیــن لەکــن ئەلعادیــل بەبــێ گومــان وەردەگیــرێ. بەپشتبەســتن بــەو خەمڵاندنــەی قوتبەددیــن، عیمادەددیــن شاهەنشــای کــوڕی بەنامەیەکــەوە نــاردە لای موزەفەرەددیــن و تێیــدا داوای لێکــرد ببێتــە پێنــاو لەنێــوان ئــەو و ئەلعادیــل و بــۆی بپاڕێتــەوە کــە شــارەکەی بەجــێ بێڵــێ و بــۆی بهێڵێتــەوە.

موزەفەرەددینیش ئەو تکایەی قوتبەددینی رەتنەکردەوەو بڕیاریدا ناوەندگیریی پێکهێنانەوەی ئەو دوو دوژمنە بکا، بەڵام بۆچی موزەفەرەددین قایل بوو لەو کێشەیەی نێوان قوتبەددین و پاشای عادیل دەستوەربدا؟ ئایا ئەوە لەبەر خۆشویستنی قوتبەددین و پاراستنی بوو؟ یان هۆکارێکی دیکە هەبوو کە وای لەموزەفەرەددین دەکرد دەستی تێوەردا؟ ئێمە بۆ ئەوە دەچین کە هۆکاری ترسان لەپاشای ئەلعادیل بوو، لەوەی کە هێزەکەی لەناوچەی جەزیرەدا زۆرتر بێ، وای لەموزەفەرەددین کرد بچێتە نێوان ئەو دوو دوژمنە و نەیەڵێ پاشای عادیل شەنگال بگرێ. لەوانەیە موزەفەرەددین هەر لەوکاتەوەی کە پاشای عادیل لەگەڵ نورەددین ئەرسەلانشا رێککەوتبوو ترسی لێی هەبووە، چونکە لەو رێککەوتنە بەهێزبوونی نورەددین بووە و ئەو هێزە نوێیەشی هانی دەدا - هێزی هاوپەیمانیی لەگەڵ ئەلعادیل- کە دوژمنکاریی بکا و شاری ئەربلی لەبندەست دەربێنێ، بەپشتبەستن بەیارمەتیی پاشای ئەلعادیل. کەوابێ لەبەرژەوەندیی موزەفەرەددین بوو کە رێککەوتنەکەی نێوان نورەددین و پاشای ئەلعادیل هەڵوەشێنێتەوە. هەروەها لەبەرژەوەندیی بوو کە ئەلعادیل دەست بەسەر شەنگالدا نەگرێ لەترسی ئەوەی دوایی چاوبڕێتە ئەربلیش و کار لەسەر لێسەندنەوەی بکا، هەرچەندە پەیوەندیەکی

باشیش لەنێوانیاندا هەیە، چونکە ئەو دەزانێ کە لە «سەردەمی بالادەستی» و نەریتی سەردەمەکەیدا دەژی کە هیچ بەهایەک بۆ ئەو پەیوەندیانە دانانێن لەبەرامبەر بەرژەوەندیە تایبەتیەکانیاندا.

هەرچۆنێک بێ ترسەکە بۆ سەر ئەربل راستیە: ئەوجا لەنورەددینەوە بێ یان لەلایەن پاشای ئەلعادیل، دەبێ یەکێکیان هەر چاوی لێبێ و ئەویدیکە یارمەتیی بدا، بۆیە بەدڵفراوانیەکی زۆرەوە دەستی خستە ناو ئەو کردەیەی پێکهاتنەوەی نێوان قوتبەددین و ئەلعادیل، کاتێک کە قوتبەددین ئەو داوایەی لێکرد.

دەستوەردانی موزەفەرەددین سەنگی مەحەک بوو بۆ تاقیکردنەوەی پاشای ئەلعادیل لەلایەن موزەفەرەددین و بڕی ئەو رێزەی کە هەیەتی بۆ پەیوەندیە باشەکانی کە بەیەکیان دەبەستێتەوە. ئەنجامی ئەو تاقیکردنەوەیەش جەخت لەترسەکانی موزەفەرەددین دەکاتەوە لێی. موزەفەرەددین وەزیرەکەی خۆی بەنامەیەکەوە بۆ پاشای ئەلعادیل نارد کە تێیدا بۆ قوتبەددین دەپاڕێتەوەو داوای لێدەکا گەمارۆیەکەی لەسەر شەنگال هەڵگرێ و بۆ خاوەنەکەی بەجێ بێڵێ. وەڵامی پاشای ئەلعادیلیش رەتکردنەوەیەکی تەواو بوو بۆ ئەو پاڕانەوەیەو لەبەرامبەر وەزیردا گوتبووی پاش ئەوەی لەگەڵ نورەددین رێککەوتووە گوێ بەموزەفەرەددین نادا. بەوشێوەیە پاشای ئەلعادیل

پەردەی لەسەر راستیی پێگەی موزەفەرەددین لادا لەلای خۆی. وەکو بۆ موزەفەرەددین دەرکەوت ئەلعادیل سەرباری رێزنەگرتنی ئەو پەیوەندیە خۆشەویستیەی کە لەنێوانیدا هەبوو، زوو بێ یان درەنگ لەچاوبردنە ئەربلیش ناپەنگێتەوە. لەبەر ئەوە موزەفەرەددین پاشای ئەلعادیلی بەدوژمنێک دانا کە دەبێ شەڕی لەگەڵ بکرێ و دەستی کردە ئامادەکردنی سوپایەکەی بۆ بەهاناوەچوونی شەنگال و بۆ لای قوتبەددینیشی نارد بۆ ورەبەرزکردنەوەی و داوای لێکرد لەبەرگریکردن خۆڕاگربێ و خۆیشی بەسەربازەکانیەوە دەگاتە هاواری.

ئەوەی روویدا کە لەهزری ئەلعادیل و موزەفەرەددیندا نەبوو، ئەویش ئەوەبوو کە نورەددین ئەرسەلانشا بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی ئەو رێککەوتنەی دا کە لەگەڵ پاشای ئەلعادیل بەستبووی. هۆکاری ئەوەش ئەوەبوو کە دوای ئەوەی ئەلعادیل دەستی بەسەر ناوچەی خابوور و نوسێبیندا گرت، نورەددین لەو هەڵەیەی واگاهاتەوە کە لەنەزانی و گەمژەیی روویداوە، ئەوەش بەو رێککەوتنەی کە لەگەڵ ئەلعادیل ملی خستۆتە ناو دەمی شێر و بیری کەوتەوە کە لەوەتی رۆژانی سەلاحەددین، ئەیووبیەکان چاویان لەشاری موسڵەو زۆر حەزدەکەن دەستی بەسەردا بگرن. نورەددین کاتێک لەو ترسەی هۆشیار بۆوە کە بینی پاشای ئەلعادیل گەمارۆی شەنگالی داوە کە تەنیا دوو رۆژ

رۆیشتن لەشارەکەی ئەو دوورە. ترس کەوتە دڵیەوە لەلێدانی لەپشتەوەی ئەلعادیل بەوەی کە چاوبڕێتە دەست بەسەرداگرتنی موسڵ، ئەوکاتەی کە لەگرتنی شەنگال سەردەکەوێ، بۆیە نورەددین هیچی لەپێش نەما تەنیا هەڵوەشاندنەوەی ڕێککەوتنەکەی لەگەڵ ئەلعادیل و نەیەڵێ شەنگالی بکەوێتە دەست. دوای ئەوە دەستی کردە ئامادەکردنی سوپایەک بۆ ئەوەی بینێرێ بۆ فریاکەوتنی شەنگال.

هەڵوەشاندنەوەی ڕێککەوتنەکەی لەگەڵ ئەلعادیل لەلایەن نورەددینەوەو بڕیارەکەی بۆ فریاکەوتنی شەنگال گەیشتەوە موزەفەرەددین و پێی خۆشبوو و لەلای خۆیەوە وەزیرەکەی ناردە لای نورەددین کە پێی بڵێ بڕیاری یارمەتیدانی قوتبەددینی داوە لەڕووی سەربازیەوەو هاوپەیمانیەک دەخاتە بەردەستی لەدژی ئەلعادیل بۆ ئەوەی بەهێز نەیەڵن شەنگال بگرێ و ئەو لەگەڵی ڕێکە لەدژی دوژمنە هاوبەشەکەیان. وەزیر بەشەو گەیشتە نورەددین و نامەکەی دایێ، نورەددینیش بەدڵخۆشیەوە وەری گرت، چونکە هاوکاریی لەدوژمنێکەوە بۆ هاتووە کە هەمان دوژمنی هاوبەشیان هەیە لەگەڵ پاشای ئەلعادیل. ئەوجا بەوەزیر دەڵێ بەپێشنیازەکەی موزەفەرەددین قایلم و لەپێش وەزیر سوێند دەخوا -بەپێی نەریتی ئەوکات- کە بۆ موزەفەرەددین بەئەمەک بێ. وەزیر دەگەڕێتەوە

لای موزەفەرەددیــن و پێشــوازیکردنەکەی نورەددینــی بــۆ پێشنیازەکەی پێڕادەگەیەنێ کە بەسوێندخواردن لەپێشی جەختــی لەقایلبوونەکــەی کــردووە.

ئەوجــا موزەفەرەددیــن ســوپایەک ئامــادە دەکاو ئامرازەکانــی شــەڕی دەداتــێ و کــە لــە بەهێزیەکــەی دڵنیــا دەبــێ، بــەرەو موســڵ دەردەچــێ بــۆ ئــەوەی هاوڕێیەتــی ســوپایەکەی بــکا بــەرەو شــەنگال. هەرکــە نورەددیــن بەدەرچوونــی موزەفەرەددیــن دەزانــێ، خــۆی ئامــادە دەکا بــۆ پێشــوازیکردنی لەســنووری شــارەکەی وەکــو ریــز و گەورەکردنــی پێگەکــەی. کــە موزەفەرەددیــن دەگاتــە ئــەوێ، نورەددیــن پێشــوازیەکی ئاهانــگ ئاســای دەکا و بانگــی دەکاتــە نــاو قەڵاتــی موســڵ و نورەددیــن خۆیشــی لەســەربازگەکەی لــەدەرەوەی قــەڵات دادەنیشــێ بــۆ ئــەوەی بــۆ موزەفەرەددیــن بســەلمێنێ کــە ئەوپــەڕی متمانــەی پێیــە و دڵنیــای بــکا لــەوەی کــە دەیــەوێ ئــەو ئاریشــانەی پێشــتر لەنێوانیانــدا هەبــووە نەمێنــێ و بچنــە نــاو پەیوەندیەکــی نــوێ کــە لەســەر ڕێککەوتــن و هاوپەیمانــی رابوەســتێ[1].

موزەفەرەددیــن هــەر بەپشــتگرتنی قوتبەددیــن و نورەددیــن دژی پاشــای ئەلعادیــل نەوەســتا بەڵکــو ویســتی پتــر ئەلعادیــل تــوڕە بــکا بــەوەی هاوپەیمانێتیەکــی گــەورە

١- الكامل، ب ٩ / ل٣٠١.

لەدوژمنانــی ئەلعادیــل و هیدیکــە پێــک بێنــێ. لەگــەڵ نورەددیــن رێککــەوت کــە پاشــا ئەلزاهیــر غــازی کــوڕی سەلاحەددینی ئەیووبی خاوەنی حەلەبیشی بێنێتە ناوێ، چونکــە ئــەوکات دوژمنــکاری لەنێــوان ئەلزاهیــر غــازی و ئەلعادیلی مامی زۆر توند بوو. هەروەها کەیخوسرەوی کــوڕی قلــج ئەرســەلانی ســوڵتانی ســەلجووقەکانی رۆمیــش بێنێتــە ناوخۆیانــەوە لەگــەڵ موغیســەددینی توغرول شای خاوەنی ئەرزنی رۆم. ئەوانە بەدەنگیەوە چــوون و ئامادەیــی خۆیــان نیشــاندا بــۆ هاڕینی دوژمنە هاوبەشــەکەیان. هەریەکــەو دەســتی کــردە ئامادەکردنــی ســوپاکەی بــۆ ئــەو شــەڕە یەکلاکەرەوەیــەی نێوانیــان لەگــەڵ ئەلعادیــل.

هاوپەیمانــەکان لەنــاو خۆیانــدا رێککەوتــن یەکەمجــار رێگــەی ئاشــتی بگرنەبــەر بــۆ قایلکردنــی ئەلعادیــل بــۆ پێکهاتــن لەگــەڵ قوتبەددیــن و شــەنگال بەجــێ بێلــێ. ئەگــەر ئــەو پێکهاتنــەی کــرد ئــەوا هەموویــان خۆیــان لەشــەڕ و قوربانیەکانــی دەپارێــزن و خاوەنــی شــەنگال و شــارەکەش دێلنــەوە. بــەڵام ئەگــەر رەتیکــردەوە، ئــەوا خەلیفــەی بــۆ ئامــادە دەکــەن بــۆ ئــەوەی فەرمانــی دوورکەوتنــەوەی لەشــەنگال پێبــکاو واز لەدوژمنکاریــی خاوەنەکــەی بێنــێ. ئەگــەر ناوبژیکردنــی خەلیفەشــی رەتکــردەوە، ئــەوا پاســاویان نامێنــێ و ناچــاری دەکــەن بەهێــز شــەنگال بەجــێ بێلــێ. ئەوجــا نامــە دەســتی پێکــرد لەنێــوان

هاوپەیمانـــان و ئەلعادیـــل دەهاتودەچـــوو، ئەلعادیلیـــش خـــۆی لەوەڵامدانـــەوە دەگنخانـــد و دریـــژەی پێـــدەدا، بـــەو هیوایـــەی پێـــش کۆتایـــی هاتنـــی دانووســـانەکان دەســـت بەســـەر شـــارەکەدا بگـــرێ. کـــە هاوپەیمانـــەکان بینیـــان ئەلعادیـــل خـــۆی دەگنخێنـــێ و دریـــژەی پێـــدەداو بۆیـــان دەرکـــەوت کـــە ئامـــادە نیـــە شـــەنگال بەجـــێ بێڵـــێ، ناردیانـــە لای خەلیفـــەو گلەیـــی دەســـتدرێژیی ئەلعادلیـــان بـــۆ ســـەر قوتبەددیـــن پێراگەیانـــد و داوایـــان لێکـــرد بـــەو رۆچوونـــە (نفـــوز) رۆحانیـــەی دەســـت تێـــوەردان بـــکا و فەرمـــان بەئەلعادیـــل بـــکا شـــەنگال بەجـــێ بێڵـــێ، خەلیفـــەش وەڵامـــی ئـــەو داوایـــەی دانـــەوەو دوو نێـــردراوی لەگـــەورە پیاوانـــی خـــۆی نـــارد کـــە هیبەتوڵـــلای کـــوڕی موبـــارەک کـــوڕی ئەلزەحـــاک ئەلئیســـتیدار[1]و میـــر ئاقبـــاش بـــوو کـــە گـــەورە بەنـــدە نزیکەکانـــی خەلیفـــە بـــوو.

ئـــەو دوو نێـــردراوە لەبەغـــدادەوە یەکەمجـــار چوونـــە موسڵ و لەگـەڵ هاوپەیمانـەکان کۆبوونـەوەو هۆکارەکانـی کێشـەکەی نێـوان ئەلعادیـل و قوتبەددینیـان تاوتووکـرد، ئەوجـا چوونـە شـەنگال و لەگـەڵ پاشـای ئەلعادیـل دانیشـتن و فەرمانـی خەلیفەیـان پێراگەیانـد کـە دەبـێ لەگـەڵ قوتبەددیـن پێکبـێ و دەسـت بـۆ شـەنگال نەبـا. ئەلعادیـل وەڵامـی دانـەوەو ئامادەیـی خـۆی نیشـان دا بـۆ

١- الاســتدار وشــەیەکی فارســیە بەمانــای ئــەو کەســەی کــە دەســت دەگــرێ بەســەر موڵکــی ســوڵتان و و میــر و ســەرپەرشــتی دەکا.

بەستنی پێکهاتنێک لەگەڵ قوتبەددین و هاوپەیمانەکانی و شەنگال بەجێ بێلێ، بەڵام مەرجی ئەوەبوو کە ئەو وڵاتانەی کە لەقوتبەددینی سەندووە لەدەستی بمێنێتەوە، کە خابوور و نوسێبینە. کە لەسەر ئەوە پێکهاتن، گرێبەستەکەی نێوان هاوپەیمانان نەماو هەریەکە گەڕایەوە وڵاتی خۆی[1]. بەو شێوەیە موزەفەرەددین هێزە نوێیەکەی شکاند کە ئەوەندەی نەمابوو دەرکەوێ و ببێتە مەترسی لەسەری و نەیهێشت پاشای ئەلعادیل دەست بەسەر شەنگالدا بگرێ. هەروەها ئەو پەتەی هاوپەیمانیەی نێوان پاشای ئەلعادیل و نورەددینی خاوەنی موسڵیشی پچڕاند.

لەڕاستیدا پاشای ئەلعادیل لەبەر نێوەندگیریی خەلیفە نەبوو کە بەپێکهاتن قایل بوو، چونکە خەلیفە ئەو هێزە سەربازیەی نەبوو پاشای ئەلعادیلی پێ ناچار بکا رێز لەنێوەندگیریەکەی بگرێ، بەڵکو ئەلعادیل لەبەر ژمارەیەک هۆکار ناچاربوو پێی قایل بێ، لەوانە: مکوڕی هاوپەیمانان لەسەر هەڵوێستەکەیان بەرامبەری و ڕێلێگرتنی لەدەست بەسەرداگرتنی شەنگال و لەوانەش – وەکو دەردەکەوێ- هاوپەیمانەکان توانیان ئەسەدەددین شێرکۆ بۆ لای خۆیان راکێشن – ئەسەدەددینیش کوڕەمامی ئەلعادیلە و لەگەمارۆیەکەدا

١- الکامل، ب٩ / ل٣٠١.

لەگەڵی بوو- و ئەلعادیل کاری بڕینی ئازووقەی لەشارەکە پێ سپاردبوو لەو لایەی کە گەمارۆی دابوو، بەڵام ئەسەدەددین چاوی لەهاتنی ئازووقە دەپۆشی کە لەدەرەوە دەچووە ژووریَ. بەچاوی خۆی دەیبینی کە مەڕ و خواردن و هیدیکەی کە گەمارۆدراوەکان پێویستیان دەبوو دەچووە ناو شارەکەوەو قەدەغەی نەدەکرد. لەوانەش سوپای ئەلعادیل دەستیان بەدەربڕینی بێزاری کردو لەبەر ماندووبوونیان لەکوشتار سارد دەبوونەوە[1]. ئەو هۆکارانە بوونە هۆی دڵەڕاوکێی ئەلعادیل و بێئومێدیان کرد لەگرتنی شارەکە. لەبەر ئەوانە دەتوانین بڵێین کە ئەلعادیل بەکردەوە دەیویست پێکهاتن ببەستیَ تەنانەت پێش ئەوەش کە ناردراوی خەلیفە بگاتە لای، بەڵام رقی لەوە دەبۆوە کە دوژمنەکانی گاڵتەی پێبکەن و دەترسا بێهێزیی بۆیان ئاشکرا بکا و چاویان تێی ببڕن. کاتێک کە ناردراوان نێوەندگیریی خەلیفەیان بۆ هێنا، خێرا پێکهاتنی گریَ دا و خۆی وانیشاندا کە ملکەچی خەلیفەیە و رێز لەنێوەندگیریەکەی دەگریَ.

لەئەنجامی ئەو پەیوەندیە نوێیەی نێوان موزەفەرەددین و نورەددین ئەرسەلانشا، ژنخوازیەک لەنێوان ئەو دوو پیاوە گرێدرا. کاتێک کە موزەفەرەددین و نورەددین

١- الکامل، ب٩ / ل ٣٠٢

پێکەوە لەموسڵ بوون، موزەفەرەددین هەردوو کچەکەی خۆی -لەڕەبیعەخاتوونی هاوژینی کە خوشکی سەلاحەددین و ئەلعادیل بوو- لەهەردوو کوڕەکەی نورەددین مارەکرد کە: عیزەددین مەسعوود بوو کە لەساڵی ٦٠٧ (١٢١٠ز) جێی بابی گرتەوە لەموسڵ و بەپاشای ئەلقاهیر ناوزەدکرا و ئەویدیکەش عیمادەددین زەنگی بوو[١]. ئەو ژنخوازیە موزەفەرەددینی خستە ناو ئاریشەیەک لەگەڵ موسڵ بەشێوەیەکی دیکە دوای مردنی پاشا ئەلقاهیر لەساڵی ٦١٥ (١٢١٨ز). نورەددین ئەرسەلانشا کە لەساڵی ٦٠٧دا مرد، پێش مردنی وەسیەتی کردبوو کە عیزەددین مەسعوودی کوڕی لەدوای خۆی جێی بگرێتەوە، هەرچی کوڕەکەی دیکەی عیمادەددین زەنگیە هەندێک قەڵاتی دایێ، لەوانە هەردوو قەڵاتی ئەلعەقەر و شوش کە دراوسێی موسڵ بوون. هەروەها وەسیەتی کردبوو کە بەدرەددین لوئلوئە -کە لەگەورە بەندەکانی بوو- کاروباری موسڵ بەناوی عیزەددین مەسعوودی کوڕیەوە[٢]بەڕێوە ببا. کە عیزەددین لەموسڵ جێی بابی گرتەوە لەنێوان خۆی و موزەفەرەددیندا هاوپەیمانی و گفتێک بەسترا کە تێیاندا هەر لایەو گفتی دا کە دەستدرێژی نەکاتە سەر

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٠١. مفرج الكروب، ب٢ / ل ١٩٥.
٢- الكامل، ب٩ / ل ٣٠٤.

ئەویدی. وادیارە ئەو هاوپەیمانی و گفتانە بەدرێژی فەرمانڕەواییکردنی عیزەددین مەسعوود کە لەساڵی ٦١٥دا مرد، لەلایەنی هەردوو لاوە ڕێزیان لێگیرا.

بەدرەددین لوئلوئە لەفەرمانڕەوایی موسڵ بەناوی عیزەددین مەسعوودی خاوەنیەوە کە بەپاشای ئەلقاهیر ناوزەدکرا مایەوەو بەدرەددین بەدرێژیی ئەو ماوەیە فەرمانڕەوای ڕاستەقینەی دەوڵەتەکە بوو کەس دەستی لەبن دەست هەڵنەدەدا، بەلام کە پاشای ئەلقاهیر مرد، کێشە لەنێوان ئەربل و موسڵ سەری هەڵدا، واتە لەنێوان موزەفەرەددین و بەدرەددین لوئلوئە چونکە پاشای ئەلقاهیر دوو کوڕی گچکەی ناکامی لەدوا بەجێما کە نورەددین ئەرسەلانشا و ئەلناسر مەحموود بوون. عیمادەددین زەنگیش -برای پاشا ئەلقاهیر- بەخۆی دەگوت کە دەبێ ئەو دوای براکەی جێی بگرێتەوە، چونکە گەورەی بنەماڵەی زەنگیە. بەلام بەدرەددین لوئلوئە ئەو ئومێدەی نەهێشت و نورەددین ئەرسەلانشای لەجێی باوکی دانا لەسەر وڵات و بۆ خەلیفەی عەباسی ئەلناسیر لیدینیڵلای ناردو داوای لێکرد کە ڕەچاوی (تەقلیدو تەشریفی) نورەددین بکا. هەروەها بۆ پاشاو میرەکانی دەوروپشتی دراوسێی موسڵ و هیدیکەشی نووسی لەوانەی کە لەنێوان ئەوان و پاشا ئەلقاهیر هاوپەیمانی و گفت هەیە -لەوانەش موزەفەرەددین- و داوای لێیان کرد بۆ نورەددینی نوێ

بکەنەوە بەپێی ئەو ڕێسایەی کە لەنێوان ئەوان و باوکی هەبووە. هەروەها فەرماندەکانی سەربازان و سوپا و گەورە پیاوانی وڵاتی سوێند دا کە ملکەچی بن[1]. بەوەش بەدرەددین دڵنیابوو کە موڵکەکە لەڕووی کردەییەوە هی ئەوەو لەڕووی ناویشەوە هی نورەددینە.

ئەگەرچی موزەفەرەددین بۆ بەدرەددین سوێندی خواردبوو کە ڕێزی هاوپەیمانی و گفتەکان دەگرێ کە لەنێوان خۆی و پاشا ئەلقاهیر کرابوو، بەوەی دەستدرێژی نەکاتە سەر موسڵ و دەوروپشتی، بەڵام ڕووداوەکان سەلماندیان کە ئامادە نیە ڕێزیان بگرێ یان بارودۆخ ناچاری کرد کە ڕێزیان نەگرێ بۆ سەرخستنی مێردی کچەکەی، عیمادەددین زەنگی. عیمادەددین وای دەبینی کە خۆی مافی پترە، لەوەرگرتنی موڵکی موسڵ، لەکوڕە برایە ناکامەکەی، بەپێی ئەو نەریتە بنەماڵەییەی کە دەڵێ بۆماوەی موڵک بۆ پێگەیشتووترین (ئەرشەد) کوڕی خانەوادەکەیە. ئەگەر موڵکەکەی لەدەستدا، لەوە کەمتر نابێ کە ببێتە وەسیی لەسەر کوڕەبراکەی. بەڵام بەدرەددین پابەندی ئەو نەریتە بنەماڵەییە نەبوو بەپشت بەستن بەوەی کە ئەو نەریتانە لەلایەن زۆر لەخانەوادەکانەوە لەکۆنەوە کاری پێ نەکراوە. موڵکەکەی کردە هی نورەددین ئەرسەلانشای کوڕی

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢٠.

پاشا ئەلقاهیر و خۆی وەکو وەسیی بەسەر پاشای گچکەدا سەپاند بۆ ئەوەی خۆی بەفەرمانڕەوای کردەیی وڵات بمێنێتەوە. ئەو کارەش عیمادەددینی تووڕەکرد و بڕیاری دا مافی خۆی بەشمشێر وەرگرێتەوە.

عیمادەددین دەستی کردە گێڕانی پیلان لەدژی بەدرەددین. هەلی نەخۆشکەوتنی نورەددینی برازای و دوورکەوتنەوەی لەخەڵک قۆزتەوەو وای بڵاوکردەوە کە نورەددین مردووەو بۆ سەربازگەی قەڵاتی عیمادیەی سەر بەموسڵی نووسی و گوتی: ئەوە کوڕی برایەکەم مرد و بەدرەددین دەیەوێ دەست بەسەر وڵاتدا بگرێ و موڵکی بابوباپیرانم بۆ من رەواترە. پارێزەری قەڵاتەکە بۆی نووسی کە با بێ قەڵاتەکە وەربگرێ. عیمادەددین چووە ئەوێ و لە ١٨ی رەمەزانی ساڵی ٦١٥ وەریگرت و جێگری موسڵ و ئەوانەی لەگەڵی بوون دەست بەسەرکرد[1].

لەوکاتەوە دوژمنکاری لەنێوان بەدرەددین لەلایەک و عیمادەددین و موزەفەرەددین لەلایەکەی دیکەوە دەستی پێکرد. بەدرەددینیش بەدەست بەستراوەیی بەرامبەر دەست بەسەرداگرتنی قەڵات لەلایەن عیمادەددین نەوەستا، بەڵکو خێرا بەسوپاکەیەوە چوو وەریبگرێتەوەو گەمارۆی دا بەڵام نەیتوانی شەڕ بکا چونکە کات زستان

١- الكامل، ب٩ / ل٣٢٠.

و سەرمایەکی توند بوو و بەفر زەویی داپۆشیبوو. سوپاکەی گەمارۆیدا تا وەرزی زستان کۆتایی دێ و بەخۆی گەڕایەوە موسڵ. کە هەواڵی گەمارۆی بەدرەددین بۆ سەر ئەو قەڵایەی عیمادەددینی مێردی کچەکەی تێدایە گەیشتە موزەفەرەددین، بڕیاری دا سەری بخا و دەستی کردە ئامادەکردنی سوپایەکەی بۆ شەڕی بەدرەددین و لابردنی گەمارۆی سەر قەڵاتەکە.

هەواڵی ئامادەبوونی موزەفەرەددین گەیشتە بەدرەددین. بۆی نووسی و ئەو سوێندەی بەبیر هێنایەوە کە خواردوویە و ئەو گفتانەی کە دابیوو. لەوانەش کە نابێ دەستدرێژی بکاتە سەر هیچ بەشێک لەموسڵ، لەوانەش قەڵاتەکانی هەکاری و زۆزان بەتایبەت. هەر کاتێکیش یەکێک دەستدرێژیی کردە سەر، هەرکەسێک بێ، ئەوا بەخۆی و سەربازەکانی بەرگری لێدەکا و یارمەتیی نورەددین و بەدرەددینیشی لەو بەرگریە داوە. داوای لێدەکا ئەو سوێند و گفتانە بپارێزێ. بەڵام موزەفەرەددین گوێی لەوە کەڕکرد و مکوڕ بوو لەسەر سەرخستنی عیمادەددین، بەدرەددین -جارێکی دیکە- بۆی نووسیەوەو داوای لێکرد بێلایەن راوەستێ لەو کێشەیەی لەگەڵ عیمادەددین. بەڵام موزەفەرەددین ئەوەشی بۆ نەکرد بەڵکو بەسوپاکەیەوە لەئەربل چووە دەرێ و لەنزیک قەڵاتەکە دایکوتا چونکە نەیتوانی بیگاتێ بەهۆی گەمارۆی سەربازیی بەدرەددین لەسەری. چاوەڕێی

کرد تا شەڕ لەنێوان خۆی و عیمادەددین هەڵدەگیرسێ، ئەوجا لەدواوە لەپڕ خۆی پێیاندا دەداو دەیانخاتە نێوان دوو بەرداشەوە.

کە چاوەڕوانیی سەربازەکانی بەدرەددین لەکاتی گەمارۆدانی قەڵاتەکە درێژەی کێشا. یەکێک لەفەرماندەکانی سوپا پەلەی کرد لەدەستپێکردنی کوشتار، هەرچەندە لەشەڕی نەدەزانی و شارەزای هونەری کوشتار نەبوو، بەڵام ئازاو بەجەرگ بوو و تازە پەیوەندیی بەسوپای موسڵەوە کردبوو. ویستی کارێکی جەنگیی گەورە ئەنجام بدا کە بەهۆیەوە لەلای بەدرەددین پلەی بەرزبێتەوە. سەربازەکانی ژێر فەرمانەی خۆی برد و لەتاریکیی شەودا بەرەو قەڵاتەکە چووەپێش و شەڕ لەگەڵ سەربازگەکە هەڵگیرسا. کە ئەو سوپایەی مابۆوە بینیان ئەو دەچێتەپێش، ترسان لەوەی خۆی و ئەوانەی لەگەڵیدان لەناو ببرێن، بۆیە بەدوای کەوتن و بەناڕێکی، لەبەر تەسکیی ڕێچکەکە بۆ ناو قەڵات، ڕۆیشتن. کە عیمادەددین پێشەکیی سوپاکەی بینی بەرەو ڕووی دێنەپێش، بەسوپاکەیەوە بۆیان هاتە دەرێ و سەربازەکانی بەناو کۆڵانەکاندا پەرتکرد و لەهەموو کونجێکەوە کەوتنە گیانیان و شکستێکی گەورەیان پێهێنان. لەئەنجامدا هێرشبەرەکان هەڵاتن. ئەوجا سوپاکە هەمووی شکستی هێناو بەرەو دواوە گەڕانەوەو پاشان چوونەوە موسڵ، پێش ئەوەی

موزەفەرەددیــن بێتــە نــاو کوشــتارەکە. بــەوەش قەڵاتەکــە لــەو گەمارۆیــە دەربازبــوو. کــە ســوپای موسـڵ گەڕایــەوە، عیمادەددیــن نامــەی بــۆ قەڵاتەکانــی دیکــەی هــەکاری و زۆزان نــارد -کــە هەمــووی ســەر بەموســڵ بــوون- داوای لێکــردن ملکەچــی بــن، وەڵامیــان دایــەوەو رادەســتیان کــرد، ئەویــش جێگرەکانــی بەدرەددینــی گــرت و جێگــری خــۆی لەجــێ دانــان[1].

کەوتنــی قەڵاتەکانــی ســەر بەموســڵ بەدەســتی عیمادەددیــن، کاریگەریەکــی گــەورەی هەبــوو لــەلای بەدرەددیــن. بەدرەددیــن وای دانــا کــە عیمادەددیــن -بەپشــتیوانی موزەفەرەددیــن- بــووە خــاوەن هێزێــک کــە مەترســیە بــۆ ســەر موسڵ و ئەوەنــدە نابــا چــاو دەبڕێتــە دەســت بەســەرداگرتنی. لەهەمــان کاتــدا بەدرەددیــن هەســتی بەلاوازیــی دەکــرد لەبەرپەرچدانــەوەی عیمادەددیــن و موزەفەرەددیــن بەتەنیــا، بۆیــە بڕیــاری دا پەنــا بباتــە بــەر پشــتیوانێکی بەهێــز بــۆ ئــەوەی لەدژیــان پشــتی پــێ ببەســتێ. هەرچەنــدە ئــەو پەنابردنــە دەیخســتە شــوێنی پاشــکۆی پاشــکۆیەک، بــەڵام ئــەوەی پــێ باشــتر بــوو لەدەرچوونــی موسڵ لەدەستی. بەدرەددیــن ئــەو پشــتیوانەی لەپاشــای ئەلئەشــرەف موســای ئەیووبیــدا دیتــەوە کــە بەشــێکی زۆری ولاتــی جەزیــرەو خەڵاتــی لەدەســت بــوو.

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢٠

ناردیە لای و تێکەڵبوونی خۆی و چوونە ژێر رکێفیی نیشاندا بۆ ئەوەی لەموزەفەرەددین و عیمادەددینی مێردی کچەکەی بیپارێزێ. ئەلئەشرەف بەقایلبوون و دڵخۆشیەوە وەڵامی دایەوە، چونکە چوونە ژێر رکێفیەوە هێزێکە بوو ئەو، لەکاتی پێویستدا پشتی پێ دەبەستێ دوای ئەوەی کاروباری موسڵ جێگیر دەبێ و مەترسیی لێ دوور دەکەوێتەوە. هەروەها لەبەرژەوەندیی پاشای ئەلئەشرەفدا بوو کە هێزێکی تازە لەناوچەی جەزیرەو دەوروپشتیدا دەرنەکەوێ موڵکەکانی بخاتە مەترسیەوە، بۆیە گفتی بەبەدرەددین دا کە یارمەتیی بداو پشتی بگرێ و شەڕی بۆ بکا بۆ وەرگرتنەوەی ئەو قەڵاتانەی لێی سەندراون. هەر لەوکاتەوە موزەفەرەددین پاشای ئەلئەشرەفی بەدوژمنی خۆی دانا، چونکە ئەو بەدرەددینەی سەرخست کە رقی لێیەتی و کۆنترۆڵی هەردوو نەوەکەی، کوڕانی پاشای ئەلقاهیری، کردووە. ئەوجا دەبینین کە موزەفەرەددین دژی ئەلئەشرەف موسا تا سەر دەوەستێ.

بەچوونە لای ئەلئەشرەف موسا لەلایەن بەدرەددینەوە، ئەلئەشرەف ناچار دەبێ بەرگری لەوانە بکا کە سەر بەوین. وادەردەکەوێ کە بەدرەددین پەنای بردبێ بۆ ئەلئەشرەف موسا پێش ئەوەی بچێتە ژێر رکێفی، بۆ ئەوەی ببێتە پێناوێک لەنێوان خۆی و موزەفەرەددیندا بۆ بەستنی پێکهاتنێکی ئاشتی لەنێوانیانداو ئەلئەشرەفیش

لــەوەدا ســەرکەوت. هەرچەنــدە مێژوونووســان ئــەو هەواڵەیــان پشــتگوێ خســتووە، چونکــە ئەلئەشــرەف ناردیــە لای موزەفەرەددیــن -دوای ئــەوەی بەدرەددیــن چــووە ژێــر رکێفــی و ملکەچــی بــوو- گلەیــی لێدەکا لەسەرخستنی عیمادەددیــن و هاندانــی بــۆ دەســتدرێژی کردنــە ســەر موڵکەکانــی لەموســڵ و بەهەرەشــەکردنەوە پێــی دەڵــێ: «ئــەو رێســایە لەنێوانمانــدا بەئامادەبوونــی نێردراوەکانــت بڕیــاری لەســەر درابــوو، ئێمــەش پەیوەستی نابیــن تــا مــاف دەگەڕێتــەوە، هــەر دەبــێ ئــەوەی لەوڵاتــی موســڵ بــردراوە بگەڕێتــەوە، بــۆ ئــەوەی لەســەر ئــەو ســوێندە بــەردەوام بیــن کــە لەنێوانمانــدا خــورا[1]. ئەگــەر پابەنــد نەبــووی و رشــت بــووی لەســەر پشــتگیریکردنی زەنگــی و سەرخستنی، ئــەوا مــن بەخــۆم و ســەربازەکانم دێمــە ســەر وڵاتەکــەت و هیدیکــەش و ئەوانــەی کــە بردووتانــە دەیانگەڕێنمــەوەو دەیاندەمــەوە خاوەنەکانیــان. بەرژەوەندیــش ئەوەیــە کــە قایــل بــی و بگەڕێیــەوە بــۆ راســتیەکە بــۆ ئــەوەی کارەکانمــان کۆکردنــەوەی ســەربازبێ و روو لەوڵاتــی میسر بکەیــن و فەرەنگەکانــی لــێ دەرکەیــن، پێــش ئــەوەی بەهێزبــن و خراپیەکانیــان زۆرتربــێ[2].

١- ئـەو سـەرچاوەیەی هەواڵەکەمـان لـێ گواسـتۆتەوە ناڵـێ کەینـێ ئـەو رێسـایە بڕیـاری لەسـەر دراوەو بێجگـە لـەوەش سـەرچاوەی دیکـە باسـیان نەکـردووە.
٢- الکامل، ب٩ / ل ٣٢١.

پاشــا ئەلئەشــرەف بــڕوای وابــوو کــە هەڕەشــەکانی کاریگەریــان لەســەر موزەفەرەددیــن دەبــێ، بــەڵام لەڕاســتیدا موزەفەرەددیــن لــەو هەڕەشــانە نەترســاو گوێــی لەئامۆژگاریــەکان کەڕکــردو مکــوڕ بــوو لەســەر پشــتیوانیکردنی عیمادەددیــن دژی بەدرەددیــن بــۆ لابردنــی لەســەر موســڵ، چونکــە دەیزانــی ئەلئەشــرەف ناتوانــێ هەڕەشــەکەی بەجــێ بگەیەنــێ لەبــەر خەریکبوونــی بەخاچپەرستەکانەوەو ترسانی لێیان بۆ سەر وڵاتەکەی. خاچپەرســتەکان لەوکاتــدا (ســاڵی ٦١٥) لەوپــەڕی هێــزدا بــوون و هێرشــبردنیان بــۆ شــام بــەردەوام بــوو تــا گەیشــتنە ئــەو بەهێزیــەی کــە بڕیاریانــدا میســریش بگــرن. بــەرەو دومیــات ڕۆیشــتن و گرتیشــیان. ئەلئەشــرەف بەشــی زۆری ســوپاکەی نــاردە لای پاشــا ئەلکامیلــی بــرای، خاوەنــی موســڵ، بــۆ بەهانەوەچوونــی ســوپای میســر. ســەرباری ئــەوەش هــەر خەریکــی چاودێریکردنــی خاچپەرستەکان بوو لەشام، چونکە دەترسا لەپڕێکەوە هێــرش بکەنــە ســەر ئــەو وڵاتانــەی کــە بەدەســتی موسڵمانەکانەوە بوون. کە پاشا ئەلئەشرەف مکوڕیی موزەفەرەددینــی لەســەر هەڵوێســتەکەی بینــی، دەســتی کــردە بەدوژمنکردنــی میرەکانــی دەوروپشــت بــۆی و بــۆ خۆیانــی ڕاکێشــا. لەوانــەی کــە پاشــا ئەلئەشرەف نامــەی بــۆ نــاردن، ناســرەددین مەحمــوود ئەلئەرتەقــی خاوەنــی حەســەن کێــف و ئامــەد، بــەڵام ناســرەددین وەڵامــی

نەدايـــەوە بەڵكـــو پەيوەنديـــی بەموزەفەرەددينـــەوە كـــردو دەســـتی كـــردە هێرشـــكردنە ســـەر هەندێـــك لـــەو وڵاتانـــەی هـــی ئەلئەشـــرەف بـــوون و تالانـــی كـــردن. هەروەهـــا ئەلئەرتەقـــی خاوەنـــی ماردينيـــش بـــووە لای موزەفەرەددیـــن و هەموويـــان رێككەوتـــن لـــەدژی ئەلئەشـــرەف. هـــۆی بوونـــە لای موزەفەرەددينـــی ئـــەو دوو ئەلئەرتەقيانـــە ئـــەو دوژمنكاريـــە بەرەگوريشـــەيەی نێـــوان بنەماڵـــەی ئەلئەرتەقـــی و بنەماڵـــەی ئەلئەيووبـــی بـــوو لەســـەردەمی ســـەلاحەددينەوە. ســـەلاحەددين دەســـتی بەســـەر زۆر لەوڵاتەكانيانـــدا گرتبـــوو و هەندێـــك میـــری بنەماڵەكـــەی ناچـــار كردبـــوو كـــە ملكەچـــی بـــن. كـــە ئەلئەشـــرەف بينـــی هێـــزی موزەفەرەددیـــن زۆرتـــر دەبـــێ لەبـــەر بەدرەددیـــن لێـــی ترســـا، بـــەڵام نەيتوانـــی هيـــچ شـــتێك بـــكا لەبـــەر ئـــەو بارودۆخـــەی دەوروپشـــتی، بـــەڵام تيپێـــك لەســـوپايەكەی بـــۆ نـــارد كـــە لەشـــاری نوســـێبين دامـــەزران لەنزيـــك موســـڵ بـــۆ ئـــەوەی بەدرەددیـــن بەكاريـــان بێنـــێ ئەگـــەر مەترســـيەك لەموزەفەرەددينـــەوە هـــات[1].

عيمادەددیـــن زەنگـــی هـــەر بەهاندانـــی جێگرەكانـــی بەدرەددیـــن بـــۆ ســـەر قەڵاتـــەكان نەوەســـتا بـــۆ ئـــەوەی ملكەچبوونيـــان بـــۆی لـــێ وەرگـــرێ و قەڵاتـــەكان رادەســـتی ئـــەو بكـــەن، بگـــرە چـــاوی برِيـــە موســـڵيش. هەركـــە ســـوپای

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢١.

بەدرەددین لەئامێدیەوە بەدۆڕاوی گەڕایەوە بۆ موسڵ، ئەو خۆی لەلا بەهێز بوو و ئامێدیی بەجێهێشت و بەرەو قەڵاتی ئەلعەقری دراوسێی موسڵ رۆیی -کە هی خۆی بوو- بۆ ئەوەی لەوێوە فەرمانڕەوایی دەورووپشتی موسڵ بکا. موزەفەرەددین ژمارەیەکی گەورە لەسەربازی دایێ و عیمادەددین دەستی کردە هێرشکردنە سەر سنوورەکانی شارەکە بۆ تاقیکردنەوەی هێزەکەی و پاشان دەگەڕێتەوە بۆ قەڵاتەکە بۆ خۆپاراستن تێیدا. کە بەدرەددین ئەوەی بینی، بەشێک لەسوپاکەی نارد بۆ دوورخستنەوەی عیمادەددین لەسنووری موسڵ. ئەو فەرمانەی کە بەدرەددین بۆ سوپای دەرکردبوو ئەوەبوو کە لەسەر سنوورەکانی بمێننەوە بۆ ئەوەی نەیەڵن عیمادەددین هێرشی لێوە بکا، بەڵام فەرماندەکانی سوپا بڕیاریان دا شەڕی عیمادەددین لەقەڵاتەکەی بکەن بەبێ مۆڵەت وەرگرتن لەبەدرەددین. بەشەو سوپایان بۆ برد و بەیانیی رۆژی دواتر گەیشتنە قەڵات و شەڕێکی توند لەنێوان دوو تیپەکە روویدا. هەردوو تیپەکە ئارامیەکی سەیریان گرت و لەکۆتاییدا سوپای بەدرەددین سەرکەوت و عیمادەددین دۆڕاو قەڵاتی بەجێهێشت و بەسوپاکەوە چووە ئەربل بۆ ئەوەی خۆی لەپەنا باوکی ژنەکەی بپارێزێ. سوپای موسڵ گەڕایەوەو لەسەر سنووری شارەکە دامەزرا. نێردراوانی خەلیفە ئەلناسر لیدینیڵلا و نێردراوانی

پاشا ئەلئەشرەف ئامادەبوون و پێکهاتنەکەیان لەنێوان موزەفەرەددین و عیمادەددین لەلایەک و بەدرەددین لوئلوئیش[1] لەلایەکەی دیکەوە نوێ کردەوە.

هەر لەو ساڵەی (٦١٥) کە پێکهاتنەکەی تێدا کرا، نورەددین ئەرسەلانشای خاوەنی موسڵ مرد. بەدرەددین براکەی خۆی ناسرەددین مەحموودی لەسەر موڵکەکە دانا کە تەمەنی تەنیا سێ ساڵان بوو[2]. بەمردنی نورەددین، حەزی موزەفەرەددین و عیمادەددین بۆ دەست بەسەرداگرتنی موسڵ نوێ بۆوە. ناسرەددین منداڵەو هیچ لەفەرمانڕەوایی موسڵ نازانێ و بەدرەددین دەبێتە هەموو شتێک. هەریەکە لەموزەفەرەددین و عیمادەددین پێکهاتنەکەیان پشتگوێ خست کە لەنێوان ئەوان و بەدرەددین و ئەلئەشرەف موسا کرابوو و دەستیان کردە لابردنی بەدرەددین لەسەر موسڵ. سەربازیان کۆکردەوەو ئامادەبوون بۆ جووڵەکردن. پاشان هەندێک سەربازیان ناردە سەر سنووری موسڵ و هێرشیان کردە سەری و بووە راووڕووت و خراپەکاری.

بەدرەددین سەربازی کەم بوو. هۆیەکەشی ئەوە بوو کە پاشا ئەلئەشرەف زۆربەی سوپاکەی بۆ پاشا ئەلکاملی برای ناردبوو بۆ یارمەتیدانی

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢١.
٢- الكامل، ب٩ / ل ٣٢١.

لــەدژی خاچپەرســتەکان لەدومیــات، وەکــو باســمان کــرد، ئەلئەشرەف زۆربــەی سوپای موسڵی بۆ خۆی داواکرد بۆ پڕکردنــەوەی ئــەو بۆشــاییەی کــە لەپــاش چوونــی سوپاکەی بــۆ دومیــات پەیــدا ببــوو. بەدرەددیــن بــەوە ســەربازی کــەم ببــوو. کــە بەدرەددیــن دەســتدرێژیی موزەفەرەددیــن و عیمادەددینــی بــۆ ســەری و خراپەکاریــی ســەربازەکانی لەموســڵ بینــی، نەشــیدەتوانی بەوەنــدە ســەربازەی هەیەتــی شــارەکەی بپارێــزێ، داوای ســەربازەکانی پاشــا ئەلئەشرەفی کــرد کــە لەنوســێبین دامەزرابــوون، ئەوانــەش کــە ئەلئەشــرف ناردبوونــی بــۆ ئــەوێ بــۆ ئــەوەی لەژێــر دەســتی بەدرەددیــن بــن هەرکاتێــک پێویســتی پێیــان بــوو. فەرمانــدەی ســەربازەکانی ئەلئەشــرەف نــاوی عزەددیــن ئایبــەگ بــوو. ژمــارەی ئــەو ســەربازانەی لەگەڵــی بــوون کــەم بــوو کــە جێــی ئــەو ســەربازانەی بەدرەددینیــان پــڕ نەدەکــردەوە کــە ناردبوونیــە شــام. ئایبــەگ پەلــەی دەکــرد لەکوشــتار. هەرکــە لەگــەڵ ســەربازەکانی گەیشــتە بەدرەددیــن، بڕیــاری دا لــەزێــی دیجلــە یەکســەر بپەڕێتــەوە بــەرەو ئەربــل بــۆ کوشــتاری موزەفەرەددیــن و عیمادەددیــن. بەدرەددیــن نەیهێشــت ئــەوە بــکا –بەدرەددیــن شــارەزاییی زۆرتــری لەئایبــەگ لەهونــەری شــەڕدا و لــەو ناوچەیــەی کــە کوشــتاری تێــدا دەکــەن هەبــوو– و داوای لێکــرد بحەســێتەوەو ســەربازەکانی ســەرەتا پشــووێک بــدەن لــەو ماندووبوونــەی رێــگا. ئایبــەگ هەرچەنــد پێــی خــۆش

نەبوو بەڵام بەقسەی کردو سەربازەکانی لەنزیک موسڵ بۆ ماوەی چەند رۆژێک دامەزراند. پاشان زۆریی لەبەدرەددین کرد کەپەلە بکا بەرەو ئەربل. بەدرەددینیش پێی خۆش نەبوو، بەڵام بەقسەی کرد نەوەکو سەربازەکانی تێبینیی ناکۆکیی لەگەڵ ئایبەگ بکەن و ئاریشەیەک لەنێوانیاندا سەرهەڵبدا. هەموویان لەزێی دیجلە پەڕینەوەو لەدووری دوو (فرسەخ) لەموسڵ لەرۆژهەڵاتی زێیەکە دامەزران. کە موزەفەرەددین بەهەواڵی بڕیاری هاتنیانی زانی، بەسەربازەکانیەوە بەخۆی و عیمادەددین بۆیان دەرچوون و لەزێی زاب پەڕینەوەو گەیشتنە بەدرەددین و سوپاکەی پێش ئەوەی لەپڕێکەوە بەدرەددین بیانگاتێ. هەریەکە لەمزەفەرەددین و بەدرەددین دەستیان کردە ئامادەکردنی سوپا و ریزکرتنەوەیان بۆ شەڕ. موزەفەرەددین لەلای چەپی سوپاکەی، عیمادەددین زەنگی داناو لەلای راستیشی یەکێک لەفەرماندەکانی، بەخۆشی سەرکردایەتی ناوەندی (دڵی) سوپاکەی دەکرد. هەرچی بەدرەددینە، عزەددین ئایبەگی لەسەر (جالیشیە)[1] داناو لەلای چەپیشەوە یەکێک لەگەورە فەرماندەکانی. بەڵام بەدرەددین لەکۆنترۆڵکردنی سەربازەکانی پاشا ئەلئەشرەف

١- جالیش وشەیەکی تورکیە بەمانای پێشەنگی سووپا.

لاواز بـوو، ئـەوەش بـووە هـۆی دۆڕانـی لەشـەڕەکەدا. ئایبـەگ مکـوڕی کـرد لەرۆیشـتن بـۆ سـەربازگەی موزەفەرەددیـن بەشـەو، هەرچەنـدە بەدرەددیـن هەوڵیـدا قایلـی بکا بـۆ بەیانیەکـەی دوای بخـا لەبـەر ناخۆشـیی رێـگاو مەترسـیەکانی، بـەڵام ئایبـەگ چاوەڕێـی نەکـردو بەسـەربازەکانیەوە کەوتـە جووڵـە. بەدرەددینیـش ناچـار بـوو لەگەڵـی بـڕوا. کـە شـەڕیش هەڵگیرسـا، لای راسـتی سـوپای بەدرەددیـن لای چەپـی سـوپای موزوفەرەددینـی بەزانـدو لای راسـتی سـوپای موزەفەرەددینیـش لای چەپـی سـوپای بەدرەددیـن. کـە دوو ناوەنـدی سـوپا گەیشـتنە یـەک، کـە بەدرەددیـن ناوەنـدی سـوپاکەی بەدەسـتەوە بـوو، موزەفەرەددیـن بەدرەددینـی بەزانـد کـە نەیتوانـی لەبەرامبـەر دوژمنەکـەی، خـۆی راگـرێ، بۆیـە بـۆ موسـڵ رایکـردو چـووە سـەر قەڵاتەکـەی بـۆ خۆپاراسـتن تێیـدا، لەکاتێکـدا کـە موزەفەرەددیـن بەدوایـەوە بـوو تـا گەیشـتە نزیـک موسڵ، لەنەینـەوا، لـەوێ سـێ رۆژان مایـەوە. کـە زانـی بەدرەددیـن سـەرلەنوێ سـەربازەکانی کۆدەکاتـەوە بـۆ ئـەوەی بـەرەولای بپەڕێتـەوە، نەینـەوای بەجێهێشـت و لەزێـی زاب پەڕیـەوەو لەرۆخەکـەی دامـەزرا بـۆ ئـەوەی بزانـێ چـی روودەدا. بـەڵام بەدرەددیـن لەجیاتـی ئـەوەی بەسـوپاوە بـۆی بچـێ، چەنـد نێردراوێکـی نـاردە لای بـۆ ئـەوەی پێکبێـن، بەمەرجێـک هەریەکـەو ئـەوەی لەبـن دەسـتیەتی بۆخـۆی بـێ. موزەفەرەددیـن بـەوە قایـل بـوو و

پەیمان لەنێوانیاندا بەستراو هەریەکە سوێندی خوارد کە پێیەوە پابەند دەبێ[1].

بەڵام پێکهاتنەکە لەنێوان موزەفەرەددین و بەدرەددین درێژەی نەکێشاو هەر زوو پێشێلکرا. پارێزەرانی قەڵاتی گەواشی -کە یەکێک بووە لەقەڵاتە هەرە پارێزراو و توندەکانی موسڵ بوو- کە بینیان پارێزەرانی قەڵاتی عیمادەددین قەڵاتەکەی رادەستی عیمادەددین دەکا، ئەوانیش وەکو ئەویان کرد. جێگری بەدرەددین و ئەوانەش کە کاریان تێدا دەکرد گرتیان و بۆ عیمادەددینیان ناردو داوایان لێکرد قەڵاتەکە وەربگرێ. عیمادەددین چوو لێی وەرگرتن. بەدرەددین بۆ لای موزەفەرەددینی ناردو نارەزایی دەربڕی لەوەی کە عیمادەددین کردی و پێکهاتنەوەو گفتەکانی وەبیرهێنایەوە کە خۆی پێیانەوە پابەند کردبوو و هەر دوێنێ سوێندی لەسەر خواردبوو. داوای لێکرد قەڵاتی گەواشی بگەڕێنێتەوە، بەڵام موزەفەرەددین ئەو داوایەی رەتکردەوە. ئەوجا بەدرەددین بۆ پاشا ئەلئەشرەفی نارد -کە لەحەلەب بوو- داوای فریاکەوتنی لێکرد. ئەلئەشرەفیش لەرێی زێی فوراتەوە چووە لای لەحەرران، بەڵام شتێک روویدا کە وای لەئەلئەشرەف کرد لەچوونە موسڵ هێور بێتەوە.

١- الكامل، ب٩ / ل٣٢٢. ابن العبرى، ل ٤٠٥/٤٠٦.

ئـــەوەش كـــە موزەفەرەددیـــن زانـــی بەدرەددیـــن هـــاواری بـۆ پاشـا ئەلئەشـرف بـردووە، دەسـتی كـردە ئاسـتەنگ نانـــەوە بـــۆ ئەلئەشـــرەف بـــۆ ئـــەوەی نەیەڵـــێ بەهانـــای بەدرەددینـــەوە بچـــێ. نامـــەی بـــۆ جێگرەكانـــی ئەلئەشـــرەف نـــارد كـــە لەگوێڕایەڵیـــی دەرچـــن. هەروەهـــا نامـــەی بـــۆ پاشـــا هاوســـێیەكانی پاشـــا ئەلئەشـــرەف و خـــاوەن دەوروپشـــتەكان نـــارد، لەپاشـــا ئەلئەشـــرەف دەیترســـاندن بـــەوەی كـــە ئەگـــەر كێشـــەكانی لەكـــۆڵ بێتـــەوە ئـــەوا چـــاو دەبڕێتـــە وڵاتەكانیـــان و شـــەڕیان لەگـــەڵ دەكا. ئەوانـــەی وەڵامیـــان دایـــەوە: عزەددیـــن كەیكاوس خاوەنـــی وڵاتـــی ڕۆم و خاوەنـــی ئامـــەدو حەســـەن كێـــف و ناســـرەددین ئەرتەقـــی كـــوڕی ئێلغازیـــی خاوەنـــی ماردیـــن بـــوون. هەموویـــان ڕێككەوتـــن كـــە كەیـــكاوس بكەنـــە ســـەرۆكی هاوپەیمانیەكـــە و بەنـــاوی ئـــەو لەوڵاتەكانیـــان وتاریـــان دەدا.

موزەفەرەددیـــن هـــەر بەورووژاندنـــی پاشـــاو میـــرەكان لـــەدژی پاشـــا ئەلئەشـــرەف نەوەســـتا، بەڵكـــو كاری لەســـەر ڕاكێشـــانی هەندێـــك لەفەرماندەكانیشـــی كـــرد. لەهێنانـــی ئەحمـــەدی كـــوڕی عەلیـــی مەشـــتووب و عیزەددیـــن محەمـــەدی كـــوڕی بـــەدر ئەلحەمیـــدی و هیدیكـــەش بـــۆ لای خـــۆی ســـەركەوت. ئەوانـــە پاشـــا ئەلئەشـــرەفیان بەجێهێشـــت و لەدەنیســـەر نزیـــك ماردیـــن دابەزیـــن بـــۆ كۆبوونـــەوە لەگـــەڵ خاوەنـــی ئامـــەد بـــۆ ئـــەوەی نەیەڵـــن ئەلئەشـــرەف بـــەردەوام بـــێ لەچوونـــی بـــۆ موســـڵ بـــۆ هاوكاریـــی بەدرەددیـــن.

بـەڵام وا ڕێککـەوت ئـەو هاوپەیمانیـە شکسـتی هێنـاو هەریەکـە لەپاشـا ئەلئەشـرەف و بەدرەددیـن لەمەترسـیەکی گـەورە رزگار بـوون، چونکـە کەیکاوسـی خاوەنـی وڵاتـی رۆم بـەرەو ماڵتیـە رۆیـی کـە لەوڵاتەکانـی پاشـا ئەلئەشـرەف بـوو بـۆ دەسـت بەرسـەرداگرتنی و لـەو بـاوەڕە دابـوو کـە ئەلئەشـرەف خێـرا بەفریـای دەکـەوێ، بەمـەش لەفریاکەوتنـی بەدرەددیـن لادەداو هـەل بـۆ موزەفەرەددیـن دەڕەخسـێ بـۆ دەسـت بەسـەرداگرتنی موسڵ. بـەڵام پڕۆژەکـە سـەری نەگـرت چونکـە کەیـکاوس نەخۆشـیی سـیلی گرتبـوو و لەکاتـی گەمـارۆی ماڵتیـە نەخۆشـیەکە دەسـتی لێسـەند. بۆیـە ناچـار بـوو گەمارۆیەکـە هەڵگـرێ و بگەڕێتـەوە وڵاتەکـەی خـۆی. دوایـی ئەوەنـدەی نەبـرد کـە مـرد. کەیقوبـادی بـرای جێـی گرتـەوەو ئەویـش سیاسـەتێکی پەیـڕەو کـرد کـە پێچەوانـەی سیاسـەتی براکـەی بـوو. ئـەو وای بینـی کـە بەرژەوەندیـی وادەخـوازێ کـە پەیوەندیـی لەگـەڵ پاشـا ئەلئەشـرەفدا باشـبێ، بۆیـە پێکهاتنێکـی لەگـەڵ بەسـتاو ئـەو پێکهاتنـەش بەگرێبەسـتێکی هاوسـەرگیریی نێوانیـان توندکـرا[1].

ئەوەیـان یەکـەم لاوازی بـوو تووشـی هاوپەیمانیەکـە هـات. پاشـان کـە ئەوانـەی لەهاوپەیمانیەکـەدا مانـەوە

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢٨.

لەدەنیسەر کۆبوونەوە، خاوەنی ئامەد غەدری لەهاوپەیمانەکانی کردو بەگەڵ ئەلئەشرەف کەوت. بەمە هێزی هاوپەیمانان لاواز بوو و دوایی کاتێک کە فەرماندەکانی ئەلئەشرەف، ئەوانەی چووبوونە ناو هاوپەیمانیەکەوە گەڕانەوە لای، هاوپەیمانیەکە هەڵوەشایەوە. بەڵام ئیبن مەشتووب لەسەر گفتی خۆی مایەوەو لەدەنیسەرەوە بەرەو نوسێبین رۆیی بۆ ئەوەی لەوێوە بچێتە ئەربل و بەگەڵ موزەفەرەددین بکەوێ. خاوەنی نوسێبین بەو سەربازانەی هەیبوو بۆی دەرچوو بیگرێ و شەڕ لەنێوانیان هەڵگیرسا و ئیبن مەشتووب دۆڕاو زۆربەی سەربازەکانی لێی جیابوونەوەو بەردەوام بوو لەچوونی بۆ ئەربل. بەڵام کە بەشاری شەنگالدا تێپەڕی، خاوەنەکەی فرووخشای کوڕی عیمادەددینی زەنگی کوڕی مەودوود سەربازی ناردە سەری و شەڕ لەنێوان ئەوان و ئیبن مەشتووبدا هەڵگیرساو شکاندیان و گرتیان و بردیانە شەنگال. فرووخشا لەگەڵ ئەلئەشرەف و بەدرەددین هاوپەیمان بوو. کە ئیبن مەشتووب لەگەڵ فرووخشا کۆبۆوە، ئیبن مەشتووب هانیدا لەهاوپەیمانیی ئەلئەشرەف و بەدرەددین دەربچێ و بەگەڵ موزەفەرەددین بکەوێ، ئەویش بەقسەی کرد. ئیبن مەشتووب هەندێک سەربازی شەڕەخۆری کۆکردەوەو سوپایەکی لێ دروست کردن و دەستی کردە هێرشکردنە سەر ناوچەی ئەلبەقعا کە

سـەر بەموسـڵەو ژمارەیـەک گوندیـان تێـدا تـاڵان کـردو گەڕانـەوە شـەنگال. کـە بەدرەددیـن ئـەو تێکدانـەی ئیبـن مەشـتووب و سـەربازەکانی بینـی، سـەربازی بـۆ ڕەوانـە کـردو کەوتنـە شـەڕ لەگەڵـی تـا شـکاو بـۆ تـەل یەعفـور رایکـرد کـە هـی خاوەنـی شـەنگال بـوو و لـەوێ خـۆی پەنـادا. سـەربازەکانی موسـڵ بـەدوای کەوتـن و لـەوێ گەمارۆیانـدا. پاشـان بەدرەددیـن بەسـوپای موسـڵەوە بـۆی دەرچـوو و کەوتـە کوشـتاری تـا شـکاندی و گرتـی و دەسـتی بەسـەر شـارەکەدا گـرت. پاشـان لەگـەڵ دیلەکـە گەڕایـەوە بـۆ موسڵ و رادەسـتی پاشـا ئەلئەشـرەفی کـرد. ئەلئەشـرەف لەشـاری حـەرران بەنـدی کـردو هـەر لـەو بەندیـە مایـەوە تـا لەسـاڵی ٦١٩دا مـرد[1].

هەرچـی پاشـا ئەلئەشـرەف بـوو، کـە ناسـرەددین ئەرتەقـی خاوەنـی حەسـەن کێـف و ئامـەد ملکەچـی بـوون و هاوپەیمانیەکـە هەڵوەشـایەوە، بڕیاریـدا بچێتـە سـەردانی خاوەنـی موسـڵ. لەوکاتـەی کـە هـەر لـەڕێ بـوو، دەسـتی بەسـەر شـاری ماردینـدا گـرت و خاوەنەکـەی لەگەڵـی پێکهـات و قایلـی کـرد. ئەوجـا لەماردینـەوە چـووە نوسـێبین رووەو موسـڵ. کـە هێشـتا هـەر لەڕێگـەدا بـوو نامەبەرانـی فرووخشـای خاوەنـی شـەنگالی گەیشـتنێ و پێیـان خۆشـبوو شـەنگالی رادەسـتکەن لەبەرامبـەر

١- الكامل، ب ٩ / ل ٣٢٣.

ئـــەوەی کـــە بـــە شـــاری ڕەققـــە قەرەبوویـــان بکاتـــەوە. چەنـــد هۆکارێـــک پاڵیـــان بەفرووخشـــاوە نابـــوو بـــۆ ڕادەســـتکردنی شـــەنگال بـــۆ پاشـــا ئەلئەشـــرەف، لەوانـــە: کەوتنـــی تـــەل یەعفـــور بەدەســـتی بەدرەددینـــی هاوپەیمانـــی ئەلئەشرەف و ڕێککەوتنـــی پێشتری لەگـەڵ ئیبـن مەشتووب دژی ئەلئەشـــرەف، ســـەرباری ئـــەوەی کـــە هەندێـــک لەگەورەپیاوانـــی دەوڵەتەکـــەی بەگەیشـــتنی ئەلئەشـــرەف بـــۆ موسـڵ ترسـاندیان و گەیشـتنیان بـەوە لێکدایـەوە کـە ڕێخۆشـکەرە بـۆ دەسـت بەسـەرداگرتنی خـودی شـەنگال. فرووخشـاش وای بینـی کـە باشـترین کارێـک کـە بیـکا ئەوەیـە کـە بەبـێ کوشـتار ڕادەسـتی ئەلئەشـرەفی بـکاو شـاری ڕەققـەی لەجیاتـی لـێ وەرگـرێ. ئـەو نیشـاندانەش پاشـا ئەلئەشـرەف بەباشـترین شـێوە پێشـوازیی لێـدەکا لەبـەر هەڵکەوتـەی شـەنگال و گرنگیەکـەی بـۆ ناوچـەی ئەلجەزیـرە. بۆیـە خێـرا هـەردوو شـارەکەیان لەنێـو خۆیانـدا گۆڕیـەوە[1].

دەسـت بەسـەرداگرتنی شـەنگال لەلایـەن ئەلئەشـرەفەوە موزەفەرەددینـی زۆر بێـزار کـرد چونکـە موزەفەرەددیـن زانـی کـە ناتوانـێ لـەڕووی ئەلئەشـرەف بوەسـتێتەوە لەبـەر ئـەوەی تـازە بـووە گـەورەی ئەلجەزیـرە بەگشـتی، بۆیـە پێـی باشـتربوو پێکهاتنێکـی لەگـەڵ ببەسـتێ بـۆ

1- الكامل، ب٩ / ل ٣٢٤.

خۆپاراستن لەشەڕەکانی. هەرکە ئەلئەشرەف گەیشتە موسڵ -بەدرەددین بەئاهەنگ گێڕانەوە پێشوازیی لێکرد- موزەفەرەددین نامەبەرانی خۆی بۆ نارد بۆ ئەوەی لەگەڵی پێکبێ و ئامادەییشی نیشان دا کە هەموو قەڵاتەکانی کە عیمادەددین داگیری کردبوون بداتەوە بەدرەددین تەنیا قەڵاتی ئامێدی نەبێ کە موزەفەرەددین موکوڕ بوو لەدەستی عیمادەددیندا بمێنێتەوە. موزەفەرەددین بۆ ئەوەی رشتی بکا لەسەر پێکهاتنەکە، بەئەلئەشرەفی گوت: قایلبوون بەو پێکهاتنە لەبەرژەوەندیدایە بۆ ئەوەی کێشە نەمێنێ و خەریکی جیهاد بین لەگەڵ فەڕەنگەکان[1].

بەڵام ئەلئشرەف چاوی لەگرتنی خودی ئەربل بوو، بۆیە هەر درێژەی بەدانووسانەکانی ئەو پێکهاتنە دەدا تا دوو مانگی خایاند، ئەوجا راستیی مەبەستەکەی دەرکەوت. لەموسڵەوە بەرەو ئەربل دەرچوو و گەیشتە گوندی ئەلسەلامیەی نزیک رووباری زاب کە موزەفەرەددین لەسەر کەنارەکەی لەلای ئەربلەوە سەربازگەکەی دامەزراندبوو وەک ئەوەی پێشبینیی سەرپڕایزەکەی ئەلئەشرەفی کردبێ، بەڵام پەلەی لەکوشتاری نەکرد بەڵکو پێی باشتر بوو لەڕێی ئاشتیەوە مەترسیەکەی دوور بخاتەوە، بۆیە دەستی

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢٤.

کـردەوە بەناردنـی نامەبەرانـی بـۆ قایلکردنـی بەگرێدانـی پێکهاتنێـک. ئەوجـارە ئەلئەشـرەف پێکهاتنەکـەی قبـووڵ کـردو قبووڵکردنەکەشـی لەژێـر دۆخێکـی زەحمـەت بـوو، چونکـە سـوپاکەی لەچاوەڕوانیەکـی درێـژ بێزاربـبـوون و پاشـان ناسـرەددین ئەرتەقـی خاوەنـی ئامـەد -کـە لەگەڵـی بـوو- بەئاشـکرا دەرکـەوت کـە روو لەموزەفەرەددینـە، بۆیـە پاشـا ئەلئەشـرەف لەهەسـتانەوەی سـوپاو لێدانـی ناسـرەددین لەپشـتەوەی ترسـا. لەبـەر ئەوانـە وەڵامـی داواکاریەکانـی موزەفەرەددینـی دایـەوەو پێشـنیازەکەی کـە پێشکەشـی کردبـوو بەرادەسـتکردنی قەڵاتـەکان، بێجگـە لەقەڵاتـی ئامێـدی، بـۆ بەدرەددیـن قبـووڵ کـرد. بـەڵام مەرجـی ئەوەبـوو کـە عیمادەددینـی زەنگـی بەبارمتـە لـەلای خـۆی بێڵێتـەوەو دەسـت بەسـەر هـەردوو قەڵاتـی ئەلقەعـەر و شوشیشـدا بگـرێ -کـە هـی عیمادەددیـن بـوون- تـا ئەوکاتـەی قەڵاتـەکان رادەسـتی بەدرەددیـن دەکرێـن. عیمادەددیـن بـەرەولای ئەلئەشرەف رۆیـی و خـۆی لـەلای بەبارمتـە دانـا، ئەوجـا فەرمانـی بـۆ جێگرەکانـی لەنـاو قەڵاتـەکان دەرکـرد کـە بـەوەی کەتێیاندایـە رادەسـتی جێگرەکانـی پاشـا ئەلئەشـرەفی بکـەن، بـەڵام پارێزەرانـی قەڵاتـەکان رەتیـان کـردەوە فەرمانەکانـی عیمادەددیـن جێبەجـێ بکـەن، قەڵاتـی «جاسـووڕا» نەبـێ کـە بەتەنیـا بەقسـەی کـردو رادەسـتی جێگرەکـەی پاشـا ئەلئەشـرەفی کـرد. ئـەوەش عیمادەددینـی بێـزار کـرد چونکـە دەسـت

بەسەریەکەی درێژەی کێشاو ئەو ماوەیەش کۆتایی هات کە بۆ رادەستکردنی قەڵاتەکان دیاریکرابوو، بۆیە هانای بردە لای شەهابەددین غازی – برای پاشا ئەلئەشرەف– بۆ ئەوەی ببێتە پێناو لەنێوان ئەو و براکەی تا بەریبدا. پاشا ئەلئەشرەف بەقسەی برا پێناوەکەی کردو عیمادەددینی بەرداو جێگرەکانی لەهەردوو قەڵاتی ئەلعەقەر و شووش کشاندەوەو گەڕاندنیەوە بۆی و لەڕادەستکردنی قەڵاتکان بۆ بەدرەددینیش خۆشبوو[1].

لێرەدا دەبێ قسەیەک لەسەر عیمادەددین بگوترێ. لەڕاستیدا عیمادەددین زۆر لەجیاکاریەکانی فەرمانڕەواو شەڕکەری تێدا نەبوو. وەکو دەردەکەوێ، خاووخلیچک بوو، لاواز بوو، لەناو کار و رەفتارەکانیدا گەوزی دەدا، دەیویست موسڵ و پاشکۆکانی بگرێ و موڵکی خانەوادەکەی هەڵگرێتەوە، بەڵام نەخشەیەکی بۆ خۆی دیاری نەکردبوو کە لەسەری بڕوا بۆ بەجێگەیاندنی ئاواتەکانی و خۆشی بۆ شەڕە یەکلاکەرەوەکانی نێوان خۆی و بەدرەددین ئامادە نەکردبوو، بەڵکو لەچەند شەڕەتەقەیەک لەگەڵی تێکهەنگژابوو کە نەیاندەگەیاندە مەبەستەکەی، هەرچەندە موزەفەرەددین لەگەڵی بوو و پشتیشی دەگرت. پێموایە بەو رەفتارە خراپانەی موزەفەرەددینیشی تووش کردبوو چونکە لەوانەیە

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢٤.

ئەگــەر ســەرکردايەتيی بدابايــە دەســت موزەفەرەددیــن و رشــتبوايە و بەڕاســتی بیویســتبایە بەدرەددیــن لەموســڵ دەربــکا، ئــەوا بەهەردووکیــان لەلادانــی بەدرەددیــن لەموسـڵ سـەردەکەوتن و دەبـووە هـی خۆیـان. هەروەهـا بیرکردنــەوەی کارگێڕیــی عیمادەددیــن ســنووردار بــوو، تــا ئــەو رادەیــەی کــە حوکمڕانیــی قەلاتەکانــی ئەوەنــدە بــاش نەبــوو کــە جێگرەکانــی لێــی رازی بــن و دڵســۆز بــن بــۆی، چونکــە زۆر قرچــۆک بــوو لــەڕووی پــارەو بەخشــین پێیــان، بەپێچەوانــەی بەدرەددیــن کــە چاکــەی لەگــەڵ دەکــرن و دیــاری و بەخشــینی دەدانــێ کاتێــک کــە قەلاتەکانــی لەدەســت بــوو، بۆیــە دەبینیــن خەڵکــی قەلاتــی هــەکاری و زۆزان ســەرلەنوێ تامــەزرۆی حوکمڕانیــی بەدرەددیــن بــوون، دەســتیان کــردە نامەنــاردن بــۆی کــە قەلاتەکانیانــی رادەســت بکــەن، بەدرەددینیــش بۆیــان چــوو و وەرگریگرتــن[1]، بەمــەش لەبندەســتی عیمادەددیــن دەرهاتــن کــە زۆری بــۆ هەوڵــدان.

هـەر بەهـۆی سیاسـەتە چەوتەکـەی عیمادەددیـن بـوو کـە قەلاتـی شووشیشـی لەدەسـت چـوو و لەسـاڵی ٦١٩ک (١٣٢٢ز) بــووە هــی بەدرەددیــن، لــەو ســاڵەدابوو کــە عیمادەددیــن چــووە ئازەربایجــان بەســەردانێک بــۆ لای ئۆزبەگــی کــوڕی پەهلەوانــی خاوەنــی. ئەویــش میوانداریــی کــردو هەندێــک

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٢٤.

لەدابڕێنراوەکانی وڵاتەکەی بۆ دابڕی و عیمادەددین بۆ ماوەیەکی درێژ تێیدا ماوەیە و بەدرەددینیش بەرەو قەڵاتەکە رۆیشت و گەمارۆی دا و هەر شەڕی کرد تا کەوتە دەستی[1].

وادەردەکەوێ کە سستیەک کەوتبێتە نێوان موزەفەرەددین و عیمادەددین، بۆیە دەبینین موزەفەرەددین بەرگریی لەموڵکەکانی مێردی کچەکەی نەکرد، بەڵکو لێگەڕا قەڵاتەکە بکەوێتە دەست بەدرەددین.

پێکهاتنەکەی نێوان موزەفەرەددین و پاشا ئەلئەشرەف درێژەی نەکێشا چونکە لەساڵی ٦٢١ک (١٢٢٤ز) بارودۆخەکە بەرامبەر ئەلئەشرەف گۆڕا کاتێک کە کێشە کەوتە نێوان خۆی و هەردوو براکەی شەهابەددین غازی و ئەلموعەزەم عیسای خاوەنی دیمەشق. ئەلئەشرەف شەهابەددینی برای کردبووە جێگرەوەی لەدوای خۆی و هەندێک لەوڵاتی بەسەردا بڕیبوو، وەک: خەڵات و ئەرمینیا و هیدیکە، بەڵام شەهابەددین چاوی لەو وڵاتانە بوو بۆ خۆی بن و سەربەخۆیی بەوانەوە راگەیاندو لەگەڵ پاشای ئەلموعەزەم عیسای خاوەنی دیمەشق لەدژی هەردوو براکەی ئەلئەشرەف رێککەوت. پاشای ئەلمەعەزەم بەپێگەی موزەفەرەددینی خاوەنی ئەربلی دەزانی و دەیزانی ئەگەر لەگەڵیان بێ دەبێتە هێزو پشتیوان بۆیان، بۆیە

١- الكامل، ب٩ / ل٣٤٩.

ئەلناسر داوودی کوڕی بەنامەیەکەوە بۆ نارد کە داوای لێبکا لەگەڵیان بێ لەدژی دوو برایەکەی ئەلئەشرەف. موزەفەرەددینیش وەڵامی دەداتەوە، چونکە لاوازکردنی ئەلئەشرەف بەرژەوەندیی ئەوی تێدایە. کە پاشای ئەلموعەزەم وەڵامی موزەفەرەددینی بینی، بەسوپاکەیەوە بەرەو وڵاتی ئەلئەشرەف رۆیی لەجەزیرە، بۆ ئەوەی دەستی بەسەردا بگرێ، تا گەیشتە «داریا». کە پاشا ئەلئەشرەف بەوەی زانی، پاشا ئەلکاملی برای، خاوەنی میسری نارد داوای فریاکەوتنی لێکرد لەبەرامبەر دوو براکەی و هاوپەیمانەکانیان[1].

هەر سێ برایەکە، پاشا ئەلکامل و پاشای مەزن و پاشا ئەلئەشرەف لەناوخۆیاندا بەردەوام ناکۆک بوون لەسەر دابەشکردنی دەوڵەتەکەی ئەلعادلی باوکیان. میسر هی ئەلکامل و دیمەشق هی ئەلموعەزەم و جەزیرەش هی ئەلئەشرەف بوو. لەگەڵ ئەوەشدا هیچ یەکێکیان بەبەشی خۆی قایل نەبوو. ئەلکامل چاوی لەدیمەشق بوو و دەیویست سەرکردایەتی بەسەر برایەکانیەوە هەبێ و هەر خۆی فەرمانڕەوای هەمووان بێ. ئەلموعەزەمیش چاوی بڕیبووە میسر و دەیویست هەموو سەر بەو بن. ئەلئەشرەفیش چاوی بەو وڵاتەی کە لەبن دەستی بوو تێر نەدەبوو و دەیویست کۆنترۆڵی ئەوانەش بکا کە

١- مفرج الكروب، ج٢ /لوحه ٢٢٤ (مخطوط).

لەبن دەستی کوڕەمامەکانیەتی لەوڵاتی شام، وەکو حەلەب و حیمس و حەما و هیدیکە. بەڵام بارودۆخ پاشا ئەلکامل و ئەلئەشرەفی ناچار کرد بۆ ڕێککەوتن لەدژی موزەفەرەددینی برایان لەبەر بەهێزیەکەی، هەرچەندە ڕێککەوتنەکەیان بنی بۆش بوو. بۆیە ئەلکامل خێرا فریای ئەلئەشرەفی برای کەوت و ناردیە لای ئەلموعەزەمی برای و فەرمانی پێکرد کە دەستدرێژی نەکاتە سەر وڵاتی هەردوو براکەی ئەلئەشرەف و بگەڕێتەوە بۆ دیمەشق. پاشان گەفی چوونە دیمەشق و دەست بەسەرداگرتنی لێکرد ئەگەر ئەو مکوڕبێ لەسەر دەستدرێژیی بەردەوام بۆ سەر موڵکەکانی براکەی. ئەلموعەزم ترسا لەوەی ئەلکامل هەڕەشەکەی بەجێ بگەیەنێ بۆیە گەڕایەوە دیمەشق[1].

هەرچی ئەلئەشرەفیش بوو ئەوا بەسوپاکەیەوە بەرەو خەڵات ڕۆیی بۆ ئەوەی لەدەستی شەهابەددین غازیی برای بستێنێتەوە. ئەلئەشرەف بەرگریەکی زۆری لەوەرگرتنەوەی نەبینی چونکە خەڵکەکەی لەکوشتار ساردبیوونەوە لەبەر ئەوەی لەغازیی برایان خۆشتر دەویست. کە غازی بینی زۆر لەوە لاوازترە کە دوژمنکاریی براکەی بکا لەگەڵی پێکهات[2].

١- الكامل، ب٩ / ل٣٥٤.
٢- الكامل، ب٩ / ل ٣٥٣.

موزەفەرەددینیش بەسوپاکەیەوە بەرەو موسڵ چوو و گەمارۆی دا پێش ئەوەی رووداوەکانی برا ئەیووبیەکان بگاتە ئەو کۆتاییەی کە باسمان کرد. بەمەزەندەی موزەفەرەددین کە پاشا ئەلئەشرەف بەهەواڵی گەمارۆدانی موسڵ دەزانێ، لەکاتی گەمارۆدانیدا خەڵات بەجێ دێڵێ بۆ ئەوەی فریای بەدرەددین بکەوێ و شەهابەددین غازیی برای بەداواکاریی ئەو دەردەچێ و ئەلئەشرەف دەکەوێتە نێوان براکەی و موزەفەرەددین و دەیشکێنن. ئەوجا پاشا ئەلموعەزەم بەسوپاکەیەوە دەگاتە موسڵ و هەموویان کار بۆ ئەستاندنی دەکەن.

بەڵام خەمڵاندنەکەی موزەفەرەددین هەر لەدابەزینی لەموسڵەوە دەگۆڕێ. ئەو وای دادەنا کە موسڵ ناتوانێ بۆ ماوەیەکی درێژ بەرگە بگرێ لەبەر برسێتی و کەمی سەرباز تێیدا، بەڵام هەرکە گەیشتە ئەوێ، بینی بەدرەددین بەرگریەکی توندی تێدا دامەزراندووەو سەربازی بەچەک و ئامێری بەرگریی دژە ئامرازەکانی گەمارۆدان سازداوە. موزەفەرەددین دە رۆژی لەسەر مایەوە بێ ئەوەی هیچی لەگەڵدا پێبکرێ. کە ئەوەی پێگەیشتەوە کە ئەلموعەزەم لەچوونی بۆ موسڵ وەستاوە بەهۆی هەڕەشەی ئەلکامیلی برای و ئەلئەشرەفیش شاری خەڵاتی وەرگرتۆتەوەو لەگەڵ غازیی برای ڕێککەوتووە، ناچاربوو گەمارۆ لەسەر موسڵ هەڵگرێ و بگەڕێتەوە. لەڕووباری زاب پەڕیەوەو لەسەر رۆخی زێیەکە دانیشت

چاوەڕێی ڕووداوەکانی ڕۆژانی داهاتووی دەکرد[1]، بەڵام ئەو شکستە گەورەیە لەتوانای ئەلموعەزەم عیساو موزەفەرەددینی کەم نەکردەوە، بگرە بەردەوام بەدوای هەلێکدا دەگەڕان بۆ ئەوەی پاشا ئەلئەشرەف و پاشا ئەلکامیل تووش بکەن. کاتێک کە جەلالەددین خەوارزمشا (لەدوایی باسی دەکەین) لەسەر شانۆی سیاسی لەنزیک ئەو ناوچەیەی کە باسی دەکەین دەرکەوت، هەلیان بۆ رەخسا. لەهەمان ساڵدا، ٦٢١ک، جەلالەددین گەیشتە ئازەربایجان و دەستی بەسەردا گرت و لەوڵاتی ئەلئەشرەف نزیک بۆوە. پاشا ئەلمەعەزەم نێردراوێکی ناردە لای جەلالەددین کە بەستنی هاوپەیمانیەتێکی نێوانیانی پێشکەش بکا دژی هەردوو براکەی ئەلئەشرەف و ئەلکامیل. جەلالەددین وەڵامی دایەوە. پاشان ئەلموعەزم ناردیە لای موزەفەرەددین و بەو هاوپەیمانیەی ناساند کە لەگەڵ جەلالەددینی بەستووە. موزەفەرەددینیش ناردی و ئەویش هاوپەیمانیەکی لەگەڵ بەستا. بەوجۆرە هەرسێ هێزە گەورەکە کۆبوونەوە. ئەگەر کۆبوونەوەکەیان تەواو ببوایە، ئەوا مەترسیەکی زۆر گەورە دەبوو بۆ پاشا ئەلئەشرەف و پاشا ئەلکامل پێکەوە[2]، بەڵام خەریکبوونی جەلالەددین بەشەڕەکانی لەگەڵ ئەوانەی لێی یاخیبوون

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٥٤.

٢- الكامل، ب٩ / ل٣٦٧. مفرج الكروب، ج٢/لوحه ٢٣٩ (مخطوط).

لەجێگرەکانی سەر وڵاتەکەی، ڕێی لەهاوپەیمانەکان گرت دەست درێژی بکەنە سەر موڵکەکانی ئەلئەشرەف.

دوو ساڵان تێپەڕی کە موزەفەرەددین تێیاندا لەنیمچە ئاگربەستێکدا بوو لەگەڵ بەدرەددین. کە ساڵی ٦٢٣ هات، بەدرەددین مردنی ناسرەددین مەحموودی ڕاگەیاند -ئەوەی دووەمی موزەفەرەددین- لەگەڵ سەربەخۆیی موسڵ و دەست خستنی قایلبوونی خەلیفەش بۆ ئەوە. ئەوکاتە موزەفەرەددین کەوتە جووڵە بۆ دەست بەسەرداگرتنی موسڵ، چونکە دەنگۆیەک بڵاوبۆوە گوایە بەدرەددین ناسرەددینی کوشتووە بۆ ئەوەی ڕێی بۆ چۆڵ بێ، بۆیە دەستی کردە نوێکردنەوەی هاوپەیمانیەکە کە لەنێوان خۆی و جەلالەددین و پاشا ئەلموعەزەم دا هەبوو، پاشان کاری بۆ بەهێزکردنی هاوپەیمانیەکە کرد بەتێکەڵ کردنی خاوەنی ئامەدو ناسرەددین ئەرتەقی خاوەنی ماردین. هەموویان ڕێککەوتن لەسەر ئەوەی کە موزەفەرەددین بەرەو موسڵ بچێ و گەمارۆی بداو جەلالەددینیش شاری خەلات -کە هی پاشا ئەلئەشرەفە- و ئەلموعەزەم عیساش بەرەو حیمس و حەما، بۆ ئەوەی خاوەنی ئەو وڵاتانە خەریک بکەن و هیچیان نەتوانن فریای ئەویدیکە بکەون. بەدرەددین خاوەنی موسڵ بوو و ئەلئەشرەف موسا خاوەنی جەزیرەو خەلات. خاوەنی حیمس و حەماش یەکدەست بوون لەناو هاوپەیمانیەکدا دژی ئەلموعەزەم عیساو موزەفەرەددین، بەلام شتێک

رووپـدا کـه گرێـی ئـەو هاوپەیمانیـەی نێـوان موزەفەرەددین و جەلالەددیـن و ئەلموعـەزەم عیسـای هەڵوەشـاندەوە. ئەویش ئـەوە بـوو کـە جێگـری جەلالەددیـن لەسـەر «کرمـان» لێـی راسـتبۆوە بـۆ ئـەوەی بەخـۆی سـەربەخۆبێ بەهەرێمەکـە. جەلالەددینیـش بـۆی چـوو بـۆ ئـەوەی ملکەچی بکاتـەوە. بەو چوونەشـی هاوپەیمانەکانـی لاوازکـرد، بـەڵام موزەفەرەددیـن بەسوپاکەیەوە بۆ موسڵ رۆیی و گەمارۆی دا. ئەلموعەزەمیش بـەرەو حیمـس و حەمـا دەرچـوو و گەمـارۆی دان، بـەڵام پاشـا ئەلئەشـرەف دەستەوبەسـتراو نەوەسـتا، ئەویـش بەسـوپاکەیەوە بـەرەو موسـڵ رۆیـی تـا فریـای بەدرەددیـن بکـەوێ و لەڕێـی خۆیـدا بەماردیـن تێپـەڕی و گەمـارۆی داو تێکیـدا. ئەوکاتـە ئەلموعـەزەم ترسـا ئەلئەشـرەف دەسـتی بەسـەردا بگـرێ، بۆیـە ناردیـە لای و پێشـنیازی بـۆ کـرد کـە ماردیـن بەجـێ بێڵـێ لەبەرامبـەردا ئەویـش حیمـس و حەمـا بەجـێ دێڵـێ و بـۆ موزەفەرەددینیـش بنێـرێ کـە واز لەموسـڵ بێنـێ. ئەلئەشـرەف ئـەو پێشـنیازەی ئەلموعەزەمـی قبـووڵ کـردو دەسـتی لەماردیـن هەڵگـرت. ئەلموعەزەمیـش حیمـس و حەمـای بەجێهێشـت و موزەفەرەددینیـش وازی لەموسـڵ هێنـاو گەڕایـەوە بـۆ ئەربـل، دوای ئـەوەی دەوروپشـتەکانی موسـڵ و ماردینـی تێکـدا لەئەنجامـی ئـەو شـەڕانەی کـە تێیانـدا رووپانـدا[1].

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٦٧.

لەساڵی ٦٢٧ک (١٢٢٠ز) پایەی پاشا ئەلکامیل بەرز بۆوەو هێزەکەی زۆرترو بوێریی توندتر بوو، چونکە بووە خاوەنی میسرو شام پێکەوە. بڕیاری دا وڵاتانی ڕۆژهەڵاتیش بگرێ، واتە وڵاتانی جەزیرە دەست بەسەردا بگرێ. بەسوپاکەیەوە لەدیمەشق دەرچوو و لەزێی فورات پەڕیەوەو لەرەققە دابەزی، پاشا و میرەکانی ناوچەکە لێی ترسان، بۆیە ناردیانە لای بۆ ئەوەی بۆخۆیانی رابکێشن و بچنە ژێر رکێفی. کە موزەفەرەددین ئەوەی بینی، وای بەبەرژەوەندی زانی کە لەگەڵ پاشا ئەلکامیلدا پەیمانی دۆستایەتی و دراوسێیەتیەکی باش ببەستێ و ناردیە لای. پەیمانەکە لەنێوانیاندا گرێدرا. ئەو پەیمانە کۆتایی ململانێی نێوان موزەفەرەددین و بەدرەددینی خاوەنی موسڵ و نێوانی ئەو و ئەیووبیەکان بوو.

موزەفەرەددین تووشی دوو مەترسیی گەورە هات. ئەوەندەی نەما بوو ئیمارەتەکەی بڕووخێنن، ئەوانیش مەترسیی جەلالەددین خەوارزمشاو مەترسیی تەتەرەکان بوو.

لەساڵی ٦١٥ک (١٢١٨ز) دا تەتەرەکان بەسەرکردایەتیی جەنگیزخان لەوڵاتانی چینی خۆیان دەرچوون بۆ هێرشکردنە سەر جیهانی موسڵمانان. دەوڵەتی خەوارزمیەکان لەوکات خاوەنی دەستوەشاندن بوو لەڕۆژهەڵاتی جیهانی ئیسلامیی سەر تخووبی چین، بەڵام بەزۆر دوژمن گەمارۆ درابوو کە ئەو پاشاو میرە موسڵمانانە بوون کە دەوڵەتەکە

دەستی بەسەر موڵک و ئیمارەتەکانیاندا گرتبوو. کە لەپڕ و بەخێرایی تەتەرەکان بۆی هاتن، ئەو دەوڵەتە کەسی دەست نەکەوت لەدژی هێرش بەرەکان لەگەڵی بوەستێ. هەروەها نەیتوانی رووبەرە فراوانەکەی بەتەنیا بپارێزێ، بۆیە تەتەرەکان هەر هەرێم و شارێکی کەوتە پێشیان رایانماڵی و جەلالەددین خوارەزمشاش لەپێشیانەوە رایکرد تا گەیشتە ئازەربایجان و کردیە بنکەیەک بۆ پێشگرتن لەخشینی تەتەرەکان.

شەڕەکانی جەلالەددین دژی هێرشکەرە تەتەرەکان شل بوو. هەندێک جار سەردەکەوت و زۆرجاریش شکستی دەهێنا. لەساڵی ٦٢٢ک (١٢٢٥ز) جەلالەددین لەناخەوە هەستی بەکەمێک هێز کرد. لەهەمان کاتیشدا تەتەرەکان بۆ ماوەیەک وازیان لێی هێنا. ئەوەی بەهەل زانی و دەستی کردەوە بەپرۆسەکانی جەنگ، بەڵام لەجیاتی ئەوەی رووی لەتەتەرە دوژمنەکانی بکاو ئەوەی لێیان داگیرکردووە لەوڵات و دەوڵەتەکەی بیسەنێتەوە، رووی کردە ئیمارەتە ئیسلامیەکان و هێرشی کردە سەر دقووقا و گرتی. پاشان چووە سەر بەوازیج کە هی خاوەنی موسڵ بوو. موزەفەرەددین ترسی وڵاتەکەی لەدەست جەلالەددین لەلای پەیدا بوو، بۆیە نێردراوانی خۆی ناردو ملکەچیی خۆی نیشان دا. جەلالەددینیش وەڵامی دایەوە. ئەوجا موزەفەرەددین چووە لای و بڕیاری رێککەوتن و لەگەڵبوونی پێدا.

که پاشا ئەلموعەزەم عیسای خاوەنی دیمەشق بەگەیشتنی جەلالەددینی زانی بۆ بەوازیج، ناردیە لای و هاوپەیمانیەکی دژی هەردوو برایەکەی، پاشا ئەلکامیل و پاشا ئەلئەشرف، لەگەڵ بەستا کە موزەفەرەددینیش تێیدا بەشدار بوو. ئەویش ئەو پەیمانە بوو کە پێشتر قسەمان لەسەری کرد.

بەڵام جەلالەددین لەساڵی ٦٢٨ک (١٢٣٠ز) دیسان بیری لەدەست بەسەرداگرتنی ئەربل کردەوە، بەڵام موزەفەرەددین توانی لەو بڕیارەی ساردی بکاتەوەو پێکهاتنەوەکەی[1] لەگەڵ نوێکردەوەو بەیەکجاری مەترسیی جەلالەددینی لەسەر نەما، چونکە لەسەر کێشەیەک لەساڵی ٦٢٨ یان ٦٢٩دا کوژرا[2].

موزەفەرەددین و تەتەرەکان

مەترسیی تەتەرەکان لەسەر ئەربل زۆر لەمەترسیی جەلالەددین و خەوارزمشا توندتر بوو. گوتمان ئەوان بەردەوام دەخشین و هێزەکانی جەلالەددینیان رادەماڵی، تا ساڵی ٦١٧ک (١٢٢٠ز) گەیشتنە مەراغەو گرتیان و بەرەو ئەربل رۆیشتن. موزەفەرەددین بەپەلە داوای بەهاناوەهاتنی لەبەدرەددین لوئلوئی دوژمنی و خاوەنی موسڵ کرد.

١- مراة الزمان، ب٨ / ل ٦٦٩.
٢- مراة الزمان، ب٨ / ل ٦٦٩/٦٧٠.

بەدرەددینیش خۆی نەگنخاندو وەڵامی دایەوەو بەپەلە سەربازی ناردە هانایەوە لەترسی ئەوەی خودی موسڵ بگرن، چونکە هەواڵی خشینی تەتەرەکانی گەیشتبووێ و خەڵکەکەی تووشی شێواویەکی زۆر ببوون. ئیبن ئەسیری مێژوونووسی سەردەمەکە، کە لەوکات لەموسڵ دادەنیشت، دەڵێ: «هەواڵەکە لەموسڵ گەیشتە ئێمەو ئەوەندە ترساین کە هەندێک خەڵک خۆیان بۆهەڵاتن ئامادەکرد لەترسی شمشێر». ئەوجا بەدرەددین بەو سوپایەی مابۆوە چووە سەر ئەو سنوورەی وڵاتەکەی کە رێی تێدەچێ تەتەرەکان لێیەوە بێنە ناو وڵات[1].

کە یارمەتیی موسڵ گەیشتە موزەفەرەددین، سوپا هەمووی چووە دەرێ بۆ دەوروپشتی وڵات بۆ پاراستنی و راگرتنی تەتەرەکان لەکاتی خشینیان بەرەو شارەکە. ویلایەتەکەی موزەفەرەددین دەکەوتە ناوچەیەکی شاخاویی رێگاوبان پێچاوپێچ کە هەمووی دەربەندی ئەوەندە تەسکبوو کە سوپای گەورە نەیدەتوانی پێیدا تێپەڕێ. تەنیا یەک یەک سوار دەیتوانی پێیدا بڕوا. موزەفەرەددینیش سوپاکەی بەسەر ئەو دەربەندانەدا دابەش کردبوو هەتا کە دوژمن بەرەو شار هات بەسەریان دادەن، بەڵام لەبەر هۆکارێک

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٣٧.

کــە مێژوونووســان روونیــان نەکردۆتــەوە، تەتــەرەکان لەپێشــڕەوی بــەرەو ئەربــل وەســتان.

کــە خەلیفــە ناســر لیدینیڵــڵا لەبەغــدا بەگەیشــتنی تەتەرەکانــی بــۆ مەراغــەی زانــی کــە بڕیاریــان داوە بــەرەو ئەربلــی نزیــک بەغــداش بــڕۆن، وای دانــا کــە تەتــەرەکان ناتوانــن بچنــە نــاو ویلایەتەکــەی لەبــەر خراپیــی ڕێــگاو ڕێبازەکانــی و ئەوکاتــە وایــان بەبیــردا دێ کــە عێــراق بکەنــە مەبەســت و هێــرش بکەنــە ســەر بەغــداد. پاشــان ناردیــە لای بەدرەددیــن لوئلوئــی خاوەنــی موســڵ و موزەفەرەددیــن و فەرمانــی پێکــردن کــە لەگــەڵ ســەربازەکانی لەشــاری دەقووقــا کۆببنــەوە بــۆ ئــەوەی تەتــەرەکان لەبەغــدا دووربخەنــەوە، ئەگــەر بیریــان لەهێرشــکردنە ســەری کــردەوە. هەروەهــا بــۆ لای پاشــا ئەلئەشــرەف موســای ئەیووبــی نــاردو فەرمانــی پێکــرد بەخــۆی و ســەربازەکانی ئامادەبــن بــۆ دوورخســتنەوەی تەتــەرەکان لەبەغــدا. ئەلئەشرەف داوای لێبوردنــی لەخەلیفە کرد لەبــەر ئــەوەی زۆربــەی ســوپاکەی ئامــادە دەکــرد بــۆ ئــەوەی بینێرێتــە لای پاشــا ئەلکامیلــی بــرای لەمیســر کــە لــەوێ شــەڕ هەڵگیرســابوو لەنێــوان ئــەو و ئــەو خاچپەرســتانەی کــە دەستیان بەسەر دومیاتدا گرتبــوو، ئــەو سەربازانەشــی کــە لەلادەمێننــەوە ئــەوا بــۆ پاراســتنی شــام لەخاچپەرستەکانی تێیــدا نیشــتەجێن هەڵگرتــووە یــان دەیاننێــرێ بــۆ براکــەی ئەگــەر کێشــەکە ئاڵۆزتــر بــوو.

بەدرەددینیش بەشێک لەسوپاکەی بۆ موزەفەرەددین ناردو لەدەقووقا دابەزین و چاوەڕێی سەربازانی خلیفە بوون. کە خەلیفە بەگەیشتنی موزەفەرددینی زانی بۆ دەقووقا، گەورەترین میرەکانی خۆی لەعێراق بۆ نارد کە قشتومەر بوو و لەگەڵ میری دیکە بەنزیکەی هەشت سەت سوارەوە وەکو بەشی یەکەم لەسوپایەکی گەورە کە خەلیفە بەتەمابوو کۆی بکاتەوە.

موزەفەرەددین چاوەڕێی گەیشتنی سەربازەکانی دیکەی خەلیفە بوو بۆ ئەوەی دەست بەشەڕی تەتەرەکان بکا، بەڵام خەلیفە تەنیا هەشت سەت سواری بۆ نارد. بینی کە ناتوانێ بەو سوپایە رووبەڕووی تەتەرەکان بێتەوە، چونکە سوپای تەتەرەکان زۆر لەژمارەو چەک لەهی ئەو پتربوون و دەستدرێژی نەکردە سەریان لەترسی ئەوەی دوژمن سەربازەکانی لەناو ببەن. موزەفەرەددین هەواڵەکەی لەگەڵ خەلیفە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: «کە خەلیفە لەبەر تەتەرەکان ئەوانەی نارد، پێمگوت: دوژمن بەهێزەو منیش ئەو سەربازەم نیە پێیەوە رووبەڕووی ببمەوە. ئەگەر دەهەزار سوارچاکم لەلا کۆبێتەوە، ئەوا ئەوەی لەوڵات بردراوە دەیسێنمەوە. فەرمانی پێکردم بڕۆم و گفتی دامێ بەگەیشتنی سەرباز. کە رۆیشتم، بێجگە لەو ژمارەیەی کە نەدەگەیشتە هەشت سەت خەسێنراو (تەواشی). مامەوەو نەمویست خۆم و موسڵمانان بخەمە مەترسیەوە[1].

١- الکامل، ب٩ / ل٣٣٧.

بەڵام هەرچۆنێک بێ، دەرچوونی موزەفەرەددین بەو سوپا گچکەیەوە بۆ دەقووقا سوودێکی گەورەی هەبوو، چونکە تەتەرەکان کە بەکۆبوونەوەکەی سەربازانی ئیسلامیان زانی لەدقووقا، واتێگەیشتن کە سەربازەکان هێرشیان دەکەنە سەر، بۆیە گەڕانەدواوەو لەدوور دامەزران. کە موزەفەرەددین بینی تەتەرەکان جوولە ناکەن و خەلیفەش ئەوەی پەیمانی دابوو لەسەرباز بۆی بنێرێ، نەینارد، بەسوپاکەیەوە گەڕایەوە ئەربل و سوپای بەدرەددینیش گەڕایەوە بۆ موسڵ[1].

بەڵام تەتەرەکان لەساڵی ٦٢٨ک بایاندایەوە سەر ئەربل. لەمانگی زیلحیجەی هەمان ساڵ تەتەرەکان لەئازەربایجانەوە بەرەو ئەربل خشین و لەڕێی خۆیاندا دەستیان کردە تالان و تێکدان و کوشتنی هەرچی تووشی بوون، لەپیاو و ژن و منداڵ، تا ئەو رادەیەی کە هاوچەرخەکان نەیاتوانی بیانژمێرن. ئەوجا گەیشتنە ویلایەتی ئەربل و گوندەکانیان تالان کرد و بەهەریەکێکی لەدانیشتووانەکەی وەستان کوشتیان و کارەساتی وایان نایەوە کە سەری منداڵی ساوای سپی دەکرد.

کە موزەفەرەددین بەو هێرشە کتوپڕەی زانی، ناردیە لای بەدرەددین لوئلوئ و هۆشداری دا لەمەترسیەکی راستی ئەوجارەو هانیدا بۆ ناردنی هاوکاریەکی

١- الكامل، ب٩ / ل٣٣٧.

سەربازی پێش ئەوەی تەتەرەکان بچنە ناو ویلایەت و پاشان موسڵیش. بەدرەددین بەپەلە بەشێکی گەورەی لەسوپاکەی نارد. کە سوپاکەی موسڵ گەیشتە موزەفەرەددین، بەوان و سوپاکەی خۆیەوە چووە کوشتاریان، بەڵام کەسیان لەتەتەرەکان نەدۆزیەوە چونکە هەر تاڵان و برۆی خەڵکەکەیان کرد و پاشان گەڕانەوە ئەو جێیەی لێیەوە هاتبوون[1].

ئیبن ئەلفووتی بەتەنیا ئەو هەواڵەی خوارەوە لەساڵی ٦٢٩ک دەگێڕێتەوەو دەڵێ: لەو ساڵەدا هەواڵ گەیشتە بەغدا کە سەربازانی مەغۆلەکان لەوڵاتی ئازەربایجان بڵاوەیان کردووەو گەیشتوونەتە ئەو وڵات و گوندە نزیکانە تا گەیشتوونەتە شارەزوور و خەلیفە موستەنسیر بیللا ترسا هێرش بکەنە سەر بەغدا، بۆیە خۆی ئامادەکرد بۆ بەرگریکردن لێی و بۆ هەموو بەشەکانی وڵات فەرمانی نارد بۆ کۆکردنەوەی سوپا بۆ بەرەنگاربوونەوەی مەترسیی سەر بەغدا. پاشان موزەفەرەددین ناردیە لای خەلیفەو داوای هاوکاریی لێکرد کە سەربازی بۆ بنێرێ بۆ رێگرتن لەهاتنی تەتەرەکان. خەلیفە فەرمانی بەهەندێک لەسەربازانی کرد بۆ لای موزەفەرەددین بچن، بەسەرکردایەتیی جەمالەددین قەشتومەری ناسری و میرەکانی شەمسەددین

١- الکامل، ب٩ / ل٣٨٥.

قەیـران و عەلائەدیـن ئیڵدیکـەز و بەهائەددیـن ئەرغـەش و فەلەکەددینـی سـەرۆکی بەیاتـی لەگـەڵ بـوو. هەموویـان بـەرەو موزەفەرەددیـن رۆیشـتن و لەشـوێنێکی نزیـک قەڵاتـی کەرخیتـا بەیـەک گەیشـتن.

ئەوەنـدەی نەمابـوو کارەسـاتێک لەنێـوان سـەربازانی خەلیفـەو سـەربازانی موزەفەددیـن رووبـدا، چونکـە سـەربازێک لەسـەربازەکانی خەلیفـە بـووە دەمەقاڵێـی لەگـەڵ بەیتارێـک لەسـوپای موزەفەرەددیـن. هـەر لایـەو پشـتی لایەنـی خـۆی گـرت و بـووە شـەڕ. موزەفەرەددیـن بـۆ سـەربازانی خـۆی گـەرم داهـات و چەکـی لەخـۆ بەسـتاو بەسـواری هانـی سـەربازانی خـۆی دەدا بـۆ کوشـتاری سـەربازانی خەلیفـە. کـە رووداوەکـە دەگاتـەوە قەشـتومەر، بەپەلـە دەچێتـە لای موزەفەرەددیـن و دڵـی چادەکاتـەوەو پاشـان سـەرکۆنەی دەکاو کردەوەکـەی پـێ ناشـیرین دەبـێ. موزەفەرەددینیـش هێـور دەبێتـەوەو داوا لەسـەربازەکانی دەکا کوشـتار راگـرن. قەشـتومەریش فەرمـان دەداتـە سـەربازەکانی کـە چـەک دانێـن و بەمـە کێشـەکە دەبڕێتـەوە.

ئەوجـا فەرماندەکانـی سـوپای خەلیفـەو موزەفەرەددیـن رێکدەکـەون کـە بـەرەو شـارەزوور بـڕۆن چونکـە پێیـان گەیشـتەوە کـە تەتـەرەکان گەیشـتوونەتە سـامیان -یـان سـامین- کـە گوندێکی هەمەدانـەو بەخاسبەگی خاوەنیـەوە گەمارۆیـان داوە. قەشـتومەر پێشـەنگی سـەربازەکانی بـۆ

نارد، پاشان سوپاکە چووە شوێنێک پێی دەگوترێ شوێنی کوردەکان. هەندێک لەسەربازانی خەلیفە سێ کەس و ژنێکی مەغۆلەکانیان گرت و هێنایانە بەردەم قەشتومەر. قەشتومەر پرسیاری باری مەغۆلەکانی لێکردن. ئەوانیش گوتیان لەمەراغە بەجێیان هێشتوون. قەشتومەر داوای لێیان کرد ببنە موسڵمان، ئەوانیش بوونە موسڵمان و رەگڵ خۆی خستن. ئەوجا سوپا رۆیی تا لەدەربەند پەڕیەوەو ئیڵداکزیان گەیشتێ و هەواڵی دانێ کە لەنەکاو تووشی یەزکا (پێشەنگ) ی مەغۆلەکان بوون و کورتەشەڕێک لەنێوانیاندا روویداوەو مەغۆلەکان لەبەر زۆری و ناسینی ئەو خاکەی لەسەری دەجەنگن سەرکەوتن و پێشڕەوی پێشەنگەکەیان لەگەڵ کۆمەڵێک سەرباز کوشتووە. ئەوکاتە سوپا مکوڕبوو لەسەر رۆیشتن تا گەیشتە شارەزوور و لەگوندێک دابەزین پێی دەڵێن «موغان» لەرۆژاوای شارەزوور، بەڵام نەیانتوانی لێی دابەزن لەبەر نەبوونی ئاوی شیرین لێی و ژمارەیەکی زۆر بەو هۆیەوە لەو گوندە مردن.

وادەردەکەوێ کە موزەفەرەددین بینی ئەوەی دەیکەن لەو کارە پڕمەترسیە بیهوودەییەکی تەواوە، چونکە ژمارەیان کەمەو ئازووقەشیان کەمەو دوژمنەکەشیان لەژمارەو کەرەستەدا لەسەرووی ئەوانەوەیە، بۆیە بڕیاری دا بگەڕێتەوە ئەربل بەڵام ئەو حەزەی بۆ

سوپای خەلیفە رانەگەیاند نەوەکو نەیەڵن بگەڕێتەوە، خۆی نەخۆش خست و هیلاکیەکی وای نیشاندا کاتێک کە قەشتومەر هاتە سەری، بڕوای کرد کە بەڕاستی نەخۆشەو بەزەیی پێهاتەوە. بۆ ئەوەش هیچ گومانێک بۆ گەڕانەوەکەی دروست نەکا، داوای لەقەشتومەر کرد کە شەرەفەددین عەلیی کوڕی لەگەڵ بنێرێ بۆ ئەوەی لەئەربل لەگەڵی بێ و ئەگەر مرد وڵات بگرێتە دەست و داوای ئەوەشی لێکرد کە ئەمیر سەعدەددین حەسەنی کوڕی ئەلحاجبی لەگەڵ بنێرێ بۆ ئەوەی بیکاتە والی لەسەر قەڵاتی خەفتیز، قەشتومەر وەڵامی ئەوانەی دایەوەو موزەفەرەددین رووەو شارەکە چوو و قەشتومەریش چووە قەڵاتی کەرخیتا.

کە موزەفەرەددین گەیشتە ئەربل، شەرەفەددین عەلی و سەعدەددین حەسەن چەند رۆژێک لەلای مانەوە. پاشان موزەفەرەددین فەرمانی پێکردن دوای ئەوە ئەربل بەجێ بێلن چونکە تەندروستیی زۆر تەواوەو خۆنەخۆشخستنی فێڵێک بووە بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە وڵاتەکەی. ئەوانیش گەڕانەوە کەرخیتاو بەقەشتومەریان گوت موزەفەرەددین چی پێگوتوون.

قەشتومەریش بینی کە زۆربەی ئەو سەربازانەی لەگەڵی بوون بەجێیان هێشت و بێجگە لەو سەربازانەی کە لەبەغداوە هێنابوونی و هەندێک سەربازی خۆبەخش، کەسی دیکەی لەگەڵ نەماوە. هەروەها بینی کە

مەغۆلــەکان نزیــک بووینــەوە لێــی، بەڕادەیــەک کــە چادرەکانــی دوو میــر لەمیرەکانیــان لــێ دزیــوە، لەگــەڵ ئەوانــەی لەگەڵــی مانــەوە لەفەرماندەکانــی ڕێککــەوت کــە بەشــەو بەبــێ هــەراو دەنگەدەنــگ بکشــێنەوە – نەوەکــو دوژمــن ئــاگای لێیــان بــێ و راویــان بنــێ– بــۆ شــوێنێک کــە پێــی دەڵێــن «شــاری کــورد» کــە تێیــدا بوارەکــە بــۆ شــەڕکردن باشــترە لەبــەر فراوانــی خاکەکــەی. ئەوجــا ســەربازە خۆبەخشــەکانی لێــی جــودا بوونــەوەو هەریەکــە گەڕایــەوە وڵاتــی خــۆی. بــەوەش قەشــتومەر هێزەکــەی گچکــە بــۆوە. ناردیــە بەغــدا بــۆ بەرپرســەکانی روونکاتــەوە کــە ئــەو پێگــە لەرزۆکــەی کــە تێیکەوتــووەو ســەربازەکانی بەجێیــان هێشــتووە. ئەوانیــش ڕێگەیــان دا بەســەربازەکانیەوە بگەڕێتــەوە بــۆ بەغــدا، ئەویــش گەڕایــەوە[1]. تەتەرەکانیــش تــا دوای مردنــی موزەفەرەددیــن هێرشــیان نەکــردە ســەر ئەربــل.

موزەفەرەددین و هەوڵە فراوانخوازیەکانی

موزەفەرەددیــن وەکــو میرەکانــی ســەردەمی خــۆی، هەوڵیــدا بەختــی خــۆی تاقــی بکاتــەوە لەفراوانخــوازی لەســەر حیســابی دراوســێکانی. پێشــتر ســەردەمی موزەفەرەددینمــان بــەوە ناونــا کــە «ســەردەمی

١- الحوادث الجامعة، ل٢٧..

بالآدەستیە» و فەرمانڕەوایی تێیدا بۆ ئەوەیە کە هێزو توانستی پتری لەفەرمانڕەوایانی دیکە هەبێ، بەلام لەڕاستیدا موزەفەرەددین هەتا بنچەناگەی نقوومی ئەو شەڕانە نەببوو و هەوڵی تاقیکردنەوەی بەختی خۆی لەفراوانخوازی رووبەری ئیمارەتەکەی لەسەر حیسابی هاوسێکانی نەدابوو، تەنیا جارێک نەبێ – بەپێی ئەوەی لەلای مێژوونووسەکان دۆزیمانەوە–. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو هەوڵەی بەهۆی پاڵنەری خودی خۆیەوە نەبوو، بەڵکو بەکاریگەریی داواکاریەک بووە کە لەدەرەوە بۆی هاتووەو وەلامی داوەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا لەهەوڵەکەی سەرنەکەوتووە. ئەو هەوڵەش لەساڵی ٦٠٢ک (١٢٠٥ز) بوو.

هەرچی جەنگەکانیەتی دژی موسڵ لەسەردەمی پاشایەکانی، ئەوا مەبەست لێیان پاراستنی ئیمارەتەکەی بووە لەچاوچنۆکیی ئەوانەی چاویان تێبڕیبوو. شەڕەکانی دژی بەدرەددین لوئلوئیشی شەڕی بۆماوە بوون و مەبەست لێیان پاراستنی مافی هەردوو نەوەکەو مێردی کچەکەی عیمادەددین زەنگی بوو لەموسڵ. هەرچی هەوڵە فراوانخوازیەکانی لەساڵی ٦٠٢ک بوو، ئەوا هۆکارەکەی ئەوە بووە کە ئەبوبەکری کوڕی پەهلەوانی خاوەنی ئازەربایجان نموونەی فەرمانڕەوایەکی خراپ بوو. ئەوەندە ئالوودەی خواردنەوە بوو کە نەشەو و نەڕۆژ لێی واگا

نەدەهاتــەوە، وەک ئیبــن ئەسـیری مێژوونــووس دەڵــێ، کاروبـاری وڵات و خەڵکەکـەی بەجۆرێـک پشـتگوێ خسـتبوو کــە دراوسـێکانی چاویــان تێبڕیبــوو. هەریەکــەو دەسـتی کـردە دابڕینـی پارچەیـەک تـا ئـەو رادەیـەی ئیتغمەشـی بەندەکـەی -کـە جێگـری بـوو لەهەندێـک لەوڵاتەکـەی- ئـەوەی لەبـن دەسـتیدا بـوو بـردی و سـەربەخۆیی راگەیـان و ئـەو هـەر لەسـەر خواردنـەوەو رابواردنەکانـی بـەردەوام بــوو.

عەلائەددینــی قەراســینقەری خاوەنــی مەراغــە[1] لەدراوسـێیەکانی ئەبـی بەکـری کـوڕی پەهلـەوان و یەکێـک لەچاوتێبڕەکانــی وڵاتەکــەی بــوو. هەلــی پشتگوێخسـتنی ئەبـی بەکـری بـۆ کاروبـاری وڵاتەکـەی قۆزتـەوەو دەسـتی بەســەر قەڵاتێــک لەقەڵاتــە قایمەکانیــدا گــرت، پاشــان ئــەو دەســت بەســەرداگرتنە هانــی دا بــۆ ئــەوەی دەســت بەسـەر هەمـوو وڵاتەکەیـدا بگـرێ، بـەڵام پێـی وابـوو کـە بەتەنیـا ناتوانـێ ئـەو مەبەسـتە بەجـێ بگەیەنـێ، بۆیـە لەیەکێـک دەگـەڕا لـەو جەنگـە هاریکاریـی بـکا. ئـەوەی لەموزەفەرەددینـدا دەسـتکەوت و وەڵامـی دایـەوە. ئەگەرچـی ئیبـن ئەسـیر - ئـەوەی ئـەو هەواڵـەی لـێ دەگوازینـەوە- نــاوی بەشــەکەی موزەفەرەددینــی لــەو دەســتکەوتە نەهێنــاوە ئەگــەر پڕۆژەکــە ســەری گــرت، ئــەوا دەکــرێ

١- شــارێکە لەهەرێمــی ئازەربایجــان کــە جــوان پــڕ لەبــاخ و دارودرەخــت و کشــتوکاڵە.

بڵێین کە بەشەکەی کەمتر نەبووە لەبەشی عەلائەددین لەوڵاتەکەی ئەبی بەکر.

هەرچۆنێک بێ، موزەفەرەددین لەئەربل بەسوپاکەیەوە دەرچوو بەرەو مەراغەو تێکەڵی عەلائەددینی خاوەنی بوو. پاشان هەردووکیان بەسوپاکانیانەوە بەرەو «تەبرێز» لەوڵاتی ئەبوبەکر دەرچوون بۆ دەست بەسەرداگرتنی. کە ئەبو بەکر بەوەی زانی، زۆر ترسا چونکە نەیدەتوانی شەڕی لەگەڵ بکا. بۆیە ناردیە لای ئەیتغمەشی بەندەکەی و داوای لێکرد یارمەتیی بدا بۆ بەرەنگاربوونەوەی شەڕی هێرشبەرانی سەر شارەکە. بەندەکەی وەڵامی دایەوەو بەسەربازانەوە چووە لای. ئەوجا نامەیەکی بۆ موزەفەرەددین نارد تێیدا گلەیی و گازاندەو هەڕەشەی کردبوو. ئەو نامەیە پێگەی موزەفەرەددینمان بۆ روون دەکاتەوە لەدەرەوەی ئەربل و ئەوەشی کە خەڵک لەسەرسامی و رێز بۆ سەربردە باشەکەی هەیانە. ئایتغمەش لەنامەکەیدا بەموزەفەرەددین دەڵێ» ئێمە لەسەر تۆمان دەبیست کە خەڵکی زانست و خێرخوازت خۆش دەوێ و چاکەیان لەگەڵدا دەکەی. بڕوامان وابوو کە خێرخوازو ئایینداری. بەڵام کە ئێستا بۆمان دەرکەوت پێچەوانەی ئەوەی و دەتەوێ وڵاتانی ئیسلام بگری و موسڵمانان بکوژی وماڵیان تاڵان بکەی و کێشە بنێیەوە. ئەگەر وابی ئەوا هۆشت نیە.

دێیە لای ئێمە خۆت خاوەنی گوندێکی و ئێمە هەر دەرگای خوراسانمان هەیە تا دەگاتە خەلات و ئەربل. وابزانم شکستت بەوە هێنا (واتە ئەبوبەکر)، ئەدی نازانی کە لەو بەندیانەی هەیەتی من یەکێکم لێیان. ئەگەر لەهەر گوندێک بارێک و لەهەر شارێک دە پیاو ببا، ئەوا چەند ئەوەندەی سەربازەکانت کۆدەکاتەوە. بەرژەوەندی ئەوەیە کە بگەڕێیەوە ولاتەکەت و بۆیەش ئەوەت پێ دەڵێم بۆ ئەوەی بمێنیەوە». لێرەدا تێبینی دەکەین کە ئایتغمەش موزەفەرەددین شەرمەزار دەکا بەوەی کە خۆی کردی لەدەست بەسەرداگرتنی ولاتی گەورەی خۆی و غەدری لێکرد.

هەرچۆنێک بێ، ئایتغمەش لەدوای نامەکەی بەسوپاکەیەوە بەرەو تەبرێز رۆیی. کە نامەکەی ئایتغمەش گەیشتە موزەفەرەددین و زانی بەرەو تەبرێز رۆیشتووە بۆ فریاکەوتنی، بڕیاری دا رێککەوتنەکەی لەگەڵ عەلائەددین هەڵوەشێنێتەوەو بگەڕێتەوە بۆ ئەربل. هەرچەندە عەلائەددین داوای مانەوەی لێکرد. هەرچەندە ئامادەیی خۆی نیشان دا بەوەی فەرماندەیی هەموو سوپاکەی بداتێ و ببێتە خاوەن فەرمانی کردن و نەکردن تێیدا. دیسان هەرچەندە جەختی کردەوە کە زۆر لەمیرەکانی ئەبوبەکر نامەیان بۆ ناردووەو ئامادەییان نیشان داوە بەسوپاکەیانەوە بچنە لای. لەگەڵ هەموو ئەوانەش، موزەفەرەددین رەتی کردەوە

بــەردەوام بــێ لەرێككەوتنەكــەی لەگــەڵ عەلائەددیــن و پێــی باشــتر بــوو بگەڕێتــەوە بــۆ ئەربــل[1].

ئیبــن ئەســیر پێــی وایــە گەڕانــەوەی موزەفەرەددیــن بــۆ ئەربــل بەهــۆی ترســانی بــوو لەئایتغمــەش، بــەڵام ئێمــە پێمــان وایــە هۆكارێكــی دیكــە هەبــووە كــە پاڵــی بەموزەفەرەددینــەوە نــاوە رێككەوتنەكــەی لەگــەڵ عەلائەددیــن هەڵوەشــێنێتەوە، ئەویــش رشــتبوونی بــووە لەســەر ناوبانگــە باشــەكەی خــۆی كــە خەڵــك بەبریندارکردنیــان دەزانــی بــۆ ئــەو. بۆیــە پێــی باشــتر بــوو رێــزی خەڵكــی بــۆ بمێنێتــەوە لــەوەی وڵاتێكــی دەســتكەوێ كــە رووبــەری ئیمارەتەكــەی پــێ گەورەتــر بــكا.

جارێكــی دیكــە موزەفەرەددیــن بەشــداریی رووداوەكانــی ســەردەمەكەی دەكا، بــەڵام بەشــداریەكەی ئەوجــارەی بــۆ خەلیفــەو بەداواكاریــی ئــەو بــوو نــەك بۆخــۆی. ئــەوەش لەســاڵی ٦١٢ك (١٢١٥ز). لەســاڵی ٦٠٨ی كۆچــی ســەركردەیەك -كــە پێیــان دەگوت مەنگەلی- لەگەورەكەی خۆی ئایتغمەشی خاوەنــی وڵاتــی ئەلجەبــەل یاخــی دەبــێ. ئــەو ئایتغمەشــە بەندەیەكــی ئەبوبەكــری پەهلەوانــی خاوەنــی ئازەربایجــان بوو وەكو پێشتر باسمان كردو گوتمان دەستی بەسەر ئەو وڵاتانــەدا گــرت كــە وەكــو جێگــری ئەبوبەكــر فەرمانڕەوایــی دەكــرد، مەنگەلــی شــەڕی لەگــەڵ ئایتغمــەش كــردو دەســتی

١- الكامل، ب٩ / ل ٢٨٢.

بەسەر وڵاتەکەیدا گرت و ئایتغمەش هەڵات و پەنای بردە بەر خەلیفە ئەلناسر لدینیللا و داوای سەرخستنی لێکرد. خەلیفەش بەسەربازو چەک و پارە بەفریای کەوت. ئایتغمەش چووە دەرێ بۆ وەرگرتنەوەی وڵاتەکەی، بەڵام بەدیلیی کەوتە دەست هەندێک لەپیاوانی مەنگەلی. مەنگەلی کوشتی و وڵاتی بۆ پاک بۆوە، خەلیفە بۆ مەنگەلیی ناردو گلەیی دەستدرێژیی بۆ سەر ئایتغمەش و کوشتنی و پاکردنەوەی وڵاتی لێکردو فەرمانی پێکرد وڵاتەکەی بۆ بگەڕێنێتەوە (واتە بۆ خەلیفە). نامە گۆڕینەوە لەنێوان خەلیفەو مەنگەلی تا ساڵی ٦١٢ک بەردەوام بوو بێ ئەوەی بگەنە ئەنجامێک، بێجگە لەمکوڕیی مەنگەلی لەسەر هەڵوێستەکەی و هێشتنەوەی وڵاتەکە بۆ خۆی. ئەوجا خەلیفە بڕیاری دا شەڕی لەگەڵدا بکا و وڵاتەکەی لێ بستێنێتەوە، بەڵام خەلیفە بەتەنیا ناتوانێ پشوو لەسەر ئەو جەنگە بگرێ، بۆیە لەگەڵ ئۆزبەگی کوڕی پەهلەوان خاوەنی ئازەربایجان و جەلالەددینی سەرکردەی تایەفەی ئیسماعیلیە ڕێککەوت بۆ ئەوەی لەگەڵی بن لەشەڕی دژ بەمەنگەلی دا، بەرامبەر بەدابەشکردنی وڵاتەکەی لەنێوان خۆیاندا ئەگەر بەسەریدا سەرکەوتن. کە ڕێککەوتنەکان جێگیر کران خەلیفە دەستی کردە ئامادەکردنی سوپاکەی. پاشان ناردیە لای موزەفەرەددین گۆگبورو و فەرمانی دایێ کە بەسەربازەکانیەوە ئامادە بێ بۆ بەشداربوون لەگەڵیان لەو جەنگەو ببێتە فەرماندەی گشتیی هەموو

هێرشـەكە. هەروەهـا ناردیـە لای خاوەنانـی موسـڵ و جەزیـرەو حەلەبیـش و فەرمانـی پێكـردن كـە سـەرباز بـۆ موزەفەرەددیـن بنێـرن. هەمـوو بـەدەم فەرمانەكانـی خەلیفەوە هاتـن و هەریەكـە ئـەوەی لەتوانایـدا هەبـوو لەسـەرباز بـۆ موزەفەرەددینیـان نـارد. كـە سـەربازەكان لـەلای كۆبوونـەوە، بـەو سـوپایەوە بـەرەو هەمـەدان ڕۆیـی كـە سـوپای خەلیفـەو هاوپەیمانەكانـی پێـش ئـەو گەیشـتبوون. لەگەڵیـان كۆبـۆوەو فەرماندەییـی هەمـوو سـوپایەكانی وەرگـرت. كـە مەنگەلـی ئـەو هێـزە زەبەلاحـەی بینـی بـۆ شـەڕكردنی كۆبوونەتـەوە، نەیوێـرا لەڕوویـان بوەسـتێ و فەرمانـی بەهێزەكانـی دا بـەرەو شـاخەكان بكشـێنەوەو خۆیانـی تێـدا بشـارنەوە. بەخۆشـی چـووە سـەر چیایەكـی نزیـك شـاری «كـەرەچ». موزەفەرەددیـن سـوپاكەی دابەشكرد بـۆ گەمارۆدانـی مەنگەلی و سـەربازەكانی و بـۆ هـەر سـەركردەیەكیش ناوچەیەكـی تایبـەت كـردو بەرپرسیاریەتەكەی خسـتە ملـی ئـەو. خۆشـی تایبـەت كـرد بەگەمارۆدانـی مەنگەلـی. گەمارۆدانەكـە دە ڕۆژی خایانـدو موزەفەرەددیـن نەیدەتوانـێ بـۆ مەنگەلـی سـەركەوێ و بكەوێتـە شـەڕ لەگەڵـی. مەنگەلیـش نەیدەوێـرا بـۆی دابـەزێ و بكەوێتـە شـەڕ لەگەڵـی. ئـەوە بـووە هـۆی كەمبوونـەوەی كەرەسـتەو ئازووقـە لـەلای موزەفەرەددیـن و سـوپاكان دەسـتیان كـردە دەربڕینـی بێـزاری تـا موزەفەرەددیـن خەریكبـوو بڕیـاری هەڵگرتنـی گەمارۆیەكـە بـدا. هەمـان بـارودۆخ لـەلای مەنگەلـی و هێزەكانـی هەبـوو.

سەربازەکانی لەبەر گەمارۆیەکە کەوتبوونە تەنگانە. لەوکاتەدا مەنگەلی ویستی بەختی خۆی تاقیکاتەوە بەکەوتنە شەڕ لەگەڵ هەندێک سەرکردەی موزەفەرەددین. بۆیە بەهەندێک لەسوپاکەیەوە لەشاخ هاتەخوارێ لەو لایەی کە ئۆزبەگ گەمارۆی دابوو. لەگەڵی کەوتە شەڕ و ئۆزبەگ بەرگەی نەگرت و لەدەستی رایکرد. مەنگەلیش بەوە وازی هێناو دڵنیابوو لەهێزەکەی و لاوازیی هێزە گەمارۆدەرەکەو لەگەڵ پیاوەکانی گەڕایەوە شوێنی خۆی لەشاخەکەو بڕیاری دا لەڕۆژی دواتر شەڕێکی ئاشکرا لەگەڵ ئەو سوپایەکە بکا کە گەمارۆی داوە. کە رۆژی دواتر داهات، هەموو سەربازەکان رێزبوون بۆ شەڕ و کوشتارێک کرا کە مەنگەلی خۆی نەگرت و پاشەوپاش بەدۆڕاوی گەڕاوە بۆ چیایەکە بۆ خۆ تێداپاراستن. پاشان وای بۆ چوو کە ناتوانێ بەردەوام بێ لەشەڕ و سەرکەوتن بەسەر دوژمنەکەی، هەرچەندە دۆڕاندنەکەی ئەوەندە گەورەش نەبوو، بۆیە پێی باشتربوو بەتاریکی رابکا. ئەوجا سەربازانی خەلیفە دەستیان بەسەر وڵاتەکەیدا گرت و بەسەر هاوپەیماناندا دابەش کرا، بەپێی رێککەوتنەکە. موزەفەرەددینیش گەڕایەوە ئەربل و نازانین بەشی ئەو لەودەستکەوتە چەند بووە، چونکە مێژوونووسەکان باسیان نەکردووە[1].

١- الكامل، ب٩ / ل ٣٠٥ – ٣٠٩.

بەشی شەشەم

موزەفەرەددین و شەڕەکانی خاچپەرستەکان

مەترسـیدارترین رووداو لەسـەردەمی موزەفەرەددینـدا کـە بەگەنجێتـی پێشـوازیی لێکـرد -کـە لەهەمـان کاتـدا هەمـوو موسڵمانانیشـی خەریـک کردبـوو- شـەڕەکانی خاچپەرسـتەکان بـوو، کـە لەوڵاتەکانـی شـام لەنێـوان موسڵمانان و خاچپەرستەکاندا بەرپابـوو. موزەفەرەددیـن، هـەر لەوکاتـەی کـە لەحـەڕڕان دادەنیشـت، دوای دەرکردنـی لەئەربـل، کـە ئـەوکات تەمەنـی نزیکـەی بیسـتویەک سـاڵ دەبـوو، زۆر بەباشـی تێـی گەیشـتبوو، بـەڵام نەچووبـووە ناویـەوەو بەشـداریی شـەڕەکانی نەکردبـوو، تەنیـا دوای ئـەوەی کـە تەمەنـی بـووە نزیکـەی سـی سـاڵ، واتـە لەسـاڵی ٥٨٠ک. چونکـە حـەڕڕان، وەکـو پێشـتر باسـکرا، سـەر بەئیمارەتـی موسـڵ بـوو و میرەکانـی موسـڵیش لەشـەڕی خاچپەرستەکان دوور بـوون، هـەر لـەو کاتـەوەی عیمادەددیـن زەنگی لەسـاڵی ٥٣٩ک لەجەزیـرە دەریکردبوون، دوای ئـەوەی دەسـتی بەسـەر شـاری ڕەهاداگـرت و ناوەندەکانـی خاچپەرسـتەکانی دەوروپشـتی پـاک کردبـۆوە. کـە موزەفەرەددیـن لەسـاڵی ٥٦٩ یـان ٥٧٠کۆچیـەوە تـا سـاڵی ٥٧٨ لەحـەڕڕان دانیشـت، میرەکانـی موسـڵ لـەو ماوەیـەدا لەلایەکـەوە خەریکـی کێشـە ناوخۆییەکانیـان بـوون و ڕەتیـان دەکـردەوە هـاوکاری سـەلاحەددین بکـەن لەشـەڕەکانی دژی خاچپەرستکان، لەلایەکی دیکەشـەوە خەریکـی ئـەو کێشـەیە بـوون کـە لەنێـوان خۆیـان و ئـەودا سـەری هەڵـدا، بەهـۆی ڕکابەریکردنیـان لەسـەر وڵاتەکانیـان. بەپێـی ئـەوە ئـەو

میرانەی کە سەربەوانیشبوون هەڵویستی دوژمنکارانەیان بەرامبەر ئەو دەبوو. بۆیە هاوکاریان نەکرد لەو شەڕانەدا، لەوانەش ئاساییە کە موزەفەرەددینیش بێ، چونکە ئەویش بەڕەوڕەوەی سیاسەتی ئەوانەوە بەسترابۆوە.

بەڵام کە موزەفەرەددین لەموسڵ جودابۆوەو چووە ژێر رکێف و فەرمانی ئەوەوە، بواری خاچپەرستەکانی بۆ واڵابوو و بووە یەکێک لەکارکەرەکان لەگەڵ سەلاحەددین لەبواری جیهادو رۆڵەکەی تێیدا گەورەترو بەترستربوو لەرۆڵی باوکی و برایەکەی. هەر لەگەڵ سەلاحەددین بوو لەو شەڕانە تا لەساڵی ٥٨٩ک (١١٩٢ز) سەلاحەددین مرد. ئەگەرچی مێژوونووسەکان بەئاشکرا ناویان نەهێناوە، تەنیا لەچەند شەڕێکی گرنگ نەبێ، بەڵام ئێمە پێمان وایەو تا رادەی دڵنیابوونیش لەوەی کە ئەو بەکردەوە لەزۆربەی ئەو شەڕانەدا بەشداریی کردووە کە لەنێوان سەلاحەددین و خاچپەرستەکاندا روویان داوە. هۆی ئەو دڵنیابوونەشمان ئەوەیە کە مێژوونووسەکان بەزۆری کاتێک کە دەڵێن سەلاحەددین داوای «سەربازەکانی رۆژهەڵاتی» دەکرد هەرکاتێک بیویستبایە شەڕێکی درێژ یان جەنگێکی گرنگ هەڵگیرسێنێ بۆ ئەوەی لەگەڵی بن لەکوشتار، مێژوونووسەکان مەبەستیان لەرۆژهەڵات هەرێمی موسڵ و جەزیرەیە کە حەڕان و رەهای سەر بەموزەفەرەددینیان تێدایە.

یەکەم هەواڵ لەسەر بەشداریکردنی موزەفەرەددین لەشەڕەکانی خاچپەرستان بەشێوەیەکی گشتی و لەگەڵ سەلاحەددین بەشێوەیەکی تایبەتی لەساڵی ٥٨٠ک (١١٨٤ز) یە. هەر لەو ساڵەدا سەلاحەددین بڕیاری دا قەڵاتی کەرەک لەخاچپەرستەکان بستێنێ، چونکە دەکەوتە سەر ڕێگای دیمەشق – میسر و خاوەنی قەڵاتەکەش «ئەڕنات» زۆر جاران پەلاماری ئەو کاروانە بازرگانی و نابازرگانیانەی دەدا کە لەنێوان دوو شارەکەدا تێدەپەڕین و تاڵانی دەکردن. ئەوەش دەبووە هۆی گرتنی ڕێگای هاوتوچۆی نێوانیان، بۆیە سەلاحەددین بڕیاری دا دەست بەسەر قەڵاتەکەدا بگرێ و ڕێگاکە لەو مەترسیە پاک بکاتەوە.

سەلاحەددین لەلایەکەوە بەقایمی و بەرگریی قەڵاتەکەی دەزانی و لەلایەکەی دیکەشەوە دەیزانی خاچپەرستەکان چەندە ڕشتن لەسەر پاراستنی و نەکەوتنی بەدەستی ئەوەوە. بۆیە سەلاحەددین وایدانا کە خاچپەرستەکان بۆ بەرگریکردن لێی کۆدەبنەوە کاتێک کە گەمارۆی دەدا. لەبەر ئەوە دەستی کردە داواکردنی میرەکانی موسڵمانان لەشام و جەزیرە بۆ ئەوەی بەشداربن لەگرتنی. تەنانەت ناردیە میسریش هەندێک سوپای بۆ بنێرن بۆ ئەوەی لەو گرتنەدا بەشداریی بکەن.

موزەفەرەددین بەسوپاکەیەوە لەگەڵ ئەو میرانەی دیکەی هاتبوون، گەیشتە لای سەلاحەددین. سەلاحەددین

بەو سوپایەوە لەدیمەشق دەرچوو و هەموو سوپاکە لەنزیک قەڵاتەکە کۆبوونەوەو سەلاحەددین گەمارۆی خستەسەر. بۆ سەلاحەددین ئاسان بوو کە گردۆلکەکانی قەڵاتەکە بگریَ، بەڵام قەڵاتەکە بەخۆی ئەوەندە توندبوو کە کەندێک بەقووڵیی نزیکەی شەست باڵ لەنێوان قەڵاتەکەو گردۆلکەکانی هەبوو. سەلاحەددین فەرمانی دایە سەربازەکانی کە بەهەرچی دەستیان دەکەویَ لەخۆڵ و بەردو هیدیکە پڕیبکەنەوە. کە سەربازەکان لەکەندەکە نزیک کەوتنەوە، تیری پارێزەرانی قەڵاتەکە بەسەریاندا باری و بەرد و ئاگرهاوێژیان (مەنجەنیق) تێگرتن. ئەوانیش بۆ خۆڕزگارکردن گەڕانەوە دواوە. سەلاحەددین فەرمانی دا کەپر لەدار و خشت دروستبکریَ بۆ پاراستنی سەربازەکان لەکاتی نزیک بوونەوەیان لەکەندەکە، بەڵام ئەو کەپرانە مەبەستەکەیان نەپێکا، هەرچەندە ئاگرهاوێژەکانی سەلاحەددین بەردەوام دەگیرانە پارێزەرانی قەڵاتەکە.

کە گەمارۆدانەکە بۆ سەر خاچپەرستەکان درێژەی کێشا، ناردیانە لای پاشای بەیتولمەقدەس و میرەکانی خاچپەرستەکان و داوای بەهاناوەچوونیان لێکردن. ئەوانیش خێرا سوارو پیادەیان بۆ ناردن. کە سەلاحەددین بەمەی زانی، قەڵاتەکەی بەجێهێشت بۆ ئەوەی لەڕێگا بگاتە ئەو خاچپەرستە بەهاناهاتووانەوە هەتا شەڕیان لەگەڵ بکاو نەیەڵیَ بگەنە قەڵاتەکەو

ئەوجا پاش شکاندنیان دەگەڕێتەوە. سەلاحەددین زانیبووی کە خاچپەرستە هاتووەکان لەشوێنێک کۆبوونەتەوە کە پێی دەڵێن «ئەلوالە»، ئەویش لەنزیک ئەوانەوە دابەزی، بەڵام نەیتوانی نزیکیان بێتەوە لەبەر خراپیی خاکەکەو پێچاوپێچی و تەسکی ڕێچکەکان. خاچپەرستەکانیش نەیانوێرا لەو نزیک ببنەوەو بکەونە شەڕکردنی. سەلاحەددین چەند ڕۆژێک دانیشت چاوەڕێی ئەوان بوو بۆی دەربچن. کە چاوەڕێکردنەکەی سەلاحەددین درێژەی کێشا، ویستی بەفێڵێک بیانهێنێتە دەرێ، چەند فەرسەخێک کشایەوە بۆ ئەوەی بکەونە دوایەوەو لەسەربازگەکەش کەسانێکی بەجێهێشت کە پێیان بڵێن ئەوان دەرچوون. بەڵام خاچپەرستەکان لەفێڵەکەی سەلاحەددین گەیشتن و ڕەدووی نەکەوتن. تا ئێوارێ لەشوێنی خۆیان مانەوەو چاودێرەکانی سەلاحەددینیان خافڵاندن و بەتاریکیی شەو چوونە ناو قەڵاتەکەوە. کە سەلاحەددین بەوەی زانی، دڵنیا بوو کە ئاستەمە دوای گەیشتنی هاوکاری، بتوانێ دەستی بەسەردا بگرێ، بۆیە گرتنەکەی دواخست بۆ هەلێکی دیکە. ئەوجا بەرەو نابلس ڕۆیی و هێرشی کردە سەری و کاولی کرد. پاشان لەوێوە چووە سباستیە و ئەویشی تێکدا کە هەندێک دیلی موسڵمانانی تێدا بوو بەریدان. پاشان لەوێشەوە چووە جەنین و تاڵانی کردو تێکیشی دا، ئەوجا گەڕایەوە دیمەشق و ڕێگەی

دایە ئەو سوپایانەی بۆ یارمەتیی هاتبوون هەریەکە بگەڕێتەوە وڵاتەکەی خۆی. موزەفەرەددین بەخۆی و سەربازەکانیەوە، دوای ئەوەی ڕۆڵی خۆی لەو شەڕەدا بەجێگەیاند، گەڕایەوە بۆ حەڕڕان[1].

پاش ئەوە موزەفەرەددین لەهەردوو ساڵەکانی ٥٨١ و ٥٨٢دا بەکێشەکانی لەگەڵ خاوەنی موسڵەوە خەریک بوو. هەروەها خەریکی دابەشکردنی وڵاتەکەی بوو بەسەر ئەندامانی خێزانەکەی بۆ ئەوەی لەجیاتی ئەو فەرمانڕەوایی بکەن، تا ساڵی ٥٨٣ داهات، سەلاحەددین بڕیاری دا خۆی بۆ خاچپەرستەکان تەرخان بکاو بەیتولمەقدەس و هیدیکەشیان لێ بستێنێتەوە.

سەلاحەددین دەیزانی ئەوەی بەتەمایە بیکا ترسناکە، چونکە خاچپەرستەکان بەهەر نرخێکبێ نایەڵن دەست بەسەر بەیتولمەقدەسدا بگرێ و تا مردن بەرگریی لێدەکەن و هەموو هێزەکانیانی بۆ سازو ئامادە دەکەن بۆ بەرگریکردن لێی، بۆیە میرەکانی سەرلەنوێ بەسوپاکانیانەوە بانگکردنەوە بۆ ئەوەی لەو پرۆسەی گرتنەدا بەشداریان پێبکا.

سەلاحەددین لەکۆتایی ساڵ بەسوپای دیمەشقەوە دەرچوو و لەشوێنێک دابەزی کە پێی دەگوترێ «راس ئەلما». لەوێ زۆربەی سوپایەکەی لەلای پاشا

١- الكامل، ب٩ / ل ١٦٥. سيرة صلاح الدين، ل ٤٥٢. مراة الزمان، ب٨ / ل ٣٨٢.

ئەلئەفزەلـی کـوڕی بەجێهێشـت. بەخۆشـی جارێکـی دیکـە بـەرەو قەڵاتـی کـەرەک رۆیـی، چونکـە پێـی گەیشـتبووەوە کـە خاوەنەکـەی «ئەڕنـات» بڕیـاری داوە پەلامـاری ئـەو کاروانـەی حاجیـان بـدا کـە لەدیمەشـقەوە دێ و پـاش ئـەوەی حاجیـەکان دەبـاو تاڵانیـان دەکا، لەسـەر رێـی ئـەو سـەربازانەی میسـر رادەوەسـتێ کـە بـۆ لای سـەلاحەددین دێـن و نایەڵـێ بیگەنـێ. سـەلاحەددین رۆیـی و لەبەسـریی نزیـک قەڵاتەکـە دابـەزی. کـە ئەڕنـات ئـەوەی بینـی، خـۆی لەنـاو قەڵاتەکـە شاردەوەو نەوێـرا بێتـە دەرەوە. تـا کاروانەکـە بەسـاغی تێپـەڕی و چـووە نـاو دیمەشـقەوە[1].

کاتێـک کـە سـەلاحەددین لە»بەسـری» بـوو، سـوپاکانی موسـڵمانان یـەک لـەدوای یـەک دەگەیشـتنە پاشـا ئەلئەفـزەل لـە»راس ئەلمـا»و موزەفەرەددینیـش یەکێـک بـوو لەوانـەی بەدەنـگ سـەلاحەددینەوە هاتـن و بەسـوپاکەیەوە لەگـەڵ ئەوانـەی دیکـە گەیشـت. پاشـا ئەلئەفـزەل یـەک بەیـەک گەیشـتنی سـوپاکانی بەباوکـی رادەگەیانـد. سـەلاحەددین ناردیـە لای و فەرمانـی پێکـرد سـوپایەک لـەلای خۆیـەوە بـۆ شـاری عـەککا بنێـرێ بـۆ هێرشـکردنە سـەری و پشـکنینی و تاقیکردنـەوەی هێزەکـەی، وەکـو پێشـەکیەک بـۆ گرتنـی. ئەلئەفـزەل

١- الكامل، ب٩ / ل١٧٥.

موزەفەرەددینـــی نـــاردو دوو فەرمانـــدەی گـــەورەی رەگەڵــدا کــە قایمـازی نەجمـی و دڵـدرم ئەلیاقووتیـی بـوون. بەشـەو لەبــەر تاریکیــدا رۆیشــتن و بەیانیەکــەی لە»ســفووریە» دابەزیــن -کــە ســەر بــە عەککایــە-.

هەرکـە ئـەو خاچپەرسـتانەی کـە لەعـەککا دانیشـتبوون بەگەیشــتنی موســڵمانەکان بــۆ دەوروپشــتی شــارەکەیان زانـــی، بۆیـــان هاتنـــەدەرێ بـــۆ ئـــەوەی بیانگەڕێننـــەوە. زۆربەیـــان لەســـوارەکانی داویـــەو ئیســـتباریە بـــوون. ئـــەو داویـــەو ئیســـتباریانە لەبەهێزتریـــن شـــەڕکەرەکانی خاچپەرسـتەکان و بەپشـووترین جەنگاوەرەکانیـان بـوون. لەگـەڵ موزەفەرەددیـن و سـەربازەکانی رووبـەڕووی یەکتـر بوونـەوە. شـەڕێک لەنێـوان ئـەو دوو تیپـە هەڵگیرسـا کـە «ســەری رەشــی پــێ ســپی دەبــوو» وەکــو مێژوونــووس ئیبــن ئەســیر دەری دەبــڕێ، کـــە هێشـــتا موســـڵمان و خاچپەرســتەکان لەشــەڕی هاتوڕۆیــی و لێدانوکوتانــدا بـوون، موسـڵمانەکان بەسـەر دوژمنەکەیانـدا سـەرکەوتن و تووشـی شکسـتێکی گەورەیـان کـردن. سـەرباری ئـەوەی ژمارەیـەک لەفەرماندەکانیـان خسـتنە سـەر زەوی و لەبـن دەسـتیاندا کـوژران. دڵخۆشـیی موسـڵمانەکان ئەوەنــدە بەســـەرکەوتنەکەیانەوە نەبـــوو ئەوەنـــدەی بەکوشـــتنی ســـەرکردەکانی داویـــەو ئیســـتباریەکانەوە بـــوو، چونکـــە ســـوارەکانیان «جەمرەتولفەڕەنگ»بـــوون کـــە هەمیشـــە موســـڵمانەکان پێیانـــەوە مانـــدوو و بەکێشـــەبوون.

پاشـــان موزەفەرەددیـــن بەپیاوەکانیـــەوە گەڕایـــەوە بـــۆ ســـەربازگەکەی لـــە»راس ئەلمـــا»و لەگـــەڵ پیاوەکانـــی ئـــاڵای ســـەرکەوتنیان بەرزکـــردەوە[1].

پـــاش ئـــەوەی کاروانـــی حاجیـــەکان بەســـاغی گەیشـــتنەوە دیمەشق، ســـەلاحەددین گـــەڕاوە بـــۆ «راس ئەلمـــا»و دەســـتی کردە ئامادەسازی بـــۆ شـــەڕی حوتییـــن. ئـــەو شـــەڕە نەمرەی نـــاو مێـــژوو کـــە ســـەلاحەددین هەشـــتا هـــەزار کەســـی بـــۆ ســـازدابوو لەجەنـــگاوەری موســـڵمانان، هـــەر لەســـوارچاک و پیـــادەو خۆبەخـــش. موزەفەرەددینیـــش رۆڵـــی گرنگـــی تێـــدا هەبـــوو چونکـــە ســـەلاحەددین فەرماندەیـــی ســـوپای رۆژهەڵاتـــی دابـــووە دەســـت. واتـــە ســـوپاکانی موســـڵ و جەزیـــرە.

کـــە ســـەڵاحەددین لـــە خۆباشســـازدانی دڵنیابـــوو، فەرمانـــی دایـــە ســـوپاکانی جوولـــە بکـــەن بـــەرەو تەبەریـــە. بەکەرەستەو قورسایی و ئامێرەکانـــی گەمـــارۆدان بەڕێکەوتـــن و لەســـەر رۆخـــی گۆمەکـــە دابەزیـــن و ســـەلاحەددین دەســـتی کـــردە ئامادەســـازی بـــۆ شـــەڕەکەی تەبەریـــەو گرتـــی.

ســـەلاحەددین کـــە بـــەرەو شـــاری تەبەریـــە پێشـــڕەویی دەکـــرد، ئامێـــرە تێکدەرەکانـــی گەمارۆدانـــی دایـــە پێـــش خـــۆی و ئامێرەکانـــی گەمارۆدانـــی بەســـەر دیوارەکانـــی شـــارەکەدا بڵاوکـــردەوەو دەســـتی کـــردە کوتانـــی دیـــوارو پارێزگاکـــە

١- الكامل، ب ٩ / ل ١٧٥-١٧٦.

پێیانەوە. لەکاتێکدا پشکێنەرەکانی موسڵمانان دەستیان کردە کونکردنی دیوارەکان و تێکیاندا. کە خاچپەرستەکان بینیان خەریکە دەکەونە دەست موسڵمانەکان، لەشارەکە هاتنەدەرێ و لەگەڵ موسڵمانەکان کەوتنە شەڕێکی ئاشکرا. لەشوێنێک کۆبوونەوە کە پێی دەگوترا «لووبیە» و لەوێ موسڵمانەکان سەرچاوەی ئاویان لێ گرتنەوە، بۆیە خاچپەرستەکان تووشی تێنووبوونێکی توند هاتن، چونکە کات هاوینێکی زۆر گەرم بوو. نەیانتوانی بگەنەوە ئاوەکە بۆیە بڕیاریاندا بگەڕێنەوە ناو شارەکە پاش ئەوەی بێهیوابوون لەدەستکەوتنی ئاو، بەڵام ترسان موسڵمانەکان شوێنەکەیان بگرنەوە بۆیە تا رۆژی دواتر لەشوێنی خۆیان مانەوەو جووڵەیان نەکرد.

لەڕۆژی دواتر سەلاحەددین سوپایەکی سازدابوو بۆ شەڕەکەو فەرمانی بەسوپاکە دا شەڕ بکەن، سەربازەکان بەرەو دوژمن و دوژمنیش بەرەو ئەوان پێشڕەویان کردو رووبەڕوو گەیشتنەیەک و شەڕێکی توند گەڕاو کوشتارێکی زۆر کراو هەردوولا خۆیان راگرت. تیری موسڵمانەکان دەتگوت رەوە کلۆیە بەرەو خاچپەرستەکان دەهاوێژران و بەهۆیانەوە سەتان خاچپەرست دەکوژران.

کۆمەڵێکی گەورەی خاچپەرستەکان هێرشیان کردە سەر ئەو سوپایەی کە تەقیەددین عومەر -برازای سەلاحەددین- سەرکردایەتیی دەکردو هێرشەکە

بەشێوەیەک توندبوو ئەوەندەی نەمابوو خاچپەرستەکان بەسوپاکەیەوە بیهاڕن. لێرەدا موزەفەرەددین دەردەکەوێ بۆ ئەوەی ڕۆڵی خۆی لەوشەڕەدا بگێڕێ. ئەو ناوچەیەی پشکنی کە تەقیەددین شەڕی لەسەر دەکردو بینی ناوچەکە بەپوشوپەڵاش دەورەدراوەو با بەرەو رووی خاچپەرستەکانە و لەڕوویان دەدا. بیرۆکەیەکی جوانی بەبیرداهات، ئەگەر ئاگر لەو پوشوپەڵاشانە بەردا، ئەوا بایەکە دووکەڵ و ئاگرو گەرمایی بۆ دەموچاوی خاچپەرستەکان دەباو نایەڵێ لەشەڕدا بجوولێنەوە. بەوەش لەشکستیان دڵنیا دەبێ. بیرۆکەکەی جێبەجێکردو ئاگری لەپوشوپەڵاشەکە بەردا لەو کاتەی کە بایەکە بەتەوژم بوو «گەرمایی ئاگرو دووکەڵی بۆ بردن، بەوەش تینوویتی و گەرمای رۆژ و گەرمیی ئاگرو دووکەڵیان لێکۆبۆوە لەگەڵ کوشتاریکی خەست». ڕیزی خاچپەرستەکان تێکچوو و جووڵەیان نەماو شکستیان پێهات. لەئەنجامدا قوممەسی خاوەنی تەبەریە بۆ شاری سوور رایکردو خۆی تێدا شاردەوە.

خاچپەرستەکان کە بینیان خاوەنی تەبەریە هەڵات، ئەوەندەی نەمابوو هەموویان خۆبەدەستەوە بدەن دوای ئەو دۆڕانە ئابڕووبەرە، بەڵام زانیان کە کوشتنیان مسۆگەرە ئەگەر خۆبەدەستەوە بدەن، بۆیە ترس لەکوشتن پاڵی پێوەنان بۆ بەردەوامبوون لەکوشتارو ئازایەتی نواندن تێیدا، «هێرشی وا ریکوپێکیان کرد

ئەوەنــدەی نەمابــوو موســڵمانەکان -لەگــەڵ زۆرییشــیان- لەشــوێنەکانیان رامالْــن ئەگــەر خــوا نەبووایــە پشــتیوانیان» چونکــە خاچپەرســتەکان هــەر هێرشــێکیان دەکــرد، کــە دەگەڕانــەوە ژمارەیەکــی زۆریــان لــێ دەکــوژرا، تــا لاوازبــوون و ســاردییان کەوتەنــاوێ و دۆڕان و نەمانــی توانــای بەردەوامبــوون لەســەر شــەڕکردنیان لــێ بەدیارکــەوت، «موســڵمانەکان وەکــو بازنەیەکــی تــەواو دەورەیــان گرتــن» و بەشمشێر کەوتنــە گیانیــان و بەئاســانی ســەتان لەســوارو پیادەکانیــان بەدیــل دەگرتــن و دەســتیان بەســەر خاچــی خاچەکانیانــدا گــرت (صلیــب الصلبــوت) -کــە گــەورە خاچیــان بــوو- و لەدەســتدانی گەورەتریــن کاریگەریــی هەبــوو لەســەر بێهێزبــوون و ســاردبوونەوەی رشــتیەکەیان.

پاشــای بەیتولمەقــدەس توانــی لەنــاو کۆمەڵێکــی زۆری خاچپەرســتکان بــۆ گــردی حوتتیــن هەڵبــێ و لــەو خاچپەرســتانەی کــە رزگاریــان ببــوو داوای کــرد چادرەکانیــان لەســەر گردەکــە هەڵــدەن و خۆیــان بپارێــزن، بــەڵام موســڵمانەکان بەدوایــان کەوتــن و لەخــوارەوەی گردەکــەوە تیریــان تێدەگرتــن و نەیانهێشــت چادرەکانیــان، بێجگــە لەچــادری پاشــا، هەڵــدەن. موســڵمانەکان لەســەر کوشــتاریان بەردەوامبــوون و خاچپەرســتەکانیش لەگردەکــەوە دەهاتنــە خــوارێ و هێرشــی توندیــان دەکــردە ســەر موســڵمانەکان، بــەڵام هێرشــەکانیان بێســوود

بــوو، چونكــە كــە بەســەتان هێرشــيان دەكــردە ســەر موســڵمانەكان، بەدەيــان دەگەڕانــەوە بــۆ گردەكــە. هــەر بەردەوامبــوون لەســەر دووبارەكردنــەوەی ئــەو هێرشــانەيان و هــەر ژمارەشــيان كــەم دەبــۆوە تــا دڵنيابــوون كــە شكســت دەهێنــن، ئەوجــا ئــەوەی توانــی رايكــرد، هەتــا تەنيــا ئــەو ســەتوپەنجا ســوارە لەگــەڵ پاشــاكەيان مايــەوە كــە ئازاتريــن ســوارچاكەكانيان بــوون و وايانـدەزانــی كــە دەتوانــن بەرگــەی موســڵمانەكان و كوشــتارەكەيان بگــرن، بــەڵام تێنوويێتــی گــەرووی وشــككردبوون و نەيــان دەتوانــی جووڵەبكــەن. لەســواری ئەســپەكانيان دابەزيــن و لەســەر زەوی دانيشــتن و رادەســتكردنی خۆيــان بــۆ موســڵمانەكان راگەيانــد. كــە موســڵمانەكانيش ئەوەيــان بينــی، روويــان كــردە گردەكــە و كەوتنــە ســەر چادرەكــەی پاشــاو دەســتيان بەســەر خــۆی و ئــەو ســوارانەی لەگەڵيدابــوون گــرت و هێناياننــە خــوارێ بــۆ ســەربازگەكەيان.

ســەركەوتنی موســڵمانەكان لــەو شــەڕەدا ســەركەوتنێكی بــاش و دووچەندانــە بــوو، چونكــە هێزێكــی گــەورە لەسوپای دوژمــن لەناوچــوو و ئــەو گەورانــەی خاچپەرســتەكان و ميرەكانــی كــە بەشــداربوون، بەديــل گيــران كــە: پاشــای بەيتومەقــدەس و ئەلپرێنــس و ئەڕناتــی خاوەنــی موســڵ و خاوەنــی جوبەيــل و ئيبــن هنفــری و ســەرۆكی داويــەكان بــوون. كــوژراو و بەديلگيرانــی خاچپەرســتەكان زۆر بــوو، «ئــەوەی كوژراوەكانــی ببينيايــە واتێنەدەگەيشــت

(واتــه موســڵمانەکان) کــه تاکــه یــەک کەسیشــیان بەدیــل گرتبــێ»[1]. هەرچــی ســەرکەوتنەکەی دووەمیشــه ئــەوا ئــەو ســاردی و لاوازیەبــوو کــه لــەدوای شــەڕەکە تووشــی خاچپەرستەکان بــوو. سەرکەوتنەکە ڕێگای بۆ موسڵمانەکان کــردەوە بچنــه نــاو وڵاتەکانــی ســەرئاوی خاچپەرســتەکان و تەبەریــەو عــەککاو مەجــدەل یابــاو قیســاریەو ئەلناســیرەو حەیفــاو ســەفووریەو ئەلشــەقیف و یافــاو عەســقەلانیان گــرت. واتــه هەمــوو وڵاتــه ســەرئاوەکانی نزیــک و دەورەی بەیتولمەقــەدس –شانشــینه دیارەکــەی خاچپەرســتەکان–. ئەوجــا ســەلاحەددین دەســتەگەورەکەی لەبەیتولمەقــدەس وەشــاندو دەســتی بەســەردا گــرت. ئــەوە ئــەو نســکۆیە گەورەیــه بــوو کــه خاچپەرســتەکان لەشــام و دیانــەکان لەئەورووپــا وەکــو یــەک بــۆی دەناورانــەوە. بۆیــه هێرشــی ســێیەمیان بــۆ ســەر ســەلاحەددین ســازکرد.

دوای ئــەوەی ســەلاحەددین لەعەســقەلان بــۆوە، چــووە بەیتولمەقدەس کـه گـەورە خاچپەرستەکانی لێبـوو، لەوانـه: بەتــڕەک و خاوەنــی ڕەملــەو ئــەو سوارانەشــی لێبــوو کــه لەشــەڕی حوتییــن دەربــاز ببــوون. کــه زانیــان ســەلاحەددین بڕیــاری گرتنــی داوە، هەرچیەکــی پێیانکــرا لەئامــرازی شــەڕ ئامادەیــان کــردو ئەوەنــدەی توانیشــیان لەشــەڕکەریان کۆکــردەوە. بەمــه ژمارەیەکــی مــەزن لەخاچپەرســتەکان

١- الكامل، ب٩ / ١٧٨.

لەناو بەیتولمەقدەسدا خڕبوونەوە بۆ بەرگریکردن لێی، «هەریەکەیان مردنی پێ باشتربوو لەوەی موسڵمانەکان بەیتولمەقدەس بگرن و لێیان بستێنن و وای دەبینی ئەوەی لەخۆی و ماڵ و منداڵی دەیبەخشێ بەشێکە لەو ئەرکەی سەری بۆ پاراستنی»[1]. جەنگاوەرانی خاچپەرستەکان لەسەر شوورەی شارەکە بڵاوبوونەوەو ئاگرهاوێژیان دەگرتە موسڵمانەکان، بەڵام ئاگرهاوێژی موسڵمانەکان بەهێزو توندتربوون، بۆیە یەکبەدوو وەڵامیان دەدانەوەو کوشتارەکە «توندترین کوشتار بوو کە یەکێک بینیبێ. هەر یەکە لەو دوولایەنە ئەوەی بەئەرکێکی ئایینیی سەرشانی خۆی دەزانی کە دەبێ ئەنجامی بداو پێویست بەفەرمانی سوڵتانی ناکا، بەڵکو ڕێشیان لێدەگیرا ئەوان هەر دەچوون و لەکوشتار دووریان دەخستنەوە ئەوان خۆیان دوور نەدەگرت»[2]. بەڵام تای تەرازووی موسڵمانەکان پتر لەسەربوو، چونکە ئاگرهاوێژەکانیان توانیان جووڵەی ئاگرهاوێژی خاچپەرستەکان ئیفلیج بکەن و وا لەجەنگاوەرانی سەر شوورەکە بکەن رابکەن، بگرە خاچپەرستەکان ناچار بکەن پێکهاتن و خۆبەدەستەوەدان نیشان بدەن. سەلاحەددین بەو پێکهاتنەیان لەگەڵ قایل دەبێ و لەسەرو ماڵیان دڵنیایان دەکاو سەرپشکیان دەکا لەوەی بمێننەوە یان

١- الكامل، ب٩ / ل ١٨٢.
٢- الكامل، ب٩ / ل ١٨٢

بەجێـی بێلــن. ئـەوەی ویسـتی لــەوێ مایــەوەو ئـەوەش حــەزی کـرد بەجێـی هێشـت[1]. پاشـان ئـاڵای موسـڵمانان لەســەر شــوورەی شــارەکە بەرزکرایــەوەو گەڕانــەوەی شــارەکەیان بـۆ خاوەنــە موسـڵمانەکانی راگەیانـد، دوای ئـەوەی بـۆ نزیکـەی سـەتەیەک لەدەسـتیان دەرچووبـوو.

دوای ئـەوە سـەلاحەددین دەسـتیکردە پاککردنـەوەی لێـواری شـام لەخاچپەرسـتەکان و موزەفەرەددینیـش لەهەمـوو هێرشـەکاندا هاوڕێیەتی دەکردو لەهەموو شـەڕێکدا بەشداربوو. خاچپەرستەکان بۆ پاراستنی ئـەو وڵاتانەی لەدەستیان مابوو پشـتیان بەهەریەکـە لەعـەککاو بەیتولمەقدەس دەبەسـتا. کـە عــەککاو بەیتولمەقدەسـیش کەوتنــە دەسـتی سـەلاحەددین، بـۆی ئاسـان بـوو بەشـی باکووری سـەرئاوەکە پـاک بکاتـەوەو بەسوپاکەیەوە دەڕواو دەمـی جەبلـەی دەوێ و فەرماندەیـی لای چەپـی سـوپاکەی دەداتــە موزەفەرەددیـن.

سـەلاحەددین لەڕێـگادا بـۆ جەبلـە بەشـاری ئەنتەڕتووسـدا تێدەپـەڕێ کـە شـارێکی قایمـەو لەسـەر دەریایـەو دوو تـاوەری مەزنــی هەیــە لــەلای راسـت و چەپـی وەکـو دوو قــەڵات کـە دوژمنــی هێرشــبەر رەتدەکاتــەوە. ســەلاحەددین هەریەکــە لــەلای راسـتی سـوپاو لای چەپـی لەسـەر هــەردوو تاوەرەکـە دادەبەزێنــێ. بەخۆشــی بــەو ســوپایەی کــە مــاوە لەپێــش شــارەکە دایدەکوتــێ.

١- الكامل، ب٩ / ل١٨٣.

کوشــتار لەنێــوان موســڵمانان و پارێزەرانــی شــارەکە دەسـتی پێکـرد، بـەڵام ئەوەنـدەی نەبـرد کـە موسڵمانەکان بەسـەر پارێزەرەکانـدا سـەرکەوتن و چوونـە سـەر شوورەی شــارەکەو ئاڵاکانیــان لەســەر هەڵکــرد. پارێــزەرەکان بــۆ نــاو دوو تاوەرەکــە هەڵاتــن و رەگــەڵ ئــەو جەنگاوەرانــەی تێیدابــوون هەمــوو پێکــەوە بــۆ بەرگریکــردن خۆیــان تونــد کــرد.

ئەرکی موزەفەرەددیـن بـوو کـە یەکێـک لەتـاوەرەکا بگـرێ، بۆیــە بەردەوامبــوو لەکوشــتاری ئــەو خاچپەرســتانەی کـە تێیـدا بـوون بەبـێ ئـەوەی دەسـتیان لـێ بپارێـزێ و بەئامێرەکانــی گەمــارۆدان کەوتــە کوتانیــان تــا بەتــەواوی کاولــی کــرد. هەندێــک لــەو جەنگاوەرانــەی تێیدابــوون خۆیــان رادەســت کــردو هەندێکــی دیکەیــان رایانکــردە نــاو تاوەرەکــەی دیکــە. پارێزەرانــی ئەوەیــان بەهێزتــر بــوو، بــەڵام ئــەوەی کــە فەرمانــدەی راســتەوخۆی کوشــتاربوو توانــی دوای کوشــتارێکی زۆر[1] بچێتــە ناویــەوە. بــەوەش شــارەکە بــۆ موســڵمانەکان پــاک بــۆوەو وەکــو جــاری یەکــەم بۆیــان گەڕایــەوە.

دوای ئــەوەی ئەنتەڕتــووس گیــرا، ســەلاحەددین بەســوپاکەیەوە بــۆ جەبلــە رۆیــی و ئەویشــی گــرت و دوایــی لازقیــەو ســەهیۆن و زۆر وڵاتــی دیکــەش،

١- سيرة صلاح الدين، ل ٧٠. النجوم الزاهرة، ب٦ / ل ٣٩.

بـــەڵام خاچپەرســـتەکان بەدەستبەســـتراوی نەوەســـتان و لەدەرچوونـــی عـــەککا لەدەســـتیان بێدەنـــگ نەبـــوون، چونکـــە بەلەدەســـتدانی لەبەندەرێکـــی مـــەزن بێبـــەش دەبـــوون کـــە لێیـــەوە هاوکاریەکانیـــان لەجەنـــگاوەرو چـــەک لـــەڕۆژاواوەوە پێیـــان دەگەیشـــت. ســـەرباری ئـــەوەی کـــە بەندەرێکـــی بازرگانیـــی گرنـــگ بـــوو. لەبـــەر ئـــەوە بڕیاریانـــدا شـــارەکە لەســـاڵی ٥٨٥ک (١١٨٩ز) وەرگرنـــەوە بەهـــەر نرخێـــک لەســـەریان بوەســـتێ و تەنیـــا دوو ســـاڵان لەدەســـتی موســـڵمانەکان مایـــەوە.

خاچپەرســـتەکان دەســـتیانکردە ســـازدانی هێزەکانیـــان و خۆیـــان بـــۆ شـــەڕی وەرگرتنـــەوەی ئامـــادە کـــرد. ئەوجـــا کـــە خۆیـــان ســـازداو ئامادەبوونیـــان تەواوکـــرد، وە لـــەو کاتـــەی کـــە ســـەلاحەددین خەریکـــی گرتنـــی وڵاتەکەیـــان بـــوو لەباکـــووڕ، ســـوپاکەی ئـــەوان لەڕێگادابـــوو بـــۆ وەرگرتنـــەوەی عـــەککا. کـــە گەیشـــتنە ئـــەوێ گەمارۆیانـــدا.

کـــە ســـەلاحەددین بـــەو بڕیـــارەی خاچپەرســـتەکانی زانـــی بـــۆ ســـەندنەوەی عـــەککا، ناردیـــە لای ئـــەو میرانـــەی کـــە لەشـــەڕەکانی پێشـــتردا بەشـــداریان نەکردبـــوو. ئەوانیـــش خێـــرا بـــەدەم داوایەکـــەوە چـــوون، بـــەڵام هەرکـــە گەیشـــتنە ئـــەوێ، بینیـــان خاچپەرســـتەکان گەمـــارۆی شـــارەکەیان داوە پێـــش ئـــەوەی ســـەلاحەددین بتوانـــێ بیگاتـــێ و رێیـــان لێبگـــرێ. لەوانـــەی کـــە پێـــش ســـەلاحەددین گەیشـــتبوون، زەینەددیـــن یوســـف –بـــرای موزەفەرەددیـــن– بـــوو کـــە

بەسوپاکەیەوە لەئەربل هاتبوو، هەرچەندە گەیشتنەکەی بۆ ساڵی ٥٨٦ک دواکەوت. ئیبن شەداد – کە لەگەڵ سەلاحەددین بوو- باسی سوپاکەی زەینەددین و پێشوازیی سەلاحەددین بۆ زەینەددین بەم جۆرە دەکا و دەڵێ: «زەینەددین بەسوپایەکی باش و جوانەوە هات و سوڵتان ڕێزی گرت و بەخێری هێناو لەچادرەکەی خۆی داینا و میوانداریی کردو فەرمانی دەرکرد کە چادرەکەی لەتەنیشت چادری موزەفەرەددینی برای دامەزرێنن»[1].

گوتمان خاچپەرستەکان پێش سەلاحەددین کەوتن لەدابەزین بۆ عەککاو لەدەورەی شوورەکەیدا ئامێرەکانی کاولکردنیان داکوتا لەئاگرهاوێژ و عەراد[2] و دەبابە[3] و کەباش[4] و گەمارۆیەکی توندیان خستەسەرو بەشێوەیەکی زۆر بێزاریان کردن و دەروازەکانیان لێگرتن و هاتوچوونیان لێ قەدەغەکردن. پارێزەری شارەکە وایلێهات پشت بەتوانا ناوخۆییەکانی ببەستێ بۆ بەرگریکردن لەشارەکەو خودی خۆیان. کە سەلاحەددین بەسوپاکەیەوە گەیشتە عەککا، بینی خاچپەرستەکان گەمارۆیان داوە. ئەویش سەربازگەکەی لەپشت ئەوانەوە دامەزراند. واچاوەڕێ دەکرا کە خاچپەرستەکان زۆر

١- سيرة صلاح الدين، ل ٩٦ – ١٠٦.
٢- وەکو مەنجەنیق وایە کەمێک گچکەترە.
٣- ئامێرێکی گەورەیە جەنگاوەرەکان دەچنە ژێریەوەو زرێپۆش کراوە.
٤- بریتیە لەسەر دەبابە بۆ رووخاندنی شوورە بەکاردێ.

خێراتــر لەچاوترووکانێکــدا لەنــاو ببرێــن، چونکــە خرابوونــە نێــوان پارێزەرانــی شــار لەپێشــەوەو ســوپای ســەلاحەددین لــەدواوە، بــەڵام ئــەوەی کــە روویــدا، ئەوەبــوو کــە خاچپەرســەکان بــۆ مــاوەی دوو ســاڵی رەبــەق بەرگــەی کوشــتاریان گــرت و دوایــی کێشــەکە بەشکســتی موســڵمانەکان کۆتایــی هــات و پێکهاتنێکیــان لەگــەڵ خاچپەرستەکان گرێدا کــە لەمەرجەکانــی دەســت هەڵگرتنــی ســەلاحەددین بــوو لــەزۆر لــەو وڵاتانــەی کــە لەخاچپەرســتەکانی ســتاندبوو.

لێــرەدا نامانــەوێ شــەڕەکەی عــەککا وەکــو خــۆی بکەینــە مێــژوو، بەڵکــو لەبــەر بەشــداریکردنی موزەفەرەددیــن و زەینەددینــی بــرای لەشــەڕەکانی، بــەڵام ئێمــە دەڵێیــن لەمــاوەی ئــەو دوو ســاڵەدا دەیــان شــەڕ لەنێــوان ســەلاحەددین و خاچپەرســتەکان روویــداوە کــە لەتونــدی و تێژیــدا جیاوازبــوون. ئێمــە لێــرەدا نــاوی دوو جەنــگ دێنیــن کــە لەهەریــەک لــەو دوو شــەڕە رۆڵــی یەکێــک لــەو دوو برایــە هاتــووە کــە موزەفەرەددیــن و زەینەددینــن. بــۆ ئــەوەی وێنەیەکــی روونــی ئــەو ئەرکانــە نیشــانی خوێنــەر بدەیــن کــە موســڵمانەکان لەململانێیانــدا دژی خاچپەرســتەکان ئەنجامیــان دەدا و بــۆ ئــەوەش وەســفێکی رێگاکانــی کوشــتاری نێــوان موســڵمانان و خاچپەرستەکانیشــی بدەینــێ کــە لەوکاتــدا هەبــووە.

هەرچــی شــەڕی یەکەمــە، ئــەوا یەکســەر دوای دابەزینــی خاچپەرســتەکان بــوو بــۆ ســەر عــەککاو موزەفەرەددیــن

بەشداریی تێداکردو پێگەکەی لەناو سوپادا لای چەپ بووە (میسرە). ئێمە ئەوە بۆ گەواهیدانی بینەرێک بەجێ دێلین کە بەخۆی ئامادەی شەڕەکە بووە ئەویش بەهائەددین کوڕی شەددادی مێژوونووسی سەلاحەددینەو با خۆی وەسفی شەڕەکە بکا وەکو خۆی بینویەو بەشێوازی خۆی و لەژێر ئەو ناونیشانەدا دەڵێ:

ناوهێنانی شەڕە مەزنەکەی عەککا

«کە رۆژی چوارشەمی بیستویەکی (شەعبانی ساڵی ٥٨٥) بوو سەربازانی فەڕەنگ جوولەیەکیان کرد کە جوولەی وا نەبووە. سوارو پیادەو گەورەو بچووکیان دەرچوون و لەدەرەوەی چادرەکانیان بەشێوەی ناوەند (دڵ)و راستەو چەپە رێزبوون. لەناوەند پاشا کە لەناو لەپی ئینجیلێک هەبوو کە بەجلێکی ئەتڵەسی داپۆشرابوو، چوارکەس بەچواردەست رایانگرتبوو و لەپێش پاشادا دەڕۆیشتن. لای راستیان بەرامبەر لای چەپی سەربازانی ئیسلام بەدرێژی لەسەرەتاوە بۆ دوایی وەستان بوون. هەروەها لای چەپی دوژمن بەرامبەر لای راستیان تا کۆتایی سەرەگردەکانیان گرتبوو و لای راستیشیان بۆ لای رووبارو سەری لای چەپیان بۆ لای دەریا. هەرچی سەربازانی سەرکەوتووی موسڵمانان بوو، ئەوا سوڵتان (سەلاحەددین) فەرمانی بەبانگدەر (چاڵیش) دا

کـە بەنـاو خەڵکـدا رادێـرێ: ئـەی موسـڵمان و سـەربازی یەکتاپەرسـتان. خەڵکەکـە (واتـە سـەربازان) سـواربوون و خۆیـان بـۆ بەهەشـت فرۆشـت و لـەلای چادرەکانیـان راوەسـتان. لای راسـتیان گەیشـتە دەریـاو لای چەپیـش گەیشـتە رووبـار. (سـەلاحەددینیش) خـوا لێـی خۆشـبێ، خەڵکەکـەی (واتـە سـەربازەکانی) لەنـاو چـادر کردبـووە راسـتەو چەپـەو ناوەنـدو بـۆ شـەڕ سازیدابوون بـۆ ئـەوەی کـە هاوارکـرا پێویسـت بەرێزکردنـەوەی نـوێ نەکـەن. بەخـۆی لەناوەندبـوو، لـەلای راسـتەش پاشـا ئەلئەفزەڵـی کوڕی. ئەوجـا سـەربازە موسڵاویەکان (سـەربازانی موسڵ) دامـەزران و پێشـەنگیان زەهیرەددیـن کـوڕی پەلەنگـەری بـوو. ئەوجـا سـەربازانی دیاربەکـر لەخزمـەت قوتبەددینـی کـوڕی نورەددینـی خاوەنـی قـەڵات (حەسـەن کێـف). پاشـان حوسـامەددینی کـوڕی لاجینـی خاوەنـی نابلـس. دوایـی ئەلتەواشـی قایمـاز ئەلنەجمـی لەگـەڵ کۆمەڵـی زۆر گـەورە بـەلای راسـتەوە بـوون. لایەکیشـی پاشـا ئەلموزەفـەر تەقیەددیـن عومـەر (خاوەنـی حەلـەب) بەسـوپاکەیەوە روو لەدەریابـوو. پێشـەنگی لای چەپیـش، ئـەوەی دوای ناوەنـد دەهـات: سـەیفەددین عەلیـی مەشـتووب و عەلیـی کـوڕی ئەحمـەد کـە لەگـەورە پاشـایانی کـورد بـوو لەپێشـەوەیان بـوو. میـر مجەللـی و کۆمەڵـی ئەلمەهرانیـەو هەکاریـەو موجاهیدەددیـن یەرەنقـەش پێشـەنگی سـەربازانی شـەنگال بـوون. ئەوجـا موزەفەرەددینـی کـوڕی زەینەددیـن

بەسەربازەکانیەوەو دواوەی لای چەپیش گەورە بەندەکانی ئەلئەسەدیە بوون (دەگەڕێنەوە بۆ ئەسەدەددین شبرکۆی مامی سەلاحەددین) وەک سەیفەددین یازگەج و روسلان بەغا. کۆمەڵی ئەلئەسەددیە وەکو نموونە دەهێنرێنەوە. پێشەنگی ناوەند عیسا (هەکاری) و کۆمەڵەکەی بوو.

لەگەڵ پێشڕەویی خەڵکەکە (واتە خاچپەرستەکان)، موسڵمانەکانیش چوونەپێش تا رۆژ دەرکەوت و چوارکاتژمێر تێپەڕی. ئەوکاتە لای چەپی دوژمن بۆ سەر لای راستی موسڵمانەکان جوولەی کرد. پاشا موزەفەر ئەلچاڵیش بۆیان دەرچوو و لەنێوانیاندا زۆر ئەملاو ئەولا روویاندا. گەلەکۆمەیان بۆ سەر پاشا ئەلموزەفەر برد -کە لەلای راستە لەسەر دەریا بوو- و کەمێک لێیان کشایەوە بۆ ئەوەی لەهاوڕێیەکانیان دووربخاتەوەو تووشیان بکا. کە سوڵتان ئەمەی بینی واتێگەیی لەلاوازیانە بۆیە هاوکاریی (ئەتلاب)[1] لەناوەندەوە بۆ نارد تا لایەکان بەهێزبن. لای چەپی دوژمن کشایەوەو لەسەرگردێک کۆبوونەوە کە دەیڕوانیە سەردەریا. کە (خاچپەرستەکان)ی بەرامبەر ناوەند ئەوەیان بینی ناوەند لاوازەو ئەو هێزانەی لێی دەرچوون، چاویان بڕیی و بەرەو لای راستی ناوەند جوولەیان کردو هێرشێکی یەکدەستیان ئەنجامدا، بەپیادەو سوارەکانیان. بینیم

١- ئەلاب کۆی تەلەبە کە تیپێکە لەسوارەکان ژمارەیان پێنجسەت دەبێ. (مراه الزمان، ب٨ / ل ٦٩٥).

پیـــادەکان (پیـــادەی خاچپەرســـتەکان) وەکـــو ســـوارەکانیان دەرۆیشـــتن و هەندێکجـــار پێشیشـــیان دەکەوتـــن. هێرشـــەکە کرایـــە ســـەر ناوچـــەی بەکریـــەکان -وەکـــو خـــوای گـــەورە ویســـتی لەســـەر بـــوو- کـــە لەشـــەڕدا تازەبـــوون، بۆیـــە لەژێـــر دەســـتی دوژمـــن جوولەیـــان کـــردو بەخراپـــی شـــکان. کارەکـــە بەوشـــێوەیە ڕۆیـــی تـــا زۆربـــەی لای ڕاســـت شـــکا. دوژمـــن کەوتـــە دوای شـــکاوەکان تـــا «گـــردی ئەلعیازیـــە»، لـــەدەورەی گردەکـــە ســـووڕانەوەو کۆمەڵێـــک لەدوژمـــن چوونـــە ســـەر چـــادری ســـوڵتان و تەســـتداریان[1] کوشـــت کـــە لـــەوێ بـــوو. هـــەر لـــەو ڕۆژەدا ئیســـماعیل ئەلمەکبـــەس و ئیبـــن ڕەواجـــە کـــوژران، خـــوا لێیـــان خۆشـــبێ.

بـــەڵام لای چـــەپ خـــۆی ڕاگـــرت چونکـــە هێرشـــەکە بـــۆ ئـــەو نەچـــوو. هەرچـــی ســـوڵتانیش بـــوو ئـــەوا بەســـەر بەشـــەکاندا دەگـــەڕاو هەڵـــی دەســـاندن و گفتـــی جوانـــی دەدانـــێ و هانـــی دەدان بـــۆ جیهـــادو بانگـــی دەکـــرد: ئـــەوە بـــۆ ئیســـلامە. تەنیـــا پێنـــج کەســـی لەگـــەڵ مایـــەوە کاتێـــک کـــە بەســـەر بەشـــەکاندا دەگـــەڕاو دڕی بەڕیـــزەکان دەداو لەژێـــر گردەکـــە دەحەســـایەوە کـــە چادرەکـــەی لێبـــوو. هەرچـــی ســـەربازە بەزیـــوەکان بـــوو، هەڵاتنەکەیـــان گەیشـــتە «فەخوانـــە» - کەرتـــی پـــردی تەبەریـــە- و خەڵکـــی پارێـــزراوی دیمەشـــقیان لـــێ کۆبـــۆوە. ئەوانەشـــی کـــە لەدوایانـــەوە بـــوو (واتـــە

١- واتە ئەوەی بەردەستی دەکا و تەشتی دەستشۆر هەڵدەگرێ.

خاچپەرستەکا) ئەوا بۆ ئەلعیازیە رەدوویان کەوتن و کە بینیان بەسەر شاخەکە سەرکەوتن، گەڕانەوە دواوە بەرەولای سەربازەکانیان، ئەوجا کۆمەڵە غیلمان[1] و خەربەندیەک [2] و سیاسیی هەڵاتوو لەسەر پشتی وڵاخی بارهەڵگر تووشیانبوون و کۆمەڵێکیان لێ کوشتن، چونکە بازاڕیان گەرمبوو و چەکیان هەبوو. هەرچی ئەوانەی کە بەرەو چادرەکانی سوڵتانی سەرکەوتن، ئەوا دەستیان لەهیچ شتێک نەدا تەنیا ئەوانەیان کوشت کە ناومان هێنان، ئەوانیش سێ کەس بوون. کە بینیان لای چەپی موسڵمانان خۆڕاگرە زانیان ناتوانن بیانشکێنن بۆیە لەگردەکە شۆڕبوونەوەو گەڕانەوە لای سەربازانی خۆیان.

هەرچی سوڵتانیش بوو ئەوا لەژێر گردەکە وەستابوو و چەند کەسێکی کەمی لەگەڵ بوو و خەڵکی کۆدەکردەوە بۆ ئەوەی هێرش بکەنەوە سەردوژمن. کە بینیان فەڕەنگەکان لەگردەکە دێنەخوارێ، ویستیان وەریانبگرنەوە بەڵام فەرمانی پێکردن کە تا پشتیان تێدەکەن ئارام بگرن. هاواریان بۆ هاوڕێکانیان دەنارد کە هاواری کردە خەڵکەکە (واتە سەربازەکان) هێرشیان بۆ ببەن و ئەوانیش چوون کۆمەڵێکیان

١- بەو مێرمنداڵانە دەگوترا کە خزمەتی ئەسپەکانیان دەکرد.
٢- خەربەندی وشەیەکی فارسیە بەمانای مەکاری دێ.

بەردایــەوەو تەماعیــان لێکــردن و خەڵکێکــی زۆر کەوتنــە دوایــان و وایانزانــی ئــەوەی هێرشــی کرایــە ســەر کــوژراو تەنیــا ئــەو چەنــد کەســەیان رزگاریــان بــووەو شکســت گەڕاوەتــەوە بۆیــان و لای چەپــە بۆیــان کەوتــە جوولــەو پاشــا ئەلموزەفەریــش بەکۆمەڵەکەیــەوە لــەلای راســتەوە هــات و پیــاوان کۆبوونــەوەو تێکچــوو و خەڵکەکــە لەهەمــوو لایەکــەوە کشــانەوە دواوەو خــوا شــەیتانی بــەدرۆ خســتەوەو بــاوەڕی سەرخســت. ئیــدی خەڵکەکــە لەســەر کوشــتارو لێــدان و راونــان بەردەوامبــوو تــا هەڵاتــووە ســاغەکان گەیشــتنەوە ســەربازگەکەیان. لەنــاو چادرەکانیــان هێرشــیان کرایــە ســەرو کۆمەڵێــک ســواریان لــێ دەرکەوتــن کــە بــۆ مەترســیەکی ئەوهــا رایانگرتبــوون و موسڵمانەکانیان گەڕانــدەوە. خەڵکەکــە (واتــە ســەربازەکان) مانــدوو ببــوون و عارەقــەی شــینومۆریان کردبــوو، ئیــدی دوای نوێــژی عەسر خەڵکەکــە بەجێیــان هێشــتن لەنــاو کــوژراو و خوێنــی خۆیانــدا بگــەوزن، ئەوانیــش بــۆ نــاو چادرەکانیان بەخۆشــی و شــادیەوە گەڕانــەوە. ئــەو رۆژە ســوڵتان بەخۆشــی و شــادیەوە گەڕایــەوە نــاو چادرەکــەی و لەبــن رەشــماڵەکەی دانیشــتن ســەرژمێریی کوڕەونبووەکانیــان دەکــرد. ژمــارەی ئــەو ونبــووە نەناســراوانە ســەتوپەنجا کــەس دەبــوو و لەوانــەی کــە ناســراو و شــەهید بــوون: زەهیرەددینــی بــرای ئەلفەقیــە عیســا. خــۆم بینیــم دانیشــتبوو پێدەکەنــی و خەڵکەکــە سەرەخۆشــیان لێــی دەکــردو ئەویــش دەیگــوت:

ئــەورۆ رۆژی خۆشـیە نــەک رۆژی سەرەخۆشـی. بەخۆشـی لەئەســپەکەی گلابــوو و ســواربوۆوەو بینیــم کۆمەڵێــک لەخزمەکانــی خەڵکیــان لەســەری کوشــت و ئــەورۆژە میــر مجەللیـش کـوژرا. ئەوانـە بـوون کوژراوانـی موسـڵمانەکان.

هەرچـی دوژمنـی شـەرمەزاربوو ئـەوا ژمـارەی کوژراوانـی بەحەفـت هـەزار دەخەملێنـراو خـۆم بینیـم بـەرەو لێـواری رووباریــان دەبــردن بــۆ فڕێدانیــان بۆیــە بەحەفــت هــەزار پتـرم دادەنـان....»[1].

ئــەوە گرنگتریــن ئەوەبــوو کــە ئیبــن شــەدداد لەســەر یەکـــەم گـــەورە شـــەڕەکانی کـــە لەنێـــوان موســـڵمان و خاچپەرسـتەکان روویـدا نـاوی هێنـاوە کـە موزەفەرەددیـن بەشــی تێــدا هەبــوو.

هەرچـــی شـــەڕەکانی دیکـــەی کـــە زەیەددینـــی بـــرای موزەفەرەددیـن تێیانـدا بەشـداربووە، ئـەوا لەسـاڵی ٥٨٦ و کەمێـک پێـش مردنـی بـووە. لێدەگەڕێیـن مێژوونـوس ئیبـن ئەسـیر بەقەڵـەم و شـێوازی خـۆی باسـیان بـکاو لەژێـر ئــەو ناونیشــانە دەڵــێ:

باسی سووتاندنی تاوەرەکان و شەڕی کەشتیگەل

«فەڕەنگــەکان لەمــاوەی مانەوەیــان لەعــەککا، ســێ تــاوەری زۆر بەرزیــان لــەدار دروســت کردبــوو. بەرزیــی

١- سيرة صلاح الدين، ل ٩٢ و دوایی. مفرج الكروب، ب٢ / ل ٢٩٢ و دوایی.

هـەر تاوەرێـک پێنـج چیـن بـوو. هـەر چینێـک پڕبـوو لەجەنـگاوەر. دارەکانیـان لەجەزائیـرەوە هێنابـوو چونکـە ئـەو جـۆرە تاوەرانـە تەنیـا داری زۆردەگمـەن بۆیـان دەبـێ. بەپێسـتەو سرکەو قوڕودەرمانـان (واتـە مـادەی کیمیـاوی) دایانپۆشیبوون بۆ ئـەوەی ئاگر نەیانسووتێنێ. ڕێگاشیان بـەرەو شـاری عـەککا لەسـێ لاوە بـۆ خۆشـکردبوو و لەبیستی ڕەبیعولئەولـدا ڕایانکێشابوو و نزیکی شوورەکە ببـوو. ئەوانـەی لەسـەری بـوون شـەڕیان تێداکـردو ئاشـکرابوون و دەسـتیانکردە پڕکردنـەوەی کەندەکـەی. ئەوەنـدەی نەمابـوو شـارەکە بـەزۆری بسـەندرێ کـە خەڵکەکـەی کەسـێکیان بەمەلەوانیـی نـاو دەریـا نـاردە لای سـەلاحەددین و ئـەو تەنگانەیـەی پـێ ڕاگەیانـد کـە تێیکەوتـوون و خەریکـە بیانگـرن و بیانکـوژن. ئەویـش بەخـۆی و سـەربازەکانی سـواربوو و بـەرەو فەڕەنگـەکان هـات و لەهەمـوو لایەکـەوە کەوتـە کوشتاریان. کوشتارێکی مـەزن و بـەردەوام بـۆ ئـەوەی خەریکیـان بـکاو لەشـاریان دوورخاتـەوە. فەڕەنگـەکان بوونـە دوو تیـپ. تیپێـک شـەڕی لەگـەڵ سـەلاحەددین دەکـردو تیپێکیـش شـەڕی خەڵکـی عـەککا. بـەڵام ئـەوەی سـەر شـارەکە هێوربـۆوەو شـەڕەکە هەشـت ڕۆژی یـەک بـەدوای یەکـی بـەردەوام گـەڕاو دواڕۆژ بیستوهەشـتی مانـگ بـوو کـە هـەردوو تیـپ بێـزار بـوون لەکوشـتار، چونکـە شـەووڕۆژ بەردەوامبـوو و موسڵمانەکان دڵنیابـوون کـە فەڕەنگـەکان شـارەکە دەگـرن،

چونکــە بينيــان ئەوانــەی تێيــدان ناتوانــن تــاوەرەکان دووربخەنــەوەو هەرچــی لەدەستيشــيان هــات کرديــان، بــەڵام ســوودی نەبــوو و هيچــی لــێ نەهاتەجــێ و بــەردەوام بــوون لەپرژاندنــی نەفتــی تێهەڵــدراو بەســەرياندا‌و هيــچ کاری لێنەکــردن، بۆيــە دڵنيابــوون کــە لەناودەچــن بــەڵام خــودا سەرخســتنی خــۆی بــۆ نــاردن و رێــدرا تــاوەرەکان بســووتێنن. هــۆکاری ئــەوە کەســێک بــوو لەدانيشــتووانی ديمەشــق کــە زۆر حــەزی لەکۆکردنــەوەی ئامێــرە نەفتــی و دەســتکەوتنی ئــەو دەرمانانــەی نەفــت بەهێزتــر دەکــەن، دەکــرد. ئەوانــەی دەيانناســی و ســەرکۆنەيان دەکــرد بــۆ ئــەو کارەی، پێــی دەگــوتــن: ئــەوە خــۆم نەمکــردووە بەڵکــو حــەزم لێيــە فێــری ببــم. ئەوکاتــە بەهۆيــەک کــە خــودا هــەر خــۆی دەيويســت، لەعــەککا بــوو. کــە بينــی تــاوەرەکان بــۆ ســەر شــاری عــەککا دامــەزراون، دەســتی کــردە کارکــردن لەســەر ئــەو دەرمانانــەی کــە ئاگــر بەهێــز دەکــەن بەجۆرێــک کــە قــوڕ و ســرکە و شــتی لەوجــۆرە رێــی لێناگــرن. کــە لێبــۆوە، هاتــە لای ميــر قەرەقــوش -کــە خــۆی کاروبــاری عــەککای لەدەســتبوو و فەرمانــڕەوای بــوو- و پێــی گــوت بــەوەی ســەر ئاگرهاوێژەکــە بڵــێ کــە ئــەوەی دەيدەمــێ بيخاتــە نــاو ئــەو ئاگرهاوێــژەی کــە نزيکــە لەيەکێــک لەتــاوەرەکان بــۆ ئــەوەی بيســووتێنێ. قەرەقــوش لەبــەر ئــەو ترســەی لەوڵاتەکــەو ئەوانــەی تێيــدان ئەوەنــدە تووڕەببــوو هەنــدەی نەمابــوو بيکــوژێ و بــەو قســەيەی کابــراش هەنــدەی ديکــە

تووڕەبـوو و گوتـی: وەسـتایانی ئـەو کارە گەلێـک ئـەو نەفتەیـان تێگـرت بـەڵام هـەر سـەرنەکەوتن. ئەوانـەی لـەوێ بـوو گوتیـان: لەوانەیـە خـودا سـەرکەوتنی بەدەسـتی ئـەو کابرایـە ناردبـێ و هیـچ لەدەسـت نادەیـن ئەگـەر بەقسـەی بکەیـن. ئەویـش بەقسـەی کـردن و فەرمانـی بەئاگرهاوێـژ کـرد وابـکاو چەنـد مەنجەڵـە نەفـت و دەرمانێکـی بـێ ئاگـر هاویشـت. کـە فەڕەنگـەکان دەیانبینـی مەنجەڵـەکان نایانسـووتێنێ لەخۆشـیان هاواریـان دەکـردو لەسـەر رووی تاوەرەکـە سـەماو یاریـان دەکـرد. کـە زانـی ئـەوەی تێیگرتـوون کاری لەتاوەرەکـە کـردووە، مەنجەڵێکـی پـڕی دیکـەی تێگرتـن و ئاگـری تێبـەردا. تـاوەر ئاگـری گـرت و ئەویـش مەنجەڵـی دووەم و سـێیەمی هاویشـت و ئاگـر لەهەمـوو لایەکـی تاوەرەکـە بەربـوو و ئەوانـەی لەنـاو هـەر پێنـج چینەکەیـدا بـوون نەیانتوانـی رابکـەن و رزگاربـن، بۆیـە بەوانـەوە سـووتاو بڕێکـی زۆر لەئازووقـەو چەکـی تێدابـوو. فەڕەنگـەکان کـە دەیانبینـی مەنجەڵەکانـی سـەرەتا کار ناکـەن دڵنیـا دەبـوون و هەوڵـی خۆقوتارکردنیـان نـەدەدا تـا خـودا ئاگـری لەدنیـا پێـش قیامـەت بـۆ ناردن.

کـە تـاوەری یەکـەم سـووتا چوونـە سـەر دووەم -ئەوانـەی تێیدابـوون لەترسـان هەڵاتـن- ئەویـش سـووتاو سـێیەمیش هەرئەوهـا. رۆژێکـی ئەوەنـدە دیاربـوو کـە خەڵـک نەیانبینـی بـوو. موسڵمانەکان تەماشـایان دەکـردو دڵخـۆش دەبـوون و دوای ئـەو خەمۆکیـە روویـان بـەو سـەرکەوتنەو

رزگاربوونــی موســڵمانان لەکوشــتار گەشــایەوە، چونکــە کەسێکیان نەبــوو لــەو شــارە خزمێــک یــان برادەرێکــی تێــدا نەبــێ. ئــەو پیاوەیــان بــردە لای ســەلاحەددین و ئەویــش زۆری پــارەو دابرێنــراوی دایــێ، بــەڵام ئــەو تاکــە یــەک دانــەی وەرنەگــرت و گوتــی: ئــەوەی مــن کــردووە بــۆ خــودا بــوو و پاداشتیشــم هــەر لــەو دەوێ.

نووســراوی مزگێنــی بەنــاو وڵاتــدا بڵاوکرایــەوەو داوای ســەربازانی رۆژهــەڵات کــراو یەکــەم کەســێکی کــە هــات عیمادەددیــن مــەودوودی کــوڕی زەنگــی بــوو -کــە خاوەنــی شــەنگال و وڵاتــی جەزیــرە بــوو- ئەوجــا عەلائەددینــی کــوڕی عیزەددیــن مەســعوودی کــوڕی مــەودوودی کــوڕی زەنگــی هــات کــە باوکــی، خاوەنــی موســڵ، بەپێشــەنگی ســەربازەکانی ناردبــووی. پاشــان زەینەددیــن یوســفی خاوەنــی ئەربــل گەیشــت و هەریەکــە کــە دەگەیشــت بەســوپاکەیەوە بــەرەو فەرەنگــەکان دەچــوو و دەکەوتــە شــەڕ لەگەڵیــان ئەوجــا دادەبەزیــن[1]».

هەرچــی شــەڕی کەشــتیگەلە (ئەلئوســتووڵ) ئــەوا لێــرە نــاوی ناهێنیــن چونکــە شــەڕێکی دیکەیــەو موزەفەرەددیــن و زەینەددیــن بەشــداریان تێــدا نەکــردووە.

لەمانگــی شــەعبان، واتــە لەمانگــی چوارەمــی گەیشــتنی زەینەددیــن یوســف بــۆ عــەککا، زەینەددیــن نەخــۆش

١- الكامل، ب٩ / ل ٢٠٥.

دەکەوێ و دەمرێ، وەکو پێشتر باسمان کرد. ئەوجا دوای ئەوە ئەربل بەفەرمانی سەلاحەددین بووە هی موزەفەرەددینی برای. بەوەرگرتنی ئەربل، موزەفەرەددین بۆ ماوەیەک لەگۆڕەپانی خاچپەرستەکان چالاکیی نەما، چونکە دوای مردنی زەینەددین، موزەفەرەددین عەککای بەجێهێشت و چوو ئەربل وەربگرێ و چوونەکەی لەمانگی زیلحیججەی ساڵەکە (ساڵی ٥٨٦) بوو. موزەفەرەددین لەئەربل مایەوە بۆ راییکردنی کاروبارەکانی و بڕیاردان لەسەر بەشەکانی و چاودێریی بەرژەوەندیەکانی خەڵک تێیدا تا ئەوەی لەگۆڕەپانی خاچپەرستەکان پەیدا بوو و سەلاحەددین بەسەربازەکانیەوە داوایکردەوە بۆ ئەوەی سەر لەنوێ لەشەڕی عەککا بەشداربێتەوە، چونکە ئاوروپا بەفەرماندەیی ریچاردی شێردڵی پاشای ئینگلتەرا هێرشی سێیەمی خاچپەرستەکانی نارد بۆ ستاندنەوەی بەیتولمەقدەس کە سەلاحەددین لەساڵ ٥٨٣ک لەخاچپەرستەکانی وەرگرتبۆوە. ریچارد بەو هێرشەو بەو خاچپەرستانەی کە لەشام دادەنیشتن هاتە سەر سەلاحەددین لەکاتێکدا هێشتا شەڕی عەککا کۆتایی نەهاتبوو. سەلاحەددینیش هاواری بۆ ئەو پاشاو میرەموسڵمانانە نارد کە بەشداریی شەڕەکانیانی نەکردبێ و نامەی بۆ دەناردن بەوەی کە هەڵوێستەکەی شلۆقەو خاچپەرستەکان فشاری دەخەنە سەرو هانی دەدان خێرا بیگەنێ بۆ هاوکاریکردنی بۆ دوورخستنەوەی

مەترسیی لەسەر عەککا. لەوانەی سەلاحەددین لەساڵی ٥٨٧ک بۆی نووسین ئەو نووسراوە بوو بۆ موزەفەرەددین کە تێیدا ئەو تەنگانەیەی بۆ روون دەکاتەوە کە تێی کەوتووەو ئەو هێزوتوانایەی کە خاچپەرستەکان هەیانە کە ترسی خستۆتە ناو دڵی زۆر لەجەنگاوەرانی عەککا رایان کردووە. ئەوەش ترسی ئەوانەی لەناو شارەکە مابوونەوە پتر کردبوو، بۆیە پێکهاتنیان نیشانی خاچپەرستەکان دا. خاچپەرستەکان مەرجی زەحمەتیان داناو موسڵمانەکانیش رەتیان کردەوە خۆیان رادەستکەن و بۆ بەرگریکردن و رووبەڕووبوونەوە خۆیان راگرت. سەلاحەددین بۆ موزەفەرەددین دەنووسێ و دەڵێ: «نووسراوەکانی پێشترمان بۆی[1] بۆ روونکردنەوەی ئەو بارودۆخە بوو کە تێیکەوتووین و داوای ئەو سەرکەوتنە دەکەین کە جێی هیوامانەو پاشاکانی فەڕەنگەکان و خەڵکەکەیان گەیشتوون و شەڕی دەمکەکەیان کردووەو داگیریان کردووە. ئێستاش ئاگرهاوێژەکانیان هەڕەشەی لێدەکەن بەلێدانی و لەزۆر شوێن شووراکە شکێنراوەو کارەکە گەورەو شەڕەکەش توندبووە. دوژمن نزیکی شار بووەو بۆی دەخشێ و رێگاکانی بۆ خۆشبووە. ئێمەش سوپامان بۆ سازداوەو هێرشمان کردۆتە سەری بەڵام کەندو شوورەکەی توندەو گەیشتن پێی زەحمەتە. ئەو

١- نووسراوەکە بۆ موزەفەرەددینە.

هاوڕێیانـــەی لەگەڵمـــان بـــوون لـــەو کۆمەڵـــەی باوەڕیـــان بەخـودا لاوازەو دڵیـان پڕە لەخراپەکاری رایانکرد. ئـەوەش دوژمنـــی هانـــدا. بـــەڵام هاوڕێیانمـــان لەپیـــاوە بەڕێـــزەکان بڕیاریانـــدا بەســـاغی نەمێننـــەوە هەتـــا چەنـــدان ئەوەنـــدە لەدوژمـــن نەکـــوژن و ئەوپـــەڕی توانـــای خۆیـــان دەخەنـــە گـــەڕ چونکـــە بەفەڕەنگەکانیـــان گوتبـــوو بـــۆ پێکهاتـــن، بـــەڵام ئـــەوان مەرجـــی قورســـیان دانـــا بۆیـــە پشـــوویان گـرت و هەرجـارەی لەلایەکـەوە بۆیـان دەردەرچـوون هەتـا خـودا ئـەو بەڵایەیـان لەسـەر لادەدا. ئێمـەش -هەرچەنـدە تەنگاوبوویـــن و پەرتوبڵاوکراویـــن- بـــەڵام ئـــەوان لەپشـــت دیوارەکـەوە شـەڕمان لەگـەڵ دەکـەن و دەزانـن ئەگـەر بێنـە دەرەوە لەناودەچـن، بۆیـــە هێرشکردنەســـەریان زەحمەتـــەو سـەربازەکانیان کۆکردۆتـەوە. لەگـەڵ ئەوانەشدا خـودا چـی دانابـێ هـــەر ئـــەوە دەبـــێ و کـــەس لەنهێنیـــی ئـــەو نـــاگاو فەرمانـــی ئـــەو رەتناکرێتـــەوە، بۆیـــە مەبەســـتمان رێـــی خوایـــەو پشـــت بەخـــوا دەبەســـتین و هـــەر خـــۆی باشـــترین پشـــتوپەنامانە»[1].

دەبـوو موزەفەرەددیـن بەپەلـە بگەیشـتبایە سـەلاحەددین بـــۆ ئـــەوەی لەشـــەڕەکانی عـــەککا لەگەڵـــی بوایـــە، بـــەڵام -لەبـــەر هۆیـــەک- لەئەربـــل مایـــەوە. لەوانەشـــە شـــتێک ناچـاری کردبـێ کـە لەنـاو ئیمارەتەکـەی بمێنێتـەوە. وەک

١- الفتح القسی، ل٢٧٩.

ئـەوەی خـەریکـی توندکردنـی سـنووری ئیمارەتەکـەی بـێ یـان کێشـەی تـووش بووبـێ. بۆیـە دەبینیـن سـەلاحەددین نووسـراوێکی دیکـەی بـۆ رەوانـە دەکاو داوای ئامادەبوونـی بەپەلـەی لێـدەکا، چونکـە دوای خەباتێکـی درێـژو بەرگریەکـی خۆکـوژ دژی هێرشـە گەورەکانـی دوژمـن، عـەککا دەکەوێتـە دەسـت دوژمـن. کەوتنەکەشـی بەهـۆی ناپاکیـی هەنـدێ لـەو پشـکێنەرانەی کـە لەگـەڵ پارێزەرانـی شـارەکەبوون. سـەلاحەددین بـۆ موزەفەرەددینـی نووسـیەوە:

«زانیتـان چ دوژمنێکـی کافـر هاتۆتـە سـەر موسـڵمانان و ئـەو سـتەمکارەی هێـزی کۆکردۆتـەوەو لەدەریاشـەوە بەهەمـوو ئـەوەی لەشـارەکانی کافـران و جەزیـرەکان هەیانـە هاتـووە. مەبەسـتیشـیان ناوەنـدە ئیسـلامیە پیرۆزەکەیەتـی و خـودا هـەر خـۆی دوژمنـان زەلیـل و ریسـوا دەکا. گومانیـش ناکـەم کـە ئـەوەی بەسـەر عـەککادا هـات زانیوتانـە دوای ئـەو دوو سـاڵەی پارێزگاریمـان لێکـردو ئـەو بێزارکردنانـەی نیشـانماندان و کەوتبوونـە نـاو دووگەمـارۆوەو هەرچیەکیـان بکردبایـە دەمانگەڕاندنـەوەو هەرچیەکیـان دەسـتکەوتبایە لێمـان دەسـەندنەوەو هـەر ئاگرهاوێژێکیـان بناردبایـە تێکمـان دەشـکاندو بچووبانـە سـەر هـەر تاوەرێـک دەمانسـووتاندو هـەر بەربەسـتێکیان توندکردبـا دەمانبـڕی و هـەر ئاگرێکـی شـەڕیان هەڵگیرسـاندبا خـودا دەیمرانـدەوە، تـا هیـچ فێڵێکیـان لەدەسـت نەمـاو نزیکـەی پەنجاهەزاریـان لەسـوارو پیـادە

لـێ کـوژرا کـە گومانـی تێـدا نیـە دەرسـیان لێوەرگـرت و وامانزانـی لەناوچـوون کەچـی هـەر زۆر دەبـن. وامانزانـی لەناوچـوون کەچـی هـەر لەسـەر کوشـتار بەردەوامـن و هـەر بەخۆشـیان بوونەتـە سـووتەمەنی ئاگـری ئـەو شـەڕەو مایـەی برینداربـوون و بەرکەوتـن. چەنـدان گیانیـان لەدەسـتداوەو چوونـە گۆڕستانەوە لەڕێـی ئـەوەی دەیانـەوێ بەدەسـتی بێنـن، بـەڵام هـەر نەیانتوانیـووە. کـە چووینـە نـاو سـاڵی تـازەوە بەزەییمـان بەوانـە دەهاتـەوە کـە هاوڕێمانـن لەنـاو عـەککادان و گوتمـان ئەوانـە زۆریـان تێکۆشـا لەپێنـاو جیهادکردنـدا بۆیـە ویسـتمان هیدیکـە لەوڵاتەکانـی دی شـوێنیان بگرنـەوە. لەوانـە دەهـەزار پیـاو لەهەمـوو لایـەک کۆکرانـەوە، بـەڵام فەڕەنگـەکان پەلەیـان کـردو بەگردوکـۆوە هاتـن و پەلەیـان لەچوونـە نـاو ئاگـر کـردەوە. پاشـای فەڕەنسـا و ئینگڵتـەرا بەڕێککەوتنـەوە هاتـن و هەرچیەکـی لەدەسـتیان هـات لەئاگـرو ئامێـرو چـەک و تفـاق لەگـەڵ خۆیـان هێنـاوەو دەسـتیان کـردووە بەڕووخاندنـی شـوورەی شـار، بـەڵام خـاوەن بـاوەڕەکان خۆڕاگـرن و فریشـتەکانی خـوداش لەپشـتیانەوەن و هەریەکێکیـان دەردەکەوێـت راسـتەوخۆ دەکەوێتـە بـەر تیـری بـاوەڕداران تـا کار گەیشـتۆتە ئـەوەی شـەڕ لەشـوورەی شـاریش تێپەڕیـوەو گەیشـتۆتە نـاو مـاڵ و سـەر شـەقامەکانەوە. بەمـە ئەگەرچـی شـار لەدەسـتچووە بـەڵام ئایینەکەمـان هـەر مـاوەو ئیسـلام ناکـەوێ و بەپشـتیوانیی

خـودا بەتوندترين شـێوە رەتيـان دەكەينـەوەو بـۆ دواوە دەكشـێنرێنەوە، بەهـاوكارى ئەوانـەى كـە وەڵاممـان دەدەنـەوە.

جارێكـى ديكـە موزەفەرەددين لەداوايەكـەى سـەلاحەددين خـۆى دەگنخێنـێ، بۆيـە نامـەى سێيەميشـى بـۆ دەنێـرێ و داواى بەپەلـە ئامادەبوونـى لێـدەكا، چونكـە دواى كەوتنـى عـەككا بەدەسـتى خاچپەرسـتەكان مەترسـيەكان زۆرتـر دەبـن. ئـەو كەوتنـە وايـان لێدەكا رشـتتربن لەسـەر بەدەسـتهێنانەوەى هەمـوو ئـەو وڵاتانـەى كـە لێيـان سـەندراوە، بگـرە چاويـان لەپتريـش بـوو، چونكـە بڕياريـان دابـوو هەمـوو ئـەو وڵاتانـەش بگـرن كـە هـى خۆيـان نەبـوو. سـەلاحەددين لەنامەكـەى بـۆ موزەفەرەددين دەڵـێ: «دواى ئـەوەى دوژمـن لەكاركـردن لەسـەر عـەككا بـۆوە، بـەرەو حەيفـا دەڕواو وادەزانـێ عەسـقەلانيش دەگـرێ، نازانـێ بـەرەو مەرگـى خـۆى دەچـێ. چوونيـان لەسـەرەتاى مانگـى شـەعبان بـوو كـە پاشـاى ئينگلتـەرا سـەركردايەتيانى دەكـردو پێشـەنگى سـوپاكەيانمان لەنـاو بـردووەو زۆر لەپيـادەو سـوارەكانيان كـوژراون و سـەريان پەڕێنـراوەو لەسـەر رووبـارى حەيفـا دابەزيـوون. ئێمـە چووينـە سـەر ڕێيـان بـۆ ئـەوەى هەمـوو تۆڵـەى عەككايـان لـێ بكەينـەوە..».

لێـرەدا موزەفەرەددين چـارەى نامێنـێ دەبـێ واز لەويلايەتەكـەى بێنـێ و بەسـوپايەكەوە بـەرەو سـەلاحەددين

دەڕوا، چونکە هەڵویستەکە مەترسیدارەو وڵاتانی شام خەریکە خاچپەرستەکان سەرلەنوێ هەڵی دەلووشن و ئەوەندە رشت بووینە هەڕەشە لەهەموو شام دەکەن.

کەوابێ ئەرک وادەخوازێ واز لەهەموو شتێک بێنێ، تەنیا جیهاد نەبێ. ئەوجا سوپایەکەی کۆدەکاتەوەو بۆ شەڕ ئامادەیان دەکاو لەئەربلەوە بەرەو لای سەلاحەددین دەچێ و لەگەڵی دەبێ. لەهەموو ئەو شەڕانەش بەشداریی دەکا تا ئەوکاتەی سەلاحەددین لەمانگی شەعبانی ساڵی ٥٨٨ک (١١٩٢ز) لەگەڵ ریچاردی پاشای ئینگلتەرا رێک دەکەوێ.

هەرچەندە هەواڵەکانی شەڕ بەئاشکرا ناوی موزەفەرەددین ناهێنن، بەڵام دڵنیاین کە بەشداریی کردووە، بەبەڵگەی ئەو گوتەیەی ئیبن شەدداد کە دوای رێککەوتنەکە سەلاحەددین رێگە بەو سوپایانە دەدا کە بۆ هاوکاریی هاتبوون بگەڕنەوە بۆ وڵاتەکانی خۆیان و یەکەم سوپاش کە دەگەڕێتەوە سوپایەکەی ئەربل بووە کە لەسەرەتای مانگی رەمەزانی هەمان ساڵ بووە. (سیره صلاح الدین ل٢٣٩).

گەڕانەوەی موزەفەرەددین بۆ وڵاتەکەی خۆی، کۆتا بەشداریکردنی بووە لەشەڕەکانی دژ بەخاچپەرستەکان چونکە سەلاحەددین لەمانگی سەفەری ساڵی ٥٨٩ک دەمرێ و کوڕەکانی و براو منداڵانی خانەوادەکەی جێی دەگرنەوە. ئەوانیش لەسەلاحەددین کەمتر

رشــتبوون لەســەر خەباتــی دژی خاچپەرســتەكان چونكــە كێشــە بنەماڵەییەكانیــان لەســەر خــاك و ســەركردایەتی رایدەماڵیــن و موزەفەرەددینیــش هیــچ بوارێكــی نەدیتــەوە بــۆ جیهــاد. لەلایەكــی دیكەشــەوە موزەفەرەددینیــش لەگــەڵ موســڵ و ئەیووبیــەكان كەوتــە كێشــەوە. ئــەو كێشــانەی كــە بەدرێــژی لەبەشــی رابــردوو ناومــان هێنــان.

بەشی حەفتەم

کارە دیارەکانی موزەفەرەددین

پێشتر گۆتمان جیهانی ئیسلامی هەر لەسەردەمی دووەمی عەباسیەکانەوە یەکگرتوویی سیاسی و کارگێڕیی خۆی لەدەستدا. واتە لەسەرەتاکانی سەتەی سێیەمەوە کە بووە یەکەی هەرێمیی گەورەو هەر هەرێمێک حکوومەت و سیاسەت و کارگێڕیی خۆی هەبوو. ئەوەشمان گۆت کە ئەو یەکە هەرێمایەتیانەش لەناو خۆیانەوە، لەگەڵ مردنی سوڵتان مەلکشای سەلجووقی، لەکۆتاییەکانی سەتەی پێنجەمەوە، بووە شارەدەوڵەتۆکە. ئەگەر ئەو لێکبوونەوانە شتێک بگەیەنێ ئەوا ئەوە دەگەیەنێ کە تێکچوونێکی سیاسیی گەورە هەبووە. هەر ئەو تێکچوونە سیاسیەشە کە مێژووی عەرەبیمانی پێ جیادەکرێتەوە. هەر ئەوەشە کە بەتەنیا جێی بایەخی ئەوانەبووە کە گرنگی بەلێکۆڵینەوە ئیسلامیە عەرەبیەکان دەدەن و بەشەڕێکی گەورەی دادەنێن کە تووشی جیهانی ئیسلامی بوو تا لەناوی برد. لەکاتێکدا خوێندنەوەی لایەنەکانی دیکەی مێژووەکەمانیان زۆر پشتگوێ خستووە، وەکو لایەنەکانی: کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری و ئابووری وەکو ئەوەی بەدرێژایی مێژووەکەمان بەتەنیا لایەنی سیاسی هەبووبێ.

لەگەڵ ئەو دابەشبوونە سیاسی و بێسەروبەریەی ئەو شەڕانەی کە حوکمڕانەکان لەناو خۆیاندا لەپێناو بالادەستبوون و فراوانکردنی رووبەری هەرێمەکانیان لەسەر حیسابی یەکتری هەڵیان دەگیرساند، دەبینین ئەو

حوكمڕانانــه بەخۆیــان گرنگیەکـی زۆریــان، تــا ئەوپــەڕی بــەرزی، بەکۆمەڵگەکانیـــان دەداو جوانتریــن خزمەتیـــان بەگەلەکانیـــان دەکــرد. ئــەو خزمەتانــە لەدروســتکردنی نەخۆشـخانەو پەنـاگا، بڵاوکردنـەوەی زانسـت و هاندانـی زانایــان، بایەخـدان بەکشتوکاڵ و بازرگانـی و پیشەسـازی. دەدا. هــەر فەرمانڕەوایــەو بەپێـی تێگەیشـتنەکەی خـۆی بـۆ ئەرکـی حوکمڕانـی خزمەتەکانـی پێشـکەش گەلەکـەی دەکـردو بەپێـی تواناکانـی دەوڵەتۆکەکـەی. ئــەو راسـتیە واقیعــی مێژوویــی تۆمــاری دەکا بــەڵام ئــەو راســتیە لەنــاو کتێبـی کۆنینـەکان لەنـاو گەرمـەی رووداوە سیاسـی و جەنگیەکانــدا بزربــووە کــە پتــر لەهیدیکــە گرنگیــان بەتۆمارکردنیـــان داوە. لەگــەڵ ئەوەشــدا دەکــرێ بەکەمێـک خۆماندووکــردن، ماددەیەکـی جــوان لەســەر لایەنەکانـی دیکــەی مێژووەکەمـــان، لەنـــاو ئـــەو هەواڵـــە سیاســی و جەنگیانــە هەڵێنجیــن...

موزەفەرەددیــن گۆگبــورووش، کــە خاوەنــی ئــەو ســەربردەیەیە، یەکێکــە لــەو حوکمڕانانــەی کــە تــا رادەیەکـی زۆر –وەکــو لەبەشــەکەی پێشــتر بینیمــان– نقوومــی شــەڕو سیاســەت ببــوو. لەگــەڵ ئەوەشــدا ئــەو گەلــەی لەبیرنەکردبــوو کــە حوکمــی دەکــردن، بەڵکــو پێویســتیەکانی زانیبــوو و پێشکەشیشــی کردبــوون و پێداویســتیەکانی کۆمەڵگەکــەی پشــتگوێ نەخســتبوو. بایەخــی بەدروســتکردن و ئاوەدانکردنــەوە دابــوو وەکــو

چۆن گرنگیی بەبڵاوکردنەوەی زانست دابوو. هەروەها بایەخی بەلایەنی تەندروستی دابوو و نەخۆشخانەی دامەزراندبوو -یان وەکو ئەوەی لەو سەردەمدا پێی دەگوترا بیمارستان- و کردبوویە خانەو پەناگە بۆ نەخۆشان و هەتیوان و منداڵی هەڵگیراوەو بێوەژنان و پارەیەکی مەزنی بۆ تەرخان کردبوون. دەستی یارمەتیی بۆ هەژارو دەستکورتان درێژ دەکرد. بگرە کارەچاکەکانی گەیشتبووە گشت موسڵمانان. لەئەربل خانەیەکی بۆ میوانداری دروست کردبوو کە دەرگای واڵابوو بۆ هەرکەسێکی بهاتبایە شارەکە یان رێی بەوێ کەوتبا. چەندی بویستبایە تێیدا دەمایەوەو خواردن و خواردنەوەی بەخۆڕایی بوو. تا ئەو رادەیەی کە سەردەمەکەی جوانترین سەردەمی شاری ئەربل و گەشاوەترین بوو.

موزەفەرەددین لەناو ئەو حوکمگێڕە گچکانەدا تەنیا نەبوو کە ئەو کارە دیارانەی هەبێ، بەڵکو بێجگە لەو، زۆری دیکە هەبوون کە هەریەکەیان لێی دەوەشێتەوە کتێبێکی بەتەنیا لەو بارەیەوە لەسەر دابنرێ. ئێمە لێرە -هەر بۆ نموونە- هاوشێوەیەکی موزەفەرەددین دێنینەوە کە ئەو خزمەتە کۆمەڵایەتیانەی پێشکەشی گەلەکەی کردووە کە نزیکەی لەوەی موزەفەرەددین پێشکەشی کردوون. ئەویش بەدری کوڕی حەسنەوەی کوردیە کە لەساڵی ٤٠٥ک (١٠١٤ز) مردووە کە

حوكمگێـڕی سـەر هەرێمـی ئەلجەبـەل بـووە. ئـەو پیـاوە پارەیەکـی زەبەلاحـی تەرخـان کردبـوو لەخزمەتـی گـەل و دڵدانـەوەی خـاوەن پێداویسـتیەکانی دانابـوو. لەوانـە هەمـوو حەفتەیـەک بیسـت هـەزار درهەمـی بەسـەر هـەژارو بێوەژنانـدا دابـەش دەکـردو بیسـت هـەزار درهەمیـش هەمـوو مانگێـک بـۆ کفنکردنـی مـردووی هـەژارەکان و سـێ هـەزار دیناریـش سـاڵانە دەیدایـە ئاسـنگەرو پینـەدۆزان بـۆ چاکردنـەوەی پێـڵاوی ئەوانـەی دەهاتنـە وڵاتەکـەی و ناڵکردنـی وڵاخەکانیـان بـێ بەرامبـەر. هەمـوو ساڵێکیش سـەت هـەزار دینـاری بـۆ هەژارانـی هـەردوو شـارە پیرۆزەکـە: مەکـەو مەدینـە دەنـارد. پتـر لەهـەزار مزگەفـت و خانـەی ئاوەدانکـردەوەی دامەزراندبـوو. ئەگـەر لەڕێـی خـۆی لەگەشـتەکانیدا بەشـوێنێکدا تێپەڕیبـا ئـاوی هەبوایـە، گوندێکـی لـێ دادەمەزرانـد. ئـەوە سـەرباری ئـەوەی کـە وەکـو خێـرات و سـەدەقە و چاکـە و پەیوەنـدی بەسـتن خەرجـی دەکـرد بـۆ چیـن و توێـژە جیـاوازەکان.

هـەر لەسـەربردەی ئـەو حوکمڕانانـە، چ خەلیفـە بـن یـان سوڵتان و پاشـا و میـر.. توێـژەر دەتوانـێ مادەیەکـی جوانیـان لەلایەنـە مرۆیـی و ئاوەدانکردنـەوەو زانسـت و لایەنەکانـی دیکـەش دەربێنـێ و نیشـانی بـدا. بەمـە تـا رادەیەکـی زۆر ئـەو تاریکیـە تونـدەی سـەر مێـژووە سیاسـیەکەمان دەڕەوێنێتـەوە.

زۆر هـۆکار یەکیـان گرتـووە لەپێگەیاندنـی موزەفەرەددیـن،

پێگەیاندنێک وەکو حوکمڕانێکی ڕووناکبیر کە پێداویستیەکانی وڵات و گەلەکەی ناسیوەو جێبەجێی کردوون. گرنگترین ئەو هۆکارانە سێیانن:

یەکەم: ڕۆشنبیریە ئاینیەکەی.

دووەم: سەربردەی باوکی.

سێیەم: ئەوەی بەچاوی خۆی بینیبووی لەدیاردە شارستانیەکانی موسڵ و حەلەب و دیمەشق.

ئەوەی کە تایبەتە بەهۆکاری یەکەم: ڕۆشنبیریە ئاینیەکەیەتی. موزەفەرەددین –وەکو لەپێشەوە لەکاتی قسەکردن لەپێگەیشتنیدا گوتمان- بەشێکی باش لەفێربوونی سەرەتایی لەژێر سەرپەرشتی موجاهیدەددین قایماز بوو. پاش ئەوەش کە باوکی مردو بووە میری ئەربل هەر لەفێربوون بەردەوام بوو. دوای لادانیشی لەئیمارەتەکەی و جێگیربوونی لەحەرران هەر لەدەستکەوتنی زانیاری بەردەوام بووە. بەردەوامبوونی لەدەستخستنی زانست لەوەوە دەزانین کاتێک کە گەڕاوەتەوە بۆ ئەربل بایەخی بەدانیشتن لەگەڵ زاناو ئایناس و فەرمودەناسان داوە. ئیبن خەلەکان لێی دەگێڕێتەوە کە «حەزی لەزانستی مێژوو بووەو خۆشی کەمێکی لێدەزانی»[1]. ئەوەش مانای ئەوەیە کە موزەفەرەددین بەشێوەیەکی گشتی پەروەردەیەکی

1- البداية والنهاية، ب١١ / ل ٣٥٣.

ئایینی کراوە. ئەو پەروەردەیەی وای لەموزەفەرەددین کردووە کە لەراستیی ئەرکەکەی وەکو حوکمڕانێک بگا. هەروەها زانیبووی کە حوکمگێڕ هەر تەنیا پیاوێکی خۆسەپێن نیە کە خەڵک ملکەچی حوکمڕانەکەی بن و ئەویش لەپێناو بەرژەوەندیی تایبەت و سوودی خۆی بیانچەوسێنێتەوە، بەڵکو پێویستە حوکمگێڕ وەکو ئەوە بێ کە خوداو پێغەمبەرەکەی فەرمانیان پێکردووە: کە خزمەتکارێکی دەستپاک بێ بۆ ئەوانەی حوکمیان دەکاو چاودێریی کاروبارەکانیان بکاو دادپەروەربێ لەنێوانیانداو ڕێگەکانی خۆشگوزەرانی و ژیانێکی سەربەرزانەیان بۆ ئاسان بکا. موزەفەرەددین لەو تێگەیشتنەیدا بەئاشکرا دیارە کە کاریگەریی قورئان و فەرمووده پیرۆزەکانی لەسەر بووە کە هانی حوکمبەدەست دەدەن نەرمونیان بن لەگەڵ بندەستەکانیان و چاودێریی بەرژەوەندیەکانیان بن و دادپەروەربن لەنێوانیاندا.

ئەوەی کە تایبەتیشە بەهۆکاری دووەم، ئەوە سەربردەی باوکیەتی. گومانی تێدا نیە کە موزەفەرەددین کاریگەریی ئەو سەربردەباشەی لەسەر بووە کە باوکی بۆی بەجێهێشتووە. لەکاتی قسەکردنمان لەسەر باوکی موزەفەرەددین زانیمان کە سەرباری ئەوەی پیاوی جەنگ و کوشتار بووە، پیاوی سیاسەت و کارگێڕیش بووە. سەربردەکەی لەناو خەڵکدا -بەتایبەتی لەموسڵ- باش و بۆنداربووە. هەروەها ئەو خزمەتانەمان

هێنایەوە کە پێشکەشی گەلی موسڵی کردبوو وەکو بایەخدان بەکشتوکاڵ و دانانی پردو قەنتەرە لەسەر رووبارو جۆگەی ئاو و بەشداربوونی لەبڵاوکردنەوەی زانست بەدروستکردنی ژمارەیەک قوتابخانەو مزگەفت و خانەقا[1]. گومانی تێدا نیە کە موزەفەرەددین بەردەوام سەردانی موسڵی کردووە کاتێک کە لەحەرران دادەنیشت و بەچاوی خۆی کارە دیارەکانی باوکی بینیوەو پێیان سەرسام بووە. گومان لەوەشدا نیە کە لەخەڵکی موسڵی بیستبووە چۆن ناوی باوکیان بەباش و پێداهەڵگوتن و سوپاسەوە هێناوە لەبەر سەربردە باشەکەی. گومان لەوەشدا نیە کە لەگەڵ ئەو زاناو ئاییناسانەدا دانیشتووە کە پەیوەندیان بەباوکیەوە هەبووەو لەوانی زانیوە کە چی پێشکەش دەکردن لەڕێزو پایەداریی ئەدەبی و ماددی. دەڵێم گومانی تێدا نیە کە سەربردەی باوکی، وەکو موزەفەرەددین زانیویەتی، کاریگەریەکی گەورەی هەبووە لەئامادەکردنی بۆ حوکمڕانیەکی باش.

هەرچی هۆکاری سێیەمە، ئەو دیاردە شارستانیەتانەن کە لەموسڵ و شام بینیوینی. ئەوەی کە پشتڕاستکراوەتەوە ئەوەیە کە موزەفەرەددین لەنێوان موسڵ و پایتەختەکانی شام و حەلەب و دیمەشقدا هاتوچووی دەکرد. پێشتر گوتمان موزەفەرەددین کاریگەریی ئەو پاشماوانەی

١- خانەقا وشەیەکی فارسیە بەمانی ماڵ. پاشان بووەتە ناوی ئەو شوێنەی سۆفیەکان تێیدا دادەنیشن.

باوكــی لەســەر بــووەو ئەوەشــی كــە بیســتویەتی لــەو سەربردەباشەی لەموسڵ. ئەگەر موزەفەرەددین سەربردەو كارەكانــی باوكــی رەنگیــان داوەتــەوە لێــی، ئــەوا دیــاردە شارستانیە گشتگیرەكانی موسڵیش رەنگدانەوەیان هەبووە لەسەری، كە لەئەنجامــی هاوكاریــی پاشــاو دەوڵەمەنــدو گــەورە فەرمانبەرەكانــی لــەو خزمەتانــەی كــە پێشكەشــی شــارو خەڵكەكــەی كــردووە دەردەكــەوێ. هەروەهــا رۆڵــی زانســتی نــاو قوتابخانــەو مزگەفتەكانــی بینیــوە كــە ماﻣۆســتاو وانەبێــژەكان لەئاییــناس و فەرموودەنــاس و زماننــاســەكان بەقوتابیەكانیــان دەگوتــەوە. گومــان لەوەشدانیە كە موزەفەرەددین دەچووە دانیشتنە زانستی و ئەدەبیەكانــی كــە لەكۆشــك و خانەكانــی رۆشــنبیریدا لەلایــەن زانــاو ئاییــناس و فەرموودەنــاس و ئەدیبانــدا دەبەســترا. ئامــادەی دەمەتەقــێ و گفتوگۆیەكانیــان دەبــوو. كەوابــێ رێــی تێدەچــێ ئەگــەر بڵێیــن موزەفەرەددیــن ئــەوەی لەموسڵ بەچــاوی خــۆی بینیویــە كاری تێكــردووەو هــەر ئــەو كاریگەریــەش بــەرەو ئاڕاســتە باشــەكەی بــردووە.

ئــەو كاریگەریــەی كــە دەگوتــرێ موســڵ لەســەر موزەفەرەددینــی هەبــووە، بــۆ كاریگەریــی حەلەبــو دیمەشقیش راستە، چونكــە لەحەلــەب و دیمەشق پاشــای ئەلعادیــل نورەددیــن مەحمــوودی كــوڕی عیمادەددیــن زەنگــی هەتــا ســاڵی ٥٦٩ك (١١٧٣ز) حوكمڕانیــی دەكــردن. نورەددینیش پیاوی شەڕو كوشتار بوو و لەهەمان كاتیشدا

حوکمگێڕێکــی سیاســیی رووناکبیــر بــوو. رۆشــنبیریەکی ئاایینیــی قووڵیشــی هەبــوو. ئەویــش لەگــەڵ زانــاو ئاایینــاس و فەرمووودەناســان دادەنیشــت و بەشــێوەیەکی تاایبەتــی بایەخــی بەفەرمــوودە دەدا تــا ئــەو رادەیــەی کــە یەکــەم خانــەی بــۆ فەرمــوودە لەدیمەشــق دامەزرانــدو دەگوتــرێ ئــەوە یەکــەم خانــەی فەرمــوودە بــووە کــە لەســەردەمی ئیســلامدا بنیاتنــراوە. نورەددیــن بایەخــی بەبڵاوکردنــەوەی زانیشــتیش داوە لەنــاو ئەندامانــی گەلەکــەی تــا ئــەوەی گرنگــی بەمنداڵــە بێباوکــەکان داوەو قوتابخانــەی بــۆ دروســتکردوون بــۆ فێربوونــی زانســتە ســەرتاییەکان. هەروەهــا قوتابخانــەی بــۆ فێرخوازانــی زانســت لەدیمەشــق و حەلــەب دروســتکردووە. هەروەهــا نورەددیــن بایەخــی بەلایەنەکانــی دیکــەش داوە، وەکــو کشــتوکاڵ و بازرگانــی و هیدیکــە. ســەرباری ئــەو چاکانــەی کــە لەگــەڵ هەژارانــی گەلەکەیــدا دەیکــردو لەپارەبەخشــین درێغیــی نەدەکــرد. موزەفەرەددیــن کــە لەنێــوان هــەردوو پایتەختــی حەلــەب و دیمەشــق هاتوچــووی دەکــرد –دوای ئــەوەی چــووە ژێــر خزمەتــی ســەلاحەددین- کارە دامەزراوەکانــی نورەددینــی دەبینــی و لەخەڵکــی دەبیســتەوە کــە چ ســەربردەیەک و دادپەروەریەکــی لەحوکمڕانیــدا هەبــووە. ئەوانــە هەمــوو رایاندەچڵەکانــدو ســۆزیان دەبزوانــدو وانــەی بەســوودیان دەدایــێ بــۆ ئــەو کاتــەی کــە دەگەڕێتــەوە وڵاتەکــەی وەکــو حوکمڕانێــک.

موزەفەرەددین لەگەڵ سەلاحەددین ژیابوو و کاری لەگەڵدا کردبوو و لەنزیکەوە پەیوەندی پێیەوە هەبوو و بەخۆی دادپەروەریەکەی لەحوکمگێڕاندا هەست پێکردبوو لەگەڵ ئەو مامەڵە باشەی لەگەڵ خەڵکداو چاکەکردن و چاودێریکردنی هەژاران و هاندانی زاناو نزیککردنەوەیان لەخۆی.

بەهەموو ئەوانە موزەفەرەددین کار لەهۆش و گیانی کرابوو و ئەو کاریگەریانە حوکمگێڕێکی رووناکبیرو چاکەخوازیان لێ دروستکردبوو کە دوای گەڕانەوەی بۆ سەر ئیمارەتەکەی پێداویستیەکانی گەلەکەی زانیبوون، بۆیە دریغی لێ نەدەکردن. ئەوەتا ئێمە خەریکی روونکردنەوەی کارە دیارەکانی موزەفەرەددینین کە مێژووی کۆمەلایەتیی عارەبی شاری ئەربل قسەی لەسەر دەکا.

پێش ئەوەی قسە لەو خزمەتانە بکەین کە موزەفەرەددین بۆ شاری ئەربل و دانیشتووانەکەی کردووە لەبنیاتنان و ئاوەدانکردنەوە، کورتەیەک لەسەر جوگرافیای ئەربل و مێژووە کۆنەکەی دەگێڕینەوە:

شاری ئەربل بەقەد مێژوو کۆنە، ناوە کۆنەکەشی لەناو ئیسکلۆپیدیای بەریتانیایی بە «ئەربلا» هاتووە. ئەو ناوەشی لەو شەڕەوە وەرگرتووە کە لەساڵی ٣٣١ی پێش زایین لەنێوان ئەسکەندەری گەورەو داریۆش و کۆدۆمانۆس روویداوە[1].

1- Encyclopaedia Britanica، vo; 2 p 223.

لەئینسـایکلۆپیدیای ئیسـلامیدا نـاوە کۆنەکـەی -وەکـو لـەو نەخشـاندنە بابلیـە ئاشووریانەوە هاتـووە کـە بەپیتـی بزمـاری نووسـراون- «ئەربیلۆ»یـە. بـەڵام ناوەکـەی لەنەخشـە فارسیە کۆنەکانـی کـە ئەوانیـش بەپیتـی بزمـاری نووسـراون «ئەربیرا»یـە. ئینسـاکلۆپیدیایەکە لەگـەڵ ئیسـایکلۆپیدیای بەریتانیایـی یەکدەگرنـەوە لـەوەی کـە ناوەکـەی «ئەربـلا» بـووە لـەو رۆژەوەی کـە شـەڕەکەی ئەسـکەندەری گـەورە رویـداوە[1].

بـەڵام لەسـەردەمی ئیسـلامیدا بەنـاوی «ئەربـل» ناسراوە. لـەلای جوگرافیانـاس و مێژوونووسـە موسـڵمانەکانیش هـەر بـەو نـاو و دەربڕینـەوە هاتـووە. لەفەرهەنگـی «معجـم البلـدان»ی یاقووتـدا بـەو شـێوەیە نووسـراوە: «اربـل» ئەوجـا ناوەکـە بەپیـت و بزوێنـەکان روون دەکاتـەوەو دەڵـێ: بەژێـرە، پاشـان وەسـتان، بێـی بەژێـرەی بەتەنـێ و پیتـی لام.

نەریتـی مێژوونـووس و جوگرافیاناسـە موسـڵمانەکان رشـتبوون بـووە لەسـەر گەڕاندنـەوەی نـاوی شـوێن و شـتەکان بـۆ بنەچـەو هۆکارەکانیـان. بۆیـە دەبینیـن یاقـووت رای هـەر یەکـە لەجوگرافیاناسـان: ئەلئەسـموعی و ئەلفیـرا دێنێتـەوە لەسـەر هـۆی ناونانـی ئـەو شـارە بـەو نـاوەوە. ئەلئەسموعی دەڵـێ: ئەگـەر ناوەکـە عارەبـی

١- دائرة المعارف الاسلامية، ماده: اربل.

بێ، ئـەوا لـە رەبلـەوە هاتـووە کـە جـۆرە درەختێکـە کـە رۆژ سـارد دەبـێ و هاویـن دەڕوا، گەڵایەکـی سـەوز بەبـێ بـاران باریـن دەردەکا. دەگوتـرێ زەویەکـە تەرەبلـی کـرد، واتـە هێشـتا رەبەلـی تێدایـە. هـەر لەسـەر ئـەوە دەکـرێ «ئەربـل» لـەوەوە وەرگیرابـێ. هەرچـی ئەلفیرایـە دەڵـێ: ئەلریبـال، رووەکـی زۆر درێـژو پێچاوپێچـە. دەبـێ ئـەو خاکـە لەهەندێـک سـاڵدا وا رێککەوتبێ کـە بەپیـت و سـەوز بـووە کـە وای لێکـردوون بـەو نـاوەی ناوبنێـن. ئەوجـا بـەردەوام بـووە، وەکـو ئـەوەی لەناونانـی مانگـەکان کردوویانـە، هـەر مانگـەو بـەو ناوەیـان کـردووە کـە لەگـەڵ وەرزەکـەدا رێـک دەکـەوێ لەگەرمـاو سـەرما. ئەوەتـا نـاوی (جەمـادی) لەشـەختەو بەسـتەڵەکی سـاردو بەسـتنی ئـاوەوە هاتـووە. هـەردوو «رەبیع»ەکـەش لەڕۆژانـی هاویـن و (صفـر) لەسـفربوونی خـاک لەخێروبێـرەوە هاتـووە. ناونانـەکان لەمـاوەی لەیـەک دووردا بـووەو لەتاکـە یـەک سـاڵدا نەبـووە. ئەگـەر لەیـەک دانـە سـاڵ بوایـە ئـەوا ئاستەم بـوو کـە «جەمـادی» بـێ کـە مەبەسـتیان بەسـتنی ئـاو و سـارمایەکی تونـدە -دوای بەهـار، پاشـان کاتـەکان گـۆڕاون و ئـەو ناوانەیـان هـەر پێـوە مـاوە[1].

بـەڵام مێژوونووسـە کۆنـەکان، ئەوانیـش هـەر بـەو نـاوەی «ئەربـل» ناویـان هێنـاوە. ئیبـن ئەلئەسـیر

١- معجم البلدان، مادة: اربل.

لەکتێبەکـــەی «الکامـــل فـــی التاریـــخ» و ئیبـــن کەســـیر لەکتێبەکـــەی «البدایـــە والنهایـــە فـــی التاریـــخ» و ئیبـــن خەلـــدوون لەمێژووەکـــەی و هیدیکـــەش. خەڵکـــی ئـــەوڕۆی عێراقیـــش بـــە «ئەربیـــل» نـــاوی دێنـــن.

هەرێمـــی ئەربـــل دەکەوێتـــە ســـەر بەرزاییەکـــی پێدەشـــتی دەســـتکردی بەپیتـــی نیمچەتەخـــت، بـــەڵام شـــاری ئەربـــل بەخـــۆی دەکەوێتـــە ســـەر گردێکـــی بـــەرزی فراوانـــی نـــاو ئـــەو بەرزاییـــە[1]. پێدەشـــتەکە دەکەوێتـــە نێـــوان هـــەردوو رووبـــاری زێـــی گچکـــەو زێـــی گـــەورە، کـــە دوو رووبـــارن دەکەونـــە ســـەر ئـــەو رێگەیـــەی لەموســـڵەوە بـــەرەو بەغـــداد درێـــژ دەبێتـــەوە کـــە بەیەکگەیشـــتنی ئـــەو دوو رێگایەیـــە کـــە لەبەرزاییەکانـــی ئێرانـــەوە دێـــن.

ئەربـــل دەکەوێتـــە نێـــوان هـــەردوو شـــاری موســـڵ و بەغـــداد، بـــەڵام لەموســـڵ نزیکتـــرەو دەکەوێتـــە باشـــووری رۆژهەڵاتـــی و لەنێـــوان ئـــەو و موســـڵ، بەپێـــی خەمڵاندنـــی کۆنـــی عارەبـــان، مـــاوەی دوو رۆژە رێیـــە یـــان دەکاتـــە ٨٠ کیلۆمەتـــر بەپێـــی پێوانـــەی ئـــەوڕۆ و لەنێـــوان ئـــەو و بەغدادیـــش مـــاوەی حەفـــت رۆژە رێیـــە بـــۆ کاروانـــەکان.

شـــاری ئەربـــل لەباکـــووڕەوە جەبـــەل ئەلئەکـــرادو لـــەرۆژاوای جەبـــەل «دەمیـــرداغ» کـــە بەرزاییەکـــەی دەگاتـــە ١٦٠٠ پـــێ و لەڕۆژهـــەڵات و باکـــووڕی رۆژهەڵاتـــی «دەرددوان

١- دائرة المعارف الاسلامية، مادة اربل.

داغ» و لەباشووریشەوە «زڕجەزوان داغ» و لەباشووری ڕۆژاوای دەشتایی «شەمەملک = شەمامک»ە کە نزمایییەکە بەرەو ڕووباری زێی گەورە درێژ دەبێتەوە.

لەبەر ئەوە هەرێمی ئەربل لەکۆنەوە بریتی بووە لەگۆمێکی بەپیت کە لەو چوارچیایەی دەوروپشتیەوە ئاوی بۆ هاتووەو بەمەش ئاوێکی زۆرو دارو کشتوکاڵی هەبووە. ئەوە قسەکەی ئەلفیرا دەسەلمێنێ: ئەوجا ئەو گۆمە بەو چیایانە دانەخرابوو چونکە لەهەندێک لای نەوراییەو ئەو نەوراییانەش وەکو ڕێچکە بۆ ئەربل بەکارهاتوون. لێرەوە دەبێ شارەکە بەپێی پێگەکەی و بەپیتیەکەی شوێنی یەکگرتنەوەی زۆر ڕێگایان بووبێ و گرنگترینیان ئەو دەشتاییەیە کەوا دەکا پێدارۆیشتن لەنێوانی ئەو و موسڵدا زۆر ئاسان بێ.

لەبەر ئەوە شاری ئەربل شوێنی یەکگرتنەوەی زۆر ڕێگای کاروانان بووە. وێستگەیەکی بازرگانی گرنگ بووە. ڕێگا کۆنەکەی کاروانەکان لەبەغداوە دەستی پێدەکردو بەکەرکووکدا تێدەپەڕی و لە»ئاڵتوون کۆپرو»وەوە بۆ ئەربل و لەوێشەوە بۆ موسڵ دەچوو. ئەوەش کورتترین ڕێگەیە لەنێوان بەغداو موسڵ. پێشتر هەمان ئەو ڕێگایە بابلی بەشاری نەینەوا دەبەستایەوە کە بەئەربلدا دەڕۆیی. لەئەربلەوە دوو ڕێگا جودادەبنەوە کە بەرەو ڕۆژهەڵات و باکووڕ دەڕۆن و ڕێچکەی پێچاوپێچی ناو شاخەکان دەبڕن و

لەئازەربایجـان کۆتاییـان دێ. یەکەمیـان بەڕاوەنـدووزدا لەباکـووری رۆژهـەڵات و ئەویدیکـە بەسـنجاق خـۆی لەڕۆژهەڵاتـدا دەڕوا[١].

لـەو سـەردەمەی کـە باسـی لێـوە دەکەیـن، واتـە سـەردەمی موزەفەرەددیـن و پێشـتریش، ئەربـل لـەڕووی کشتوکاڵیەوە کەمتر بەپیت بووە لـەوەی کۆن و درەختـی تێـدا نەمابـوو و باخچـەی نەبـووە، بۆیـە میـوەکان لەوڵاتانـی دراوسـێوە بـۆی دەهـات، بـەڵام خاکەکـەی بـۆ چاندنـی گەنـم باشـەو چاندنـی لۆکـەو رسـتن لـەو شـارە سـەردەکەوێ. جوگرافیاناسـی فارسـی حەمـەدەڵا مسـتەوفی بـەو لۆکەیـەی هەڵگوتـووە کـە لەدانـراوە جوگرافیاییەکـەی «نزهـەت ئەلقلـووب» نـاوی هێنـاوە، کـە -واتـە کتێبەکـە- بەزمانـی فارسـیە. کشـتوکاڵی ئاودێـر پشـت بەئـاوی ژێـر زەوی دەبەسـتێ چونکـە لەئەربـل رووبارێـک نیـە بەدرێژایـی سـاڵ بـڕوا، بەڵکـو ئـاوی تەنیـا لەڕێـی بارانـی زسـتانانەوە بـۆ دێ و لـەو دەشـتەیدا چەنـد رووبارێکـی گچکـە جۆگـەکان پـڕ دەکـەن و پاشـان ئـەو رووبارۆچکانـە وشـک دەکـەن[٢].

* * *

١- دائرة المعارف الاسلامية، مادة اربل.
٢- دائره المعارف الاسلاميه، ماده اربل. معجم البلدان، ماده اربل

گرنگیی ئەربل لەمێژووی کۆنیدا دەگەڕێتەوە -وەکو لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامیدا هاتووە- بۆ ئەو سەردەمەی کە ئەکمینیەکان[1] کردبوویانە بارەگای پەرستگایەکی بەناوبانگ بۆ خواوەندی عەشتەرووت. ئەو پەرستگایە وەکو کەعبەیەکی ئایینی بوو بۆ وڵاتی ئاشووریەکان و وەکو شاری «دلفی» بوو لەلایەن وڵاتی یۆنانی بتپەرست. هەروەها بەوەش ناوبانگی دەرکردبوو کە شوێنی بەیەکگەیشتنەوەی کاروانانە. تەنیا بەهۆی ئەو پێگە زۆرباشەی بووە کە لەناو هەموو شارە بەناوبانگەکانی ئاشووریەکاندا خۆی و ناوی بەدرێژایی سەردەمەکان تا ئەوڕۆکە ماوەتەوە کە وای لێکردبوو ببێتە شوێنی بەیەکگەیشتنەوەی ڕێگای کاروانچیان.

ئەو شارەی ئەربل کە دەکەوێتە نێوان هەردوو زێیەکان، هەر لەکۆنەوە گوندێکی ئەو هەرێمە بووە کە لەباکوور و باشوورەوە ئەو دوو زێیە دەبنە سنووری. لەکۆندا هەرێمەکە بەناوی پایتەختەکەی ناودەنرا و پێی دەگوترا «ئەربلیتس»Arbilitis واتە هەرێمی ئەربل. پاشان لەسەردەمی عارەباندا ناوی لێنرا هەرێمی دووزێیەکە (دوو زاب). ئەو ناونانەش لەبنەڕەتدا «ئەدیابین»ە Adiabene (پیتی دالەکە پشتگوێ خراوەو بووەتە زای) کە هەمان ئەو هەرێمەیە کە جوگرافیاناسە عارەبەکان ناویان ناوە خاکی ئەربل.

١- فەرمانڕەوایی ئەکمینیەکان لەساڵی ٥٥٣ پێش زایین دەستی پێکردووە.

لەنیوەی دوایی سەتەی دووەمی پێش زایین، لەوێ شانشینێکی گچکە پەیدابوو توانی بەدرێژایی حوکمگێرانی ئەشکانیەکان[١] لەبندەستی خۆی بیپارێزێ. هەروەها لەسەردەمی حوکمڕانیی ساسانیەکان[٢] حوکمگێڕەکانیان توانیان لەچەند ماوەی جیاوازدا سەربەخۆ حوکمڕانیی بکەن، لەوانە «قرووغ» کە قەڵاتی «مەلقا»ی نزیک ئەربلی کردە بنکەی خۆی کە لەساڵی ٣٥٨دا شەهید بوو لەسەردەمی حوکمڕانیی شاپووری دووەم بەهۆی بوونی بەدیان.

ئەربل هەر لەسەردەمی یەکەمی هاتنی ئایینی دیانەکان چووە ناو ئەو ئایینەوە. پاشان بووە بنکەیەک بۆ بزووتنەوەی بەدیانکردنی هەرێمی ئەدیابین و هەرێمەکانی دراوسێی. هەر لەسەردەمێکی کۆندا بنکەیەکی قەشەنشینی (ئەسقفیە) تێدا دامەزرا. ئەو قەشەنشینە لەسەرەتادا تەنیا ئەو هەرێمەی نێوان دوو زێیەکەی گرتبۆوە، پاشان خەڵکی شامێ ناویان لێنا قەشەنشینی «حدیاب» یان قەشەنشینی ئەربل یان «حەززە» (کە گوندێکی نزیکی موسڵە بەوەی کە ئەو دوو شارە بارەگای قەشەنشینەکەن[٣].

١- بە پارسیەکانیش ناسراون کە لەساڵ ٢٤٨ تا ٢١١ زایین.
٢- لەساڵی ٣١٠ زایینی حوکمی فارسیان کرد بۆ ماوەی ٦٩ ساڵ.
٣- دائرة المعارف الاسلامية، مادة اربل.

لەسەرەتای سەتەی پێجەمی زایینی، ئەربل بووە پاتریارکیەک کە هەموو ئاشووری راستەقینە بەتەواوی سەر بەو بوون. قەشەنشینی نەینەوا یان ئاشوور تەنیا لەسەردەمێکی درەنگدا لەو پاتریارکیە جودا بوونەوە بۆ ئەوەی دوایی ببێتە قەشنشینێکی سەربەخۆ[1].

* * *

ئەوجا ئەربل، لەوکاتەی کە موسڵمانەکان عێراق و فارسیان لەشەڕەکانی یەکەمدا گرت، چووە ژێر فەرمانڕەوایی ئیسلام و هەر موسڵمانیی و عەرەبایەتیی مایەوە تا ئەوڕۆکە.

* * *

دانیشتوانی بەرزاییەکانی هەرێمی ئەربل هەموویان کوردن. گوندەکانیان لەسەر رووی بەرزاییەکە بڵاوبوونەتەوەو هەر لەوکاتەوەی چوونە ناو ئایینی ئیسلام و پەیوەندیان بەعارەبانەوە کردووە کراونەتە عارەب. دانیشتووانی خودی ئەربل زۆرینەیان کوردن و لەهەردوو هۆزی هەزبانی و حەکەمیەن. ئەو دوو هۆزە هەر لەسەتەی دەیەمی زایینیەوە[2](سەتەی چوارەمی کۆچی) شەڕیان لەسەر دەسەڵاتی ئەو شارە بووە. بەشێوەیەکی گشتی کوردەکان بەوە ناسراون کە پیاوی

١- دائرة المعاف الاسلاميه، مادة اربل.
٢- دائره المعارف الاسلاميه، ماده اربل.

شەڕ و کوشتارن. لەناویاندا پاڵەوانی ئەوتۆ هەڵکەوتووە کە خزمەتی زۆری ئیسلامی کردووە لەگۆڕەپانەکانی شەڕ و هیدیکەش. تا ئێستاش سەربردەی سەلاحەددینی ئەیووبی، کە بەبنەچە کوردی ڕەسەنەو کراوەتە عارەب، خەڵک تا ئەوڕۆکەش ناوی دێنن. گومانیش لەوەدا نیە کە موزەفەرەددین ئەو سوپایەی کە شەڕی خاچپەرستانی پێکرد لەو کوردانەی دروستکردبوو.

بەڵام کوردەکان بەوە ناسراون کە زۆر کێشە بۆ فەرمانڕەوایەکان دروست دەکەن، یان بۆ سوڵتان، وەکو میسعەری کوڕی مهەلهەلی ئەدیب دەڵێ. یاقووت کە پێناسەی شاری شارەزوور دەکا لێی دەگێڕێتەوە کە خەڵکەکەی «سەرکێشن و تام لەکێشە دەکەن و سەرکێشیان پێ خۆشە». میسعەر لەپێش یاقووت بووە بۆیە یاقووت دەڵێ: «ئەوە قسەی کۆتایی میسعەرە هی ئێستا نیە، بەڵکو ئەوە بۆیە دێنینەوە کە بزانێ بەگۆڕانی کات چ بەسەر خەڵکەکەی و ئەو ڕووداوانەی لەگێڕانەوەو گواستنەوەیدا هاتوون، چونکە ئەو وڵاتە ئەوڕۆ لەژێر ڕکێفی موزەفەرەددین گۆگبورووی کوڕی عەلیی خاوەنی ئەربل لەباشترین گوێڕایەڵی دان»[١].

* * *

١- معجم البلدان، ماده شهرزور.

لەپاشماوە ئیسلامیە کۆنەکانی ئەربل مزگەفتێکە پێی دەگوترێ مزگەفتی ئەلکەف «ناولەپ». ئەو ناوەشی بۆیە لێنراوە چونکە بەردێک هەیە ناولەپی مرۆڤی لەسەرە کە دەگوترێ ئەوە ناولەپی خەلیفەی چوارەم عەلی کوڕی ئەبوتالیبە، بەڵام ئەو لێکدانەوەیە راست نیە چونکە زۆر مزگەفتی دیکە هەیە لەعێراق و فارس کە لەسەر بەردەکانیان ئەو جۆرە ناولەپە هەیە[1]. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو مزگفتانەی کە بەناولەپ پیرۆزکراون هەموویان هی شیعە نین چونکە ئەو مزگەفتەی (ئەلکەف)ی نزیک بەغداد مزگەفتێکی سوننی بووەو بۆ ئەوە دروست کراوە کە هاوتای مزگەفتی (بوراسا)ی شیعان بێ.

* * *

پاشان ئەربل دەچێتە ژێر حوکمڕانیی بنەماڵەی بەکتەکین: زەینەددین عەلی -سەرۆکی خانەوادە- و زەینەددین یوسف و موزەفەرەددین گۆگبورو. ئەوجا چ لەشارەکە روویدا کە چووە ژێر دەسەڵاتیان؟

لەسەردەمی زەینەددین عەلی، شتێک نیە ئاماژە بۆ پاشماوەیەکی بکا لەبنیاتنان و ئاوەدانکردنەوەی شارەکە. لەوانەیە دەستی چاکسازیی نەگەیشتبێ لەبەر دووری لێی و بەسەربردنی هەموو ژیانی لەشاری موسڵ

١- دائره المعارف الاسلامیە، مادە اربل.

کـە لەخزمەتـی پاشـایەکانی بـووە، وەکـو باسـمان کـرد هـەر بۆیـە چاڵاکیەکانـی لەچاکسـازیدا هـەر لەنـاو شـاری موسـڵ بـووە. ئەوەشـمان ئەوکاتـە باسـکرد کـە لەبەشـی دووەمـی ئـەو کتێبـەدا ناومـان هێنـا.

هەروەهـا بەڵگەیـەک نیـە زەینەددیـن یوسـف کـە دوای باوکـی ئیمارەتەکـەی وەرگـرت کارێکـی دروسـتکردن و ئاوەدانکردنـەوەی لـەو شـارە کردبـێ.

هەرچـی موزەفەرەددینـە ئـەوا لـەو بوارەدا زۆر دەسـتی درێژ بـووە. مێژوونووسـەکان ئـەو ئاوەدانکردنـەوەو بنیاتنانـە زۆرانـەی کـە کردوویەتـی هەموویـان تۆمارکـردووە تـا ئـەو رادەیـەی کـە هاوسـەردەم و هیدیکـەش پێـی سەرسـام بـوون، بەجۆرێـک کـە دەیانگـۆت ئەربـل لەنزیـک سـاڵی ٦٠٠ کۆچـی (١٢٠٣ز) گەیشـتبووە ئەوپـەڕی مەزنیـی. ئـەو بنیاتنانـەی کـە موزەفەرەددیـن لەسـەر ئـەو گردەی کـە شـارەکەو قەڵاتەکـەی لەسـەرە وای لـەو گـردە کردبـوو لەجوانـی کـە جێـی سەرسـامیی بینـەران بـووە. وای لـەو گـردە کردبـوو کە مرۆڤ لەدووریـی چەنـدان کاتژمێـر دەیبنـی. هەرچـی قەڵاتەکەشـە ئـەوا هیچـی لەجوانیـی هـەردوو قەڵاتـە بەناوبانگەکـەی حیمـس و حەلـەب کەمتـر نەبـوو، بگـرە لەگەورەییـدا پێـش ئەوانیـش کەوتبـوو[1].

گوتمـان کـە شـارەکە دەکەوێتـە سـەر گردێکـی بڵنـدو

١- دائرة المعارف الاسلامیة، مادة اربل.

فراوانی ناو بەرزاییەکەو حوکمگێڕەکانی پێشتری ئەربل تەنیا بایەخیان بەبەشی سەرەوەی گردەکە دەدا کە قەڵات و خانوو و بازاڕ و مزگەفتی لێبوو. واتە ئەو بەشە ئاوەدانەی هەموو گردەکە، بەڵام بەشی خوارێی کە قەدی گردەکەیە پشتگوێ خرابوو و حوکمڕانەکان بایەخیان پێ نەدەدا. کە موزەفەرەددین هات گرنگیەکی زۆری بەو بەشەی خوارەوەی دا و بەجوانی ئاوەدانی کردەوە. لەئەنجامی ئەو چالاکیە کۆمەڵایەتیانەی کە موزەفەرەددین کردی ژمارەی دانیشتووانی زۆرتر بوو بەوەی لەوڵاتانی دراوسێیەوە خەڵک بۆی هاتن، پاش ئەوەی ژیان تێیدا خۆشبوو و بەو سیاسەتە باشەی موزەفەرەددین و دادپەروەریی لەحوکمڕانیدا زانراو هاندانی بۆ زانایان. ئەوەبوو لەقەدپاڵی گردەکە خانوو دروستکراو بازاڕ و قەیسەری بۆ بازرگان و لایدان کرانەوە. هەتا ئەو بەشەی بووە بنکەیەک بۆ بزووتنەوەیەکی بازرگانیی گەورە. پاشان بزووتنەوەی بنیاتنان و ئاوەدانکردنەوە پەلی هاویشت و فراوان بوو تا لەشووره کۆنەکەی شار بەماوەیەکی فراوان لەدرێژی و پانی پەڕیەوە.

شارەکە بووە گرنگترین شار لەناو هەرێمەکەدا. ئەوجا زۆر لەدانیشتووانی وڵاتە دراوسێیەکان هاتنە ناوی و تێیدا نیشتەجێبوون(١).

١- دائرة المعارف الاسلامية، مادة: اربل.

یاقووتـــی خاوەنـــی کتێبـــی موعجـــەم ئەلبولـــدان کـــە هاوســـەردەمی موزەفەرەددینـــە، ســـەردانی ئەربـــل دەکاو باســـی قەدپاڵـــی قەڵاتەکـــەی دەکا -ئـــەو بەشـــەی کـــە موزەفەرەددیـن ئاوەدانـی کردۆتـەوە- و دەڵـێ: «لەسـەردەمی ئێمـەدا لەقـەدی ئـەو قەڵاتـە شـارێکی گـەورەی پانوبەریـن هەیـــە کـــە میـــر موزەفەرەدینـــی گۆگبـــورووی کـــوڕی زەینەددیـن کوچـک عەلـی ئاوەدانـی کردۆتـەوەو شـوورەی بـۆ دروسـتکردووەو بـازاڕ و قەیسـەریی بـۆ دامەزرانـدووە. بەخـــۆی لێـــی دانیشـــتووەو هـــەر لەخـــۆی دێ و جێـــی لێترسـانەو بەرەنـگاری پاشـایان بووەتـەوەو بەجوامێـری و زۆری ئەزموونـــی لێبردوونەتـــەوە تـــا ئـــەو رادەیـــەی لێـی دەپەنگێنـەوە. بـەوەش تەنیشـتەکانی نـزم بووینـەوەو لایـدە روویـان تێکـردووەو زۆرینەیـان تێیـدا جێگیـر بـوون تـا بووەتـە شـارێک لەشـاران»[1].

موزەفەرەددیـن لەئەربـل مزگەفتێکـی گـەورەی دروسـتکرد کـە منارەیەکـی جوانـی هەیـە بەرزیەکـەی ٥٠٣ پـێ دەبـێ. چواردەورەکەشی دەگاتـە ٤٨ پـێ و لەسـەر منارەکـەی نـاوی موزەفەرەددیـن نووسـراوە.[2]

١- معجم البلدان، ماده اربل..

٢- دائره المعارف الاسلاميه، ماده: اربل.

کۆمەڵگەی موزەفەرەددین

لەوانـــەی پێشـــەوە زانیمـــان کـــە موزەفەرەددیـــن بەپەروەردەیەکـــی ئاییینـــی گۆشـــکرابوو. گوتمـــان ئـــەو پـــەروەردە ئاییینیەشـــی ئامـــادەی کردبـــوو لەژیانـــی گشـــتیدا ببێتـــە حوکمڕانێکـــی بـــاش. هـــەر ئـــەو گۆشـــکردنە ئاییینیـــەی کاری لەژیانـــی تایبەتیشـــی کردبـــوو. لەبـــەر ئـــەوە زۆر دووربـــوو لەڕووکارەکانـــی ئیمـــارەت و موڵکداریـــەوە وەکـــو لەجلوبەرگـــی بـــاش و خواردنـــی بەتـــام و خانـــووی بـــەرز و کـــەژاوەی خۆدەرکێشـــان ومەزنـــدا دەردەکـــەوێ. بگـــرە ژیانەکـــەی زۆر لەژیانـــی سـۆفی و زاهیـــدان دەچـــوو. خۆشـــترین کاتـــی ئەوانـــە بـــوو کـــە لەگـــەڵ سـۆفیەکان لەبازنـــەی خواپەرســـتیدا بەســـەری دەبـــرد. زۆرجـــار لەزیکرەکانیـــان بەشـــداریی دەکـــرد تـــا ئەوکاتـــەی گـــەرم دادەهـــات و وەکـــو ئەوانـــە لەگەڵیـــان دەهـــەژاو دەجوولایـــەوە. زۆر دەنگـــی سـرووودخوێندن و نـــای ژەنیـــن و دەفلێدانـــی پـــێ خـــۆش بـــوو و زۆرجـــار جلەکانـــی خـــۆی وەکـــو پاداشـــت دەدا ئـــەو کەســـەی ســـروودەکانی بەدەنگێکـــی خـــۆش دەگوتـــەوە. ســـەرباری ئـــەوەش گرنگیدانێکـــی زۆر و پەیوەســـتبوونێکی گـــەورەی بەپێغەمبـــەری خـــوداوە (د) هەبـــوو بەجۆرێـــک کـــە ئاهەنگـــی بـــۆ ڕۆژی لەدایکبوونـــی ســـاز دەکـــرد، ئاهەنگێـــک کـــە لەجوانـــی و مەزنییـــدا گەیشـــتبووە موســـڵمانەکانی دراوســـێی ئەربـــل و ئەوانـــەش کـــە لێـــی دووربـــوون. بەتـــاک و کۆمـــەڵ دەهاتنـــە ئەربـــل بـــۆ بینینـــی ئـــەو ئاهەنگـــە مەزنـــە.

موزەفەرەددین ڕێزی زاناو ئاییناس و فەردموودەناسانی دەگرت و چاکەی لەگەڵ دەکردن و زۆرجار لەگەڵیان دادەنیشت و بەدەستکراوەیی پێیانی دەبەخشی.

ئاسایی بوو کە موزەفەرەددین ئەو ڕەوشتە باشەو رووکارە ویستراوەی هەبێ، چونکە گومانی تێدانیە کە کاری لەگەلەکەشی کردووەو لەسەر هەمان ڕێگەی چاکەو خواپەرستیی ئەو ڕۆیشتوون. دەڵێن: خەڵک هەمیشە لەسەر ئایینی پاشاکانیانن. ئەگەر پاشا چاکبێ خەڵکەکەشی چاک دەبێ بەگشتی و تایبەتیەکانیانەوە. بەوەش کۆمەڵگا هەمووی چاک دەبێ و ئەگەر خراپیش بێ، ئەوا خەڵکەکەشی وەکو ئەو خراپ دەبن و کۆمەڵگەش بەگشتی خراپ دەبێ. لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین کە کۆمەڵگەی موزەفەرەددین بەڕێژەیەکی زۆر کۆمەڵگەیەکی دووربووە لەگەندەڵی و لەسەر پرەنسیپی ڕەوشتی باش و ڕەفتاری جوان دامەزرابوو.

ئەوەی دەخرێتە سەر هەموو ئەوانەشەوە ئەو سیاسەتە باشەی موزەفەرەددین و دوورکەوتنەوەی بووە لەقورسکردنی باری گەلەکەی، بگرە ژیانیانی ئاسان دەکرد و چاکەی لەگەڵ دەکردن. بۆیە گەلەکەی ژیانێکی تێر دەژیاو هەموو کەسێک دڵنیابوو لەماڵ و خوێن و شەرەفی.

موزەفەرەددین پڕ بەپێستی وشەی سۆشیالیستی، سۆشیالیست بووە. کۆمەڵگاکەی لەو سۆشیالیستیەی

سوودێکی گەورەی بینیبوو چونکە دارایی دەوڵەت و هی تایبەتیی خۆی لەخزمەتی گەلەکەی دانابوو و لێی نەدەگرتەوە. موزەفەرەددین بەهەندێک لەنزیکەکانی خۆی گوتووە: کە ئەربلم وەردەگرم، بڕیاری خۆم داوە کە داهاتەکەی بکەمە سێ بەش: بەشێکی لەڕێی چاکە خەرج بکەم و بەشێک بۆ سەرباز و ئەوانەی سەربەخۆمن و بەشێکیشی پاشەکەوت دەکەم بۆ ئەو رۆژەی دوژمنێک رووم تێدەکا. بەوەش دادپەروەر بووە لەو دابەشکردنەی. لەدابەشکردنی بەشی یەکەمدا ئەوپەڕی دادپەروەری نواندووە چونکە بەڕاستی لەڕێی چاکەدا خەرجی دەکرد، وەکو پاش کەمێکی دیکە دەیبینین. لەبەشی سێیەمیش دادپەروەربووە چونکە لەڕێی بەرگریکردن لەوڵاتەکەی خەرجی دەکرد ئەگەر هێرشبەرێک لەدەرگای دابا. لەلقی یەکەمی بەشی دووەمدا مووچەی سەربازەکانی بەتەواوی دەدا، بەڵام لەلقی دووەمی بەشی دووەمدا دادپەروەر نەبووە چونکە بۆخۆی دەستی قووچاندووەو ئەوەی لەخۆی خەرج دەکرد زۆر کەم بووە. ئەوەی کە زۆری لێ خەرج دەکرد بۆ چاکە لەبەشی یەکەمدا بوو چونکە بینیبووی ئەوبەشەی کە تەرخانی کردبوو بۆ چاکە، بەشی ئەوە ناکا دڵی گەلەکەی پێ خۆش بکا. بەڵگەی ئەوەش ئەوەیە کە لە رابیعە خاتوونی خێزانی دەگێڕنەوە گوتوویەتی: موزەفەرەددین جلکێکی لەبەر دەکرد کە قوماشەکەی بایی پێنج درهەم بوو. منیش

پێمگوت: بۆ لەو قوماشە نەرمتر لەبەر ناکەی، ئاخر جەستەت بەری ئەو درە ناگرێ؟ ئەویش پێی دەڵێ: کامەیان باشترەو خێری پترە، جلکێکی بایی دەدرهەم لەبەر بکەم یان یەکێکی بایی پێنج درهەم و پێنج درهەمەکەی دیکە بدەمە هەژارێک یان دەستکورتێک[1]؟ ئیبن خەلەکانی هاوسەردەمیشی لێی دەگێڕێتەوەو دەڵێ: «لەکاری خێر شتی ئەوەندە سەیری هەبوو کە نەبیسترابوو کەسێک وەکو ئەوی کردبێ، هیچ شتێکی لەدونیادا لەبەخشینەوە لەلا خۆشەویستتر نەبوو»[2]. هاوسەردەمێکی دیکەی کە سیبتی ئیبن ئەلجۆزیە دەڵێ: «سەدەقەی زۆر بوو، چاکەو گەیاندنی بەلێشاوبوو»[3]. هاوسەردەمی سێیەمی کە یاقووتی حەمەویە دەڵێ: «هەژارانی پێش دەخست و زۆری بەئاواران دەبەخشی»[4].

لەو چاکانەی کە لەگەڵ هەژارو دەستکورتەکانی گەلەکەی دەیکرد، دابەشکردنی نان بوو بەسەریان هەموو رۆژ. ئیبن خەلەکانی هاوچەرخی دەڵێ: «هەموو رۆژێک رێزی گەورە لەنانی دەبەخشیە دەستکورتەکان

١- مراه الزمان، ب٨ / ل ٦٨٢.
٢- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٢.
٣- مراه الزمان، ب٨ / ل ٦٨٠.
٤- معجم البلدان، ماده اربل.

لـەزۆر شـوێنی وڵاتـدا. لەهـەر شـوێنێک لەوانـە خەڵکێکـی زۆر کۆدەبوونـــەوەو ســـەرلەبەیانی بەســـەریاندا دابەشـــی دەکـــرد»[1].

هەروەهـا جلوبەرگیشـی دەبەخشـیەوە، هەمـوو سـاڵێک دوو دەســـتە جلکـــی زســـتانەو هاوینـــەی دەدایـــە هـــەر هەژارێـک. هەلـی گەڕانـــەوەی لەشـــەڕێک یـــان گەشـــتێک یـــان چوونەڕاوکردنێـــک دەقۆزتـــەوە کـــە هـــەژارەکان لـــەدەورەی ماڵەکـــەی کۆدەبوونـــەوە بـــۆ پیرۆزباییکردنـــی گەڕانـــەوەی بەســـەلامەتی، بـــۆ هـــەر یەکێـک دەسـتە جلێـک و بڕەپارەیەکـی بەپێـی بـاری کەسـەکە پـێ دەبەخشـی[2].

موزەفەرەددیـن بۆنـە ئایینیەکانـی دەکـردە ڕێگەیـەک بـۆ چاکەکـردن لەگـەڵ گەلەکـەی و سـووککردنی زەحمەتیەکانـی ژیـان لەسـەر هـەژارو دەسـتکورت و خـاوەن پێداویسـتی. هەروەهـا وەکـو ڕێگەیەکیـش ڕابواردنـی خەڵـک. لەوانـە ئاهەنگەکانـــی بەبۆنـــەی لەدایکبوونـــی پێغەمبـــەر. ئاهەنگێـڕان بەبۆنـەی لەدایکبوونـی پێغەمبـەر گرنگتریـن و خۆشەویسـترین بـووە لەسـەر دڵـی. خۆشەویسـتیی بـۆ پێغەمبـەر(د) دڵـی پڕکردبـوو، بۆیـە هەمـوو سـاڵێک بەبۆنـــەی لەدایکبوونـــی ئاهەنگێکـــی مەزنـــی ســـازدەکرد کـە تێیـدا پارەیەکـی زۆری خـەرج دەکـرد کـە دەگەیشـتە

1- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٢.
2- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٢.

دەستی هەموو کەسێک. ئەو ئاهەنگگێڕانە بەمەزنترین وەرزەکانی شاری ئەربل دادەنرا کە تێیدا گەلەکەی خۆشی خۆی دەردەبڕی بەهەموو جۆرە رابواردنێکی دونیایی بێ گوناح لەخواردن و خواردنەوەو جلکوبەرگ و دڵیان بەبیستنی موسیقاو گۆرانی و بینینی وێنەی جولاو (سێبەری خەیاڵ) خۆش دەکرد لەپاڵ بیستنی سروودی ئایینی، چونکە بازنە دەبەسترا بۆ گوێگرتن لەسەربردەی پیرۆزی پێغەمبەرو بازنەی خوێندنەوەی قورئان کە تێیدا ئایەتە جوانەکانی بەدەنگ و ئاوازێکی خۆش دەخوێندرانەوە. هەروەها بازنەی ئامۆژگاری. لەگەڵ هەموو ئەوانەدا بازنەی زیکرکردن کە بەشێوازە سۆفیانەکانیان زیکرخوێنەکان زیکریان دەکردو بەرێگەی تایبەتی خۆیان و بەچڕینی سروودو ئاوازی نای و دنگی دەف دەخولانەوە.

هەواڵی گەورەیی ئاهەنگەکەی موزەفەرەددین بەبۆنەی لەدایکبوونی پێغەمبەرەوە بەناو وڵاتە دراوسێکانی ئەربلدا بڵاوبۆوە، چ ئەوانەی نزیک بوون یان دوور، موسڵمانان بۆ خۆشی دەربڕین دەهاتنە سەیرانی ئەو ئاهەنگەو لەهەموو چین و توێژەکانی ئایینناس و فەرموودەناس و ئەدیب و شاعیر و بازرگانان، تەنانەت هەژارەکانیش دەهاتن بۆ ئەوەی لەچاکەکانی موزەفەرەددین بێبەش نەبن. شار پڕ دەبوو لەخەڵک و بەدرێژایی رۆژ لەئاهەنگەکە جێ نەدەما.

ئـەوەی کـە جوانـی ئاهەنگەکـەو خۆشـیی گەلەکـەی پتـر دەکـرد ئەوەبـوو کـە موزەفەرەددیـن بەخـۆی بەشـداریی دەکـردن لەهەمـوو دیـاردە دونیایـی و ئایینیەکانـی ئاهەنگەکە بەشێوەیەکی سادەو وەکو ئـەوەی تاکە کەسێک بـێ لـەوان. لەگـەڵ گەلەکـەی لەیـەک شـوێن رادەوەسـتاو تەماشـای یـاری هەمـوو جـۆرە رابواردنەکانـی دەکـردو لەگـەڵ سـۆفی و خواپەرسـتەکانیش دەچـووە نـاو بازنـەی زیکرکردنیـان و لەبازنـەی دیکەشـدا گوێـی لەچیـرۆک و سـەربردەو خوێندنـەوەی قورئانـی پیـرۆز دەگـرت.

ئیبـن خەلەکانـی مێژوونـووس وەسـفی ئاهەنگەکانـی لەدایکبوونـی بەکورتـی باسکردووە، بـەڵام لـەو کورتەیـەش دەردەکـەوێ کـە چەنـد جـوان و مـەزن بـووە. ئـەدی ئەگـەر ئیبـن خەلـەکان بەتـەواوی وەسـفی کردبـا دەبـوو چـۆن بوایـە؟

ئیبـن خەلـەکان دەڵـێ ئامادەسـازی بـۆ ئاهەنگەکـە لەمانگـی محەررەمـی هەمـوو سـاڵێک دەسـتی پێدەکـرد کاتێـک کـە موزەفەرەددیـن فەرمانـی دەدا گومبەتـی تایبەتـی خـۆی دامەزرێنـن، پاشـان میـرو پیاوماقـووڵان گومەتـی خۆیـان دادەمەزرانـد. هـەر میـرو پیاوماقووڵێـک گومەتـی خـۆی بەخـۆی و لەسـەر خەرجیـی خـۆی دادەمەزرانـد. بـەوە ژمـارەی گومەتـەکان دەگەیشـتە پتـر لەبیست گومـەت کـە بەدرێژیـی ئـەو رێگایـەی دەرگای قـەڵات تـا دەرگای خانەقـای تەنیشـت گۆڕەپانەکـە دەبـوو.

گومەتــەکان لەتەختــەدار دروســت دەکــران و گــەورەو بەرزبــوون و هــەر گومەتــەی چــوار بــۆ پێنــج چیــن دەبــوو. دامەزراندنەکــە تــا ســەرەتای مانگــی ســەفەر بــەردەوام دەبــوو. کــە لەدانانــی دەبوونــەوە دەســتیان دەکــردە رازاندنــەوەی بەکوتاڵــی باشــی رەنگاوڕەنگــی جیــاوازو زۆر جــوان. کــە لــەوەش دەبوونــەوە تیپەکانــی رابــواردن لەنــاو گومەتــەکان شــوێنی خۆیــان دەگــرت و هــەر تیپــەو لەیەکێــک لەچینەکانــی گومەتەکــە دادەنیشــت. تیپــی گۆرانیبێــژان - یــان دەســتەی گۆرانــی بێــژان وەکــو لــەو ســەردەم پێیــان دەگوتــرا- لەچینێــک و چینەکــەی دیکــە بــۆ تیپــی هاوڕێیــان (ســێبەری خەیــاڵ) و چینــی ســێیەم بــۆ تیپــی مۆســیقا. چینــی چوارەمیــش بــۆ یاریکــەران. واتــە هــەر چینێــک لەچینەکانــی گومەتەکــە تیپێکــی تێــدا دادەنیشــت کــە جیــاواز بــوو لــەوەی دیکــە. هەتــا گومەتەکــە هەمــوو جــۆرە رابــوردن و یاریەکــی تێــدا کۆدەکرایــەوە. تیپــەکان لەنــاو هەمــوو گومەتــەکان دووبــارە دەبوونــەوە. بــەوەش بــوار بــۆ خەڵکەکــە زۆرتــر دەبــوو بــۆ ئــەوەی پتــر لەتیپێــک لەنــاو هــەر یــەک لــەو گومەتانــە ببینــن.

هەرکــە تیپــەکان جێــی خۆیــان دەگــرت لەنــاو چینەکانــی گومەتەکــە، خەڵــک دەســتیان دەکــردە خۆشــی وەرگرتــن لەئاهەنگەکــە. شــوێنەکە بەخەڵکــی ئەربــل و ئەوانــەی دیکــەی کــە لەوڵاتــە دراوســێکانەوە هاتووبــوون پــڕ دەبــوو. موزەفەرەددیــن بەشــداریی ئــەو خەڵکــەی دەکــرد

لەئاهەنگەکەو تێکەڵیان دەبوو. هەموو ڕۆژێک دوای نوێژی عەسر دەهاتە خوارێ بۆ شوێنێکی ئاهەنگەکەو بەناو گومەتەکاندا دەگەڕاو لەکن هەر گومەتێک رادەوەستاو گوێی لەگۆرانی و مۆسیقا دەگرت. لەگەڕان بەناو گومەتەکاندا بەردەوام دەبوو تا هەمووی دەبینی بۆ ئەوەی میرو پیاوماقووڵانی خاوەن گومەتەکان لێی رازی بن و ئەوانەش رازیکا کە ئاهەنگەکە دەگێڕن و گەلەکە واهەست بکا کە بەشداریی خۆشیەکانیان دەکا لەو بۆنە پیرۆزەدا. کە لەگەڕانی ناو گومەتەکان دەبۆوە بەرەو خانەقا دەچوو کە سۆفیەکانی تێدا ئامادەدەبوون بۆ بەستنی بازنەی زیکرکردن کە موزەفەرەددین زۆر حەزی لێدەکرد. بەشداری ئەوانیشی دەکرد لەبازنەکەیانداو کە گەرم دادەهات لەگەڵ ئەوان دەکەوتە سەما و بەلاداهاتن. لەخانەقا دەمایەوە تا نوێژی بەیانیی دەکرد پاشان دوای نوێژ دەچووە راو – کە وەرزشەهەڵبژاردەکەی بوو– و تا پێش نیوەڕۆ راوی دەکرد ئەوجا دەگەڕایەوە بۆ قەلات. هەر لەسەر ئەو بەرنامەیە دەرۆیی تا شەوی لەدایکبوون دەهات.

خەڵکەکەش لەمانگی سەفەرەوە لەتەماشاکردن و خۆشی دەربڕین بەئاهەنگەکە بەردەوام دەبوون هەتا پێش شەوی لەدایکبوون بەدوو رۆژ. ئەوجا حوشترو چێڵ و مەڕ ئامادە دەکران بۆ سەربڕین و خواردن دروستکردن بۆ خەڵک بەژمارەیەکی زۆر گەورە. پاشان

لەتەویلەکانیـــان دەردەهێنـــران بـــۆ ئـــەوەی لەنیشـــاندانێکی گـــەورە ســـەربڕین و دەف لێـــدەدراو موســـیقاو گۆرانـــی دەگوتـــراو ســـەربڕەکان بەدەورەیانـــەوە دەخولانـــەوە تـــا دەگەیشـــتنە شـــوێنی ســـەربڕین کـــە هەمـــوو شـــتێک بـــۆ ســـەربڕین ســـازکراوە. کـــە دەگەیشـــتنە گۆڕەپانەکـــە ســـەربڕەکان قۆڵیـــان لـــێ هەڵدەماڵـــی و چێشـــتلێنەرانیش بەمەنجەڵەکانیانـــەوە ئامادەبـــوون بـــۆ وەرگرتنـــی گۆشـــتەکە لەگـــەڵ زۆر جـــۆری دیکـــەی خواردەمەنـــی و لەگـــەڵ ئەوانـــەش کـــە بـــۆ ســـوورکردنەوەی گۆشـــت و پـــەڕەور لـــەوێ دەبـــوون.

ســـەربڕین و چێشـــتلێنان بـــۆ دوو رۆژ بـــەردەوام دەبـــوو تـــا دەگەیشـــتە شـــەوی مەولـــوود، موزەفەرەددیـــن نوێـــژی رۆژاوای لەقەڵاتـــێ دەکـــردو بەکەژاوەیەکـــی گـــەورەوە بـــۆ خانەقـــا دەهاتـــە خـــوارێ کـــە کۆمەڵێـــک لەهەڵگرانـــی مـــۆم لەپێـــش و پاشـــی و راســـت و چەپـــی دەڕۆیشـــن و لەناوەنـــدی مـــۆم هەڵگـــرەکان دوو یـــان چـــوار ئەســـپ کـــە لەسەرپشـــتی یەکەکیـــان مۆمێکـــی گـــەورە لەمۆمەکانـــی کەژاوەکـــە بەســـترابۆوەو پیاوێکیـــش لەپشـــتەوە رایدەگـــرت، موزەفەرەددیـــن لـــەو کەژاوەیـــەدا دەڕۆیـــی تـــا دەگەیشـــە خانەقـــاو لـــەوێ دەمایـــەوە بـــۆ بەشـــداریکردنی بازنەکانـــی زیکـــر، ئەوجـــا دەگەڕایـــەوە بـــۆ قـــەڵات.

کـــە بەیانـــی رۆژی مەولـــوود دادەهـــات، دیاریەکانـــی (لەجلوبـــەرگ) کـــە موزەفەرەددیـــن ئامادەیکردبـــوون بـــۆ ئـــەوەی بیانکاتـــە دیاریـــی قـــەڵات لەســـەر دەســـتی سۆفیەکان

بۆ خانەقا. لەدەستی هەر کەسێک لەوانە بوخچەیەک هەبوو کە بەرێزێکی درێژ، یەک لەدوای یەک دەڕۆیشتن تا دەگەیشتنە خانەقا. پاشان موزەفەرەددین لەقەڵاتەوە دەهاتە خوایَ بۆ خانەقا کە گەورە پیاوانی وڵات و سەرۆکەکان کۆدەبوونەوەو کورسیی وتاری تێدا دادەمەزرا. بۆ موزەفەرەددینیش تاوەرێکی دار دادەمەزرا کە پەنجەرەی هەبوو بەسەر گۆڕپانەکەی دەڕوانی و کورسیەکی بۆ دادەنرا بۆ دانیشتنی و لەوێوە خەڵکی دەبینی و تەماشای سوپای دەکرد.

گۆڕەپانەکە پارچە زەویەک بوو کە زۆر فراوان بوو بۆ ئاهەنگگێڕانێکی سەربازی ئامادەکرابوو. سوپا بەبووق و دەهۆڵ کۆدەبۆوەو لەسەر ئاوازی مۆسیقا بەدرێژایی ڕۆژ خۆی نمایش دەکرد.

موزەفەرەددین لەتاوەرەکەی خۆی لەو پەنجەرەوە دەچووە ئەویدیکەو هەرجارەی لەلایەک دادەنیشت بۆ ئەوەی تەماشای نمایشەکانی سوپا بکاو هەندێک جاریش بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە ببینێ کە لەبازنەی وتاردانددا کۆبوونەتەوە.

لەکاتی نیشاندانی سوپا موزەفەرەددین دیاریەکانی بەسەر ئامادەبووان لەگەورەپیاوان و سەرۆک وڵات و فەرماندەکانی سوپادا دابەش دەکرد. بەسەر ئەوانەشدا کە میوانی پایەداربوون و لەوڵاتانی دیکەوە هاتبوون. هەروەها بەسەر ئایناس و فەرموودەناس و ئەدیب و

شـاعیر و وتارخوێـن و قورئـان خوێنانیشـدا دەبەخشـیەوە.

کـە نیشـاندانی سـوپا کۆتـایـی دەهـات، موزەفەرەددیـن لەبەخشـینی دیاریەکانـی لای خـۆی دەبـۆوە. لەهەمـان کاتیشـدا دوو سـفرەی زۆر گـەورە ئامادەدەکـران، یەکێکیـان بـۆ خەڵکـی ئاسـایی ئەربـل و ئەوانـەی هاتبوونـە ئـەوێ و مامناوەنـدەکان. ئـەو سـفرەیە لەگۆڕەپانەکـەدا دەبـوو کـە لەخانەقـاوە دەسـتی پێدەکـردو لـەلای قـەڵات کۆتـایـی دەهـات. سـفرەکەی دیکـەش لەخانەقـا بـۆ ئەوانـەی کـە پایەیـان لـەلای هەیـە لەمیوانـان و پیاوانـی دەوڵـەت.

سـفرەی گشـتی، «ئەوەنـدەی خـواردن و نانـی تێـدا بـووە کـە ناگوتـرێ» وەکـو ئیبـن خەلـەکان دەڵـێ. سیبت ئیبـن ئەلجـۆزی، نـاوی هەندێـک لـەو خواردنانـە لـەزاری ئەوانـەی بینیوویانـە دەگێڕێتـەوە کـە لەسـەر سـفرەکان هەبـوون و دەڵـێ: «ئەوانـەی چەنـد سـاڵێک لـەوێ بـوون بۆیـان گێڕامـەوەو گوتیـان: ژمـارەی سفرەکان سـەت قـڕش قشـلمیش[1] بـوون و پێنـج هـەزار سـەرکی سـوورکراوەو دەهـەزار مریشـک و سـەت هـەزار زبدیـە[2] و سـی هـەزار سـینی شـیرینی. ئەوجـا خەڵکەکـە لەسـەر سـفرەکان کۆدەبوونـەوەو چەندیـان بویسـتبایە دەیانخـواردو ئـەوەش چەنـدی بویسـتبایە بـۆ خـۆی هەڵیدەگـرت. سـفرەکەی

١- وەکو لەسەرچاوەکە ناوی هاتووە دامانناوە، رەنگە ناوی خواردنێک بێ.
٢- دەفرێکە شیرینی تێدا دادەنرێ.

دیکەش هەمان خواردنەکانی سفرەی یەکەمیان لەسەر بوو و پیاوماقووڵ و گەورەپیاوانی دەوڵەت و میوانە دیارەکانی لەسەر کۆدەبوونەوەو نانیان دەخوارد تا تەواودەبوون.

موزەفەرەددین -لەناو جەرگەی ئەو ئاهەنگگێڕانەدا- ئەوانەی لەبیرنەدەکرد کە لەبەر هەر هۆیەک نەهاتبوونە ئاهەنگ و سەر سفرە. فەرمانی دەدا خواردنی بۆ ببەنە ماڵەوە بۆ ئەوەی لەو پیرۆزییەی بۆنەکەی بگاتێ کە گەیشتۆتە هیدیکەو بۆ ئەوەش هەموو ئەوانەی لەوڵاتەکەیدان بەشداری ئەو وەرزی خۆشیەبن.

ئەوە تا دوای نوێژی عەسر بەردەوام دەبوو، پاشان موزەفەرەددین لەخانەقا دەمایەوە کە بازنەی زیکرکردن دەبەسترا (بەگۆتەی ئەو سەردەم: سەماعات) تا بەیانی. بەهەڵاتنی رۆژ ئاهەنگی مەولوود کۆتایی پێدەهێنراو خەڵکی ئەربل دەگەڕانەوە سەر ژیانی ئاسایی خۆیان و میوانەکانیش هەریەکە بۆ وڵاتەکەی خۆی. موزەفەرەددین ئەو میوانانەشی لەبیر نەدەکردو بۆ هەر هەژارێک لەوان خەرجیی گەڕانەوەی بۆ دابین دەکرد[1].

موزەفەرەددین هەستی بەو ماندووبوونە کردبوو کە حاجیەکانی ئەربل لەڕێی چوونە مەکەو مەدینەدا

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٣. مراة الزمان، ب٨ / ل ٦٨٠.

تووشـی دەبـن، بۆیـە هەوڵـی دەدا ڕێگایـان بـۆ ئاسـان بـکا، لەبـەر ئـەوە لەگـەڵ حاجیـەکان ئاوکێشـی دەنـاردو نوێنەرێکـی خـۆی لەگـەڵ دەدان کـە هەمـوو ئـەو پێداویسـتیانەی هەبـوو کـە حاجیـەکان لەرێـگا پێویسـتیان دەبێ[1].

ئەوانـە هەندێـک لـەو چاکانەبـوون کـە موزەفەرەددیـن پێشکەشـی گەلەکـەی دەکـرد کـە چاکـەی گشـتی بـوون هـەر کەسێک بیویسـتبایەو حـەزی لێبوایـە وەری دەگـرت، بـەڵام چەنـد توێژێـک هەبـوون کـە موزەفەرەددیـن دەیبینـی پێویسـتیان بەچاکـەی تایبـەت و چاودێـری تایبـەت هەیـە کـە نەخـۆش و بێـوەژن و هەتیـو و هەڵگیـراوان و نابینایـان بـوون، بۆیـە نەخۆشـخانەو پەناگـەی بـۆ دروسـتکردن و درێغـی نەدەکـرد لەخەرجکـردن بۆیـان و مرۆڤایەتـی و سـۆزی خـۆی بەسـەردا باراندبـوون و هەرگیـز ئـازارو ناخۆشیەکانیانی لەبیرنەدەکرد. ئـەو کردەوانـەی سـەردەمی وەلیـدی کـوڕی عەبدولمەلیکـی خەلیفـەی ئەمەویمـان (٨٦-٩٦ک) بەبیردێنێتـەوە کـە ئەویـش گرنگـی بەوانـە دەدا کـە موزەفەرەددیـن لەسـەتەی حەفتەمـی کۆچـی، واتـە دوای شـەش سـەتە، بایەخـی پێـدەدان.

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٣.

خانەی نەخۆشانی گولی

موزەفەرەددیـــن تووشـــبووانی ئـــەو نەخۆشـــیە پیســـەی کۆکـردەوەو خانەیەکـی بـۆ دروسـتکردن بـۆ ئـەوەی تێیـدا بژیـن و هەمـوو ئـەو پێداویسـتیانەی تێـدا دانابـوو کـە نەخـۆش پێویسـتی دەبـێ لەخـواردن و خواردنـەوەو جلـک و دەرمـــان. پاشـــان بـــۆ هـــەر نەخۆشـــێک بەردەســـتێکی تایبەتـــی دانابـــوو بـــۆ چاودێـــری و خزمەتکردنـــی[1].

خانەی نابینایان

موزەفەرەددیـــن بایەخـــی بەنابینایانیـــش لەخەڵکـــی ئەربـل و هیدیکـەی وڵاتەکـەی دەدا. ئاشـکرایە کـە ئـەو جـۆرە تووشـبووانە دەرگای ڕۆزیـان لەسـەر دادەخـرێ چونکـــە ناتوانـــن کاربکـــەن، بـــەڵام موزەفەرەددیـــن لێنەگـەڕا لەنـاو ژیانـدا گەوزبـدەن یـان ڕووی خۆیـان هەڵماڵـن و مرۆڤایەتیـان لەدەسـتبدەن بەدەسـتپانکردنەوە لەبەرخەڵـک. موزەفەرەددیـن لەوانـە هەمـووی بووریـن و خانەیەکـی بـۆ دروسـتکردن کـە تێیـدا دانیشـن و هەمـوو ئـەو پێداویسـتیانەی بـۆ دابینکـردن کـە پێویسـتیان بـوو لەخـواردن و خواردنـەوەو جلوبـەرگ و بـۆ هـەر یەکێـک بەردەســتێکی تەرخانکــرد کــە کاروبارەکانــی بــۆ بەجــێ بگەیەنـــێ و بەردەستیشـــی بـــکا[2].

١- مراة الزمان، ب٨ / ل ٦٨١.
٢- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٢. مراه الزمان، ب٨ / ل ٦٨٢.

ئەگەر موزەفەرەددین وەکو فەرمانڕەوایەک ئەرکی سەرشانی خۆی برامبەر ئەو پەککەوتانە لەلایەنی ماددیەوە بەجێگەیاند، ئەوا هەر بەوەندە نەوەستا بەڵکو بەمرۆڤایەتی و بەزەیی خۆی بەسەری دەکردنەوە بۆ ئەوەی ئازارەکانیان لەبیربباتەوەو هەردوو رۆژانی دووشەم و پێنجەشەم لەهەر حەفتەیەکدا سەردانی دەکرن و دەچووە لای یەکە یەکەیان و پرسیاری ژیانی لێدەکرد و لەگەلچی دەدواو قسەی خۆشی لەگەڵ دەکرد، هەتا بەسەر هەمووانیدا دەگەڕا. دانیشتووانی ئەو پەناگایانە بەو سۆزە مرۆیانەیەی موزەفەرەددین کەیفساز دەبوون و دڵیان دەدرایەوە.

خانەی بێ باوکان (هەتیوان)

موزەفەرەددین گرنگیی بەهەتیوانیش داوە لەکوڕان و کچان، لەوانەی کە باوک و دایکیان لەدەستداوەو کەسیان نیە بەخێویان بکا. لەمەترسیی سەرگەردانبوون و خراپەکاریی پاراستوون و پەناگەیەکی بۆ دروستکردن و تێیدا کۆیکردنەوەو هەموو پێداویستیەکانی ژیانی بۆ دابینکردن و سەرپەرشتیاری ژنیشی بۆ دامەزراندن بۆ پەروەردەکردنیان.

موزەفەرەددین هەر بەکۆکردنەوەی کوڕوکچە هەتیوەکان لەناو چواردیواردا نەوەستا، بەڵکو مرۆڤدۆستیەکەی زۆر لەوە فراوانتربوو. ناوە ناوە بەخۆی سەردانی

دەكـردن و سـۆزو باوكايەتيـی خـۆی بەسـەرياندا دەبارانـد بەتايبەتيـــش كچـــەكان، كاتێـــک كـــە دەچـــووە لايـــان لەگەڵيـــان دادەنيشـــت و يەكێكيانـــی لەسەركۆشـــی خـــۆی دادەنـــا ياريـــی لەگـــەڵ دەكـــردو لێـــی دەپرســـی كـــە هيـــچ داواكاريـــەک يـــان پێويســـتيەكی هەيـــەو پێـــی دەگـــوت: چيـــت حەزلێيـــە بيخـــۆی؟ چ جلكێكـــت دەوێ لەبـــەری بكـــەی.؟ داواكاريەكانـــی بەجێدەگەيانـــدو فەرمانـــی دەدا هەرچـــی داوا دەكا بـۆی جێبەجـێ بكـەن. كـە كچـە هەتيوەكـە دەگەيشـتە تەمەنـی هاوسـەرگيری، هاوژينێكـی وای بـۆ ديـاری دەكـرد كـە لەگەڵـی بگونجـێ و لێـی مـارە دەكـردو لەپـارەی خۆشـی خەرجيـی ئاهەنگـی هاوسـەرگيريەكەی بـۆ دەدا[1]. هەرچـی هەتيوەكوڕەكانيشـــە، ئـــەوا بـــەزۆری موزەفەرەددیـــن بـــۆ ئەوانـــەی گـــەورە دەبـــوون كارێكـــی دەدۆزيـــەوەو يارمەتيـــی دەدا بـــۆ پێشـــوازيكردنی ژيانـــە تازەكـــەی.

خانەی منداڵە هەڵگیراوەكان

لەئەربـل -وەكـو لەهەمـوو وڵاتێكـی جيهانـدا- منداڵـی بيـــژی (زۆڵ)، لەئەنجامـــی حەزێكـــی كاتيـــی سەرشـــێتانەی نێوان نێرومـێ دا لەدايكدەبـن كـە لەئەنجامـدا فـڕێ دەدرێنـە سـەر ڕێگـەو شـوێنە كەلاوەبـووەكان و كۆتاييـان بەمـردن دێ. مرۆڤدۆسـتيی موزەفەرەددیـن لـەوە گەورەتربـوو كـە لێبگـەڕێ ئـەو بێگوناحانـەی كـە دايـک و باوكيـان دەسـتيان

١- مراة الزمان، ب٨ / ل ٦٨١. وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٢.

لێبەرداون، بەبێ ئەوەی هیچ تاوانێکیان هەبێ.، فڕێ بدرێن و بمرن، بۆیە پەناگەیەکی بۆ دروستکردن و دایەنی بۆ دانان و هەر منداڵێکی لەو جۆرە کە هەڵدەگیرایەوە بۆ ئەو پەناگەیە دەبردراو رادەستی دایەنێک دەکرا بۆ ئەوەی شیر بداتێ و پەروەردەی بکا[1]. بەو کارە مرۆڤدۆستانە بەرزەی، موزەفەرەددین گیانی زۆر کەسی لەچارەنووسی مردن رزگارکرد.

خانەی بێوەژنان

دەستی موزەفەرەددین گەیشتبووە بێوەژنە هەژارەکانیش، ئەوانەی مێردیان دەمردو کەسی نزیکیان نەبوو بەخێویان بکا، بۆیە خانەیەکی بۆ ئەوانیش دروستکردبوو تێیدا بژین و هەموو پێداویستیەکانیشی لەخواردن و خواردنەوەو جلکوبەرگ بۆ دابینکردبوون و بەخۆی لێی دەپرسینەوەو سەردانی دەکردن و لەپێداویستیەکانیانی دپێچایەوەو فەرمانی دەدا ئەوەی دەیانەوێ بۆیان بکرێ و کەموکورتیەکانیان تەواو بکرێ[2].

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٢.
٢- وفيات الاعيان، ب٣ / ل٢٧٢.

خەرجیەکانی موزەفەرەددین بۆ ئەو خانانە لەساڵێکدا دووسەت هەزار دینار بووە، وەکو سیبت ئەلجۆزی دەگێڕێتەوە، کە لەسەردەمی موزەفەرەددیندا ژیاوە[1].

* * *

موزەفەرەددین جۆری دیکەشی هەبووە لەچاکەکردن کە بۆ خەڵکی دەرەوەی وڵاتەکەی خەرجی دەکرد. لەوانە دروستکردنی خانەیەکی میوانداری لەئەربل تایبەت بۆ ئەوانەی دەهاتنە ئەربل، چ بۆ بازرگانی یان هەر بەرژەوەندیەکی دیکە یان بۆ ئەو گەشتکارانەی بەئەربلدا تێدەپەڕین بۆ ئەو وڵاتەی کە مەبەستیان بوو. موزەفەرەددین دەیزانی گەشتکار لەڕێگادا تووشی چ ماندووبوون و زەحمەتیەک دێ و هەروەها ئەو بازرگانەش چ بارگرانیەکی دەکەوێتە سەرشان کە بۆ بازرگانی دێتە وڵاتەکەی، بۆیە دڵی بەهەموو ئەوانە دەسووتاو کاری دەکرد بۆ ئاسانکردنی شێوازی مانەوەیان لەوڵاتەکەی و دڵخۆشکردنیان، بۆیە خانەیەکی دروستکردبوو ناوی لێنابوو خانەی میوانداری کە هەموو ئەوانەی تێدابوو میوان لەکاتی مانەوەی پێویستی دەبێ لەخواردن و خواردنەوەو جێی خەوتن. لەتەک خانەکەشەوە چێشتخانەیەکی دروستکردبوو بۆ ئامادەکردنی خواردن و خواردنەوە بۆ میوانەکان و ساڵانە سەت هەزار دیناری

١- مراة الزمان، ب٨ / ل ٦٨١.

بۆ خەرجیەکانی تەرخان کردبوو. هەریەکێکی بهاتبایە، چەندی بویستبایە لەو خانەیە بەدڵنیایی و ئاسایشی سەروماڵی دەمایەوە. موزەفەرەددین بەوەندەش نەوەستا بەڵکو بۆ هەر میوانێکی هەژار کە بەتەمای بەجێهێشتنی ئەربل بوایە، خەرجیی گەشتەکەی دەدایێ، هەر یەکەو بەپێی پێویستیی[1].

* * *

هەروەها چاکەکانی گەیشتبوونە موسڵمانەکانی هەردوو شارە پیرۆزەکەی مەکەو مەدینە، چونکە هەژارەکانی ئەو دووشارە خۆشەویستەی موسڵمانان، هەموویان پێویستیان بەیارمەتیی موسڵمانان هەبوو لەبەر خراپی خاکەکەیان و نەهات لەوڵاتەکەیاندا. بۆیە خواردن و جلوبەرگیان لەوڵاتە جیاوازەکانی موسڵمانانەوە بۆ دەهات وەکو خواپەرستیەکی موسڵمانان. موسڵمانەکان لەهەموو پارچە جیاوازەکانی جیهانی ئیسلامی رێز لەخەڵکی مەکە دەگرن لەبەر ماڵە پیرۆزەکەی خوداو چاکەش لەگەڵ خەڵکی مەدینە دەکەن لەبەر خۆشەویستیان بۆ پێغەمبەری خوا «دروودی خوای لەسەربێ».

لەبەر ئەوە ئەو دووشارە پیرۆزە جێگەی چاودێری و یارمەتیی موزەفەرەددین بوون و هەموو ساڵێک

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٣. مراه الزمان، ب٨ / ل ٦٨٣.

خــواردن و جلوبەرگــی بەبەهــای ســی هــەزار دینــار بــۆ هەژارەگانــی دەنــاردو بەســەریاندا دابــەش دەکــرا، بێجگــە لەوانــەی کــە دەیبەخشــیە ئەوکەســانەی کــە دوای هەبوونــی و باڵادەســتی، زەمانــە لێیانــی بڕیبــوو. بۆیــە بەنهێنــی چاکــەی لەگــەڵ ئەوانــە دەکــرد تــا شــەرمەزارنەبن و نەفســبەرزیان لەکــەدار نەبــێ[1].

مۆزەفەرەددیــن کارێکــی دیکــەی دیــاری لەمەکــەو مەدینــەدا هەبــوو. ئــاو لــەو دووشــارە کەمبــوو و لــەوەرزی حەجکردنــدا ئــاو زۆر کــەم دەبــۆوە، چونکــە حاجیــەکان پێویســتیان پێــی دەبــوو. مۆزەفەرەددیــن بــەو ئازارکێشــانەی خەڵکــی ئــەو دووشــارەی زانیبــوو بــۆ دەســتکەوتنی ئــاو بەهــۆی بەشــداربوونی حاجیــەکان لەگەڵیــان لەوەرزەکانــی حەجکردنــدا، بۆیــە لــەو دووشــارە شــوێنی کۆکردنــەوەی ئــاوی بارانــی دروســتکرد بــۆ ئــەوەی بەدرێژایــی ســاڵ دانیشــتووانەکەی ئاویــان هەبــێ[2]. هەروەهــا دەهــەزار دیناریشــی لــەو ڕێیــەدا خــەرج دەکــردو هــەزار دیناریــش بــۆ هێنانــی ئــاو بــۆ نــاو گۆمەکانــی عەرەفــات.

* * *

ئــەو موســڵمانانەی کــە بەدیلــی لــەلای خاچپەرســتەکان دەگیــران ببــووە هــۆی سەرئێشــە بــۆ مۆزەفەرەددیــن و

١- مراة الزمان، ب ٨ / ل ٦٨٣.
٢- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٣.

کێشـــەکەیان بێزاریـــان دەکـــرد. موزەفەرەددیـــن –وەکـــو پێشــتر گوتمــان– لەســەردەمی شــەڕی خاچپەرســتەکاندا ژیابـوو و لـەزۆر لـەو شـەڕانە بەخـۆی بەشـداریی کردبـوو و بەچــاوی خــۆی دەیبینــی موســڵمانەکان بەدەیــان و ســەتان دەکەوتنــە دەســتی خاچپەرستەکان. پێـش ئـەوەی ببێتــە میــری ئەربــل، نەیدەتوانــی یارمەتــی ئــەو دیلانــە بـدا لەبـەر بێدەسـەڵاتی و نەبوونـی داهاتـی دارایـی. بـەڵام کــە ئەربــل بــووە هــی خــۆی، هیــچ درێغیــی نەدەکــرد لەکڕینــەوەی ژمارەیەکــی زۆر لەوانــە و ئازادکردنیــان هەمـوو سـاڵێک. سـاڵێ دووجـار جێگرەکانـی خـۆی دەنـاردە لای خاچپەرســتەکان بــۆ کڕینــەوەی ئازادیــی ژمارەیــەک لەموسـڵمانە دیلەکانـی لایـان. ئـەو پارەیـەی کـە سـاڵانە لەکڕینـەوەی ئـازادی بـۆ بـرا ئایینیەکانـی خەرجـی دەکـرد، کــە ژمــاردی ببــووە ســەت هــەزار دینــار. ژمــارەی ئــەو دیلانــەی کــە لەمــاوەی حوکمڕانیــی خۆیــدا لەدیلــی دەری هێنـان گەیشـتە شەسـت هـەزار دیـل بەپیـاو و ژن. ئەگـەر پـارەی لەبـەر ببڕابایـە، ئـەو گەوهەرانـەی کـە لەدیمەشـق هەیبــوو دەیفرۆشــتن و ئازادیــی دیلەکانــی پێدەکڕیــەوە. جێگرەکانـی، دیلەکانیـان دوای بەردانیـان سەرپشـک دەکـرد لــەوەی بگەڕێنــەوە بــۆ وڵاتەکــەو نــاو کەســوکاری خۆیــان یــان لەگەڵیــان بچنــە ئەربــل و لــەوێ دانیشــن. ئــەوەی حــەزی لێبایــە بگەڕێتــەوە نــاو کەســوکارو وڵاتــی خــۆی، ئــەوا ئەوەنــدە پارەیــان دەدایــێ کــە پێــی بگاتــەوە شــوێنی

خـۆی. ئەوەشـی کـە حـەزی بکردبایـە لەئەربـل دانیشـێ لەگـەڵ خۆیـان دەبـرد. موزەفەرەددیـن زۆر چاکـەی لەگـەڵ ئـەو دیلانـە دەکـردو هەرچیەکـی پێویسـتیان بوایـە لـە شـوێنی دانیشـتن و خـواردن و جلـک بـۆی دابیـن دەکـردن[1]. بـەو شـێوەیە موسـڵمانەکانی لەپەرتبـوون و بزربـوون دەپاراسـت، چونکـە لەوانـە هەبـوو کەسـوکاری نەمابـوو، هەشـبوو ماڵـی لەدەسـت دابـوو و هەبـوو خاچپەرسـتەکان وڵاتەکەیـان داگیـر کردبـوو.

لایەنی رۆشنبیری

لەتـەک ئـەو دوو لایەنـە، لایەنـی دروسـتکردن و ئاوەدانکردنـەوەو لایەنـی کۆمەڵایەتـی و مرۆیـی، کـە دوو لایەنـی زۆر گـەورەن وەکـو بینیمـان، لایەنـی رۆشنبیریشـی هەبـوو. ئاسـان نیـە بزووتنـەوەی رۆشـنبیری لەئەربـل پێـش سـەردەمی موزەفەرەددیـن هەڵسـەنگێنین لەبـەر ئـەوەی پێـش ئـەو سـەردەمە زۆرکـەم لەسـەر ئەربـل نووسـراوە، بـەڵام لەبـەر رۆشـنایی ئـەو سـەرچاوە کەمـەی کـە لەسـەر هەندێـک کەسـایەتی ئەربـل نووسـراون و پێیـدا تێپەڕیـن، کـە جەخـت دەکەنـەوە قوتابخانـە لەئەربـل هەبـووەو ئـەو کەسـایەتیانەش زانسـتە سـەرەتاییەکانیان لەخوێندنگەکانـی ئەربـل وەرگرتـووە، ئەوجـا چوونەتـە پایتەختـە ئیسـلامیەکانی دیکـە بـۆ دەسـتکەوتنی زانسـتی

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٣. مراه الزمان، ب ٨ / ل ٦٨٢.

زۆرتــر. لەوانــە زانایانــی ئایینــی و قــازی و پیاوانــی فەتــواو ئەدیــب و شــاعیران.

موزەفەرەددینیــش لەســەر کارەباشــەکانی ئەوانــەی پێشــخۆی ڕۆیشــتووەو خوێندنگــەی دامەزرانــدووە. قوتابخانەیەکــی بــۆ خوێندنــی زانســتەکانی ئایینیــی هــەردوو مەزهەبــی شــافعی و حەنەفــی کردەوە کــە تەفســیرو فەرمــوودەو ڕێزمانیشــی تێــدا دەخوێنــدرا. ناوبانگێکــی دەرکــرد کــە لەســەرەوەی هەمــوو خوێندنگەکانــی دیکــەی ئەربلــەوە بــوو، لەبــەر ئــەوەی موزەفەرەددیــن بەخــۆی گرنگــی پێــدەداو شــێخ و مامۆستاکانیشــی دیــار بــوون. لەوانــەی کــە وانەیــان تێــدا دەگوتــەوە:

محەمــەد بــن ئیبراهیــم بــن ئەبــی بەکــر بــن خەلــەکان بــوو کــە لەســاڵ ٦١٠ک کۆچــی دوایــی کــردو باوکــی قازیــی قازیــان و مێژوونووســی ناســراو ئیبــن خەلەکانــی خاوەنــی کتێبــی «وفیــات الاعیــان» بــوو[1].

هەروەهــا عومــەری کــوڕی ئیبراهیمــی برایشــی وانــەی تێــدا گوتوتــەوە کــە لەســاڵی ٦٠٩ک دا مــردووەو مامــی ئیبــن خەلەکانــی مێژوونــووس بــوو[2].

دوای مردنــی باوکــی ئیبــن خەلــەکان، ئەبولفــەزڵ ئەحمــەد بــن موســا بــن یونــس بــن مەنعــە وانــەی

١- وفیـات الاعیـان، ب ١ / ل ٩٠. وەرگێڕانـی ئەحمـەد بـن موسـا ابـن مەنعـەی ئەربلـی.

٢- طبقات الشافعية، ب ٥ / ل ١٣٠.

تێدا گوتۆتەوە کە لەساڵی ٦٢٢ک دا مردووە. ئیبن خەلەکانی مێژوونووس لەسەردەستی ئەو بن مەنعەیەی خوێندووە. هەر لەگچکەییەوە دەچووە وانەکانی. ئیبن خەلەکان لەبارەی ئەبولفەزڵەوە دەڵێ: «پێشنوێژێکی گەورەو بەڕێز بوو و بالاو رووێکی جوانی هەبوو». هەروەها «زۆری لەبەر بوو و بابەتی زۆری دەزانی». ئیبن خەلەکان بەوانەوتنەوەکەی سەرسام بوو و دەڵێ: «گوێم لێ نەبووە کەسێک وەکو ئەو وانە بڵێتەوە». ئیبن مەنعە لەقوتابخانەکەی موزەفەرەددین مایەوەو وانەی دەگوتەوە تا ساڵی ٦١٧ک. پاشان دەچێتە حەج و کە دەگەڕێتەوە بۆ موسڵ دەگوازێتەوە[1].

هەروەها ئەبول عەباس ئەلخدر بن نەسر ئەلئەربلی شافیعیش وانەی تێدا گوتۆتەوە کە لەساڵی ٦١٩ک دا مردووە. ئەبولعەباس لەزانستەکاندا هونەرمەندبوو و زۆر دانراوی باشی لەتەفسیرو زانستی ئاینیدا هەیەو خەڵکێکی زۆر سوودیان لەزانستەکەی وەرگرتووە[2].

هەروەها عەبدول لەتیف بن ئەبی ئەلنەجیب ئەلسەهرەوەردی کە لەقوتابیەکانی ئەلحافز محەمەد بن عەبدولغەنی ناسراو بە ئیبن نوقتە[3] و محەمەد بن هیبەتولای نەحوی کە لەقوتابیەکانی مەجدەددین

١- وفيات الاعيانن، ب١ / ل ٩٠.
٢- شذرات الذهب. ج ١٤ / ص ١٣٣.
٣- البداية والنهاية، ب١٢ / ل ٢٨٧.

ئەحمەدی کوڕی عەلی کوڕی ئەبی غالبی ئەربیلی نەحویی معەددەلە کە لەساڵی ٦٥٧ک دا مردووە.

لەقوتابخانەکەی موزەفەرەددین ژمارەیەکی زۆر لەکوڕانی ئەربل دەرچوون و زانستە سەرەتاییەکانیان لەوێ فێربوون، پاشان بۆ پایتەختە ئیسلامیە گەورەکان کۆچیان کردووەو لەوێ زانستیان لەسەرچاوەکانیانەوە هەڵێنجاوە تا گەیشتوونەتە گەورەترین پلەی زانستی و ئەدەبی. لەوانە هەر بۆ نموونە ناوی ئەوانە دێنین:

لەئایین ناسەکان: ئەبولقاسم نەسر بن عەقیل بن نەسر ئەلئەربلی کە لەساڵی ٦١٩ک دا مردووە. ئەبولقاسم لەئەربل لەساڵی ٥٣٤ک لەدایک بووەو زانستە ئایینیەکانی لەلای مامی ئەبیلعەباس ئەلخدر وەرگرتووە پاشان لەساڵی ٦٠٠ک چووەتە بەغدادو وادیارە لەوێ پۆستێکی وەرگرتووە کە لەوانەیە پۆستی وانەگوتنەوە بووبێ، بۆیە موزەفەرەددین لێی تووڕەبووە -هۆکارەکەی لەسەرچاوەکان باس نەکراوە[1]- بۆیە دەستی بەسەر موڵک و ماڵیدا گرتووە. ئەبولقاسم تا ساڵی ٦٠٦ک لەبەغدا دەمێنێتەوە پاشان دەچێتە موسڵ و تا دەمرێ لەوێ دادەنیشێ.

لەوانەی تەفسیری قورئانیان کردووە: ئەبولعەباس ئەلخدر بن نەسر ئەلئەربلی ئەلشافعی کە لەساڵی

١- شذرات الذهب، ج٦ / ص ٨٦.

٦١٩ك دا مردووە (کەمێک پێش ئێستا ناومان هێنا)[1].

لەوانەی فەتوایان دەدا: کەمالەددین سەلار بن ئەلحەسەن بن عومەر بن سەعید ئەلئەربلی کە لەساڵی٦٧٠ک دا مردووەو ئەلعیاد ئەلحەنبەلی لەبارەیەوە دەڵێ: «موفتیی شام بووەو بەسوود بووە». شەریف عیزەددینیش لەبارەیەوە دەڵێ: «لەکاتی ئەودا فەتوادان لەشام لەسەر ئەو بوو، لەوڵاتی شامێ کەسی وەکو ئەو نەبوو»[2].

لەقورئان خوێنان: ئەبولحەسەن عەلی بن عەبدولعەزیز ئەلئەربلی کە یەکێک لەقوتابیەکانی ئەلئیمام شوعلە بن محەمەدی راڤەکاری ئەلشاتبیە کە لەساڵی ٦٥٦ک دا مردووە.

لەقازیەکان: ئەحمەد بن محەمەد بن ئیبراهیم بن خەلەکان کە لەساڵی ٦٨١ک دا مردووە. لەسەر دەستی باوکی و لەقوتابخانەکەی ئەربل زانستی ئایینیی خوێندووەو دوای مردنی باوکی چووەتە موسڵ و لەوێ لەوانەکانی ئەلئیمام کەمالەددین بن یوسف ئامادەبووە، ئەوجا گواستیتیەوە بۆ حەلەب و لەلای شێخ بەهائەددین ئەبیلمەحاسن یوسف ئیبن شەدداد ماوەتەوەو لەسەردەستی ئەو زانستی ئایینیی خوێندووە. زانستی رێزمانیشی (النحو) لەسەر دەستی ئەبیلبەقا

٢- شذرات الذهب، ج ٥ / ص ٨٦.
٣- شذرات الذهب، ج٥ / ص ٣٣١.

یەعیــش بــن عەلــی ئەلنەحــوی وەرگرتــووە، ئەوجــا هاتۆتــە شــام و کاری لەســەر ئیبــن ســەڵاح کــردووە. پاشــان چووەتــە قاهیــرەو بووەتــە جێگــر لەفەرمانڕەوایــی و دوایــی کراوەتــە قازیــی ئەلمەحەلــەو قازیــی شــام. لەدانراوەکانــی لەمێــژوودا «وەفیــات ئەلئەعیــان». ئەدیــب و شــاعیریش بــووە[1].

لەزمانناســەکان: ئەبــو عەبــدوڵا ئەلحوســەین بــن ئیبراهیــم ئەلهەزبانــی ئەلئەربلیــی ئــەل لوغــەوی کــە لەســاڵی ٦٥٦کــدا مــردووە. زمانەکــەی دەزانــی و پێــی دەخوێنــدەوەو فەرمووودەناسیش بــوو. پاشــای مــەزن عیســا ئەلئەیووبــی خاوەنــی دیمەشــق فەرمانــی بەئەلجەمــال عەبــدوڵا بــن ئەلحافــز عەبدولغەنــی کردبــوو کــە مەســنەدی ئیمــام ئەحمــەد بــن حەنبــەل لەســەر بەشــەکانی فیقــە ڕێــک بخــا، ئەویــش پشــتی بەژمارەیــەک لەفەرمووودەناســەکان بەســتبوو، لەوانــەش ئەلحوســێن بــن ئیبراهیــم[2].

لەڕێزمــان ناســەکان (النحوییــن): شەمســەددین بــن ئەلخەبــاز ئەلنەحــوی کــە ئەبوعەبــدوڵا ئەحمــەد بــن ئەلحوســێن بــن ئەحمــەد بــن مەعالــی ئەلئەربلیــەو لەســاڵی ٦٣٩ک دا مــردووە. لەئەربــل گــەورە بــووەو تێیــدا

١- طبقات الشافعية، ج٥ / ص١٤.
٢- شذرات الذهب، ج٥ / ص ٢٧٤. مراة الزمان، ج٨ / ص٦٤٣.

خوێندوویەتی پاشان چووەتە موسڵ و لەوێ دانیشتیە. دانراوی لەئەدەبدا هەیە[1].

لەئەدیبان: زانا مەجدەددین ئەبوعەبدولاّ محەمەد بن ئەحمەد ئیبن عومەر ئەلئەربلی ئەلحەنەفی ئەلئەدیب. لەساڵی ٦٠٢ک لەئەربل لەدایکبووەو گەورەبووەو وانە سەرەتاییەکانی لەسەردەستی شێخەکانی وەرگرتووە پاشان وانەکانی لەلای زانایانی بەغداو دیمەشق تەواو کردووە -پاشان لەوانەگوتنەوە لەخوێندنگەی ئەلقەیاریە لەدیمەشق کاری کردووە-و دیوانێکی شیعری هەیەو هۆنراوەکانی جوانن لەگەڵ بەرزی و ئاییندارییەکی تەواو[2].

لەمێژوونووسەکان: مێژوونووسی ناسراو ئیبن خەلەکان کە پێشتر لەکاتی قسەکردن لەسەر قازیەکان ناومان هێنا.

لەتەک قوتابخانەکەی موزەفەرەددین، کۆڕوکۆبوونەوەی ئایینی و ئەدەبیش هەبوون. کۆڕو کۆبوونەوە ئایینیەکان موزەفەرەددین گرێی دەدان، لەبەر زاڵبوونی پەروەردە ئایینیەکەی بەسەریدا. ئیبن خەلەکان دەڵێ موزەفەرەددین زۆر بەلای خەڵکی سونەت و جەماعەتی دەشکاندەوەو لەناو خاوەن زانستەکاندا تەنیا لەفوقەهاو

١- شذرات الذهب، ج٥ / ص٢٠٥.
٢- شذرات الذهب، ج٥ / ص٣٥٩.

فەرموودەناسـەکانی خەرجدەکـرد. بێجگـە لەوانـە ناچـار نەبوایـە لەکەسـی دیکـەی خـەرج نەدەکـرد. هەروەهـا شاعیرەکانیشـی خـەڵات نەدەکـرد تەنیـا ئەگـەر خۆیـان بچووبانـا لای، ئەوکاتـە بەدەسـتی بەتـاڵ نەیدەگێڕانـەوە، هەرکەسـێک داوایەکـی لێکردبـا»[1].

خۆشەویسـتترین زانسـتی ئایینـی لای موزەفەرەددیـن «فەرمـوودە» بـووە. خۆشەویسـتیی بـۆ فەرمموودەکانـی پێغەمبـەر(د) لەگـەڵ خۆشویسـتنی پێغەمبـەر یەکیـان دەگرتـەوە، بۆیـە زۆر لەکۆڕەکانـی فەرمموودەناسـان دادەنیشـت و گوێـی لێدەگرتـن. سـیبت ئیبـن ئەلجـۆزی دەڵـێ، موزەفەرەددیـن گوێـی لەهەمـوو مەسـنەدەکەی ئیمـام ئەحمـەد بـن حەنبـەل لەدەمـی فەرمموودەگۆ حەنبـەل بـن عەبـدولا بـن سـعادە ئەلمەکەبـەر گرتبـوو کـە لەسـاڵی ٦٠٤ک دا مـرد[2]. هـەر لەبـەر ئـەو سـۆزەی بـۆ فەرمـوودە لەموسـڵ قوتابخانەیەکـی دروسـتکرد بـۆ خوێندنـی[3]. هەرچەنـدە ناشـزانین بـۆ لـەو شـارەی دروسـتکردو لەئەربلـی دروست نەکـرد. خـوا دەزانـێ، بـەڵام لەوانەیـە لەبـەر ئەوەبـێ کـە پێـی وابـووە سـوودەکەی لەموسـڵ زۆرتـر دەبـێ، چونکـە لەئەربـل گەورەتـرەو موسـڵ فـراوان

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٦.
٢- الموصل في العهد الاتابكي، ل ١٥٤.
٣- وفيات الاعيان، ب ٣ / ل ٢٧٦.

و دانیشـتووانی زۆرتـر و پتـر خەڵـک سـەردانیان دەکـرد.
لەبـەر زۆر خۆشویسـتنی پێغەمبـەر، هەمـوو سـاڵێک ئاهەنگـی بـۆ رۆژی لەدایکبوونـی دەگێـڕا، وەکـو پێشـتر باسـمان کـرد. وارێککـەوت کـە ئەلخەتـاب عومـەر بـن ئەلحوسـێن بـن دەحیـە لەسـاڵی ٦٠٤، لەرێـی خـۆی لەنەیسـاپوورەوە بـۆ خوراسـان، دێتـە نـاو ئەربـل و ئـەو رۆژەش ئاهەنگـی لەدایکبوونـی پێغەمبـەر بەگەرمـی بەڕێوەدەچـێ، گەورەیـی ئاهەنگەکـەو جوانیەکـەی سەرسـامی دەکا، بۆیـە چەنـد رۆژێـک لەشـارەکە دەمێنێتـەوەو کتێبێـک لەسـەر مەولـوودی پێغەمبـەر دادەنـێ بەنـاوی «ئەلتەنویـر فـی مەولیـد ئەلسـراج ئەلمونیـر» و پێشکەشـی موزەفەرەددینـی دەکاو بەخـۆی بـۆی دەخوێنێتـەوە. موزەفەرەددیـن زۆری پـێ خـۆش دەبـێ و هـەزار دینـاری لەبەرامبـەردا پـێ دەبەخشـێ و دیـاری و خەرجیەکـی زۆری دەداتـێ[1].
ئـەو کتێبـە دەبێتـە کاری موزەفەرەددیـن و زۆرجـار دەیخوێنێتـەوەو بەخـۆی بـۆ هـەر میوانێکـی گـەورەی هاتبایـە لای دەیخوێنـدەوە. ئیبـن خەلـەکان دەڵـێ ئـەو -واتـە ئیبـن خەلـەکان- لەشـەش کۆبوونـەوە لەمانگـی جەمـادی ئاخیـرەی سـاڵی ٦٢٦ک لەموزەفەرەددینـی گـوێ لێبـووە.

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ١٢٢.

ژیانە تایبەتیەکەی موزەفەرەددین، وەکو پێشتر باسمان کرد، پتر لەژیانی سۆفیەک نزیک بوو نەک ژیانێکی دیکە، چونکە زۆر لەگەڵ سۆفیەکان کۆدەبۆوەو لەبۆنەوایەو بێ بۆنەش، لەخانەقا بوایە یان لەقوتابخانەکەی کە دروستی کردبوو و لەکاتی زیکرەکانیان ئامادە دەبوو و بەشداریی بازنە زیکردنەکانیانی دەکردو وەکو ئەوان سۆزی دەنواندو رشتدەبوو و لەگەڵیان هەڵدەچوو.

هەروەها لەگەڵ زاناو ئایینناس و هەموو ئەوانەش دادەنیشت کە بەزانستە ئایینیەکانەوە خەریکبوون. – لەسەرەمی ئەودا– لەئەربل بژاردەیەکی باش لەو مەزنانە هەبوو، وەکو: محەمەد بن ئیبراهیمی باوکی ئیبن خەلەکانی مێژوونووس و عومەر ئیبراهیمی برای و ئەبیلفەزڵ ئەحمەد بن موسا بن مەنعەو ئەبی ئەلخێر بەدەل ئەلتەبریزی و ئەلحەسەن ئەلغەنەوی و ئەو شەرەفەددینەی کە بە (ئەلحەکەمیات)ەوە خەریک بوو.

ئەگەرچی سیفەتی زاڵی رۆشنبیریی موزەفەرەددین رۆشنبیریە ئایینیەکەی بوو، بەڵام حەزیشی لەزانستی مێژوو هەبوو و لێی دەخوێندەوەو گوێی لەوانە دەگرت کە دەیانگێڕایەوە. ئیبن خەلەکان دەڵێ موزەفەرەددین «حەزی لەزانستی مێژوو بوو و کەمێکیشی لێ دەزانی»[1].

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٦.

ئـەوەش مانـای وایـە کـە موزەفەرەددیـن بەشـداریی هەندێـک لـەو کۆبوونـەوە ئەدەبیانـەی کـردووە کـە لەخانـەی ئەدیبـان و گەورەپیاوانـی دەوڵـەت لەلایـەن ئەوانـەی حەزیـان لەئـەدەب بـووە دەبەسـترا.

لەتـەک ئـەو کۆڕوکۆبوونـەوە ئاییـنیانـەی کـە موزەفەرەددیـن لەگـەڵ ئایینناس و فەرموودەنـاس و سۆفیەکان دەیبەسـتا، کـۆڕی ئەدەبیـش هەبـوو لەماڵـە دەوڵەمەنـدەکان و پیاوانـی دەوڵـەت، لەوانـەی کـە بڕێـک زانیاریـی ئەدەبیـان هەبـوو، دەبەسـترا، بـۆ نموونـە: ئیبـن ئەلمسـتەوفی، مەجدەددیـن ئەسـعەد ئەلشـەیبانی، ئەلحاجریـی شـاعیرو هیدیکـە لەشـاعیرو ئەدیبـان.

ئیبـن ئەلمسـتەوفی کـە ئەبولبـەرەکات ئەلموبـارەک بـن ئەبـی ئەلفەتـح ئەحمـەدە، دوا وەزیـری ئەربـل بـوو لەسـەردەمی موزەفەرەددیـن و ئەدیبێکـی گـەورە بـوو، حـەزی لەئـەدەب و شـیعر بـوو. فەرموودەنـاس و ڕێزماننـاس و کێشـەکانی (عـرووز) شـیعری دەزانـی. کـۆڕی ئەدەبیـی دەبەسـتاو ئەدیبـان و شـاعیران لێـی کۆدەبوونـەوە. ئیبـن ئەلمسـتەوفی لەئەربـل لەدایـک بـووەو هـەر ئەوێـش وڵاتەکـەی بووە. لەناوەڕاستی مانگی شەوالی ساڵی ٥٦٤ک لەدایکبـووەو لەخانەوادەیەکی گـەورە بـووە کـە ژمارەیـەک لەسـەرۆک و ئەدیبیـان لـێ هەڵکەوتـووە. باوکـی و مامـی سـەفیەددین ئەبولحەسـەن عەلـی بـن ئەلموبـارەک پۆسـتی «ئیسـتیفا»ئیان لەئەربـل وەرگرتـووە. ئـەو مامـەی هـەردوو

زمانــی عەرەبــی و فارســیی دەزانــی و کتێبــی «نەســیحەت ئەلملــووک»ی حوجــەت ئەلئیســلام ئەلغەزالیــی کردۆتــە عەرەبــی. غەزالــی ئــەو کتێبــەی بەفارســی دانابــوو. ئیبــن ئەلموســتەوفی پۆســتی ئەلئیســتیفائی لەئەربــل تــا ســاڵی ٦٢٨ک لەدەســتبووە پاشــان موزەفەرەددیــن دەیکاتــە وەزیــری خــۆی. ئیبــن خەلــەکان لێــی دەگێڕێتــەوەو دەڵــێ: «ســەرۆکێکی قەدرگــران بــوو، خاکیــی بــوو، بەخشــندەبوو، هیــچ کەســێک لەپایەبــەرزەکان نەهاتۆتــە ئەربــل ســەردانی نەکردبــێ و ئــەوەی بــۆ نەبردبــێ کــە لێــی دەوەشــێتەوەو خــۆی لــێ نزیــک نەکردبێتــەوە، بەتایبەتیــش ئەدیبــەکان. ئەوانــە بازاڕیــان لای ئــەو گەرمبــوو. چاکــەی هەبــوو و ژمارەیــەک هونــەری دەزانــی، لەوانــە: فەرمــوودەو زانســتەکانی و نــاوی پیاوەکانــی و هەمــوو ئەوانــەی پەیوەندیــان پێیــەوە هەبــووەو خــۆی پێشــەنگ بــوو تێیــدا. لەهونــەرە ئەدەبیەکانــدا شــارەزابوو لەلایەنــی رێزمــان و زمــان و کێشــەکانی شــیعرو ســەرواو زانســتی ئەلبەیــان، شــیعرەکانی عارەبــان و هــەواڵ و رۆژ و رووداوەکان و هۆکارەکانیــان. زۆر زانابــوو لەزانســتی دیــوان و ژمێریــاری و توندگرتنــی یاســاکانی لەســەر ئــەو بارانــەی لــەلای گرنــگ بــوون».[1]

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ٢٩٤.

ئیبن ئەلمستەوفی مێژوویەکی لەسەر ئەربل لەچوار بەرگدا کۆکردۆتەوە کە ئیبن خەلەکان لەو هەوالانەی لەکتێبەکەیدا «وفیات الاعیان» هێناوینەتەوە پشتی پێ بەستوون[1]. کتێبەکەی ئیبن ئەلمستەوفی بەمانا گشتیەکەی مێژوو نیە بەڵکو کتێبی گێڕانەوەیە (تراجم)، لەگەڵ ئەوەشدا بزربووە.

(دیارە هەر چوار بەرگە کەی مێژوو و نووسوینەکانی ابن المستوفی دۆزراونەتەوە وە لە ژێر ناوی تاریخ اربل - چاپکراوە و بلاوکراوەتەوە، وە لە کوردستانیش دەست دەکەوێت، بۆ سالانێکی زۆر وونکرابوو بەلام خۆشبەختانە ئەو گەنجینە گەورەیە لە ئینگلیستانەوە دۆزرایەوە و لە کوردستانیش بە زمانی عەرەبی چاپکرایەوە - وەرگێڕ).

ئیبن ئەلمستەوفی کۆڕە زانستیەکانی دەبەستاو لەدەورەیدا ئەو شێخانە هەبوون کە دەهاتنە ئەربل و بەخۆی بۆی دەخوێندنەوە. زۆرجار ئیبن خەلەکان لەکۆڕەکانی دانیشتووەو گوێی لێگرتووە کە هێشتا منداڵ بووە.[2]

ئیبن ئەلمستەوفی شاعیریش بووەو دیوانە شیعرێکی باشی هەیە. لەشیعرەکانی ئەو دوو دێڕەی کە تێیاندا سپیی پێ لەئەسمەر باشترە:

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٩٤.
٢- وفيات الاعيان، ب٣ / ل٢٩٤.

لا تخدعنك سمره غراره ما الحسن الا للبياض وجنسه
فالرمح يقتل بعضه من غيره والسيف يقتل كله من نفسه(١)

بەئەسـمەران هەلمەخەڵەتـێ، ئەگـەر جوانیـەک هەبـێ ئـەوا هـەر هـی سـپیە رەگەزانـە. ئەوەتـا تیـر بەهەندێکـی دەتکـوژێ، بـەڵام شـیر بەهەمـووی دەتکـوژێ.

جارێـک کـە ئیبـن ئەلمسـتەوفی بەشـەو دەگەڕێتـەوە ماڵەکەی، یەکێـک دەسـتدرێژیی دەکاتـە سـەرو بەچەقـۆ دەیـەوێ لەسـەر دڵـی بـدا، ئیبـن ئەلمسـتەوفیش قۆڵـی دەداتـە بـەرێ و بریـندار دەبـێ. سەرتاشـێک دێنـێ بـۆی بدوورێتـەوەو مەرهەمـی لێـدەداو دەیبەسـتێتەوە بـۆی. ئەوجـا ئـەو شـیعرە بـۆ موزەفەرەددیـن دەنووسـێ و بـۆی دەنێـرێ:

يا ايها الملک سطواته من فعلها يتعجب المريخ
ايات جودک محكم تنزيلها لا ناسخ فيها ولا منسوخ
اشكو اليک وما بليت بمثلها شنعاء ذكر حديثها تاريخ
هى ليلة ولدت فيها وشاهدي فيما ادعيت القمط والتمريخ(٢)

واتـە: ئـەی ئـەو پاشـایەی کـە مەریـخ سـەری لەکردەوەکانـی دەسـوڕمێ و چاکەکانـی زۆر جوانـن، کـە کـەس ناتوانـێ وەکو ئـەوان بکا. گلەیـی خۆمـت بۆ دەنێرم

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٩٤.
٢- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٩٤

کـه ڕووداوێکــی ترسـناکه وەکـو شـەوی لەدایکبوونمـە کـە دەبینـــی قۆنـــداغ کـــراوم.

کاتێکیـــش کـــە ئەلشـــەرەف عەبدولڕەحمـــان بـــن ئەبـــی ئەلحەسـەن بـن عیسـا ئەلبەوازیجیـی شـاعیر لەسـاڵی ٦٢٨ک دا دێتــە ئەربــل، کــە لــەو کات ئیبــن ئەلمســتەوفی وەزیـر دەبـێ و بەدەسـتی یەکێک لەبەردەستەکانی کـە نـاوی ئەلکەمـال بـن ئەلسـەعار ئەلموسـڵی بـووە دینارێکـی بـۆ دەنێـرێ کـە پارچەیەکـی لێکراوەتـەوەو ئەلکەمـال دەچێتـە لای شـاعیرو پێـی دەڵـێ: گـەورەم (واتـە ئیبـن ئەلمستەوفی) سـەلام لێـدەکاو دەڵـێ: ئێسـتا بـا ئەوەنـدە خـەرج بـکا تـا شـتێکی بـۆ ئامـادە دەکـەم کـە بـۆی بـاش بـێ. شـاعیریش وای بۆدەچـێ کـە ئەلکەمـال بەخـۆی پارچەیەکـی لەدینارەکـە کردۆتــەوەو ئیبــن ئەلمســتەوفی بەسـاغی بـۆی نـاردووەو دەیـەوێ ئـەوە لەئیبـن ئەلمستەوفی خۆیـەوە بزانـێ و بـۆی دەنووسـێ:

یا ایها الوزیر ومن به — في الجود حقا تضرب الامثال
ارسلت بدر التم عند کماله — حسنا فوافی العبد وهو هلال
ما غاله النقصان الا انه — بلغ الکمال، کذلک الاجال

واتــە: ئــەی وەزیــری پایەبــەرز تــۆ لەدەســتودڵفراوانی نموونــەت نیــە، بــەڵام مانگــی تابانــی تــەواوت نــاردووەو بەردەسـتەکەت کردوویەتیـە مانگـی سـەرەتا (هیـلال). بۆیـە

ئـــەوەی لێکراوەتـــەوەو کەمبۆتـــەوە چونکـــە گەیشـــتۆتە پلـــەی تـــەواوی، وەکـــو چـــۆن مـــەرگ دەگاتـــە ســـەرمان لەگەورەییـــدا.

ئیبـن ئەلمستەوفی بـەو واتـاو ڕێکخسـتنە سەرسـام دەبـێ بۆیـە خەڵاتـی دەکا[1].

ماڵـــی ئیبـــن ئەلمســـتەوفی وەکـــو ســـاڵۆنە ئەدەبیەکانـــی ئـــەورۆی خۆمـــان بـــووە، زانـــاو ئەدیـــب و شـــاعیرانی تێـــدا کۆدەبوونـــەوەو شەڕەشـــیعریان دەکـــرد. وا ڕێکدەکـــەوێ مەجدەددیـــن ئەســـعەد بـــن ئیبراهیمـــی ســـەرۆکی دیوانـــی نامەنووسینی موزەفەرەددیـــن ســـەبەتەیەک دەکاتـــە دیـــاری بـــۆ ئیبـــن ئەلمســـتەوفی کـــە ســـێوی لاســـوور و ســـەفەرجەلی تێدابـــووەو بەدەســـتی مێرمنداڵێکـــی جوانـــی ڕەوانـــە دەکا. لـــەو کاتـــەدا کۆمەڵـــە شـــاعیرێک لـــەلای ئیبـــن مســـتەوفی دەبـــن، لەوانـــە: عیســـا بـــن ســـینجەری ئەلحاجـــری و هەریەکـە لەوانـە شـیعرێکی پێـدا هەڵدەڵێـن، ئەلحاجریـش دەڵـــێ:

اهدى لنا المجد تفاحا واحمره   من خد من حمل التفاح مسترق
وللسفرجل من اعلاه رائحه   يضوع منها لمهديه ثنى عبق
فظلت اعجب من حالين كيف حوى   وصف الغلام ووصف السيد الطبق

١- وفيات الاعيان، ب ١ / ل ١١٢.

مەجد سێوێکی لاسووری کردەدیاری کە لەکوڵمی هەڵگرەکەی رەنگی گرتبوو. سەفەرجەلیش بۆنەکەی لەو کەسەوە وەرگرتبوو کە کردیە دیاری. سەیر لەوەدایە چۆن ئەو سەبەتە سیفەتەکانی مێرمنداڵ و گەورەکەی لەخۆ گرتووە.[1]

هەر شاعیرێک ئیبن مستەوفیی بناسیبایە تەنیا بەشیعر دەیدوواند، لەوانە: عەلائەددین بن ساڵح ئەلئەربلی حاجبی موزەفەرەددین، بۆ عەلی بن عوسمانی سولەیمانی ئەربلیی شاعیر دەنووسێ کە لەدیمەشق بووە بۆ ئەوەی ببێتە سەرپەرشتیاری بیمارستانی ئەربل. ئەویش رەتی دەکاتەوەو بۆ ئیبن مستەوفی دەنووسێ و دەڵێ:

یا ایها المولی الوزیر	ذو الرعایه والعنایة
ان العلاء اضلني	بالقول عن گریق الهدایة
لالی لمارستانکم	واقوم فیه بالکفایة
وانی لمحتاج الیه	متی اجبت الی الولایة

ئەی وەزیری خاوەن چاودێری و بایەخدان. عەلا لەرێی راست هەڵیخەڵەتاندم بۆ ئەوەی ببمە سەرپەرشتیاری بیمارستانەکەتان. بەڵام من کاتێک پێویستم پێی دەبێ کە دیمە وڵاتەک[2].

١- ذیل نراة الزمان، ج١ / ص ١١٢.
٢- ذیل مراة الزمان، ج٢ / ص ٤٨١.

مەجدەددیــن ئەســعەدبن ئیبراهیــم بــن حەســەن بــن عەلــی ئەلشــەیبانی ئەلنەشــابی ئەلئەربلــی لەگــەورە فەرمانبەرانــی حکوومەتــی موزەفەرەددیـن بـوو و لەجیاتــی ئــەو نامەکانــی دەنووســی و مەجدەددیــن ئەدیــب و شــاعیریش بــوو.

مەجدەددیــن لەمانگــی ســەفەری ســاڵی ٥٨٢ک لەئەربـل لەدایکبــووەو ســەرەتا لەپیشەســازیی تیروکــەوان دروســتکردن کاری کــردووە. کــە گــەورە بــووە لەئەربلــەوە گەشــتی کــردووەو لەوڵاتانــی جەزیــرەی فــورات و ئەلشــامیە گــەڕاوەو پاشــان هاتۆتــەوە ئەربــل و کاری نووســینی نامەکانــی موزەفەرەددینــی لەنزیــک ســاڵ ٦١٥ک گرتۆتــە ئەســتۆ. هــەر لــەو پۆســتەی ماوەتــەوە تــا مانگــی رەمەزانــی ســاڵی ٦٢٩ک ئەوجــا موزەفەرەددیــن دەیگــرێ و دەیخاتــە بەندیخانــەوە.

مەجدەددیــن هێرشــی تونــدی دەکــردە ســەر فەرمانبەرەکانــی حکوومەتــی موزەفەرەددیــن و جوێنــی ناشــیرین و تونــدی پێــدەدان. سەرپەرشــتیاری دیوانیــش دیانێــک دەبــێ بەنــاوی یەعقــووب کــە موزەفەرەددیــن بەهــەر هۆیــەک بــێ ئەویــش دەگــرێ و دیانێکــی دیکــەی لەجــێ دادەمەزرێنــێ کــە نــاوی ئەلموختــەس دەبــێ. ســەیرە کــە موزەفەرەددیــن دیانێــک لەســەر دیوانەکــەی دادەنــێ، ئــەوە دەبــێ هــەر لەبــەر لێبووردەیــی و دووریــی بووبــێ لەدەمارگیریــی ئایینــی.

هەرچۆنێک بێ، کە موزەفەرەددین یەعقووبی دیان دەگرێ و ئەلموختەسی لەجێ دادەنێتەوە، مەجدەددین بەو شیعرە هەردوو یەعقووب و ئەلموختەس دەشواتەوەو دەڵێ:

فرحنا بيعقوب اللعين وحبسه   وقلنا اتانا ما يطيب به القلب
فلما ولى المختص فالشر واحد   اذا ما مضى كلب اتى كلب

واتە: دڵمان خۆشبوو بەگرتنی یەعقووبی نەفرەتی و گوتمان لەو باشترمان بۆ دێ، بەڵام کە ئەلموختەس جێی گرتەوە، هەمان شەڕ هاتەوە، با هەر سەگێک بڕوا، سەگێکی دیکە جێی بگرێتەوە[1].

لەبۆنەی دیکەدا داشۆرینە توندەکانی سەر فەرمانبەرەکان لەشوێنی خۆیاندا باس دەکەین.

ئەلیونینی[2]دەڵێ، موزەفەرەددین لەگەشتەکەی بۆ بەغدا لەساڵی ٦٢٩ک[3]دا مەجدەددینی لەگەڵ خۆی بردبوو. کە موزەفەرەددین لەگەڵ مەجدەددین دەچنە لای خەلیفە ئەلموستەنسیر بیللا، مەجد دەچێتە بەردەستی خەلیفەو بەو جۆرە سەلامی لێدەکا:

١- ذيل مراة الزمان، ج١ / ص ١١٧.
٢- ذيل مراة الزمان، ج١ / ص ١١٧.
٣- ذيل مراة الزمان، ج١ / ص ١١٧.

جلاله هيبه هذا المقام تحير عالم علم الكلام
كان المناجى به قائما يناجى النبى عليه السلام

لەئاست بەرزی ئەو پایەیە زانایانی گوفتار سەریان سوڕماوە، ئەوەی کە هاواری بۆ دەبا دەڵێی هاوار بۆ پێغەمبەر دەبا دروودی خوای لەسەربێ.

ئەوجا بەدارشتنیش دەڵێ: «ئەگەر پەردەکە لادەین دەبینین فریشتەکان لەدەوروپشتتن و جوبرائیل خەریکی خوێندنەوەی سرووشە نێردراوەکەیە بۆ سەر کوڕەمامی پێغەمبەر و دەڵێ ئەوە باشترین و بەرزترین خەلیفەیە و سەڵات و سەلامیش هەر بۆ پایەبەرز و باشترینە».

ولو جمع الائمه فى مكان وانت به لكنت لهم اماما

واتە: ئەگەر هەموو ئیمامەکان لەشوێنێک کۆببنەوە تۆ دەبیە ئیمامی هەمووان.

«خودای مەزن ئەو دەوڵەتەپیرۆزە سەردەخاو دوژمنەکان دەکشێنێتەوە بۆ کولانەکەی خۆیان». بەڵام ئیبن شاکر ئەلکوتوبی دەڵێ مەجدەددین بەوجۆرە سەلامی لەخەلیفە کردووە کاتێک کە موزەفەرەددین وەکو شاندێک ناردوویەتیە لای، بەڵام ئەلکوتوبی مێژووی ئەو ناردنە و هۆیەکەی باس نەکردووە[1].

١- فوات الوفيات، ب١ / ل ١٧.

بەگشتی، لەسەردەمی موزەفەرەددیندا بزووتنەوەیەکی رۆشنبیریی ئایینی و ئەدەبی هەبوو. ناتوانین بڵێین بزووتنەوەیەکی فراوان بووە، بەڵام هەرچۆنێک بێ گەیشتبووە گوێی ئەوانەی لەوڵاتانی دراوسێدابوون و خەڵکەکەی پێی سەرسام ببوون. هەروەها سەربردەی موزەفەرەددین خۆی و خۆشەویستیەکەی بۆ زانایان جێی سەرسامیان بووە. پێشتر گوتمان کە موزەفەرەددین لەگەڵ عەلائەددین قەراسەنقەری خاوەنی مەراغە رێککەوت کە دەست بەسەر وڵاتی ئەبی بەکری کوڕی پەهلەواندا بگرن، ئایتغمەشی بەندەی ئەبی بەکر گلەیی لەموزەفەرەددین دەکاو نامەیەکی بۆ دەنێرێ و تێیدا دەڵێ: «ئێمە گوێمان لێدەبوو کە تۆ خەڵکی زاناو خێرکەرت خۆشدەوێن و چاکەیان لەگەڵدا دەکەی، بۆیە چاوەڕێی خێرو ئاییندارى بووین لێت..». ئەوەش بەڵگەیە کە موزەفەرەددین ناوبانگێکی باشی هەبووە کە وای لەزۆر کەسان کردووە روو بکەنە ئەربل و لێی دانیشن، چ بەبەردەوامی یان بۆ ماوەیەکی کاتی. لەو زانایانەی کە بۆ ماوەیەکی کاتی لەئەربل دانیشتوون، ئیبن سوڕاقەی ئەلشاتبی[1]. ئیبن سوڕاقە لەشاری شاتیبەی وڵاتە ئەندەلوس لەدایک بووەو لەوێوە چووەتە شاری حەلەب و مەشیەخەی دارولحەدیسی

١- هو ابو بكر محي الدين بن محمد بن ابن االحسين

ئەلبەهائیەی وەرگرتووە. پاشان لەویش چووەتە میسرو دارولحەدیسی ئەلکاملیەی وەرگرتووە. لەساڵی ٦٣٦ك یان پێشتر چووەتە بەغدا بۆ خوێندنی فەرموودەو لەکاتی گەڕانەوەی لەساڵی ٦٢٦ك دێتە ئەربل و ماوەیەک تێیدا دادەنیشێ. لەو ماوەیەدا لەسەر دەستی فەرموودەناس ئەبی ئەلخێر بەدەل ئەلتەبریزی دەخوێنێ. یونینیی مێژوونووس لێی دەگێڕێتەوەو دەڵێ یەکێک بووە لەئیمامە بەناوبانگەکان بەفرەچاکەو زۆری زانست و پایەبەرزی و بەگزادەیی. ڕەفتاری باش و خۆبەزلزان نەبووەو نەرمونیان و رووخۆش بووە، سەرباری ئەوەی شاعیریش بوو[1].

لەوانەش کە بەردەوام لەئەربل تا مردن دانیشتوون، ئەبو حەفسی[2] قازیی خەڵات. ئەبو حەفس ئایینناسێکی شافعی و زانایەکی ئوسووڵی و وتارخوێن و شاعیریش بوو. لەوتار و زیکرکردندا قسەی خۆش بووەو دانراوی لەزانستی ئوسوڵ هەیە. یەکێک بووە لەقازیە باش و قسەخۆشەکان. داوێن پاک و ئایین راگر بووە. لەشیعرەکانی:

وقفت وربع العامرية داثر ودمعي ووجدى سابق متواتر
وقفت وذكراها تجدد لوعتي وابكي كما تبكي الغوادي البواكر

١- ذيل مراة الزمان، ج٢ / ص ٣٠٤.
٢- هو اسحاق بن هبة الله بن صديق بن محمود بن صالح.

وەستاوم کە بینیم شوێنەکە داپۆشراوەو نەماوە، بۆیە گریانم دەهات فرمێسکم دەباراند. منیش کە راوەستام بیرمکردو دڵم بۆی لێیدا. وەکو هەوری زوو لەبەرەبەیان بکاتە باران، ئەوها دەگریام و فرمێسکم دەڕشت.

ئەلیونینی زۆر دێڕی لەو چامەیەی هێناوەتەوە[1].

موزەفەرەددین چاکەو کارە خێرخوازیەکانی هەر تەنیا بۆ ئەربل نەبووە بەڵکو گەیشتبووە موسڵ و دیمەشقیش. لەموسڵ پێشتر گوتمان خانەیەکی بۆ وتنەوەی وانەکانی زانستی فەرمووده دروستکردبوو بۆ ئەوەی زۆرترین کەس لەو قوتابی و شێخانەی دەیانەوێ ئەو زانستە بخوێنن سوودی لێ وەرگرن. ئەو خانەیە بەناوی «خانەی موزەفەرەددین بۆ فەرمووده» ناوبانگی دەرکرد کە لەسەر ناوی ئەو موزەفەرەددینەی کە دایمەزراندووە.

لەدیمەشقیش، -لەساڵی ٥٨٩ک- زانیبووی کە پیاوێک هەیە ناوی ئەبوداود مەحاسنەو دەستی کردووە بەدروستکردنی مزگەفتێک لەقەدپاڵی چیای قاسییوون لەسەر خەرجی خۆی، بەڵام کە دیوارەکانی گەیشتوونەتە بەرزیەک بەقەد باڵای مرۆڤێک، پارەی لێبڕاوەو لەدروستکردنی راوەستاوە. کە ئەوە دەگاتەوە موزەفەرەددین، پارە بۆ شێخ ئەبی عومەر شێخی خوێندنگەی ئەلفارسیە - کە خۆی سەرپەرشتی

١- ذيل مراة الزمان، ب٢ / ل ٤٠١.

دروستکردنەکەی دەکرد- دەنێرێ بۆ تەواوکردنی و ئەویش تەواوی دەکا. پاشان موزەفەرەددین دەیەوێ ئاو بۆ مزگەفتەکە لەشوێنێک راکێشێ کە پێی دەگوترێ «بەرزە» بۆ ئەوەی موسڵمانان بەئاسانی دەستنوێژی پێ بشۆن و خۆیان پاککەنەوە، هەزار دینار بۆ ئەبی عومەر بۆ ئەو مەبەستە دەنێرێ، بەڵام پاشای مەزن عیسای ئەیووبی -پاشای دیمەشق- رێ لەپڕۆژەکە دەگرێ چونکە جێبەجێکردنی دەبێتە هۆی هەڵدانەوەی گۆڕی موسڵمانان لەبەر ئەوەی ئەو رێیەی کە بۆڕیە ئاوەکانی پێدا دەڕوا هەمووی گۆڕە. پاشای مەزن پێشنیاز دەکا کە شێخ ئەبو عومەر هێسترێک بکڕێ و یەکێکی لەسەر دانێ ئاوی پێ بگوازنەوە بۆ مزگەفتەکە و پاشان بەو پارەیەی دەیدرێتێ شوێنێک بکڕێ بۆ هێستر و کەسەکە بۆ خەرجکردن لێیان، بەوە زیان بەهیچ موسڵمانێک ناگەیەنێ. شێخ بەپێشنیازەکەی پاشای مەزن دەکا. موزەفەرەددین زۆر وەقفی بۆ مزگەفتەکە دانابوو بۆ خەرجکردن لەچاکردنەوەو ئەو مامۆستاو قوتابیانەشی لەوێ دەیانخوێند بۆ پێداویستیەکانی دیکەی خزمەتکردنی مزگەفتەکە[1]. مزگەفتەکە ناوی موزەفەرەددینی لێدەنرێ و لەدیمەشق بەناوی «مزگەفتی موزەفەرەددین» دەناسرێ.[2]

* * *

١- مراة الزمان، ب٨ / ل ٥١٠.

٢- البداية والنهاية، ب ١٣ / ل ١٣٧.

بەڵام هەرچەندە موزەفەرەددین زۆر خزمەتی وڵات و خەڵکەکەی کرد، پیاوخراپ هەر هەبوو کە زۆر بەناشیرینی جوێنی پێبدا، ئەویش یاقووت ئەلحەمەوی خاوەنی کتێبی (معجم البلدان) کە پێشتر سەرسامیی خۆی نیشاندابوو بەو چاکسازیە گەورانەی کە لەئەربل کردبووی[1].

لەگەڵ ئەو سەرسامیەشیدا بەوە وەسفی دەکا: «سرووشتی ئەو میرە جیاواز و دژبەیەکە، زۆر ستەم دەکاو توندە لەگەڵ گەلەکەی، حەز دەکا پارە بەناحەقی وەربگرێ. لەگەڵ ئەوەشدا چاکەی لەسەر هەژاران هەیەو زۆر سەدەقەی لایدان (غەریبان) دەکا، ئەو پارە زۆرەی دێتە دەستی، دیلە موسڵمانەکانی پێ رزگار دەکا لەدەست کافرەکان (خاچپەرستەکان). لەوەدا شاعیر دەڵێ:

كساعية للخير من كسب فرجها   لها الويل لا تزني ولا تتصدق

وەکو ئەو کەسەی کە ئەوەی بەناوگەڵ دەستی دەکەوێ دەیکاتە خێر. نە ئەو ناپاکیە بکەو نە ئەو سەدەقەیەش[2]. ئیبن واصل لەکتێبی «مفرج الكروب» لەیاقووت دەگێڕێتەوە کە موزەفەرەددین بریندار

١- انظر ما سبق، ص ٢١٧.
٢- معجم البلدان، مادة اربل.

دەکاو دەڵـێ: «موزەفەرەددیـن پاشـایەکی بـەرزو ئـازاو بوێربـوو. زۆر بەجـەرگ و توندبـوو، بـەڵام ستەمی هەبـوو لەئەسـتاندنی سـامان، لەگـەڵ ئەوەشـدا سـەدەقەو چاکـەی زۆر بـوون».[1]

زۆر سـەیرە کـە یاقـووت و ئیبـن واسـڵ بەسـتەم سـتاندنی سـامان بەتوندوتیـژی وەسـف دەکـەن. ئـەوە لەبیردەکـەن کـە مەبەسـتی موزەفەرەددیـن و هۆکارەکـەی چبـووە، بەتایبەتیـش کـە ئـەوان لەسـەردەمێکدا ژیـاون کـە دەسـت بەسـەرداگرتنی حوکمگێـڕان بەسـەر چینێکـی تایبەتیـی خەڵـک بـاو بـووە وەکـو سزایەکی قانوونـی بـۆ ئەوانـەی مستەحەقی ئـەو سزایەن. لـەوەش سـەیرتر هـەر بەخۆیـان تۆمەتەکانیـان بـۆ موزەفەرەددیـن ڕەتکردۆتـەوە، هەرچەنـدە بەسـتەمکارو سـتاندنی ماڵوسـامان لەخەڵـک بەهێـز وەسـفی دەکـەن، چۆنیەتـی خەرجکردنیشـی بـاس دەکـەن کـە لەڕێـی چاکـەو خێرەوەیـە. ئـەوەش مانـای وایـە کـە موزەفەرەددیـن بـۆ خـۆی دەستی بەسـەر سـامانی خەڵکدا نەگرتـووەو لەگەنجینەکانـی خـۆی نەیشـاردۆتەوەو لەرابواردنـی خـۆی خەرجـی نەکـردووە، بەڵکـو -وەکـو خۆیـان دەڵێـن- لەڕێـی خێـرو چاکـەدا خەرجـی دەکـرد. بـۆ هـەژارو دەسـتکورت و کڕینـەوەی دیلـە موسـڵمانەکان لەخاچپەرسـتەکانی خـەرج دەکـرد.

١- مفرج الكروب، ج٢ / لوحة ٢٨٩ (مخطوط).

ئەگـەر بزانیـن موزەفەرەددیـن دەسـتی بەسـەر پـارەی چ جـۆرە کەسـێکدا دەگـرت، ئەوکاتـە دەزانیـن هـۆکاری دەسـت بەسـەرداگرتنەکە چبـووە. پـارەی ئـەو کەسـانەی دەسـت بەسـەردا دەگـرت کـە لـەو فەرمانبەرانەبـوون کـە لەرێگـەی بەرتیـل و دزی و دەسـتدرێژی بـۆ سـەر بێهێـزان خۆیـان دەوڵەمەنـد کردبـوو. لەوانەیـە پـارەی بازرگانـە چاوبرسیەکانیشـی دەسـت بەسـەردا گرتبـێ، ئەوانـەی کـە پێویسـتیەکانی گەلەکەیـان دەقۆزتـەوە لەخـواردن و جلوبـەرگ و گـوزەران و ژیانـی خەڵکیـان زەحمەتتـر دەکـرد. موزەفەرەددیـن ماڵوسـامانی ئـەو جـۆرە کەسـانەی دەسـت بەسـەردا دەگـرت و دەیگەڕانـدەوە بـۆ گـەل. واتـە مافـە خوراوەکـەی گەلـی دەگەڕانـدەوە.

خـودا وای بـۆ موزەفەرەددیـن رەخسـاند کـە کەسـێکی هاوسـەردەمی خـۆی بـۆ بنێـرێ کـە لەحیکمەتـی ئـەو دەسـت بەسـەرداگرتنەی گەیشـتبوو، مەبەستیشـم سـیبت ئیبـن ئەلجـۆزی مێژوونووسـی هاوسـەردەمی موزەفەرەددینـە. ئـەو مێژوونووسـە لەواتـای دەسـت بەسـەرداگرتنی ماڵوسـامانی هەندێـک کەسـی لەلایـەن موزەفەرەددینـەوە گەیشـتبوو، بگـرە ئـەو کەسانەشـی دەستنیشـان کـردووە کـە سـامانیان دەسـتی بەسـەردا دەگیـرا، دوای ئـەوەی باسـی خەرجیەکانـی موزەفەرەددیـن دەکا وەکـو خێروچاکـە، دەڵـێ: «گوتـم: لەگـەڵ ئـەو هەمـوو مەولـوود خوێندنانـەش، لەقسـەی خەڵـک دەربـازی نابـێ و دەڵێـن: ئـەوە دەسـت

بەسەر دیوان و نووسینگەکان و نووسەرەکانەوە (واتە فەرمانبەر و کرێکارەکانی) دا دەگرێ و ریشەکێشیان دەکا، لەوانەیە بەو تاوانانەیانی (ناپاکیەکانیانی) زانیبێ، بۆیە وای بینیوە کە ماڵ لێسەندنیان و دابەشکردنی لەڕێی چاکەدا باشترە. شتی دیکەشیان باسکردووە. کێ هەیە لەزمانی خەڵک رزگاری بێ؟ خوایە لێمان خۆشبە»[1].

ئەلیونینیی مێژوونووس هەندێک زانیاریمان لەسەر رەفتارە خراپەکانی فەرمانبەران و بەکارهێنانی دەسەڵات لەسەر زمانی مەجدەددین ئەسعەد بن ئیبراهیمی نووسەری دیوانی نووسینی موزەفەرەددینەوە بۆ دەگێڕێتەوەو دەیانژمێرێ:

قد قسمنا الديوان خمسه اقسا	م عليها لكل قول دليل
رب حق فلا يطاع ومنسو	ب الى الظلم قوله مقبول
پم شخص كانه الحرف فى النح	و فلا فاعل ولا مفعول
ومصر على التحيف والظلم	بعيد عن الصواب جهول
واخو حاجه يمشى احوا	لا لديه ان جاءه البرطيل
اتراهم لم يعلموا ان كلا	منهم عن افعاله مسئول

١- مراة الزمان، ب٨ / ل ٦٨٣.

دیوانمـــان کـــرده پێنـــج بـــەش، هـــەر بەشـــەو قســـەی بەبەڵگـەی لەسـەرە. لەوانەیـە ڕێـزی حـەق نەگیـرێ بـەڵام سـتەم قبـووڵ دەکـرێ. کابـرا دانیشـتووە هیـچ نـاکاو مکوڕە لەسـەر سـتەم و دووربـوون لەراسـتی. کـە یەکێکیـش کارێکـی بکەوێتـە لای، داوای بەرتیلـی لێدەکا. دەبـێ ئەوانـە نەزانـن کـە هەرکەسـەو لەکارەکـەی بەرپرسـە[1].

وەزیـــری ئەربـــل فەرمانبەرانـــی دیـــوان دەخاتـــە بەندیخانـەوە چونکـە دەسـتکاری ژمێریاریـی دەوڵەتیـان کردبـوو. مەجدەددینیـش بـەو شـێوەیە قسـەیان پـێ دەڵـێ:

جماعة الديوان في　　　ليلة شحط مظلمة

وقد غدت ايدى الوز　　　ير منهم منتقمة

لا رحم الله الذى　　　يرحم قوما ظلمة

واتـە: کۆمەڵـی دیـوان لەشـەوێکی تاریکدا، دەسـتی تۆڵـەی وەزیریـان گەیشـتێ، خـوا بەزەیـی بەوانـە نەیەتـەوە کـە سـتەم دەکـەن.

هەروەها دەڵێ:

جماعة ديواننا اصبحوا　　　وهم في العذاب لسوء الحساب

فان يرجو الوزير الثواب　　　فقتلهم من جزيل الثواب

١- ذيل مراة الزمان، ب١ / ل ١١٦.

واتـــە: کۆمەڵـــەی دیوانەکەمـــان کەوتنـــە ئەشـــکەنجەوە لەبـــەر خراپـــی ژمێریەکەیـــان. ئەگـــەر وەزیـــر پاداشـــتی لەخـــوا دەوێ ئـــەوا کوشـــتنیان پاداشـــتە[1].

ئـــەو مەجدەددینـــە، هەرچەنـــدە خـــۆی قســـە بەفەرمانبـــەرەکان دەڵـــێ و خراپەکانیـــان هەڵدەماڵـــێ، ئـــەو بەخۆشـــی ســـەربردەکی خراپـــی هەبـــووەو دیـــارە وەکـــو فەرمانبەرکانـــی دیکـــە دەســـەڵاتی خـــۆی بـــەکار دەهێنـــاوەو مامەڵـــەی لەگـــەڵ خەڵـــک خـــراپ بـــووەو ئـــەو خەڵکانـــەی دەیانناســـی زۆر بەتونـــدی جوێنیـــان پێـــدەدا تـــا وایـــان لەموزەفەرەددیـــن کـــرد بیگـــرێ و لەقەڵاتێکـــدا بەنـــدی بـــکا. ئەلیونینیـــی مێژوونـــووس لەســـەر مەجدەددیـــن دەڵـــێ: «مەجدەددیـــن یەکێـــک بـــوو لەســـەرۆک و پیاوەگـــەورە دیـــارەکان، بـــەڵام مامەڵـــەی لەگـــەڵ خەڵکـــی شـــارەکەو ناســـیارەکانی خـــراپ بـــوو. خەڵکـــی خۆشنەدەویســـت و خـــۆی بەگەورەتـــر دەزانـــی لـــەوان، بۆیـــە پتـــر لەکەســـێک قســـەی ناشـــیرینی وای پێگوتـــووە کـــە نەمانویســـت لێـــرەدا نـــاوی بێنیـــن»[2].

١- ذيل مراة الزمان، ب١ / ل ١١٧.
٢- ذيل مراة الزمان، ب١ / ل ١١٧.

بەشی هەشتەم

مردنی سوڵتان موزەفەرەددین گۆگبۆرو

موزەفەرەددین ماوەی نیو سەدە لەسەر فەرمانڕەوایی ئەربل مایەوە تا تەمەنی لەهەشتا ساڵ تێپەڕی، کە تێیدا خزمەتێکی زۆر باشی ئیمارەت و گەلەکەی کرد. لەکاتی فەرمانڕەواییەکەیدا نموونەی فەرمانڕەوای چاکسازو ڕووناکبیر بوو کە ژیانی خۆی بۆ تەرخان کردبوو و ئەرکی دەکێشا بۆ دڵخۆشکردنی ئەو گەلەی کە بەفەرمانڕەوایەتیەکەی قایل ببوو.

کە ڕۆژی چوارشەمی هەشتی مانگی ڕەمەزانی ساڵی ٦٣٠ک (١٢٣٢ز) هات، موزەفەرەددین گیانی سپارد[١]، دوای ئەوەی ئیمارەت و گەلەکەی دایە دەستێکی پاک کە دەستی خەلیفە ئەلمەستەنسر بیللای عەباسی بوو. چونکە موزەفەرەددین جێگرەوەیەکی نەبوو بۆ وڵاتەکەی و لەبنەماڵەکەی خۆی کەسێک نەبوو، بێجگە لەعیمادەددین زەنگیی مێردی کچەکەی، کە جێی بگرێتەوە، بەڵام موزەفەرەددین دەیزانی بەکەڵکی فەرمانڕەوایی ئەربل و دەوروپشتەکەی نایێ، بۆیە پێی باشتر بوو بیداتەوە خەلیفە.

وادەردەکەوێ کە وەرگرتنەوەی ئەربل لەدوای خۆی پێش ئەوەی بمرێ بەچەند ساڵێک خەریکی کردبوو، ئەوجا لەساڵی ٦٢٧ک گەیشتە ئەوەی کە بیداتە دەست

١- وفيات الاعيان، ب٣ / ل ٢٧٦.

خەلیفــە ئەلموستەنســر و دانووســان لەنێــوان خــۆی و خەلیفـە کرابـوو تـا بـەو رێککەوتنـە گەیشتن. لـەم هەواڵەی کـە مێژوونـووس ئیبـن ئەلفووتـی باسـی کـردووە بۆمـان دەردەکـەوێ کـە خەلیفـە لەسـاڵی ٦٢٧ک دا دوو نێـردراوی نـاردووە بـۆ لای موزەفەرەددیـن کـە: موحیەددیـن یوسـفی بـن جـۆزی و سـەعدەددین حەسـەنی بـن ئەلحاجـب عەلـی بوونــە. بـێ ئــەوەی ئیبـن ئەلفووتــی هــۆکاری ناردنیــان بڵـێ. ئەوجـا ئیبـن ئەلفووتـی دیسـان دەڵـێ موزەفەرەددیـن لەمانگــی موحەررەمــی ســاڵی ٦٢٨ک لەگەڵیــان دەچێتــە بەغـدا. لێـرەدا ئێمـە بـۆ ئـەوە دەچیـن کـە ئەرکـی ئـەو دوو نێــردراوە بــۆ ئــەوە بووبــێ ڕێســاکانی جێگرتنــەوە لەگـەڵ موزەفەرەددیـن یـەکلا بکەنـەوە. کـە ڕێسـاکانیش لەنێوانیانـدا یەکلابوونـەوە، موزەفەرەددیـن بەهاوڕێیەتـی هــەردوو نێردراوەکــە دەچێتــە بەغــدا بــۆ بینینــی خەلیفــەو بەفەرمـی ئـەوەی پـێ رادەگەیەنـێ کـە بڕیـاری داوە شـاری ئەربلــی بداتــێ.

ئیبـن ئەلفووتـی وەسفی مەراسیمی پێشـوازیکردنی بەغداد لەموزەفەرەددیـن دەکا و دەڵـێ: موزەفەرەددیـن پێشـوازیەکی فەرمیــی لێکــراو جێگــری وەزارەت فەخرەددیــن ئەحمــەدی کــوڕی موئەیەدەددینــی قومــی و میــرو قــازی و مامۆســتاو خــاوەن پۆسـتە بـاڵاکان هاتنـە دەرێ و هەموویـان لەدووریـی چەنـد فەرسـەخێک لەبەغـداوە پێشـوازیان لێکـرد. ئەوجـا کەژاوەکـە ڕۆیـی تـا گەیشـتە شـوورەی شـارەکە کـە لـەوێ

وەزیـر چـاوەڕێ بـوو بـۆ پێشـوازیکردنی. کـە وەزیـرو موزەفەرەددیـن رووبـەڕووی یەکـدی بـوون، هەریەکـەو لەسـەر ئەسـپەکەی خـۆی دەسـتیان لەملـی یەکتـری کـرد. پـاش گۆڕینـەوەی چاکوچۆنـی، هەریەکـە دابـەزی بـۆ ئـەوەی وەزیـر سـڵاوی خەلیفـە بـۆ موزەفەرەددیـن بخوێنێتـەوە. وەزیـر گوتـی: «کـە گەیشـتنە بـارەگای بـەرزو مـەزن و شـوێنی بەزەیـی و چاکـەو دڵودەسـت باشـی -هێشـتا دەرگا پیـرۆزەکان پەناگـەی رووتێکەرانـەو نەبوونـی گلەییەکانـی هەڵێنجانـە- گەیشـتنی تـۆ ئـەی موزەفەرەددیـن -پەیڕەوێکـە لەپەیـڕەوە هـەرە پیـرۆزو بـەرزەکان و فەرمانەکانـی لەرۆژهـەڵات و رۆژاوادا دەڕوا - هاتـن و پێکگەیشـتنت و هەوڵدانـت و وەکـو رێزگرتنێکیـش بۆ تـۆ هەرچـی دەیگەیتـێ دەسـتت مـاچ دەکاو داوای خێـرت بـۆ دەکا کـە ئەرکـە لەسـەر خەڵکەکـە و هـەر خـوداش گـەورەی باوەڕدارانـە».

کـە وەزیـر لەگەیاندنـی سڵاوی خەلیفـە بـۆ موزەفەرەددیـن بـۆوە، موزەفەرەددیـن داهاتـەوەو چەندجارێـک خاکەکـەی ماچکـرد (بەپێـی رێوڕەسـمی ئـەو سـەردەم) وەکـو وەڵامێـک بـۆ سـڵاوەکەی خەلیفـە. ئەوجـا کەژاوەکـە رێکخـراو چـووە نـاو بەغـدادەوە. کـە گەیشـتە «بـاب ئەلنووبـی» موزەفەرەددیـن جارێکـی دیکـە دابـەزی و داهاتـەوەو وەکـو سـڵاو بـۆ خەلیفـە لـەدوورەوە خاکەکـەی ماچکـرد. لێـرەوە وەزیـر موزەفەرەددینـی بەجێهێشـت و چـووە نـاو

وەزارەتــەوە بــۆ ئــەوەی لــەوێ لەپێشـوازیی دابــێ.

موزەفەرەددینیش، دوای ئـەوەی سـەلامی بۆ خەلیفە کرد، سـوواربۆوەو بەهاوڕێیەتـی ئەبـی ئەلفـەزڵ بـن ئەلناقـد، کـە یەکێـک بـوو لـە حیجابانـی ئەلناتیـق لەدیـوان، چـووە نـاو وەزارەتــەوە. ئیبـن ئەلقومـی پێشـوازیەکی فەرمیـی لێکـردو بـۆ ماوەیـەک لــەوێ مایــەوە، پاشـان بەجێـی هێشــت و لەگــەڵ کوڕەکــەی و هەمــوو بەرپرســانی وڵات و میـرەکان چوونــە دارولخەلافــە بـۆ ئـەوەی لەپێشـوازیی موزەفەرەددینـدا بـن کـە دێتـە لای خەلیفـە. ئیبـن ئەلفووتـی چوونـی گەورەپیاوانـی دەوڵـەت بـۆ نـاو دارولخەلافـە بـەو جـۆرە وەسـف دەکا:»موئەیەدەددیـن و کـوڕی و نزیکەکانـی خـۆی لـەدەرگای ئەلقائیمـی بالمەشرەعە چوونـە ژوورەوە. هەرچـی والـی و میـرەکان بـوو لـەدەرگای علیـان و دەرگای حـەرەم چوونـە ژوورێ. ئەوجـا هەمـوو لەژێـر تـاج لەسـەر لێــواری دیجلـــە تەواوبـــوون و لەبـــن دار ئەلشـــاتئیەی پەنجـەرەدار راوەسـتان».

هەرچـی موزەفەرەددیـن بـوو ئـەوا وەزیـر میـر ئەلـب قــەرای ئەلزاهیــر و یەکێــک لەبەردەســتەکانی خەلیفــەی نــاردە دارولــوەزارە بــۆ ئــەوەی لەگەڵــی بێنــەوە بــۆ دارولخەلافــە. موزەفەرەددیــن لەگەڵیــان لەکەژاوەیەکــدا رۆیـی تـا گیشـتە دارولخەلافـە. لـەوێ پیاوانـی دەوڵـەت پێشـوازیان کـرد ئەوجـا هەموویـان چوونـە پەنجـەرەی ناوەڕاست و لەبەرامبـەری راوەسـتان. پـەردە لەپەنجەرەکـە

هەڵدرایەوەو خەلیفە دەرکەوت کە لەدواوە دانیشتبوو. هەموو بۆی چەمانەوەو خاکیان ماچکرد وەکو سەلام لێکردن.

لەبن پەنجەرەی ناوەڕاست کورسیەکی بەپایە دانرابوو بۆ ئەوەی یەکێک بیەوێ خەلیفە لەنزیکەوە ببینێ یان قسەی لەگەڵ بکا بچێتە سەری. کە پەردەکە لادرا، هەریەکە لەموزەفەرەددین و وەزیرو ئیبن ئەلناقدی ماموستای دار سەرکەوتن. کە موزەفەرەددین خەلیفەی بینی سەلامی لێکرد -بەپێی ڕێوڕەسمی پەیڕەوکراو- بەوەی کە بەدەستی ئاماژەی بۆ پەنجەرەکە کرد، ئەوجا ئەو ئایەتە پیرۆزەی خوێندەوە: «اليوم اكملت لكم دينكم واتممت عليكم نعمتي» واتە: (هەر ئەوڕۆ ئایینم بۆ تەواوکردن لەگەڵ نیعمەتەکانم بۆتان). خەلیفەش وەڵامی سەلامەکەی دایەوەو موزەفەرەددین چەندان جار خاکەکەی ماچکردەوە وەکو سەلامکردن. خەلیفەش کۆتایی سەلامەکەی بەسوپاسکردنی موزەفەرەددین هێنا، لەبەر سەردانەکەی. موزەفەرەددین دیسان چەمایەوەو خاکی ماچکردەوە ئەوجا پەردە دادرایەوەو کۆتایی هاتنی چاوپێکەوتنەکە ڕاگەیاندرا. موزەفەرەددینیان بردە ژوورێ و ئەو دیاریانەی خەلیفەیان دایێ کە بۆ ئەو بۆنانە ئامادە دەکران. دیاریەکان بریتیبوون لەدووشیر و ئەسپێک کە زینەکەی زێڕپۆش کرابوو. پاشان موزەفەرەددین بەهەمان کەژاوە

گەڕایەوە بۆ شوێنی میوانداریەکەی کە بۆ مانەوەی ئامادەکرابوو. لەدواوەشی دوو ئاڵای زێڕین هەڵکرابوون و خەڵک لەبەر دەستی دەهاتن و دەچوون تا گەیشتە شوێنی میوانداری. ئەوانەی کە لەگەڵی بوون لەچەند ماڵێک دابەزین و سەربازەکانیشی لەو چادرانە مانەوە کە لەنزیک شار بۆیان هەڵدرابوو.

موزەفەرەددین لەو ماوەی مانەوەیەی لەبەغداد جێی بەخێرهێنانی گەورەپیاوانی دەوڵەت بوو و چەندان داوەتی خواردنیان بۆ سازکرا. موزەفەرەددین هەلی لەبەغدادبوونی قۆستەوەو سەردانی شوێنە ئایینیەکانی کرد، وەکو تەکیەو خانەقاکان و لەگەڵ سۆفی و خەلوەتکێشان کۆبۆوە. کە دەچووە هەر جێیەک لەو جێگایانە بەخێریان دەهێناو داوەتی باشیان دەکرد.

پاشان ناوەڕاستی مانگی موحەڕڕەم دیاری کرا بۆ سەردانی دووەمی موزەفەرەددین بۆ لای خەلیفە. سەردانەکەی بەهەمان ڕێوڕەسمی سەردانی یەکەم و لەهەمان شوێندا بەڕێوەچوو. کە موزەفەرەددین چووە سەر پلیکانەکان و لەبەرامبەر خەلیفە راوەستا، خەلیفە بەشێوەیەک دواندی کە لەلای خۆشبوو. موزەفەرەددین سەلامی لەخەلیفە کرد بەوەی خاکەکەی ماچکردو ماڵئاوایی لێکرد. ئەوجا ئەو ئایەتە پیرۆزەی خوێندەوە: (یالیت قومی یعلمون بما غفر لی ربی وجعلنی من المکرمین). واتە:»خۆزگە نەتەوەکەم

بـەوەی دەزانـی کـە خـودا لێـم خۆشـبووەو وەکـو یەکێکـی پایەبـەرزی دانـاوم».

بەکۆتاییهاتنـی چاوپێکەوتنەکـە پەردەکـە دادرایـەوە. موزەفەرەددیـن جارێکـی دیکـە چـۆوە ژووری دیاریـەکان و (کـۆس)[1] و ئـاڵای پێشـکەش کـرا. خەلیفـە پەنجاهـەزار دینـاری بـۆ خەرجیـی رێـگا دایـێ بـۆ خـۆی و ئەوانـەی دەوروپشـتی و دەهـەزار دیناریـش بـۆ سـەربازەکانی. ئەوجـا موزەفەرەددیـن چـۆوە دارولـوەزارەت و ئەندامانـی دەوروپشـتی خـۆی ئامادەبـوون و زۆر دیـاری و شـتی بەسـەردا دابەشـکردن.

پـاش چەنـد رۆژێـک موزەفەرەددیـن گەڕایـەوە ئەربـل و سـەعدەددین حوسـێنی کـوڕی ئەلحاجـب عەلـی و موئەیەدەددیـن یوسـف بـن جۆزیـی لەگـەڵ هاتـن بـۆ ئـەوەی لەکاتـی سـوێنددانی میـرو گەورەکانـی ئەربـل لەلایـەن موزەفەرەددینـەوە بـۆ ملکەچیکردنـی خەلیفـە و رادەسـتکردنی شـارەکە دوای مردنـی ئامادەبـن[2]. ئـەوەش مانـای وەیـە کـە پێشـتر لەنێـوان موزەفەرەددیـن و خەلیفـە رێککەوتـن هەبـووە لەسـەر وەرگرتنـی ئەربـل.

١- کۆسـا: جۆرە سـێڵێکە لـە مس دروسـتکراوەو گچکـە و بەئـاوازەوە لێکدەدرێن لەنێوان دوو کەسـدا.
٢- الحوادث الجامعة، ص ١٩ – ٢٣.

ئەوەشی کە جەخت لەوە دەکاتەوە ئەوەیە کە سیبت ئەلجۆزی باسی کردووە کە دەڵێ موزەفەرەددین کە هاتە بەغداد کلیلەکانی ئەربل و قەڵاتەکانی پێبوو بۆ ئەوەی رادەستی خەلیفەیان بکا وەکو راگەیاندنێک لەلای خۆیەوە کە شارو قەڵاتەکانی دوای مردنی بۆ خەلیفە دەبن[1].

بەڵام دوای مردنی موزەفەرەددین قەیرانێک روو دەدا کە ئەنجامەکەی بەزیانێکی زۆر بۆ شارو خەڵکەکەی کۆتایی دێ، ئەویش ئەوەبوو کە لەقەڵاتی ئەربل دوو بەردەستی موزەفەرەددین هەبوون. کە نەخۆشیەکەی موزەفەرەددین توند دەبێ، ئەوانە دەنێرنە لای هەریەکە لەخەلیفە و عیمادەددین زەنگی -مێردی کچەکەی موزەفەرەددین- و پاشا ئەلسالح نەجمەددین ئەیوب و نزیکبوونەوەی مردنی موزەفەرەددینیان پێڕادەگەیەنن و هۆشداری دەدەن کە «کێ زووتر بیانگاتێ هی ئەون»، بەڵام هەردوو بەردەستەکە دڵیان لەگەڵ نەجمەددین ئەیووب دەبێ، بۆیە هانی دەدەن خێرا بێتە ئەربل بۆ وەرگرتنی. بەڵام خەلیفە لەهەردوو نەجمەددین و عیمادەددین خێراتر دەبێ و سوپایەک دەنێرێ بۆ دەست بەسەرداگرتنی.

١- مراة الزمان، ج٨ / ص ٦٨٠/٦٨١.

هــەردوو بەردەســتەكە رەتــی دەكەنــەوە رادەســتی بكــەن و دەرگاكانــی قەڵاتەكــە دادەخــەن بــۆ ئــەوەی جێگری خەلیفــە نەیەتــە ژووریَ. ســوپای خەلیفــەش گەمــارۆی دەداو شــەڕ لەنێـوان سـوپای پاراسـتنی قـەڵات و ئەوانـدا هەڵدەگیرسـێ و پارێزەرانــی قــەڵات دەشــكێن و ســوپا دەســت بەســەر شــارەكەدا دەگــرێ و دەبێتــە موڵكــی خەلیفــە[1].

١- الحوادث الجامعة، ص ٤٤. مراة الزمان، ج٨ / ص ٦٨٣.

سەرچاوەکان:

١- ابن الاثير: علي بن ابي الكرم محمد بن محمد بن عبدالكريم ابن عبدالواحد الجزري.

١- التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية (بالموصل). (تحقيق: عبدالقادر احمد طليمات. نشر دار الكتب الحديثة بالقاهرة، سنة ١٩٦٣).

٢- الكامل في التاريخ. (مطبعة الاستقامة بالقاهرة).

٢- ابن خلكان: احمد بن محمد بن ابي بكر.

وفيات الاعيان وانباء الزمان. (تحقيق: محمد محي الدين عبدالحميد. نشر مكتبة النهضة المصرية سنة ١٩٤٨).

٣- ابن شاكر الكتبي: محمد بن شاكر بن احمد الكتبي.

فوات الوفيات. (تحقيق: محمد محي الدين عبدالحميد. مطبعة السعادة سنة ١٩٥١).

٤- ابن شداد: يوسف بن رافع بن تميم الاسدي.

سيرة صلاح الدين الايوبي، المسماة، النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، (مطبعة الاداب والمؤيد بمصر. سنة ١٣١٧ ه).

٥- ابن العديم: عمر بن احمد بن هبة الله بن جرادة.

زبدة الحلب من تاريخ حلب. (مصور: دار الكتب. ٢١٠٤ تاريخ تيمور).

٦- ابن العماد الحنبلي: ابو الفلاح عبد الحي.

شذرات الذهب في اخبار من ذهب. (نشر: مكتبة القدسي بالقاهرة سنة ١٣٥٠ ه).

٧- ابن الفوطي: كمال الدين ابو الفضل عبدالرزاق البغدادي.

الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابقة. (المكتبة العربية، بغداد).

٨- ابن القلانسي: حمزة بن ابي يعلي الاسدي.

ذيل تاريخ دمشق. (تحقيق: امدروز. بيروت سنة ١٩٠٨).

٩- ابن كثير: ابو الفدا اسماعيل بن عمر بن كثير القرشي.

البداية والنهاية في التاريخ. (مطبعة السعادة ١٣٥١ ه = ١٩٣٢م).

١٠- ابن مسكويه: احمد بن محمد بن يعقوب.
تجارب الامم وتعاقب الهمم (القاهرة: ١٣٣٢ه = ١٩١٥م).
١١- ابن واصل: محمد بن سالم.
مفرج الكروب في اخبار بني ايوب (تحقيق: الدكتور جمال الدين الشيال. سنة ١٩٥٣). ومصور بدار الكتب برقم: ٥٣١٩ تاريخ).
١٢- ابو شامة: عبدالرحمن بن اسماعيل بن ابراهيم المقدسي.
الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية. (مطبعة وادي النيل بمصر – سنة ١٢٨٧ ه).
١٣- ابو المحاسن: يوسف بن تعري بردي الاتابكي.
النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة. (مطبعة دار الكتب سنة ١٩٣٥).
١٤- اسامة بن منقذ:
كتاب الاعتبار. (نشر فيليب حتي. مطبعة جامعة برنستون الولايات المتحدة. سنة ١٩٣٠).
١٥- دائرة المعارف الاسلامية: (الترجمة العربية).
١٦- ولبر: دونالد.
ايران ماضيها وحاضرها. (ترجمة: الدكتور عبدالنعيم حسنين. القاهرة سنة ١٩٥٨).
١٧- الديوةجي: سعيد.
الموصل في العهد الاتابكي. (مطبعة شفيق. بغداد سنة ١٩٥٨).
١٨- السبكي: عبدالوهاب بن تقي الدين.
طبقات الشافعية الكبرى. (المطبعة الحسينية – القاهرة. ١٣٢٤ه).
١٩- العراقي: عبدالرحيم بن الحسين بن عبدالرحمن.
القرب في محبة العرب. (تحقيق: ابراهيم حلمي القادري. الاسكندرية ١٣٨١ه = ١٩٦١م).
٢٠- العماد الاصفهاني: عمادالدين محمد بن محمد بن حامد الكاتب.
١- الفتح القسي في الفتح القدسي. المطبعة الخيرية ١٣٢٢ القاهرة,
٢- خريدة القصر وجريدة العصر. (تحقيق: شكري فيصل. دمشق

سـنة ١٩٥٩).
٢١- القلقشندي: ابو العباس احمد.
صبـح الاعشـى فـي صناعـة الانشـا.)المطبعـة الاميريـة. القاهـرة سـنة ١٩١٣ – ١٩١٥).
٢٢- المقريزي: تقي الدين احمد بن علي.
السلوك لمعرفة دول الملوك. (تحقيق: الدكتور مصطفى زيادة. مطبعة دار الكتب ١٩٣٤).
٢٣- هنداوي: محمد موسى (الدكتور).
المعجم في اللغة الفارسية. (نشر مكتبة مطبعة مصر).
٢٤- ياقوت بن عبدالله الحموي الرومي.
معجم البلدان. (نشر الخانجب. مطبعة دار السعادة).
٢٥- يوسف بن قزاوغلي التركي، المعروف بسبط ابن الجوزي.
مراة الزمان في تاريخ الاعيان. (طبعى الهند سنة ١٩٥١).
٢٦- اليونيني: قطب الدين موسى بن محمد.
ذيل مراة الزمان. (طبعة الهند سنة ١٣٧٥ه = ١٩٥٥م).
27- Encyclopaedia Britanica vol. 2 (ohio, 1907).

پێرست

پێشەکی...١٣٣
بەشی یەکەم: لەدایکبوونی ئیمارەتێک.......................... ١٤٣
بەشی دووەم: بنەماڵەی موزەفەرەددین گۆگبورروو....................١٥٣
بەشی سێیەم: گەورەبوونی موزەفەرەددین..........................٢١٥
بەشی چوارەم: موزەفەرەددین لەحەڕڕان...........................٢٢٥
بەشی پێنجەم: موزەفەرەددین لەئەربل............................٢٥٥
بەشی شەشەم: موزەفەرەددین و شەڕەکانی خاچپەرستەکان.......٣٣٧
بەشی حەفتەم: کارە دیارەکانی موزەفەرەددین.....................٣٧٧
بەشی هەشتەم: مردنی سوڵتان موزەفەرەددین گۆگبۆرو............٤٥٣
سەرچاوەکان...٤٦٣
پێرست...٤٦٦

بەڵگەنامەکان و ئەلبومی وێنەکان

دیـاره لــه کتێبـی دکتــۆر عبدالقــادر احمـد تولەیمـات، هیــچ کتێیبێکـی تریـش کـه باسـی زەمـان و حیکایەتی سـوڵتان موزەفەر کــراوه، لـــه کوردســـتان، هیـــچ وێنـــه یـــەک و بەڵگەنامەیـــەک نەبـــووه، ئێمـــه، هەوڵــی جیددیمـــان داوه، هەرچییەکمـــان بــۆ پەیداکرابێـت لـه نـاوەوه و لـه دەرەوەی کوردسـتان، ئـەو وێنـه و بەڵگەنامانـه و تابلۆیانـه بدۆزینـەوه، کـه ئـادگار و خەسـڵەتی حوکمڕانــی ســوڵتان موزەفــەر پێکدەهێنـن.

زۆربـــەی ئـــەو وێنانـــەی دەیبینـــن پێویســـت بـــه نووســـین لەســـەریان ناکـــەن، خوچیـــان وێنـــەکان دەدوێـــن.

بەڵگەنامە

دەربـارەی وێنەیەكـی كـۆن لـە مۆزەخانەیەكـی فەرەنسـا دەربـــارەی بارودوچخـــی نەتـــەوەكان لـــە كوردســـتان وە بەتایبەتـــی لـــە اربـل و دەشـــتی شـــارەزوور.

یەكەمین مۆزەخانەی سەر شەقام
بەڕێز وەزیری شارەوانی و گەشتوگوزار
بەڕێز پارێزگاری هەولێر

لـــە پێنـــاو بووژاندنـــەوەی تیووریـــزم و هونـــەر موجەسەمســازی لــە هەولێــری پایتەختــی گەشــتوگوزاری، هاوپێـــچ لەگـــەڵ ئـــەم نامەیـــە پـــڕۆژەی دامەزراندنـــی مۆزەخانەیەكـی سـەر شـەقام- لـە چوارِیانـی عەنـكاوە، پیشكەشـــتان دەكـــەم، كـــە هیـــوادارم ڕەزەمەندیتـــان بـــۆ جێبەجێكردنـــی وەرگـــرم.

ســاڵی ١١٨٧، پــاش ســەركەوتنی ســەڵاحەدینی ئەیووبــی لـــە جەنگـــی خاچپەرســـتەكان CROISADE دژی فلیـــپ ئۆگەســـتی فەرەنســـی و ڕیچـــارد شـــێردڵ(قلب الاســـد)ی ئینگلیــز لـــە یۆرشـــەلیم، مەســـیحییەكانی كوردســـتان

زەندەقیـــان دەچـــێ دەڵێـــن: (ئاخـــۆ ســـەلاعەدینی ئەیووبـــی دوای ئـــەوەی قودســـی گـــرت، چـــی بەســـەر ئێمـــە دەهێنـــێ!؟) بـــە تایبەتـــی چونكـــە دوای ئـــەو ســـەركەوتنە مێژووییـــە، میـــرە عەرەبەكانـــی چوارچێـــوەی دەســـەڵاتی ســـەلاحەدین، بەبـــێ ئیـــزن وەرگرتـــن كەوتبوونـــە (ســـزادان و ئـــازاردان و بـــاج وەرگرتـــن لـــە مەسیحییەكانی ڕۆژهەڵاتـــی ناوەڕاســـت. سـوڵتان موزەفـەر گۆگبەری ١١٩٠– ١٢٣٣ زاوای سـەلاحەدین، كـە میـری هەولێـر بـوو بـۆ مـاوەی ٤٣ سـاڵ، خـۆی لـەو جەنگـە لـە نابلـس لەگـەڵ سـەلاحەدین بـوو.. داخوازیـی لـە سـەلاحەدینی ئەیووبـی دەكات، فریـای مەسـیحییەكانی ژێـر ستەمی میـرە عرەبـەكان بكـەوێ، ئەویـش فەرمانێـك بـڵاو دەكاتـــەوە: (هەمـــوو مەســـیحییەكانی چوارچێـــوەی دەسـەڵاتی ئەیووبـی، پێویسـتە مافـە دینیـی نەتەوەییەكانـی خـۆی پارێـزراو بێـت و ئازادانـە بتوانـن مومارەسـەی دیـن و زمـان كولتـووری خۆیـان بكـەن، بەبـێ ئـەوەی هیـچ باجشـیان لـێ وەربگیرێـت!)

بـــەم شـــێوەیە، ســـەلاعەدینی ئەیووبـــی و ســـوڵتان موزەفـەری هەولێـری، سـزادانی مەسـیحییەكانی عەنـكاوە و هاودیـــان و هەمـــوو ناوچەكانـــی دیكـــەی كوردســـتانیان حـــەرام كرد.شـــایانی باســـە ئـــەم فەرمانـــە لـــە شـــێوەی میناتۆرێـــك لـــە ســـاڵی ١١٨٧ بـــە زمانـــی توركمانـــی نووســـراوە.

بۆچی ئەم فەرمانە بە زمانی توركمانی بووە؟

چونكـە خـودی سـوڵتان موزەفـەر ئـەم فەرمانـەی بـۆ

ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی بڵاودەکردەوە. ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێ، کە تورکمان هەر لەو ساڵەوە ١١٨٧ لە هەولێر بوونە. تورکمان بریتیبوون لە بەشێک لە خەڵکی ڕەسەنی هەولێر، هەبوونی تورکمانەکان لە هەولێر دەگەڕێتەوە بۆ پێش پەیدابوونی دەسەڵاتی عوسمانییە تورکەکان، واتە: تورکمان خەڵکی ئەسڵی هەولێرن و هیچ پەیوەندییەکیان بە تورک و تورکیاوە نییە.

ئەم ڕاستییە مێژووییە، کە لەم سەروبەندەی ئەم پڕۆژەیەی مندا دەیدرەوشێنمەوە، ئینتیمای تورکمان بۆ هەولێر و کوردستان پتەوتر و ڕەگاژۆ دەکات.

من لە کاتێکدا ئەم میناتۆرە بە زمانی تورکمانی و بە ڕووح و (فەرمان) کوردییەی سەلاحەدینی ئەیووبیم بە یەکەمین میناتۆڕی کوردی لە قەڵەم داوە ١١٨٧، لە هەمان کاتدا ئەم میناتۆڕەم کردە سەرچاوەیەک بۆ دامەزراندنی مۆزەخانەیەکی سەرشەقام لەسەر ڕێگەی عەنکاوە- هەولێر، بەرامبەر هوتێل LAMASSU، شەقامی سەد مەتری!

من لەم پڕۆژەیەمدا بەهرە و سوودم لە مێژوو وەرگرتووە، وێنە و نیگارەکانی ئەم دیواربەندەی، کە لەسەر دیواری یەکێتیی جووتیارانی کوردستان بە درێژایی شەست مەتر ڕەسمم کردوون. بۆ ماوەی هەشت شەو و هەشت ڕۆژ (لە زستانی ٢٠١٣) سەرچاوەکانیان دەگەڕێتەوە بۆ حەکایەتەکانی ئەو جەنگە ناودارەی، کە

بە سەرۆكايەتی عەقڵی كورد سەلاحەدینی ئەیووبی لە پێناو بەرقەراربوونی ئاشتی لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست كۆتایی پی هات.

زیندووكردنەوەی ئەم یادگارییەی سەلاحەدین و ئەم هەڵوێستە مرۆڤدۆستانەی سوڵتان موزەفەر، كە بووە هۆی بەرقەراربوونی ئاشتی و برایەتیی نێوان دینەكان لە كوردستاندا، هەستێكی مۆدێرن دەبەخشێتە ئەمڕۆی ژیانی سیاسیمان و رەونەقێكی هاوچەرخانە دەبەخشێتە ئەو گەڕەكەی، كە ناوی (سەلاحەدین)ە و من دیواربەندە شەست مەترییەكەم لەوێدا درووست كردوە.

جێی باشە، كە بە ڕێزان سەرۆكی یەكێتیی زانایانی موسڵمانی كوردستان و مەتڕانی عەنكاوە و بەڕیوەبەری شارەوانی عەنكاوە و بەڕیوەبەری ئەنستیتووی فەڕەنسی لە هەولێر، پیشوازییەكی گەرمیان لەم پڕۆژەیەم كرد و بە كارێكی هونەریی مێژوویی گرینگتر لكە قەڵەمیان دا. جەنابی پاریزگاری هەولێریش لە هەمان ڕۆژی ڕاگەیاندنی ئەم مۆزەخانەیەی سەر شەقام (زستانی ساڵی ٢٠١٣) لارییان نەبوو كە من بەردەوام بم لە تەواوكردنی.

تێبینی: ئەم پڕۆژە هونەری- مێژوویی- توورستییەكی گرینگە، لەلایەن یەكێك لە دەزگە ئەهلییەكانی كوردستان بەڵێنی پێ دراوە، كە سەرجەم خەرجییەكانی بۆ دابین بكرێت بۆ ئەوەی بیكەینە مۆزەخانەیەكی سەر شەقام (لە هەولێری پایتەختی گەشتیاریدا.)

وێنــەی یەکــەم: میناتــۆڕی فەرمانەکــەی ســەڵاحەدینی ئەیووبــی.

وێنــەی دووەم: ئابلۆوقەدرانــی هەولێــر لــە ســاڵی ١٢٥٨ لەلایــەن مەنگۆلەکانــەوە.

وێنــەی سێیەم:لەشــکری ســەڵاحەدینی ئەیووبــی، لــە ســەدەی پــازدەم لەلایــەن نیگارکێشــێکی فەرەنســی کــراوە.

د.فەرهاد پیرباڵ –

ســەرچاوەی نامــە و تابلــۆی لەشــکری ســەلاحەدین ئەیوبــی.

نامەیەکــە لــە ئارشــیفی کاک ضیــا عوزیریمــان وەرگرتــووە لــە هەولێــر – رۆژنامــەی تەبــا – ئاژانســی هەوالــی تورکمانــی

(٣)

سـولطان (مظفـر) دی، أربيل سلطانی

(گـوگـبـورو) دو اونون شـانی عنوانی

شـان شـهـرەتی الدی بوتون جـيـهـانی

دونمـيـنده أربيل التين چاغ گـوردو

چاغين گـوزەلليگی تاريخله سـوردو.

(٤)

(گـوگبـورو) زامـانی ايلك (مـولود) اولدو

بوتون دونيـا اونـنان گلـەنەک بولدو

بيليـمـە گلديلر عـاليـملر دولدو

(مـحـمـد) دوغـومـون أربيلده ياپتی

نوجـو اولوپ بيـزه گلـەنەک طاپتی.

◄ دوو پارچە شیعری «ئەسعەد اربیل» لە دیوانی قالە داستانی

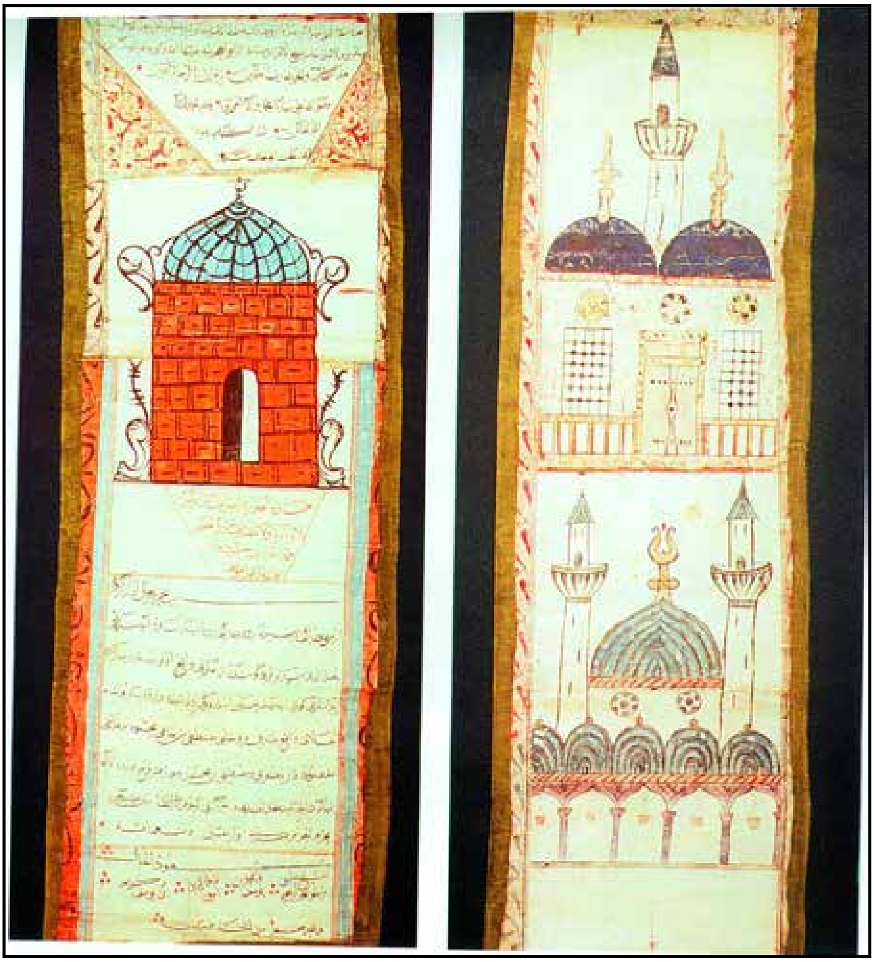

◀ مەولودنامەی تورکمانیە کە لە سەردەمی سوڵتان موزەفەر نووسراوەتەوە و بڵاوکراوەتەوە وە لە مزگەوتی قەڵا خوێندراوەتەوە

خشتەکان

خشتەی ژمارە (١)

حوکمرانی ئەتابەگەکانی هەولێر، (ئەوەی هەولێر)

(زین الدین أبو الحسن علي بن بکتکین بن محمد) ناسراو بە (گچك)، پارمەتیی (عمادالدین زەنگی)ی دا، ئەتابەگایەتیی موسڵ لە ساڵی (٥٢١ك/١١٢٧ز)دا دابمەزرێنێت و، خۆیشی (هەولێر و، شارەزوور و، حران و، تکریت و، هەکاری و شنگاڵ)ی، لە ساڵی (٥٢٢ك/١١٢٨ز)وە بەدەست بووە.

(١) ئەو سێ کەسەی خوارەوە، بە بریکاریی (زین الدین علي کچك) حوکمی هەولێریان کردووە:

أ- (أبو منصور سرفتكين الزيني) تا ساڵی (٥٥٩ك/١١٦٤ز)

ب- (مجاهدالدين قايماز الزيني) (٥٥٩ _ ٥٧١ك/١١٦٤ _ ١١٧٥ز)

ج- (عزالدين الياس بن عبدالله الزيني) (پاش مجاهدالدين قايماز)

(زین الدین علي کچك) دەستی لە هەموو موڵکی خۆی هەڵگرت بۆ (قطب الدين مودود)ی ئەتابەگی موسڵ و، تەنیا هەولێری بۆخۆی هێشتەوە و، لە ساڵی (٥٦٣ك/١١٦٨ز)دا، هەر لە هەولێر گیانی سپارد.

(٢) موزەففەرەددین گۆگبوریی کوڕە گەورەی (زين الدين علي كچك) دوای مردنی باوکی، حوکمی هەولێری لە ژێر چاودێریی ئەتابەگ (مجاهدالدين قايماز)دا گرتە دەست.

(٣) (مجاهدالدين قايماز) موزەففەرەددین گۆگبوریی لە هەولێر دەرکرد. بەڵام موزەففەرەددین گۆگبوری حوکمی (حران) و (الرها)ی گرتە دەست، تا ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)

(٤) دوای دەرکردنی موزەففەرەددین گۆگبۆری لە هەولێر، (زین الدین یوسف ینالتگین)ی کوڕە گچکەی (زین الدین علي کچك) حوکمی هەولێری، تا ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز) گرتە دەست.

(٥) موزەففەرەددین گۆگبوری گەڕایەوە بۆ هەولێر و، لە ماوەی (٥٨٦ _ ٦٣٠ك/١١٩٠ _ ١٢٣٣ز)دا تەختی هەولێری بە شارەزووریشەوە وەرگرت.

(٦) دوای مردنی موزەففەرەددین گۆگبۆری، ئەمارەتی هەولێر، لە ماوەی (٦٣٠ _ ٦٥٦ك/١٢٣٢ _ ١٢٥٨ز)دا کەوتە سەر موڵکەکانی خەلافەتی عەبباسیان.

خشتەی ژمارە (٢)

دوای مردنی زین الدین علی کچك لە هەولێر لە ساڵی ٥٦٣ك/١١٦٨ز، ئەم خەلیفە عەبباسییانە، هاوزەمەنی ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر بوونە:

١- المستنجد بالله، أبو المظفر يوسف ابن المقتفي: (٥٥٥ _ ٥٦٦ك/١١٦٠ _ ١١٧٠ز).

٢- المستضيء بامرالله: (٥٦٦ _ ٥٧٥ك/١١٧٠ _ ١١٧٩ز).

٣- الناصرلدين الله: (٥٧٥ _ ٦٢٢ك/١١٨٠ _ ١٢٢٥ز).

٤- المستظهر بالله (٦٢٢ _ ٦٢٣ك/١٢٢٥ _ ١٢٢٦ز).

٥- المستنصر بالله (٦٢٣ _ ٦٤٠ك/١٢٢٦ _ ١٢٤٢ز).

خشتەی ژمارە (٣)

ئەتابەگەكانی موسڵ (٥٢١ _ ٦٣١ك)

(١) (عمادالدين زەنگی ابن قسيم الدولة آق سنقر) دامەزرێنەری ئەتابەگايەتيی موسڵە و، (٥٢١ _ ٥٤١ك/١١٢٧ _ ١١٤٦ز) ساڵ حوكمی كردووە.

↓

(٢) سيف الدين غازی
٥٤١ _ ٥٤٤ك/١١٤٦ _ ١١٤٩ز

(٣) قطب الدين مودود
٥٤٤ _ ٥٦٥ك/١١٤٩ _ ١١٦٩ز

نورالدين محمود، دامەزرێنەری ئەتابەگايەتيی حەڵەب
٥٤١ _ ٥٦٩ك/١١٤٦ _ ١١٧٣ز

(٤) سيف الدين غازی (دووەم)
٥٦٥ _ ٥٧٦ك/١١٦٩ _ ١١٨٠ز

(٥) عزالدين مسعود
٥٧٦ _ ٥٨٩ك/١١٨٠ _ ١١٩٣ز

(٦) نورالدين ارسلان شاه
٥٨٩ _ ٦٠٧ك/١١٩٣ _ ١٢١١ز

(٧) عزالدين مسعود (دووەم)
٦٠٧ _ ٦١٥ك/١٢١١ _ ١٢١٨ز

(٨) نورالدين ارسلان شاه (دووەم)
٦١٥ _ ٦١٦ك/١٢١٨ _ ١٢١٩ز

(٩) ناصرالدين محمود
٦١٦ _ ٦٣١ك/١٢١٩ _ ١٢٣٤ز

پاشکۆ _ ژمارە (١)

دەقی بەیاننامە (بڵاوکراوە)کەی سەڵاحەددینی ئەییوبی (یوسف کوڕی ئەییوب) کە هەڵوێستی خۆی تێدا، ڕووبەڕووی هێزەکانی دیکەی ئیسلام دیارکرد

خوا، کە لەسەر زەمین حوکم و هێزی پێ بەخشین و، توانیمان هەق لە پێناوی فەرزدا بەهێز بکەین، وامان بەباش زانی، لە ڕێی خوادا، فەرزی غەزا لەبەرتر ڕابگرین و ڕێگاکەی نیشان بدەین و، پشتگیری لە ئیمانداران بکەین و، پیاوچاکان و بەرپرسانی ئیسلام بۆ غەزای دژ بە دوژمنان بانگ بکەین، کە، لەسەر زەوی بەیەك دەنگ داوا لە ئاسمان بکەین سەرمان بخات. هەر کەسێ، لەم فەرزەدا یاریمان بدات و ئەم کارە چاکە بەجێ بگەیێنێ، ئەوا لە چاکەی بێ پایانمان بێ بەشی ناکەین و، پاداشتی ڕەفتاری خاسی خۆی وەردەگرێت، بەڵام ئەو کەسەی دووی لەزەتی دنیاو، ئارەزووی خۆی بکەوێ و، پشتی لە ئایینی هەق و، ڕووی لە دنیای ناهەق کردبێ _ ئەگەر تۆبەی کرد و پەشیمان بووەوە، ئەوا بەیەکێك لە خۆمانی دادەنێین، دەنا ئەگەر لەسەر گومڕایی خۆی مکوڕ بوو، ئەوا دەستی لەکار دادەبڕین و دەری دەکەین[١].

(١) ابو شامة، كتاب الروضتين ٢/٦٠

ابن واصل، مفرج الكروب ٢/ ١٦٣ - ١٦٤

پاشكۆ _ ژمارە (٢) (بەیاننامەی هەولێر)

سەلاحەددینی ئەیوبی، پاش مردنی _ زین الدین یوسف ینالتگین لە ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا، دەربارەی چارەنووسی ئیدارەی هەولێر بڵاوی كردەوە

بێگومان دەزانن (زین الدین یوسف)ی ماندووی ڕێگای غەزاو، سوپاسگوزاری نیعمەتی خودا، كۆچی دوایی كرد و، بەر ڕەحمەتی خوا كەوت. ئەو كەسێكە لەو بەختیارانەی حوكمی ئەم ئایەتە، دەیانگرێتەوە: (ومن يخرج من بيته مهاجرا الى الله ورسوله، ثم يدركه الموت، فقد وقع اجره على الله)[1]. واتا: (كەسێ ماڵی خۆی جێبهێڵێ و، ڕوو لە ڕێگای خواو پێغەمبەر بكات و، بمرێت، ئەوە، ئەجری دەكەوێتە سەر خودا). ئای، چەند دڵتەزێنە ئەو لێقەومانە و، وای لە سۆی ماڵاوایی ئەو جوانەمەرگە! ئەو بەهیممەتی خۆی پێگەیشت و پلەی بەرزی وەرگرت، بەڵام بەر لەوەی جێبەجێی چاكەی دەركەوێ و مانگی چواردەشەوە ئاواتەكانی دەروونی ڕۆشن بكاتەوە، خوا بردییەوە بۆ بارەگای خۆی. ئەم هەولێرەش حەفتا ساڵە[2] خەڵاتی بنەماڵەی ئەتابەگەكانە و، بۆ (زین الدین)[3] ماوەتەوە. لە شەرت و سیستەمی ئەم نیعمەتە لایان نەداوە و، حوكمەكانیان قایمتر و پتەوتر كردووە. ئەم جێگەیەش كە بۆیان هێشتووەتەوە، نەیهێشتووە بە فیڕۆ بچێت. میری گەورەش موزەففەرەددین گۆكبوری گەورەی بنەماڵەكەیە و، لە هەموویان لەبەرترە. لەسەر وەسیەتی باوكیشی

---

(١) القرآن الكريم، سورة النساء، الآية (١٠٠).

(٢) بە پێی قسەكانی (ابو شامة) (كتاب الروضتين ٣٠/١، ص ٣٨) ئەگا شەست و چوار ساڵ، نەك حەفتا ساڵ.

(٣) مەبەستی لە (زين الدين علي كجك)ە، كە دامەزرێنەری بنەماڵەی ئەتابەگەكانە.

بە سەرداری هەولێر دامانا، کە براکەشی بەرەو رێگای راست رێنمایی بکات و[1] لە جیاتی ئەویش حوکم بگرێتە دەست.

ئەمانە، نامەگەلێکن (الملك الناصر ـ سەلاحەددینی ئەیوبی ناردوونی بۆ موزەففەرەددین گۆکبۆریی سەرداری هەولێر و، داوای دەکات بگاتە لای و بۆ کوشتاری خاچدروشمان ئامادە بێت. نامەکان (عماد الدین الکاتب الاصفهانی) دایڕشتوون، کە نووسەری تایبەتی خودی سەلاحەددینی ئەیوبی بووە؛

(١) کتاب الروضتين ١٦٤/٢ – ١٦٥.

مفرج الكروب ٢٣٩/٢ – ٢٤٠

ابن الفرات، مجلد ٤، ج ١، ص ٢٣٦.

پاشكۆ ـ ژمارە (٣)

نامەی یەكەم

(بەشێكە لە نووسراوێك بۆ موزەففەرەددین گۆگبوریی سەرداری هەولێر، باسی بارودۆخی شەڕ دەكات).

پێشتریش باسی بارودۆخەكەمان بۆت نووسیوە كە ئاوات و ئومێدی ئێمە سەركەوتنە. مەلیكەكانی فەرەنگ بەخۆیان و لەشكری لەبن نەهاتوویانەوە گەیشتوونەتە بەندەرەكەو خڕبوونەتەوە و مۆڵیان بەستووە، ئێستاش مەنجەنیقیان لێمان دامەزراندووە و ئاگرباران و بەردبارانمان دەكەن، شوورەكەش كون و كەلەبەری تێ كەوتووە و، شەڕەكەش گەرمە، دوژمن ددانی لە شارەكە تیژ كردووە و، بەتەمای تالانە، ئەوەتا، بۆ ناو شار دەكشێ و ڕێگای مەرگی بەرەو شەقام و كۆڵانەكان كێشاوە ـ ئێمەش بە لەشكرەوە هەڵمانكوتاوەتە سەری و هێرشمان كردووە، بەڵام دوژمن، زۆربەی هێز و لەشكری لە شوورە و كەندەكی شارەكە قایم كردووە و، بەئومێدی زیاتریشە... لە كاتێكا مەترسییەكە زیادی كرد و، بە وردیەكی زیاتر و خۆڕاگرییەكی پتەوترەوە ئومێدی سەركەوتنمان هەبوو، تاقمێ لە میرانی كەمباوەڕ و تاوانبار و خیانەتكار و ترسنۆك هەڵاتن و خیانەتیان لە ئیسلام كرد، بەڵام لە سزای هەق ڕزگاریان نەبوو. بەو ڕاكردنەی ئەوان دوژمنیش زیاتر ددانی لێ تیژ كردین و، كەسانێكی دیكەشمان وردیان بەردا. وەڵێ زۆربەی زۆرمان سەنگەریان بەرنەداو، مەرگیان لە لا خۆشتربوو، بڕیاریان دا خۆیان رادەستی دوژمن نەكەن تا دوو ئەوەندەیان لێ نەكوژن و، سووربوون لەسەر پاراستنی بەندەرەكە، بەڵام كە زۆریان بۆهات و ناچاربوون، كەوتنە دانوستان لەگەڵ فەرەنگ، وەڵێ فەرەنگ بە هەلی زانی و، زیاتر پێی لێ ڕاكێشاو، شەرتو شرووتی قورسیان دانا، ئەمانیش زیاتر

سەبریان گرت و وردی خۆیان بەهێز کرد، دوژمن هەند چاوقایم بوو، لەبانەوە دەردەکران، لە کون و کەلەبەردوە دەهاتنەوە، کونیان لێ دەگیرا، لەبانەوە دەهاتنەوە، مەگەر خودا دەرووێك لە خەلکەکە بکاتەوە و لەم تەنگانەیە رزگاریان بکات. ئێمەش لە لای خۆمانەوە دوژمنمان تەنگاو کردبوو، راست و چەپمان لێیان گرتبوو، بەلام ئەوان لە پشت دیوارەکانەوە شەڕ دەکەن و زیانمان لێ دەدەن. دەشزانن ئەگەر خۆیان بخەنە تەهلوکە و بەکۆمەڵ هێرشمان بکەنە سەر، ئەوە شکاندنیان زەحمەتە و ناگرێت. قەزاو قەدەری خوایش گەڕانەوەی بۆ نییە، ئەوەش کە ئاشکرانییە و نهێنییە و، چیمان لە چارە نووسراوە، هەر خوا دەیزانێت. حوکمیش هەر حوکمی خوایە، پەناو، ئومێدیشمان هەر بەوە، ئەم بەلایەش هەر بەو دەگەڕێتەوە و سەرکەوتنیش هەر بەدەست خوایە و، تەوەکەل بەخوا و، لەویش زیاتر، پەنامان نییە.

پاشکۆ ـ ژمارە (٤)

نامەی دووەم

(ئەمەش نامەیەکی ترە کە داوای موزەففەرەددین گۆکبوری دەکات، لە هەولێرەوە بگاتە (عکا)، باسی کارەساتی شارەکە دەکات و، بارودۆخی شەڕەکە نیشان دەدات)

هەموو کەسێ دەزانێت، دوژمنی کافر و، هێزی بێشوماری زوڵم و ستەم و زۆرداران، لەناکاو، تەپیان داوەتە سەر موسوڵمانان و، هەرچی کافری بەحر و بەڕ هەیە، بۆ لەناوبردنی هێزی ئیسلام، خڕی کردووەتەوە. بەڵام خوای گەورە، بە قودرەت و توانای خۆی، قودرەت و توانا و هێزی دوژمنی ملکەچ کرد، چونکە دەزانێت چییان بەسەر (عکا)دا هێناوە، کە ئێمە، ئەمە دوو ساڵە تێدەکۆشین لە دوژمن بیپارێزین و، شارەکە، دوو گەمارۆی لەسەرە. دوژمن هەر تەگبیرێکی کردبێ، لێمان تێکداوە، هەر غەدرێکی گەڵاڵە کردبێ، پووچەڵمان کردووەتەوە، هەر مەنجەنیقێکیان هێنابێتە بەردەوە، لە لووتمان داوە و بەردوویاش گەڕاندوومانەتەوە، هەر تاوەر و قولەیەکیان ساز دابێ، سووتاندوومانە، هەر کەلێن و کەلەبەرێکیان لێ دەرکەوتبێ، خۆمان پێیدا کردووە، هەر ئاگری شەڕێکیان هەڵایساندبێ، خوا کوژاندوویەتیەوە، ئیدی هیچ فرو فێڵێک نەما، نەیکەن و، هەموو غەدر و نامەردییەکیان تاقی کردەوە. لەم ماوەیەدا، دانیان بەخۆدا نەگرتووە و چەندین جار هێرشیان کردووە و، هاتوونەتە سەرمان، نزیکەی بەنجا هەزار شەڕوان و جەنگاوەری سوارە و پیادەیان لێ کوژراوە، بێگومان هەموویان بە مەرگ دەگەیێنین. گرویی خواناسان، گرووهی گومراهان لەناو دەبات. ئێمە، وامان دەزانی کە لەناومان بردوون و نەماون، کەچی هەر زۆر دەبن و هەڵدەقوڵێن، وامان دەزانی فەوتاون

کەچی هێشتا هەر ماون، شەڕدەکەن. ئەمانە سووتەنیی ئاگری شەڕن، خۆشەی شمشێر و کوتەکن. خۆیان بۆ مەرگ و بۆ گۆڕستان بەگوشت دەدەن، وا دەزانن کە لەوەش زیاتریان لەدەست دێت. کە ساڵی تازەش هاتە بەردەوە، لەبەر خاتری دۆست و سەربازانی ناو شارەکە کە لە شەڕدا زۆر ماندوو بوون و، لەوە زیاتریان لە تواناد‌ا نییە، ویستمان نۆرەی پاراستنی شارەکە بە کەسانی دی بسپێرین. کەلێنەکان پڕ بکەینەوە و، هەڵەکان راست بکەینەوە. لەناو شاردا، زیاتر لە دە هەزار زەلامی بە جەرگ و ئازا و قارەمان هەبوون، ئەوان لە شار دەرچوون و جێگەیان پڕ نەگرایەوە، بەڵام ئەوانەی کە چوونە ناوەوە و، ویستیان جێگەیان پڕ بکەنەوە، وەك ئەوان دڵگەرم و پەرۆش نەبوون، دەریاش لەوەزیاتر رێگای پێ نەداین و، دوژمنیش بە پەلە گەیشتە جێ و، ناو شاریش هەند پڕ بوو، جێگای ئەو هەموو خەڵکەی تێدا نەدەبووەوە و، کەسی دیکەی نەدەگرت، ئیدی پەنای بردە لای خوا، لە شەڕ و بەڵا بیپارێزێت. ئنجا مەلیکەکانی فەرەنگیش هاتن، بەڵام ئەم هاتنەی ئەمساڵیان وەك هاتنی ساڵانی پێشتر نەبوو، غەزەب لە چاویان دەباری و، بە رق و کینەوە، کەوتنە کار و، دۆزەخیان بە پەلە هێنایە جۆش و، یەکسەر دەستیان بە ئاگر باران و سووتاندن کرد، هەرچی لەشکرە، ئەوە، هەر بەلێشاو دەهات، هەموو شارەکانی خۆیان، لەبنرا کرد بە سەرباز و، لە کەشتی و گەمیان هاویشتن و تیرە و نەتەوەی داخ لەدڵی هەمەجۆریان هێنایە سەر (عکا). هەردوو مەلیکی فەرەنگ و ئنگلیزیش، بە لەشکری سوارە و پیادەوە، بەوپەڕی تەدارەکەوە، بە ئاقڵ و کەوەدنەوە، بە قورس و بە سووکەوە، بە پتەو و بە پووکەوە، بە دەبابە و مەنجەنیقەوە هاتوونەتە سەرمان و، تەنیا، لە یەك جێگە دا، سیازدە مەنجەنیقیان لێمان دامەزراندووە، هەر بەردێکمان تێدەگرن، چەند بەردێکی شوورەکەمان دەترازێنێت و دەیخات. جێگای بەرز و بەرچاوەکانی شوورەکەیان رووخاندووە، کەندەکەکەیان پڕ کردووەتەوە، کەلێن و کون و کەلەبەریان لە شوورەکە خستووە. گەلێك لە دەوڵەمەند و پیاو ماقووڵانی شارەکە لە دین وەرگەڕاون، کەوتوونەتە کۆمەکی ئەعلەتییەکان. دیوار و

شوورە و تاوەرەکان رووخاون و کەوتوون، بەسەر درز و کەلەبەرەکانەوە ئاڵای کفر و، کۆڕی هەمەج دیارن. بەڵام برادەر و دۆستانمان هێشتا خۆیان ڕاگرتووە و، وورەیان بەرنەداوە و، بە سەبرن، کەلەبەرەکان بە جەستەی خۆیان پڕ دەکەنەوە، بەردی مەنجەنیقەکان کە بە سەرماندا دەبارێ، ئەمان دەیکەن بە خوودەی سەری خۆیان و، سنگیشیان ناوەتە بەر تیربارانی دوژمن. خوێن بە بژانگ و لچ و لێویاندا دەچۆڕێ و، فریشتەکانی ئاسمان سوپاسگوزاری لەخۆبوردەیی و گیانبەخشییان دەکەن. پەلاماری دوژمن دەدەن و، بڵاوەیان پێدەکەن و، دڕ بەرپێزەکانیان دەدەن، بڕیان دەدەنێ و لەتریان پێدەدەن و ساتمەیان پێدەکەن. دوژمن گەر هێرشی بێنێ، بە دەمی شمشێر بەرسنگیان دەگرن و بڵاوەیان پێدەکەن. برادەرانمان شەڕدەکەن، پەلامار دەدەن، خۆیان ماندوو دەکەن و، تینیان بۆ دەبەن، هەموویان بە سەربەرزی وەستاون و هەمیشە شمشێری رووتیان بەدەستەوەیە، قاچیان لە گۆمی خوێنا چەقاندووە و، بەرەو بەهەشت ماڵاوایی لە برادەران و کەسوکاریان دەکەن و، دوژمنی کافریان هەواڵەی دۆزەخ دەکەن.

بەڵام هەندێ لە میرە ترسنۆکەکان، ناپاکی و خیانەتیان کرد، لە جیاتی شەرم و حەیا، ژیانی سەرشۆڕییان بەگەن کرد، خاکیان بەجێ هێشت و بەرەو نەگبەتی و بەڵای کفر رایانکرد و، هانایان بۆ دوژمن برد، وایان دەزانی بەو رەفتارە ناپاکەیان رزگاریان دەبێت، بە سواری گەمییەکی بچووک ـ کە پێشتر بۆ ئەم رۆژە ئامادەیان کردبوو، خۆیان دەرباز رکرد، زامی هەمیشە بە ئازاری تف و نەعلەتییان، لە زامی تیغ بە باشتر دانا، هەندێ لە کەسانی وەکو خۆشیان لەگەڵ خۆدا سوار کرد، بەم راکردنە، وورەی سەربازانی تر و خەڵکەکەشیان سارد کردەوە و، ئەژدیهای کافریشیان زێتر دەم شیرین کرد. بەڵام دۆستان و دڵسۆزان لەگەڵیاندا نین و ملیان بۆ نەداون، پشتیان لە شەڕ نەکردووە و، سەنگەریان بەرنەداوە و، هێشتا هەر لە ریزی پێشەوە شەڕ دەکەن، لە شەڕی گەورەتریش ناترسن و سڵ ناکەن، چەکدارێکیان پشتێن بۆ دە سەربازی دوژمن ناگاتەوە، خۆ لە شەڕ نادزنەوە، رۆحی خۆیان بە ئەمانەت دەزانن.

ئێستا، شەڕەکە گەرمە. کوشتار لە شوورەکەوە گەیشتە ناو ماڵەکان، لە سەری کۆڵانەکانەوە گەیشتە ناو کۆڵانەکان. دوژمن بە بێدەنگییەکی نیوە شەڕو، بە خشکەیی و، بە ترسێکی خراپتر لە خورپەی دڵ، هەروا، بەرەو ناو شار، هێرش دێنێ و دەکشێ، دوژمن زۆر و بێشومارە، هێز نییە لەبەر دەمیدا بووەستێ و پێشی لێ بگرێ، ئەگەر قەزاو قەدەری خوا نەبوایە و، ئەو کەلێن و لاوازییەی خۆمان رووی نەدابا دوژمن چ جای بوو، بێتە ناو (عکا) و، مل، بە (عکا) کەچ بکات. (عکا)یش لە دەست بچێ، نابێ و ئیمان لە دەست نەچووە. (عکا) داگیر کرا بەڵام دەوڵەت ماوە، ئەگەر درپان بە ریزی لەشکری (عکا) دابێت و، هاتبنە ناوەوە، بەڵام هێشتا بنەماو پەرگەمای نەپچڕاوە. ئەمە قەدەری خودایە، خودا، ویستی لەخەو بێدارمان بکات و بە ئاگامان بێنێت و غیرەتمان بە بەردا بکات و، کانیاوی هیممەتمان بتەقێنێتەوە و، بەختی خەواڵوومان هەستێنێتەوە و، رامانبەرێنێ و، هێز و وزەو توانستمان بۆ تازە دەکاتەوە و سەرمان دەخات. ئێمە، هەتا ئێستاش، وەك جاران، بەسەر کەندەکەکانیاندا هەواڵەین و، دەستمان لە بینیان گیر کردووە و، مەرگ بەسەر حەشارگەکانیاندا دەبارێنین، هەموو رۆژێکیش بۆ شەڕی دەستەو یەخەو تاڵاوی سزای مەرگ رایاندەکێشین، بە زەرووی تێر لە خوێنی رەش، ناوی خواردنەوەیان رەش دەکەین. ئەوەیان هاتبێتە ژوور، ناچێتەوە دەر، ئەوەیان گەیشتبێتە ئێرە، ئازە، بەدیدار شاد نابێت، ئەوەش کە بەرەو سارای مەرگ چووبێت، لانەو خاووخێزان شیوەنی بۆ دەکەن، کامیان دەرکەوێ، مەگەر کەمتیار گۆڕی داپۆشێت. ئەوان باڵیان لێ داوەتەوە، لە خێوەتگای خۆیان ئابزوون، حەز ناکەن جێگای خۆیان بەجێبێڵن، هەوارگەی خۆیان پێخۆشە، چونکە حەز لە مەیدانی حوشترەمێیان ناکەن، لەبەر ئەوە، جارجارە، بە ترس و لەرزەوە دەردەچن بۆ شەڕ و، جاروبار سەر هەڵدەبڕن و بە دەورو پشتی خۆیاندا دەڕوانن، خوا یاربێ لە هەردوو حاڵەتەکەدا، چارەنووسیان هەر مردنە و، قڕ دەبن، روو لە هەر لایەك بکەن، پێشیان لێ دەگرین، لەهەر جێگەیەك کۆڕ ببەستن و مۆڵ بین، بۆ مەرگ فەرموویان لێ دەکەین، دیارە بە تەماو

نیازی (عکا) ددان تیژ دەکەن، چونکە لەسەر تەماع پێك هاتوون، بۆ شەڕ جەم بوون و، وەك پەروانە، بە دەوری ئاگری شەڕدا دەگەڕێن و منەی مەرگ دەکەن (واتا لە شەڕ دەگەڕێن) بەڵام پێخەفی گەرموگوڕیان، هەر خاکەو گۆڕە. دوژمن گەر خۆی دەرخات، مردن چاوەڕوانێتی، هێز و هەیبەت و غیرەت بەرامبەری وەستاوە، لەشکری خۆمان لێیان بەئاگایە و، بێتە پێش، دەیبڕوێنن. ئەنجومەن جێگای شانازییە و پشت و پەنایە، بۆ لەناوبردنی خاچدروشمان، لەسەر پێیەو ئامادەیە، بە لەشکری گەورە و گران، دوژمن هەڵدەلووشێ، بە پشکۆی سوور، بە تەنووری پڕ لە گڕ و نێڵەنێل، بە هێزی بێشوماری خوێنڕێژ، وەك سکەی دراو، لە ئاگری شەڕدا دەتوێنێتەوە، وەك ئاژەڵ کەوڵی دەکاو، مووی هەڵدەکرووزێنێ. بێگومان، ئەم راپەڕینەی لەشکرە، ئێوەش رادەپەڕێنێ و، بانگتان لێ دەکات. کەسێکیش بۆ ئەم کارە خێرە بانگ کرابێت، بە دەنگەوە دێت و، دەگاتە (عکا) و چاوەڕوانتانین.

پاشکۆ ـ ژمارە (٥)

نامەی سێیەم

(بەشێکە لە نامەیەك بۆ موزەففەرەددین)

«هۆکاری بانگکردنەکەی روون دەکاتەوە کە دوای دەرچوونی لەشکری دوژمن رووی دا»

کە دوژمن لە داگیرکردنی (عکا) بووەوە و، بەتەواوی دەستی بەسەر شارەکەدا گرت، ئیدی وای دەزانی هەموو هێلکەیەك بەزە و، هەموو رەشێك رەژووە، بۆیە بەرەو شاری حەیفا ملی ناو، خۆی تووشی رێگای هات و نەهات کرد، وەك کەرە دێزەکە، مردنی خۆی و زەرەری خاوەنی رێگای هەڵدێری گرتەبەر ـ بە درۆ گوایا مەبەستیە بچێت بۆ عەسقەلان، بەلام بۆی نەچووە سەر و، خوا مەبەست و درۆی ئاشکرا کرد، ئێمەش بەرمان لێ گرت و تووشی داموداومان کرد. ئەم رۆیشتنەیان کەوتە سەرەتای مانگی شەعبانەوە، مەلیکی ئنگلیز فەرمانداریان بوو، بەرەو مەرگی دەبردن، ئەوانە کە خۆیان دۆزەخینە، بەرەو دۆزەخی بردن. ئێمەش، لێگا، لێگا لەم جۆرە مەرگەمان پێ دەبەخشین و، لە لارێگاکانەوە، دوور و نزیك لەچاو بزرمان دەکردن، وەك سێبەری خۆیان لێیان جیا نەدەبووینەوە. رێگەمان لێ دەگرتن و، جاروبار، بە درێژایی رێگەکە پەلامارمان دەدان و شوێنەونیمان لێیان دەکرد و، دەمانکوشتن. هەر لە یەکەم رۆژی بەرێکەوتنیانەوە چەرخەچییە چالاك و بە ئەزموونەکانمان، بە فڕۆمێنێ سوارانی زێلێ گووڕیان لێ دەدان و دەیانکوشتن، پاشکۆی لەشکری دوژمنیان زێتر دوا دەخست و نەیاندەهێشت بگەنەوە بە پێشەنگی لەشکر، ئەسپ و سوارە و پیادەیان لێ دەکوشتن و، بە هەموو شێوازێك خەڵتانی خوێنیان دەکردن. تالانێکی زۆریان لێیان سەند، چەندین زەلامیان لێیان سەر بری، گەلێکیان راپێچ

گرد و رفاندیان، تا مردن دارکارییان دەکردن، قوماش و چەك و کوتاڵیان لێ سەندن، هەر زەلامێك دەستیان پێی ڕاگەیشت، وەك مریشك ئاوەڕووتیان دەکرد، پەڕوباڵیان پێوە نەهێشتن، تا دوژمن گەیشتە سەر رووباری حەیفا، لەوێ قەرارگایان دامەزراند و خێوەتیان لێ هەڵداو، باریان خست، لەوێش، ئەوەی کە مابوو بەر شمشێریان دا، لەسەر ئەو رووبارە کەوتنە حەوانەوە و تیمارکردنی بریندار و ناشتنی مردووەکانیان، بەڵام ئێمە، دیسان پێشیان کەوتین، ڕێگامان لێ گرتن، نیازمان ئەوەیە پرشوبڵاویان بکەینەوە و، پەرەوازەیان بکەین. بە هیممەتی خودا، دەست و بازووی بەهێز کەوتەوە رفاندن و کوشتنیان، پشتمان بەخوا قایمە، ریزەکانمان یەك بخات و خرمان بکاتەوە، تا بتوانین پەرەوازەیان بکەین و لێکیان دابپڕین. بۆ ئەوەی، شادمان ببین و دوژمن جوانەمەرگ بێت و، مژدەی سەرکەوتن ببەین بۆ ئەنجومەنی جەنگ، تا ئەویش پیرۆزبایی لە سەرکەوتنمان بکات، خۆ ئاسایی ڕێنماییمان بکات. بە ئومێدی ئەوەی وشکەساڵی ئومێدمان بە بارانی بەهار بیووژێنێتەوە و، ژیانمان بکاتەوە بە چەمەن و گوڵزار و، بێبازاڕیی ئایینیش - گەر روویدابێ - برەوی پێ بداتەوە. ئەو خاوەن چاکە و کەرەمەش، چۆن تۆڵەی ئیسلام لەبیر دەکات، لە (عکا) ئافرەتی شەرەفمەندیان بە دیل گرت و بردیان. ئەگەر باش رامێنی، دەبینی، کە بەڵاکە، بەڵایەکی گەورەیە و، لێقەومانێکی سەختە، بە هیممەتی خوا نەبێت لە کۆڵ نابێتەوە، خەمەکەش پێی داکوتاوە، ئەو راینەماڵێ، دەمێنێ، ئەم قەرزەش هەر بە سەرۆك وەردەگێرێتەوە.

Muzzafarnama - Erbil'in Sultanı Sultan Muzafferettin Gökbörü (1154-1233)

Bu kitap, siyasal ve tarihsel bir araştırma olup Ebu Sait El Melik El Muazzam ve Emirlerin kralı olan Sultan Muzafferettin Zeyneddin Ali Küçük'ün rol ve etkisi hakkında yazılmıştır.

Bu araştırma tarihsel-siyasi bir yazı olup Erbil'in büyük şahsiyeti, büyük sultanı, kıymetli serdarı ve Erbil Kalesi'nin medarı iftiharı hakkında hayata geçmiştir.

Erbil Sultanı Muzafferettin Gökbörü, 45 yıl süre zarfında Erbil ve Şahrezur bölgesinin hakimiyetini sağlamıştir ve hüküm sürmüştür.

Maalesef kütüphane repertuarımızda kişiliği, rolü ve toplumdaki ağırlığı üzerine çok nadiren çalışmalar yapilmıştir. Bazı tarihsel kitaplarda hayatının bir bölümü geçiyor. Fakat biyografik veya tarihçiler tarafından herhangi özel bir kitaba işlenmemiştir. Böylelikl bu büyük insanın hayatını anlatan herhangi bir kitap basılmamıştır. Sultan Muzafferettin Musul'da hayata gözlerini açmıştır. Buna rağmen herzaman Erbil şehrine farklı duygular beslemiştir. Buna ilaveten kalben hep Erbil'de olmaak istemiştir. Kendisi Erbil'in asil ailelerinden birine mensuptur. Musul'da döndükten sonra ailesi ile birlikte Şam'a taşınmışlar. Sultan Muzafferettin, Selahattin Eyyübi'nin en önemli kumandanlarından birisiydi. Cesurluğundan dolayı Selahattin'in yakınlarından birisi olmuştur ve sonuç olarak

Sultan Selahattin kendi kız kardeşi olan Rabia hatununu Muzafferettin'le evlendirir. Evlilikten sonra Sultan Muzafferettin ile beraber Erbil'e taşınırlar. Gelişten hemen sonra her ikisi Erbil halkı ile 40 yıllık mesut ve iç içe bir hayat yaşarlar. Her ikisi Erbi Kalesi'ne aşıktılar. Milletle kol kola zorlukları ve refahiyeti brlikte tattılar.
Kişilikleri ve davranışları Erbil halkının ve Türkmenlerin gurur kaynağı olmuştur. Türkmen halkı Erbil'de yaşamış cömert, cesur ve gönlü bol Sultan ile gurur duymalıdır.
Elime geçen bazı tarihsel kaynaklara baktığım zaman gerçekten yüzüm kızarıyor. Çünkü Sultanın iman, takva, berraklık ve yüksek insanlık erdemlerine sahip birisi. Şahsım olarak eski tarihlerde yaşamış Sultan Muzafferettin kadar mert, cesur ve keramet sahibi bir insanla karşılaşmadım.
Eski kaynaklara göre Sultan Muzafferettin Erbil hakkında şunları söylüyor:
‹'Eğer ki Erbil Tekrardan nasibim olursa, varımı yoğumu üç bölüme ayıracağım:-
Bir kısmını fakir fukaraya, diğer kısmı ile Erbil'i tekrardan imar edeceğim, son bölümü ile de devamlı olarak hayır işlerine ayıracağım''.
Sultan Muzafferettin kendine has kişiliği ile yaşanan bütün savaşlara dahi olmakla birlikte Sultan Selahattin Eyyübi ile beraber El Hattin savaşına katılmış olup büyük bir zaferle çıkmıştır.
Halklar herzaman karizmalı ve şahsiyetli liderlere ihtiyaçları vardır. Bundan dolayı Türkmen milleti kendi

kültürlerine, anenelere ve tarihleri ile gurur duymalılar. Şahsım bu hususta Sultan Muzafferettin'e ait döviz, bayrak, karizması ve kalıntıları toparlamak istiyorum. Topladıktan sonra da çıkardığım kitabımda yer vermek istiyoruz.

Muzafferettin gökbörü ve saltanatı kendi bayrak, sınır ve dövizine sahip olmuştur. Erbil Kalesi'nde başkanlık divanı varmış ve oradan yönetiyormuş. Gündelik olarak saltanatları hakkında vezirleri, yazarları ve şahsiyetler ile istişarede bulunmuştur.

Erbil Türkmenlerinin saltanatı, osmanlıların tarihi ile yakından veya uzaktan ilgisi yoktur. Osmanlılar 1299 yılında saltanat sahibi olmuşlardır, fakat biz Erbil'in koca kalesinde 1160'lı yıllarda Zeyneddin Ali Küçük hanedanı tarafından saltanat sürmüştür. Kürdistan'nın kalesinde halklar birlikte yaşamış olup, Sultan Muzafferettin tarafından hepsine aynı gözle bakılmıştır. Ve aynı vizyon ile halklara ve farklı dine mensup olan şahıslara yaklaşmıştır.

Bu araştırma o dönemin şartlarını anlatan ve Sultan Muzafferettin'in gurur dolu yıllarına ışık tutan ve Mısır'ın ünlü yazarlarından olan Dr. Abdulkadir Tuleymat tarafından kitap haline getirilmiştir. Kitabın tarihi 1963 senesine dayanıyor ve o dönem Arap Medya Zinciri projesi tarafından hazırlanmıştır. Kitabı çevirdiğim zaman bazı eksiklerin olduğunu farkettim. Bundan dolayı araştırmamızı Sultanın ve eşinin hayatı ve kalıntıları üzerine yapmaya karar verdik.

Her başarılı Erkeğin arkasında güçlü bir kadın vardır demişler eskiler. Gerçekten bu deyim tıpa tıp yerine

oturuyor. Sultan Muzafferettin Gökbörü'nün arkasında Rabi Eyyübi hatun bulunuyor. Oda Sultan Muzaffer gibi aynı kişisel özelliklere sahipti. Yardımseverliği, gönlü bolluğu ile örnek bir kişiliğe sahipmiş.

Bu kitabı yazmaya başladığım süre zarfına kadar, sultanın hayatı, liderliği, dili ve asaleti ve aynı zamanda ölümü hakkında bazı gölgeler vardı. Maalesef Tarihçiler arasında Türkmen ve Arap olanların marifetsiz ve cahilse yanlış bilgi ve sözler aktarmışlar.

Biz bu kitabı yazmaya başladığımız zaman farklı farklı kaynakları ele aldık ve bir tim halinde şahsiyeti ve diğer teferruatlarını çözmeye çalıştık. Bu araştırma esnasında bazı hakikatlere vardık ve bu hakikatları tarih nezdinde ortaya çıkarmak istiyoruz:

Sultan Muzafferettin Zeyneddin Ali Küçük, diğer adıyla tanınan Sultan Muzafferettin Gökbörü, Türkmen bir lider olup üstün liderlik vasıflarına sahip Allaha yakın bir serdardır. Bütün Türkmen Milletinin ve Erbil halkının onunla gurur duyması lazım.

Kendisi Musul'da hayata gözlerini açmıştır. Fakat vefatı Erbil'in kale altında bulunan evinde hayatını kaybetmiştir. Tarih ramazanın 18. günü olan Cumayı gösterdiğinde ve miladi takviminin 1233 yılına denk geldiği gün bir sürelik kalede bulunan mezarlıkta gömülmüş, sonradan şuandaki Ebil valiliğinin yanında toprağa verilmiştir, sonrada mezarı bir türbe haline getirilmiştir.

Erbil'de 45 yıllık adilane bir hüküm sürmüştür. O dönem, bölgenin bütün milletleri Erbil şehrinde bulunmuşlardır.

Aynı zamanda dini oluşum olarakta Hıristyan, Yahudi ve Ezidileri kendisine barındırmıştır ve hepsi birlikte yaşamlarını sürmüşlerdir.

Rabia hatunun Sultan Muzafferettin'den 3 çocuğu olmuştur. Birisi erkek, diğer ikiside kız. Erkek olanın adı, Sait'tir. Kız olanların ise Sahibe ve Asiye'dir. Sultanın vefatının ardından Rabia hatun Erbil'i Şam'a doğru bırakmış, kendi ailesinin yanına gei dönmüştür. Mezarı, El kasiyun Dağının eteklerinde bulunan ve El Sahibe adını taşıyan bir okua göülmüştür. Okul kendi kızı adına inşa edilmiştir.

Erbil Saltanatı kendi döviz (Dirhem) ve bayrağına sahipmiş. Bir devlette gerekli olan bütün esasları kendisinde barındırmıştır.

Sultan keramet sahibi olup cesur bir lidermiş. Erbil Kalesi ve Erbil için Bağdat'a giderek Abbasi devletinin halifesi ile görüşüp Erbil Kalesi'ni Muhafaza ve halkınıda korumak için halifenin karşısına çıkmıştır.

45 yıl içerisinde Sultan, Erbil'i islam medeniyetinin merkezi haline getirerek birçok projeye imza atmıştır. Devlete ait kurumları inşa ettirmiş ve ayrıca 3 aya kadar İslam Peygamberinin doğum münasebetinden dolayı mevlüt okutmuştur.

Arafat Dağının eteklerinde su projesi ve bir cami inşa ettirmiştir. Ayrıca cıvar ülkelerde de El Muzafferiye adında okullar açmıştır. Ayrıca sürekli larak İslam ordusunun rehinleri için serbest bırakılma pahasına paralar ve fidyeler vermiştir.

Erbil Kalesi ilerleme ve Ehli iman olmanın mşalesini

taşımış olup tasavvuf ve insanlığa önem vermiştir. Sultanın ölümünden sonra ülkeyi kara ve soğuk bir sis kaplamuş olup maalesef Erbil'in çırası sönmüştür.

Fakat adı, tarihi ve yaptıkları hayır işleri, buna binayen camileri herzaman kalplerde yerini etmiş olup yerini korumaktadır.

Her ne kadar bu koca insan hakkında yazmak zor olsada bir kitaba yerleştirmek bir o kadar da zor. Arştırmalara sığmayan bu koca insan hakkında bendeniz bukadarını yapabildim. Dileği, yazar ve tarihçilerin bu konu hakkında daha fazla yazması.

Adı, gölgesi ve şöhreti herzaman kalbimizde kalacaktır ve buna binayen bir gölge misali peşimizde olacaktır.

Biz şuanda Erbil Kalesi'nin cömertliği, cesurluğu ve imandalığı ile nam sanmış Sultan Muzafferettin Gökbörü ile yüzleşiyoruz. Bundan bölye bütün Erbillilerin birzamanlar hoşgörülü, mert ve gönlü yüksek olan bir Sultana sahip oldukları için iftihar etmeliler.

Allah bütün maksatların arkasındadır

Muzzafarnama - Erbil Sultan
Sultan Muzafferettin Gökbörü
(1154-1233)

An Historical –Political study about the roles and the state experience in Erbil under the presidency of a great sultan.

This book is a political and historical research on the role and the influence of Sultan Muzafferettin Bin Zeyneddin Ali Kuchuk, who was the king of all princes in Kurdistan , "El Melik El Muazzam" King of all Emirs.

This study is a historical-political book about Erbil's great personality, great Sultan, precious leader and prince of Erbil Castle.

The Sultan of Erbil, Abu Sa'eed Muzafferettin Gökbörü ruled Erbil and Şhahrezur province over a 45-year period. And before him , the country was been rolled by his father.

Unfortunately, the library has rarely contained books and studies on this personality, his role and his status in the society of his time. In some historical books a part from a short stories about his life and death, there is no books written by any biographer or historians about him. Thus, no book has been published describing the life of this great man. Sultan Muzafferettin opened his eyes to life in Mosul, he was born in 1154.

Nevertheless, Erbil has always been in his heart and emotions. In addition, his heart always wanted to be in Erbil. He belongs to one of the Erbil's noble families. Upon his return

to Mosul, he and his family moved to Damascus. Sultan Muzafferettin zainatin ali kuchuk , was one of the most important commanders in the Selahadin Eyubi's Army. He became one of the relatives of Selahattin due to his courage and as a result, Sultan Selahadin married his sister Rabia khatun to Muzafferettin. After marriage, she moved to Erbil with Sultan Muzafferettin. Immediately after the arrival, they lived a life of 40 years and shared their life with the people of Erbil.

Both of them were in love with Erbil Castle. They have experienced the challenges and shared prosperity of the life together. Their personalities and behaviors have been a source of pride for the people of Erbil and Turkmens.

The Turkmens should be proud of the generous, courageous and hearty Sultan who lived in Erbil. When I look at some of the historical sources I really get, my face is flushed because of the Sultan's faith, loyalty to God (Taqwa), clarity and high human virtues. As a person who lived in ancient history Sultan Muzafferettin as much as a man, a man who was brave and miracle. According to former sources, Sultan Muzafferettin says of Erbil:

If Erbil has again become under my leadership, I will divide the wealth of Emirate into three parts:

Part would be spent for the poor and needy people.

The other part of Erbil wealth will be used for reconstruction, and the last part of it would be used in the continuation of charitable work '' he said.

Sultan Muzafferettin, along with Sultan Selahadin Eyubi, participated in the battle of El Hattin and all other battles.

People always need charisma and personality leaders. Therefore, the Turkmen nation should be proud of their culture and history.

I want to collect the exchange, flag, charisma and ruins of Sultan Muzafferettin. After collecting, I want to include it in my book. Muzafferettin Gökbükü and his reign had his own flag, border and currency.

Erbil Castle had a presidential council and ruled from there. He consulted with his officials, writers and personalities about his reign daily. The reign of Erbil Turkmens has nothing to do with the history of the Ottoman Empire.

The Ottomans were ruled by the Ottoman Empire in 1299, but in the 1160s in Erbil's great castle, Zeyneddin Ali was reigning by the Kuchuk dynasty.

The people lived together in the castle of Kurdistan and Sultan Muzafferedin looked at them all the same. And with the same vision, they approached people belonging to different religions and nations.

This research is about the conditions of that period and shade light on the prideful years of Sultan Muzafferettin by the famous writer of Egypt turned into a book by Dr. Abdulkadir ahmad Tuleymat.

The book dates back to 1963 and was prepared by the Arab Media Chain project. When I translated the book, I realized that there were some shortcomings. And the question need more information.

Therefore, we decided to do our research on the life and ruins of the Sultan and his wife. It is said that -every successful

man has a strong woman behind him-. This statement is really suitable for the Sultan Muzafferettin Gökbörü's wife, Rabia khatun Al-Eyyübi. The women had the same personal features as Sultan Muzaffer.

He had an exemplary personality with his charity and hearty abundance. Until I began writing this book, there were some shadows about the sultan's life, his leadership, his language and nobility, as well as his death.

Unfortunately, historians have conveyed false information and words about the Turkmen and Arabs who are unjust and ignorant. When we started writing this book, we discussed different sources and tried to solve the personality and other details as a team. We came to some facts during this research and we want to reveal these truths in the past.

Sultan muzzferedin was a great leader, served his country as a patriot man and he will reside in the memory of the nation forever.

In general our book try to collect all information , truth about the life ,roles and the death of one of the most famous leader in the history of Erbil .

The people of Erbil should be proud to have a great king like Sultan Muzzaferedin Gogbru …

Khasro Pirbal

Erbil –Iraqi Kurdistan

Pirbal@hotmail.com

Facebook: khasro Pirbal

Tel 009647504461416

◀ پاشماوەی ئەو خانووەی کە سوڵتان موزەفەر تێیدا ژیاوە و کۆچی دوایی کردووە لە هەولێر لە ناوچەی الربض - لە خوارەوەی قەڵا، کە دەکاتە گەڕەکی عارەبانی ئێستا لە هەولێر

◀ رابیعە خاتوون مەلیک نجم الدین ئەیوب شادی الایوبی
خوشکی سەلاحەدین ئەیوبی و خێزانی سوڵتان موزەفەرەدین ئەلتورکمانی (١١٦٤ - ١٢٤٤) لە دیمەشق لەدایک بووە، هەر لەوێش کۆچی دوایی کردووە.

◀ سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو
ابو سعید مظفرالدین الترکمانی

◀ زومردە خانم - ست الشام- خوشکی رابیعە خاتوون

◀ وێنەی شیرێکی کۆنی خاچپەرستەکان - لەژێر خانوویەکی گەڕەکی سەرای هەولێر دۆزراوەتەوە لەشەڕ دەستی بەسەردا گیراوە، ئێستاکە لای سەنعان ئەحمەد ئاغایە لە هەولێر

◀ جلوبەرگی هەولێرییەکان لە سەدەی حەفدەهەم زاینی

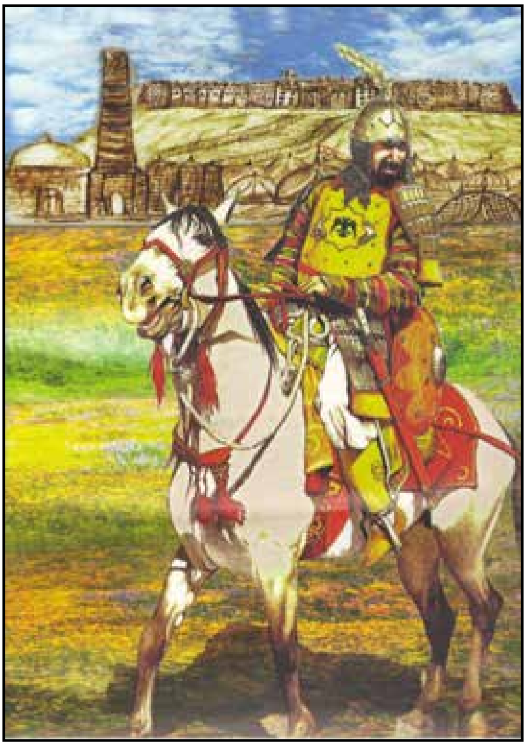

◄ سوڵتان موزەفەر - امير اربل -

◄ سوڵتان موزەفەرەدین زەینەدین عەلی کوچوک

◀ قەبرو مەزاری سوڵتان موزەفەر لە هەولێر
پایتەختی هەرێمی کوردستان - ٢٠١٩

◀ وێنەی سەر قەبری سوڵتان موزەفەر -هەولێر-

◀ پاشماوەی ئەو خانووەی کە سوڵتان موزەفەر تێیدا ژیاوە و کۆچی دوایی کردووە لە هەولێر لە ناوچەی الربض - لە خوارەوەی قەڵا، کە دەکاتە گەڕەکی عارەبانی ئێستا لە هەولێر

◀ پاش شەڕی حطین خاچپەرستەکان چەکەکانیان رادەستی سوڵتان موزەفەر دەکەن

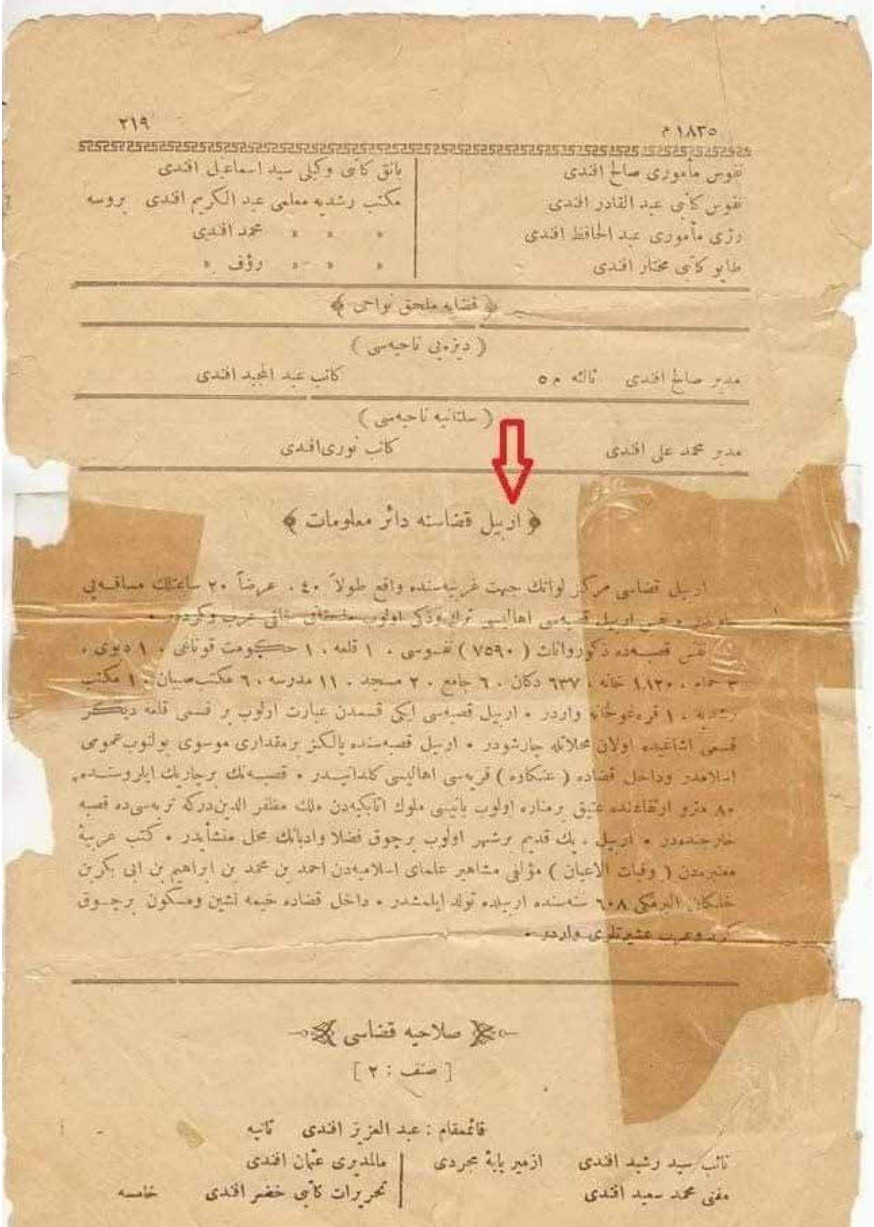

٢١٩ ١٨٣٥ م

نفوس مأموری صالح افندی	بانق كاتبی وكیلی سید اسماعیل افندی
نفوس كاتبی عبد القادر افندی	مكتب رشدیه معلمی عبد الكریم افندی بروسه
ویرگو مأموری عبد الحافظ افندی	« « « محمد افندی
طابو كاتبی مختار افندی	« « « رؤف «

﴿ قضایه ملحق نواحی ﴾

(دیزه‌یی ناحیه‌سی)

مدیر صالح افندی ثالثه م ٥ كاتب عبد المجید افندی

(سلطانیه ناحیه‌سی)

مدیر محمد علی افندی كاتب نوری افندی

﴿ اربیل قضاسنه دائر معلومات ﴾

اربیل قضاسی مركز لوانك جهت غربیه‌سنده واقع طولاً ٤٠ ، عرضاً ٢٠ ساعتلك مسافه‌یی اوردر . [illegible] اربیل قصبه‌سی اهالیسی [illegible] اولوب [illegible] لسانی عرب وكرد[illegible] . نفس قصبه‌ده ذكوروانات (٧٥٩٠) نفوسی ، ١ قلعه ، ١ حكومت قوناغی ، ١ دیوی ، ٣ حام ، ١,١٢٠ خانه ، ٦٣٧ دكان ، ٦٠ جامع ، ٢٠ مسجد ، ١١ مدرسه ، ٦٠ مكتب صبیان ، ١ مكتب رشدیه ، ١ قره‌غولخانه واردر . اربیل قصبه‌سی ایكی قسمدن عبارت اولوب بر قسمی قلعه دیگر قسمی اشاغیده اولان محلاتله جارشودر . اربیل قصبه‌سنده یالكز برمقداری موسوی بولنوب عمومی اسلامدر وداخل قضاده (عنكاوه) قریه‌سی اهالیسی كلدانیدر . قصبه‌نك برجارك ایلروسنده ٨٠ متره ارتفاعنده عتیق برمناره اولوب بانیسی ملوك اتابكیه‌دن ملك مظفر الدیندركه تربه‌سیده قصبه خارجنده‌در . اربیل ، پك قدیم برشهر اولوب برچوق فضلا وادبانك محل منشأیدر . كتب عربیهٔ معتبره‌دن (وفیات الاعیان) مؤلفی مشاهیر علمای اسلامیه‌دن احمد بن محمد بن ابراهیم بن ابی بكر بن خلكان البرمكی ٦٠٨ سنه‌سنده اربیلده تولد ایلمشدر . داخل قضاده خیمه نشین ومسكون برچوق [illegible] عشیرتلری واردر .

﴿ صلاحیه قضاسی ﴾

[صنف : ٢]

قائممقام : عبد العزیز افندی ثالثه

نائب سید رشید افندی ازمیر پایهٔ مجردی	مالمدیری عثمان افندی
مفتی محمد سعید افندی	تحریرات كاتبی خضر افندی خامسه

◄ له به‌ڵگه‌نامه‌كانی عوسمانیدا باس له قه‌زای هه‌ولێر ده‌كات

{معلومات حول قصبة أربيل}

يقع قضاء اربيل في مركز لواء اربيل في الجهة الغربية والواقع ٤٠ طولا و ٢٠عرضا على بعد مسافة ساعة وسكان الاصليين لمدينة اربيل هم ترك واذكياء وبقية سكانه من العرب والكرد.ويبلغ نفوس اربيل من الذكور والاناث (٧٥٩٠) نسمة . وفيها قلعة واحدة .دار حكومة واحدة و مخزن واحد وثلاث حمامات و ١،١٢٠ دار و ٦٣٧ دكان و ستة جوامع ثلاثة مساجد . و١١مدرسه ، ٦مكاتب للصبيان ومكتب رشيديه . ومركز للشرطة .قصبة اربيل عبارة من قسمين . القسم الأول المتمثل بالقلعة والقسم الأخر المحلات الموجودة في سفح القلعة والسوق الكبير .يوجد في أربيل عدد قليل من الموسويين (اليهود) وعامة سكانه من المسلمين وفي داخل القضاء هناك قرية اسمها (عنكاوة) وأهله من الكلدان . وعلى بعد ربع ساعة من مركز المدينة هناك منارة عتيقة ارتفاعها ٨٠ م . بناها أحدى ملوك الاتباكيين وهو الملك مظفرالدين وقبره خارج القصبة . أربيل مدينة قديمة جدا وهي منشا العديد من الادباء والشعراء الافاضل . وأشهر الكتب الموجودة في اربيل هو كتاب (وفيات الأعيان) مؤلفه من مشاهير علماء المسلمين وهو أحمد بن محمد بن ابراهيم بن ابي بكر بن خلكان البرمكي والذي ولد سنة ٦٠٨ في اربيل. وفي داخل أربيل هناك العديد من الخيم يسكن فيها العديد من عشائر الكرد والعرب .

ترجمة (شيرزاد شيخ محمد)

◀ پاشماوەی سەرای (ئاق سەرای) کە پاشان بۆتە قەرە سەرای، ئەو خانووەی کە سوڵتان موزەفەر تێدا لە دایک بووە لە قەڵای موسڵ.

◀ ئاق سەرای شوێنی لە دایکبوونی سوڵتانی گەورەی قەڵای اربل و دەشتی شارەزوور سوڵتان موزەفەرەدین زەینەدین عەلی کوچوک

◀ وێنەی حەوشی مزگەوتی قەڵا یەکەمین مزگەوت لە مێژووی قەڵا و هەولێر و ئەو شوێنەیە کە سولتان موزەفەر نوێژی لێکردووە و بۆ یەکەمین جار مەولودنامەی تورکمانی تێدا خوێندراوەتەوە .

◀ وێنەی دەرگای ماڵی سولتان موزەفەر لە الربض-
پاشان دەبێتە قشلەی سووار - گەڕەکی عارەبان

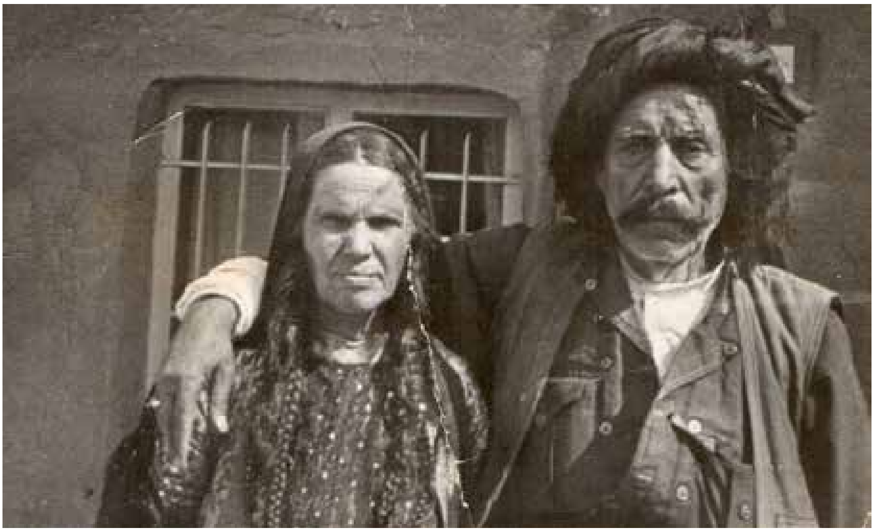

◀ جلوبەرگی خەڵکی قەڵای اربل

◀ جلوبەرگی خەڵکی قەڵای اربل

◀ نەخشەی کۆنی ئیمارەتی اربیل و شام

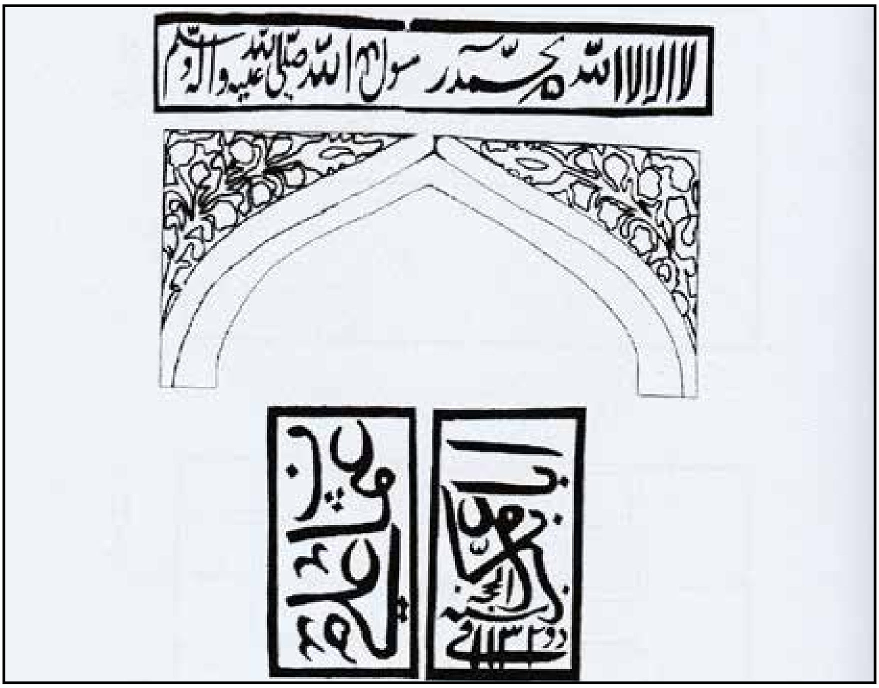

◀ یەکەمین وێنەی میحرابی مزگەوتی قەڵای اربل

◄ هێرشی مەغۆلەکان بۆ سەر قەڵای هەولێر

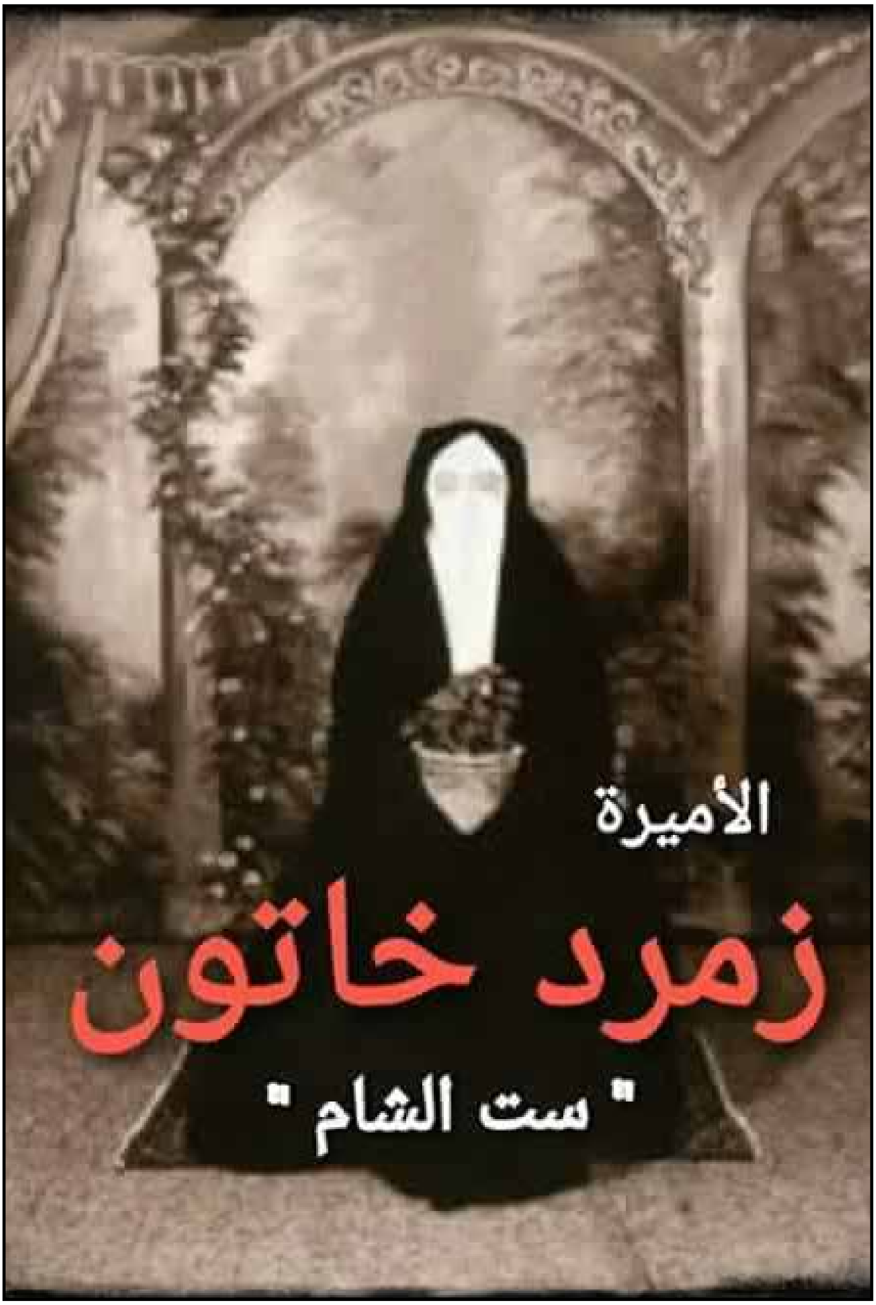

◄ زومرده خاتوون–ی خوشکی رابیعه خاتوون

طاولة يشعة فوق ضريح ربيعة خاتون / عماد الأرمشي

◄ قەبری رابیعە خاتوون خێزانی سوڵتان موزەفەر لەناو قوتابخانە الصاحیبە لە دیمەشق

مدرسة الصاحبة انشاتها ربيعة خاتون اخت السلطان صلاح الدين الأيوبي سنة ٦٢٨ هجرية.

◄ ناوی قوتابخانەی رابیعە خاتوون قوتابخانەی الصاحبة- لە دیمەشق

◄ وەزیرو راوێژکارو و مێژوونووسی ئیمارەتی اربل ئیبن ئەلمستەوفی – نووسەری یاداشتنامەی سیاسی سوڵتان موزەفەر (تاریخ اربل) کە گرینگترین کتێب دادەنرێت لەسەر مێژووی هەولێر و سەردەمی سوڵتان موزەفەر.

◀ سەرکردەو پاڵەوانی گەورەی کورد و ئیسلام
سەڵاحەدینی ئەیوبی

◀ قەبری سوڵتان موزەفەرەدینی گۆگبۆرو لە هەولێر

◀ پاشماوەی سەرای سوڵتان موزەفەر لە شاری حاران کاتێک دەبێتە ئەمیر لەو شارە، پاش ئازادکردنی لەلایەن سەلاحەدینی ئەیوەبیەوە

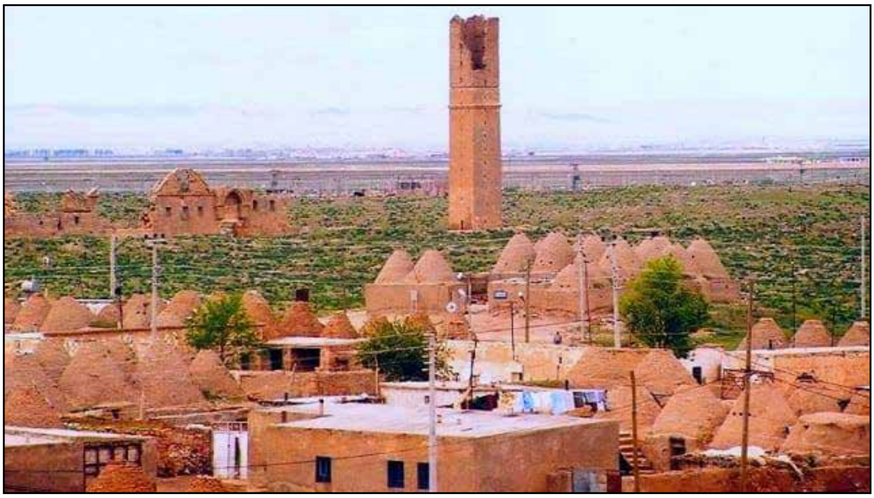

◀ شار و منارەی حاران کە لەلایەن سوڵتان موزەفەرەوە دروستکراوە پاش داگیرکردنی لەلایەن سوپای سەلاحەین ئەیوبیەوە

◄ پاشماوەی سەرای سوڵتان موزەفەر لە شاری حاران کاتێک دەبێتە ئەمیر لەو شارە، پاش ئازادکردنی لەلایەن سەلاحەدینی ئەیوەبیەوە

◀ وێنەی پرۆفایلی خەڵک و سوپاو چەکدارانی سەردەمی سوڵتان موزەفەرەدین لە ئیمارەتی اربل – لە ئەرشیفی عوسمانیەکاندا–

◀ وێنەی سەربازێکی سوڵتان موزەفەر

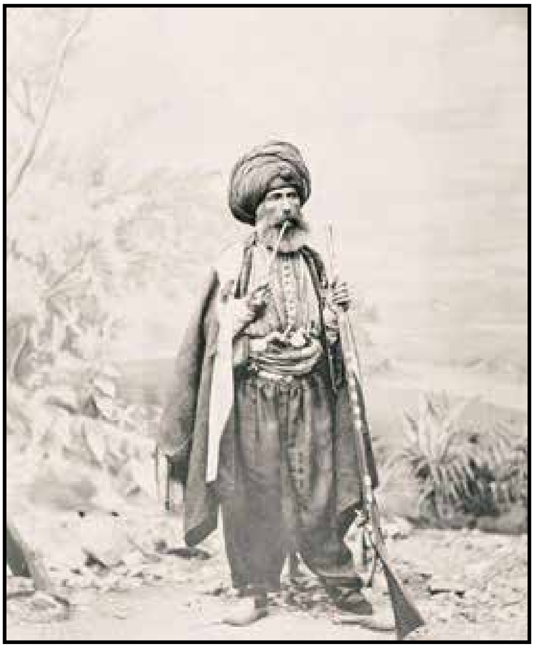

◀ جلوبەرگی دانیشتووانی هەولێر ١٧٩٠

СОЛНЦЕ

◀ کەسایەتی ناوداری شاری هەولێر
شەهاب ئەحمەد موختار ساڵی ١٨٩٠

◄ جلوبەرگی دانیشتووانی قەڵای هەولێر لە سەردەمی سوڵتان موزەفەر

◀ جلوبەرگی دانیشتووانی قەڵای هەولێر لە سەردەمی سوڵتان موزەفەر

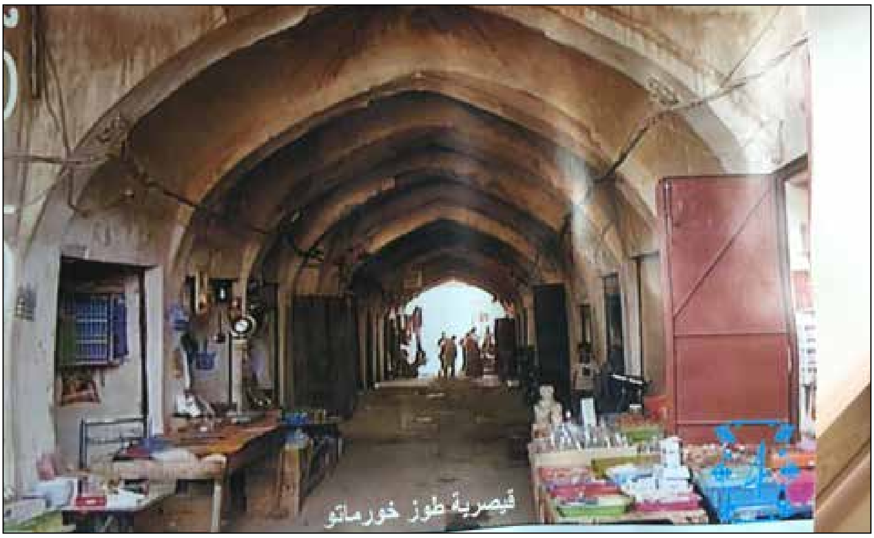

◀ قوتابخانەی رابیعە خاتوون- دیمەشق

◀ دیناری زێڕینی سەردەمی سوڵتان موزەفەر
لە مۆزەخانەی هەولێر پارێزراوە

◄ دراو درهەمی سەردەمی سوڵتان موزەفەر
درهم ملک المؤمن ملک الامراء
سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو
لە رووەکەی تریش- وێنەی سوڵتان موزەفەر سواری شێرێک بووە

◄ وێنەی دیناری سەردەمی سوڵتان موزەفەر
میرو سوڵتانی قەڵای اربل

◀ وێنەی مەنزڵگە و قەبری سوڵتان موزەفەر - ساڵی ١٩٦٠
پێش نۆژەنکردنەوەی

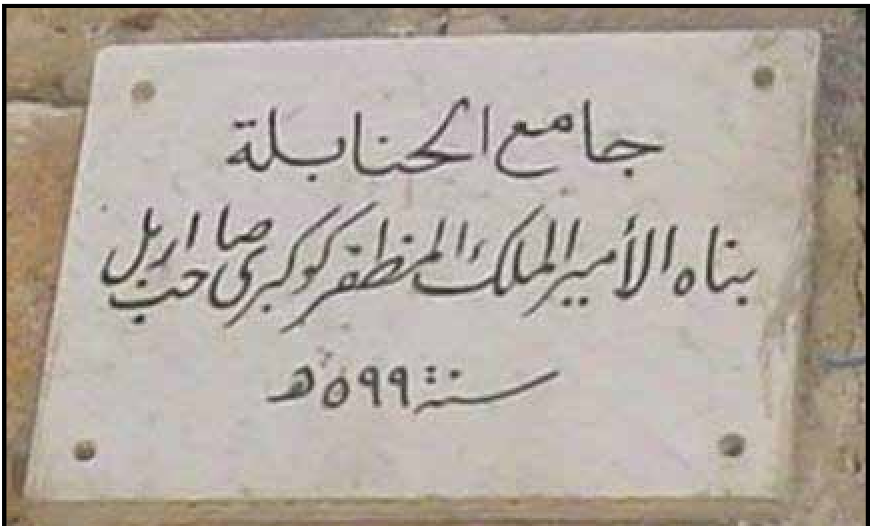

◀ مزگەوتی الحنابلة- لە دیمەشق ، ساڵی ٥٩٩ کۆچی لەلایەن سوڵتان
موزەفەرەوە دروستکراوە

◀ وێنەی قەبری سوڵتان موزەفەر - هەولێر پایتەختی کوردستان - ٢٠١٩
شەقامی سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبۆرو

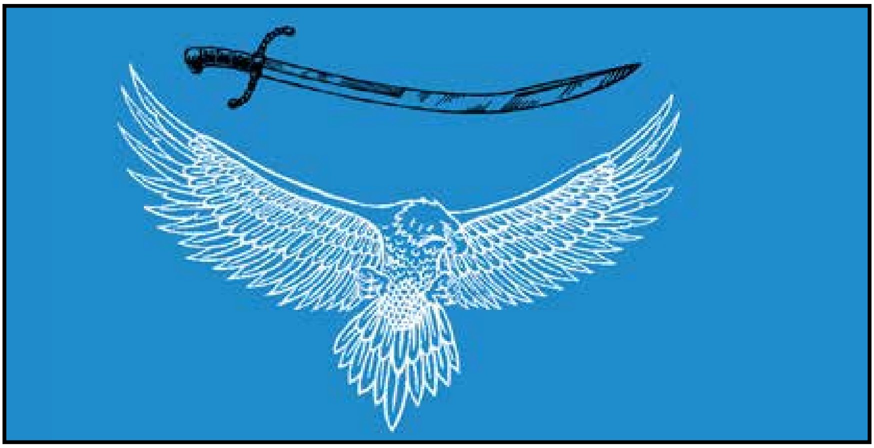

◀ وێنەی ئاڵای ئیمارەتی اربل سوڵتان موزەفەر، ئاڵایەکی شین و لەناوەڕاستدا وێنەی بازێک هەیەو شیرێکی گەورە لەسەرەوەدا

◀ وێنەی سەر شیرێکی مەسیحیەکانی زەمانی شەڕی حطین

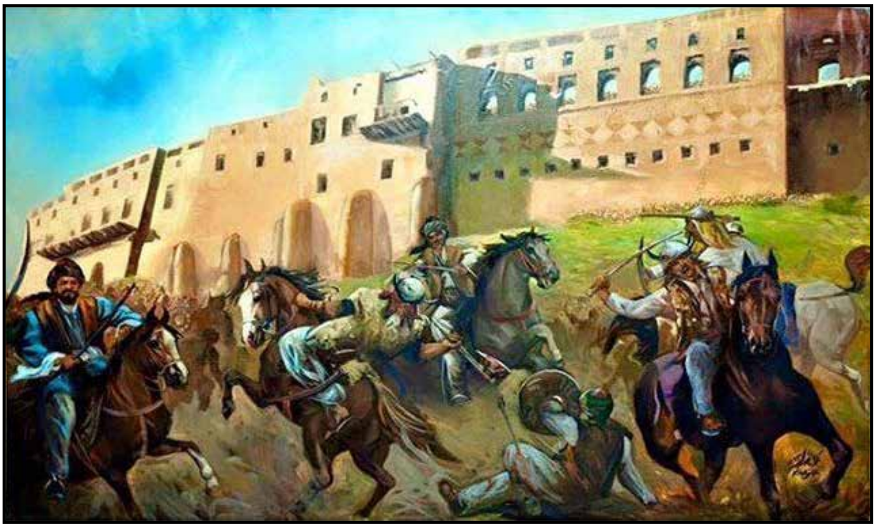

◄ وێنەی هێرشی هەندێک لە هۆزەکانی دەوروبەری ئیمارەتی اربل بۆ سەر قەڵای هەولێر

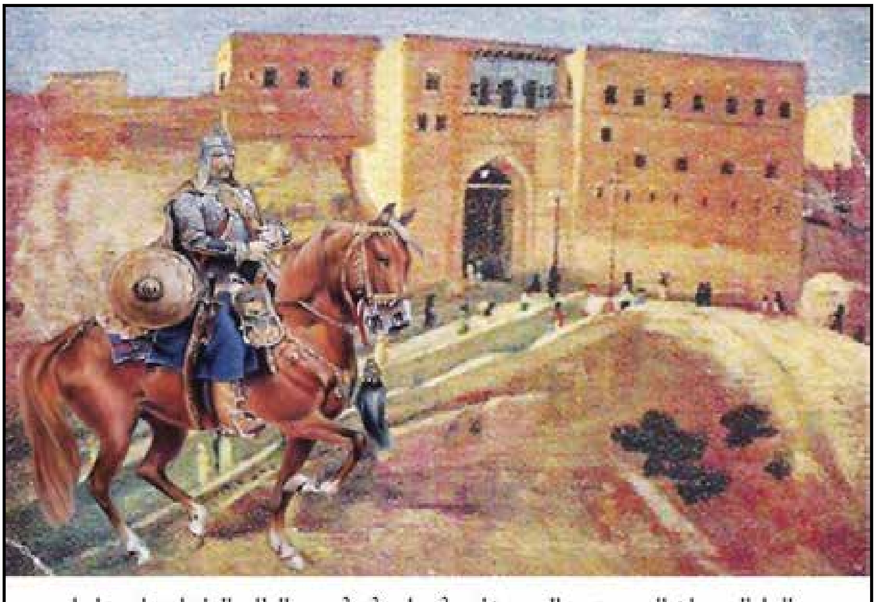

السلطان مظفرالدين زين الدين علي كوجك كوكبورو الملك العادل و امير اربل

1144 – 1232 ميلادي

◀ قەبری رابیعە خاتوون، کراوەتە پۆلێک بۆ خوێندنی منداڵان- دیمەشق ٢٠١٩

◀ شەڕی ئەربێلا

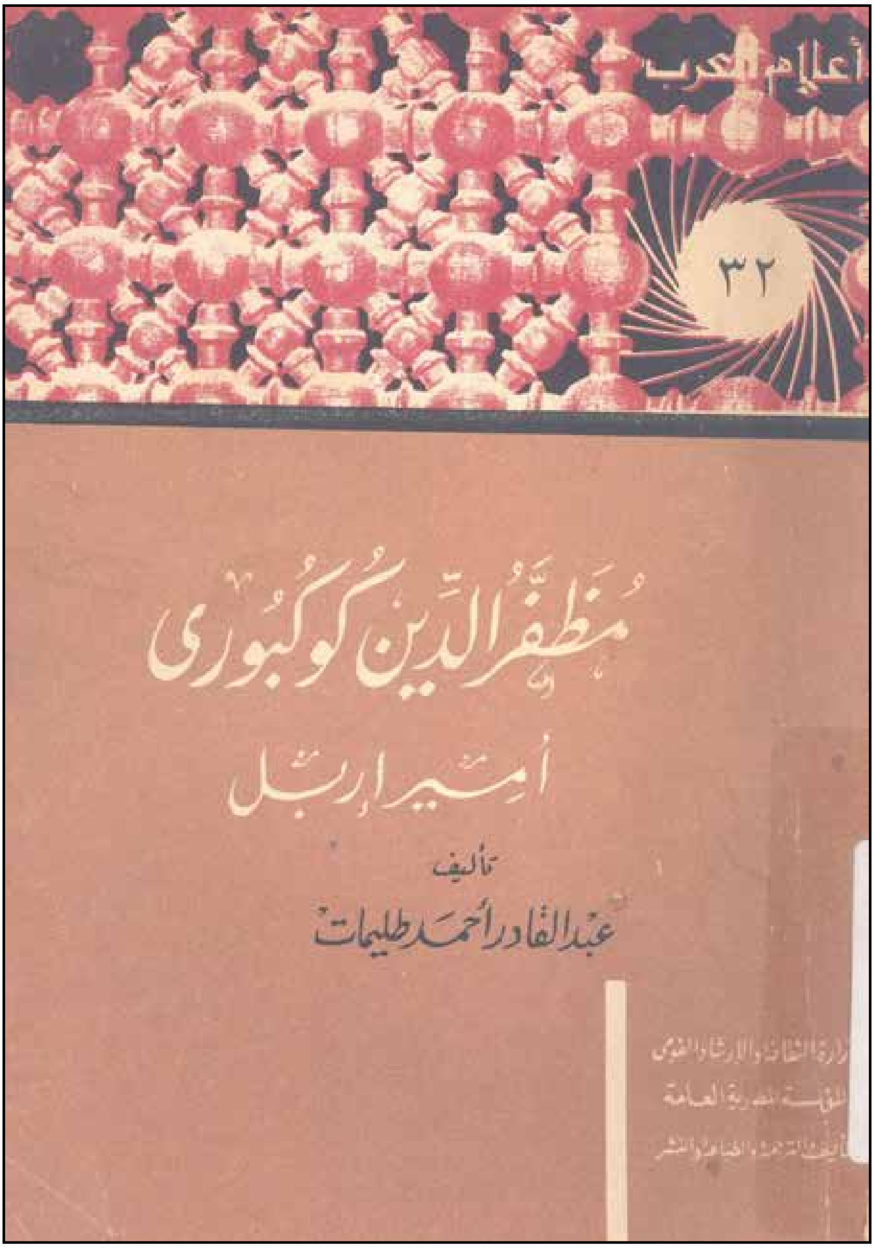

◀ وێنەی بەرگی کتێبی: مظفرالدين كوكبورى أمير اربل
نووسەری میسری: عبدالقادر احمد طليمات
مصر - ١٩٦٣-

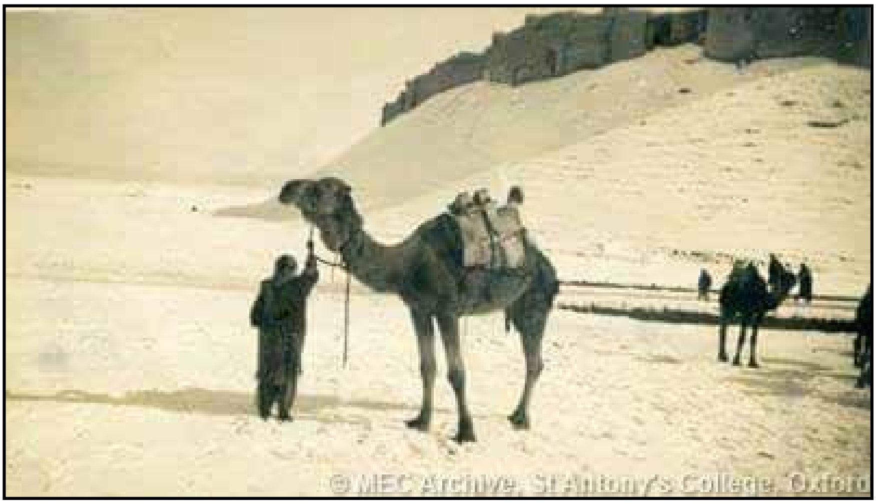

◀ هەولێر ساڵی ١٤٣٠ زاینی

◀ مزگەوت و دار الفقیهی و قوتابخانەی المظفریة لە هەولێر
بریتی بووە لە مزگەوتێک و قوتابخانەیەکی گەورە، نزیک ماڵی سوڵتان موزەفەر بووە، کە ناوی المسجد الاکبر و المسجد العتیق بووە

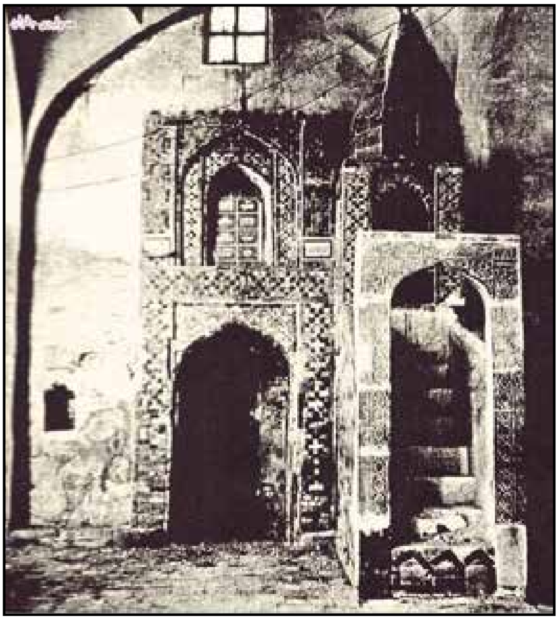

◀ وێنەی مینبەری مزگەوتی قەڵا -یەکەمین جار لێرە مەولودنامە-ی تورکمانی خوێندراوەتەوە.

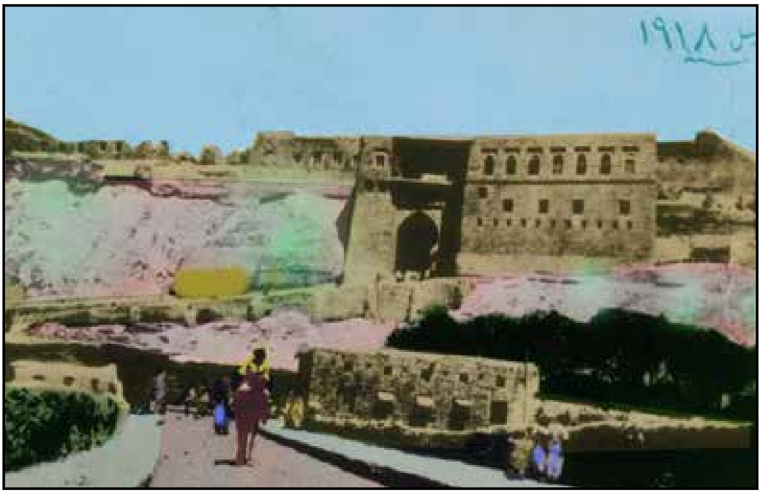

◀ هەولێر١٩١٨ - بەکامیرای حسین حسنی موکریانی

◀ سەرای قەڵای هەولێر، شوێنی حوکمی سوڵتان موزەفەر - اربل -

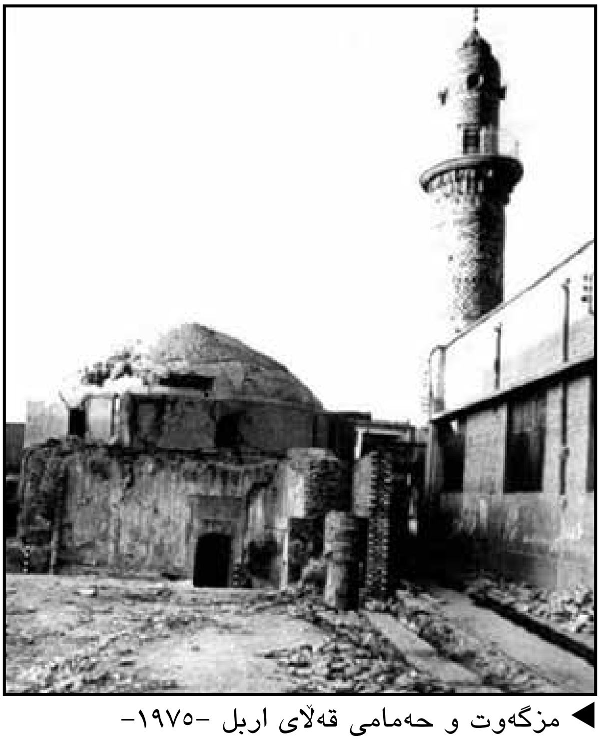

◀ مزگەوت و حەمامی قەڵای اربل -١٩٧٥-

نووسین و نەقشی سەر بەردێکی سەر چیای عەرەفاتی عەرەبستانی سعوودی

کە لە ئەرشیڤی ئیدارە و کاروباری حەج و زیارەتی مەملەکەتی عەرەبستانی سعودیدا پارێزراوە , وە ئەو بەردە تاوەکوو ئێستاکە , لە ڕیگا و دەرگای – بازانی- کە بریتی یە لە یەکێك لەو ڕێگایانەیە کە دەچێتە سەر چیای عەرەفات

السلطان مظفرالدين كوكبورو
امير اربل
كوردستان - اربل

بەناوی خوای گەورە و میهرەبان

بۆ ئیمامی گەورەمان الامام- ناصر الدین

بە ئەمر و فەرمان و دەستووری مەلیکی عادیل و پشتوپەنای ئاین و دینمان , مەلیکی عادیل سوڵتان موزەفەرەدینی کوڕی زەینەدین (صاحب اربل) خاوەنی ئەربل-خودا لێی ڕازیبێت , کە هەستاوە بە درووستکردن و ئاوەدانکردنی قووتابخانەیەکی باڵا و عەمبارێکی ئاو و پرۆژەی گەیاندنی ئاو بۆ سەرچیای عەرەفات وە ئەو پرۆژانە بە شێوەکی خۆڕایی ئەنجامیان داوە , لە بەرامبەر حەرەمی پیرۆز و نزیك دەرگای (بازان) و لەسەر ڕێگای هاتووچۆی حاجیانی ماڵی خودای گەورە و وە ئەمەش بۆ وەرگرتنی ڕەزامەن و پاداشتی خودای گەورە لە ڕۆژی حیسابدا ..

ساڵی 605 هیجری و لەسەر دەستی نەجمەددین و ماموستا ابن اسماعیل بەننا المۆزەفەری

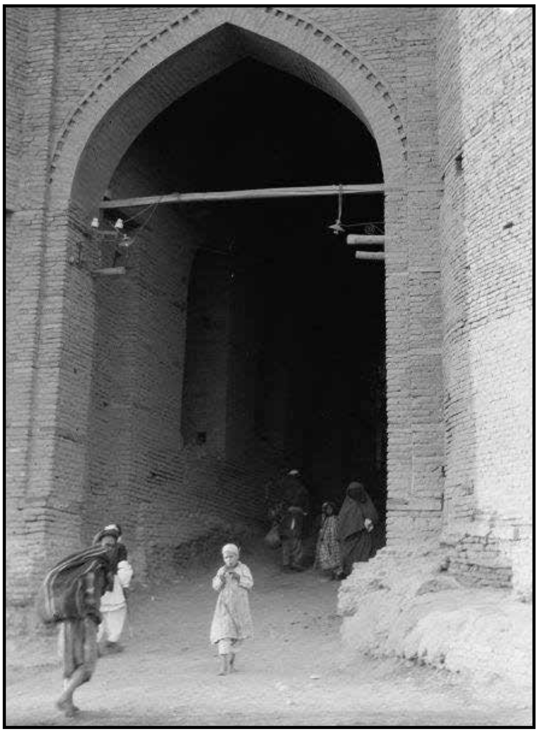

◀ وێنەیەکی کۆنی دەرگای قەڵا - اربل -

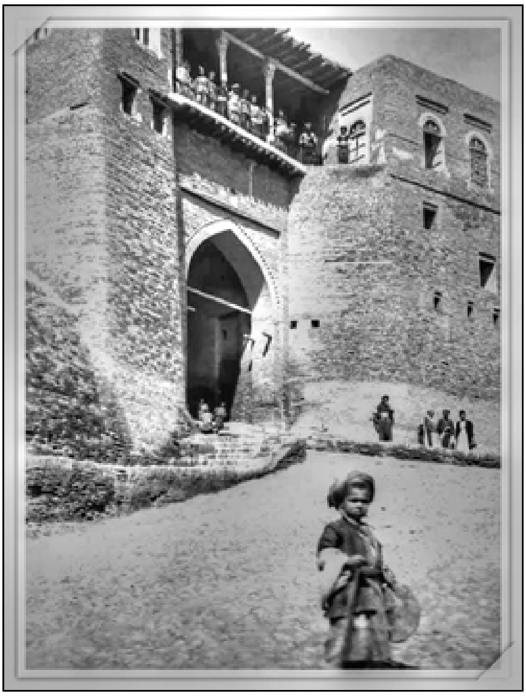

◀ وێنەی دەرگای قەڵا -زەمانی سوڵتان موزەفەر

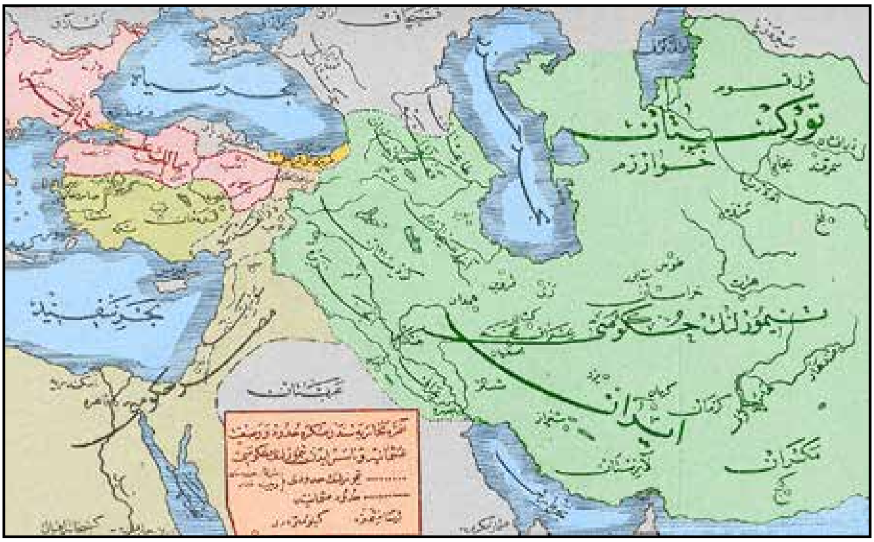

◄ نەخشەی ناوچەکە - ئەرشیفی عوسمانی ١٦٥٠ میلادی

◄ وێنەیەکی دەگمەنی دانیشتوانی قەڵای-اربل-

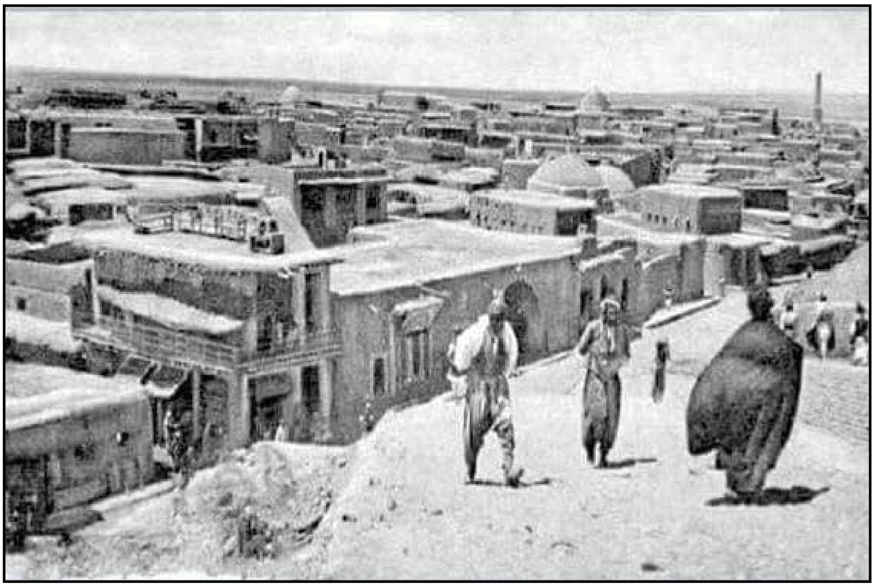

◀ وێنەی ئەو ڕێگایەی لە دەرگای قەڵاوە دەچێتە- الربض القلعة- خوارەوەی قەڵات- خوارەوەی شار

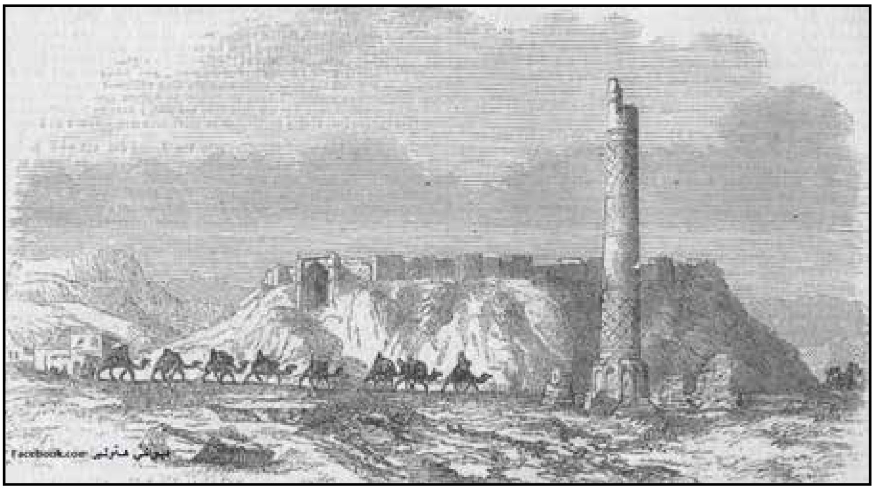

◀ دەستكردی مێژوونووسێكی بیانی وێنەی شاری هەولێری كردووە.

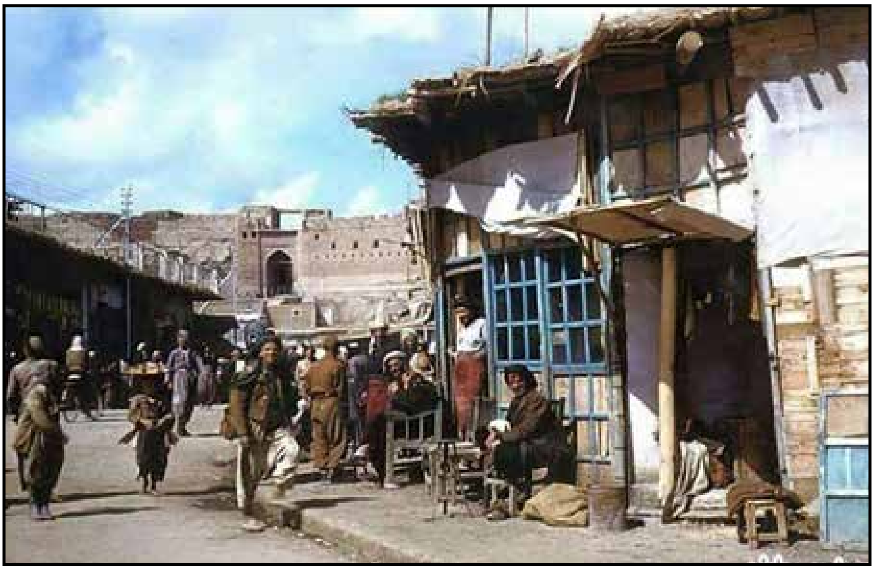

◄ شاری هەولێر ساڵی ١٨٩٠ زاینی

◄ شاری هەولێر ساڵی ١٧٩٠زاینی

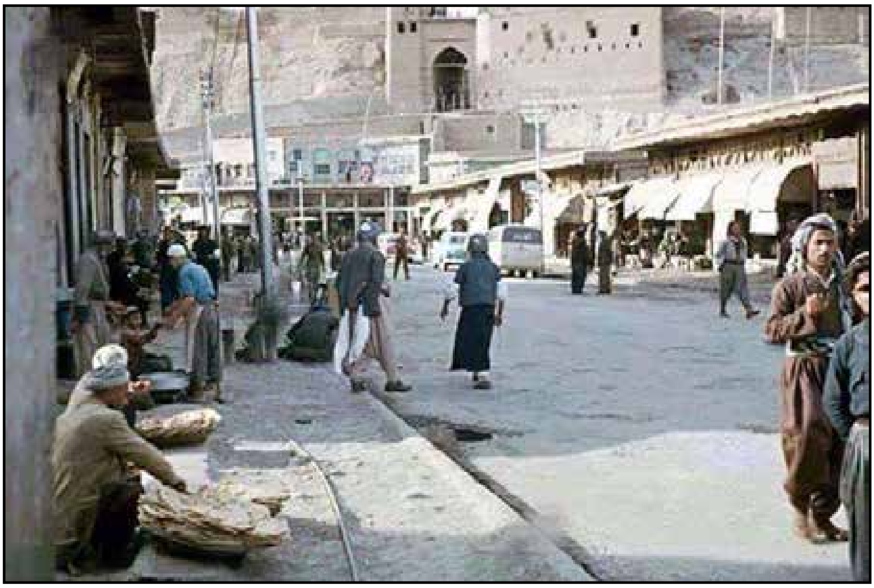

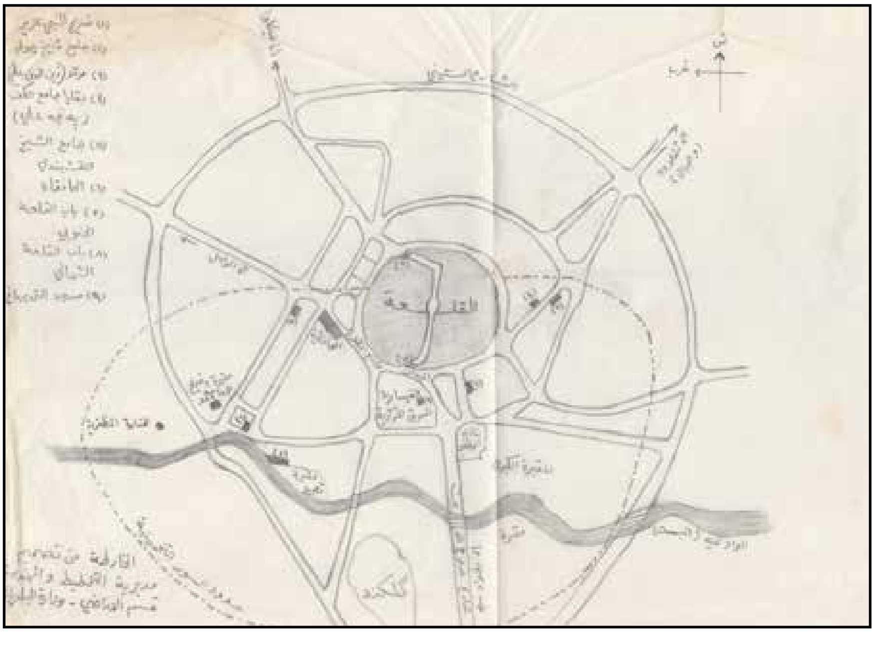

◀ نەخشەی شاری هەولێر و قەڵاو دەوروبەری

◀ ئـەم وێنەیـە، مێـژووی منداڵیمـە، لـەو بەدەنـەوە، لەســەر قـەڵای هەولێـر، یەکێکیـان ماڵـی حاجـی قـادر لەبلەبـی بـە قـاڵ بـوو، مێـردی پـورم و کـوڕی پـوری باوکـم بـوو.
خانووەکەی تریش ماڵی عبداللە یاسین بقاڵ کوڕی یاسین الیاس بقاڵ بوو.
سـاڵانی حەفتـا، لـەو پەنجـەرە و لـەو بەدەنـەوە هەولێـرم دەبینی..

◀ وێنەیەکی کۆنی قەڵای هەولێر

◀ لە ساڵی ٦٠٥ هیجری- سوڵتان مظفر- صاحب و امیر اربل- پرۆژەی ئاوی ئەنجامداوە، بە پارەو شارەزای هەولێریەکان بۆ راکێشانی ئاوی خواردنەوە بۆ سەر چیای عەرەفات.
دکتور ناصر الحارسی- نووسەرو مێژوونووس سعودی- (پلاک و بەردی سەرچیای عەرەفات).

(١) بسم الله الرحمن الرحيم

(٢) ... (لمو) (لا) نـ(ـا) (الا) مـ[ـا]م (لنا)صر (لـ)ـدين (الله أعز الله)

(٣) أنصاره أمين هذا ما أمر المولى الملك العادل الزاهد مـ(ـظفر الدين بن)

(٤) زين الدين صاحب أربل رضي الله عنه ببناء هذه المدرسة

(٥) العليا من الميضأة والسقاية اللتين تطوع ببنائهما مقابل الحـ(ـرم)

(٦) عند باب بازان مورداً ومنهلاً لأهل حرم الله والحاج و(ذ)لك

(٧) إبتغاء مرضات الله وطلباً للثواب وإدخاراً ليوم الحـ[ـساب]

(٨) سنة خمس وستمائة على يد الفقيه نجم الدين....

(٩) والأستاذ محمد بن إسماعيل البنا المظفري.

◀ منارەی داقوق ناسراو بە طاووق منارەسی کە لە ساڵی ١٠٥٥ لە سەردەمی سەلجوقیەکان دروستکراوە بەرزایەکەی ٣٠م لەسەردەمی مەلیک طغرل بک.
لەسەفەرێکی سوڵتان موزەفەر بۆ بەغدا لە ڕێگادا چاوی بەم منارەیە دەکەوێت، پاشان داوا دەکات کە محەمەد مەسعوود بێتە هەولێر هاوشێوەی ئەم منارەیە دروست بکات.

أوقافه والمشرفون على الوقف :

تقدَّم معنا أن الملك المظفر كوكبوري أرسل مع حاجبه شجاع الدين الإربلي ثلاثة آلاف دينار أتابكية لتتميم عمارته، وما فضل عن ذلك يشترى به وقف ويوقف عليه .

ثم إنه أرسل ألف دينار ليساق الماء إليه من قرية برزة، وصنع بدلاً عن ذلك بئراً ووَقف عليه وقفًا . ثم أضيفت إليه أوقاف بعض المساجد والمدارس المعطلة .

ثم تتابع أهل الخير في الوقف عليه، وفي ترميمه وإصلاحه .

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ ، هذا ما أمر بعمله تقربًا إلى الله تعالى وطالب (وطالبًا) لجزيل ثوابه العبد الضعيف الفقير إلى رحمة الله ومغفرته، المعترف بذنوبه الراجي إمداد عفوه وتوبته، كوكبوري بن علي بن بكتكين صاحب إربل غفر الله له ما تقدم من ذنبه وما تأخر بمحمد وآله، بتولية محاسن بن سليمان بن أبي محمد القلانسي، شرع في عمارته سنة تسع وتسعين وخمس مئة، ولله الحمد والمنَّة، وصلَّى الله على سيِّدنا محمَّد النَّبيِّ وآله الطَّاهرين وسلَّم .

على المنبر :

لا إله إلا الله محمَّد رسول الله، أمر بعمل هذا المنبر العبد الفقير إلى رحمة الله كوكبوري بن علي بن بكتكين صاحب إربل تقبَّل الله منه وأثابه .

وبتولية العبد الفقير إلى رحمة الله محاسن بن سليمان بن أبي محمد القلانسي سنة أربع وست مئة .

ما في صدر المنبر :

اللَّهم وأدم دولة مولانا الإمام ابن الإمام صاحب البردة والقضيب والحسام، الذي ليس للمسلمين أمير سواه، ولا خليفة، أبي العباس أحمد أدام الله أيامه . أدم اللهمَّ النعمة والتمكين ببقاء الملك العادل سيف الدين والدنيا خليل أمير المؤمنين أبي بكر بن أيوب أدام الله أيامه ونشر في الخافقين أعلامه .

على عتبة مدخل المئذنة :

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ ، أمر بعمارة هذه المئذنة المباركة العبد الفقير إلى رحمة الله تعالى مظفر الدِّين كوكبوري بن علي بن بكتكين صاحب إربل أدام الله أيامه في أيام مولانا العادل سيف الدنيا والدِّين أبي بكر بن أيوب في سنة عشر وست مئة .

◀ لە کتێبی جامع الحنابل لە دیمەشق، بەهاوکاری سوڵتان موزەفەر مزگەوتی ئەلحەنابل دروست کراوە.
جامع الحنابلة- الموزەفەری- بصالحیة جبل قاسیون، الدکتور محمد موتیع الحافیز- بیروت ٢٠٠٢

◄ ئەو سەرایەی کە لە شاری حران سەرا و خانووی سوڵتان موزەفەر بووە، ناوی (ئەتەش قەڵعە بووە- حران اتش قلعەسی) بە هەمان شێوە ناوێکی کۆنە، لە سەرچاوە عوسمانییەکان باس کراوە .
ئەو سەرایە دەبێت ناوێکی هەبووبێت، کاتێک سوڵتان موزەفەر امیری حران بووە، لەبەر ئەوە، ئێمە ناوی ئەو سەرایە بە درووست دەزانیین

◄ وێنەی سەر مینبەری مزگەوتی ئەلحەنابل لە دیمەشق

◀ منارە حاران اتش قلعة سي - حران اتاش قەلعەسی- شانللی ئوورفە - تورکیا- ئەو منارەیەی سولتان موزەفەر درووستی کردووە

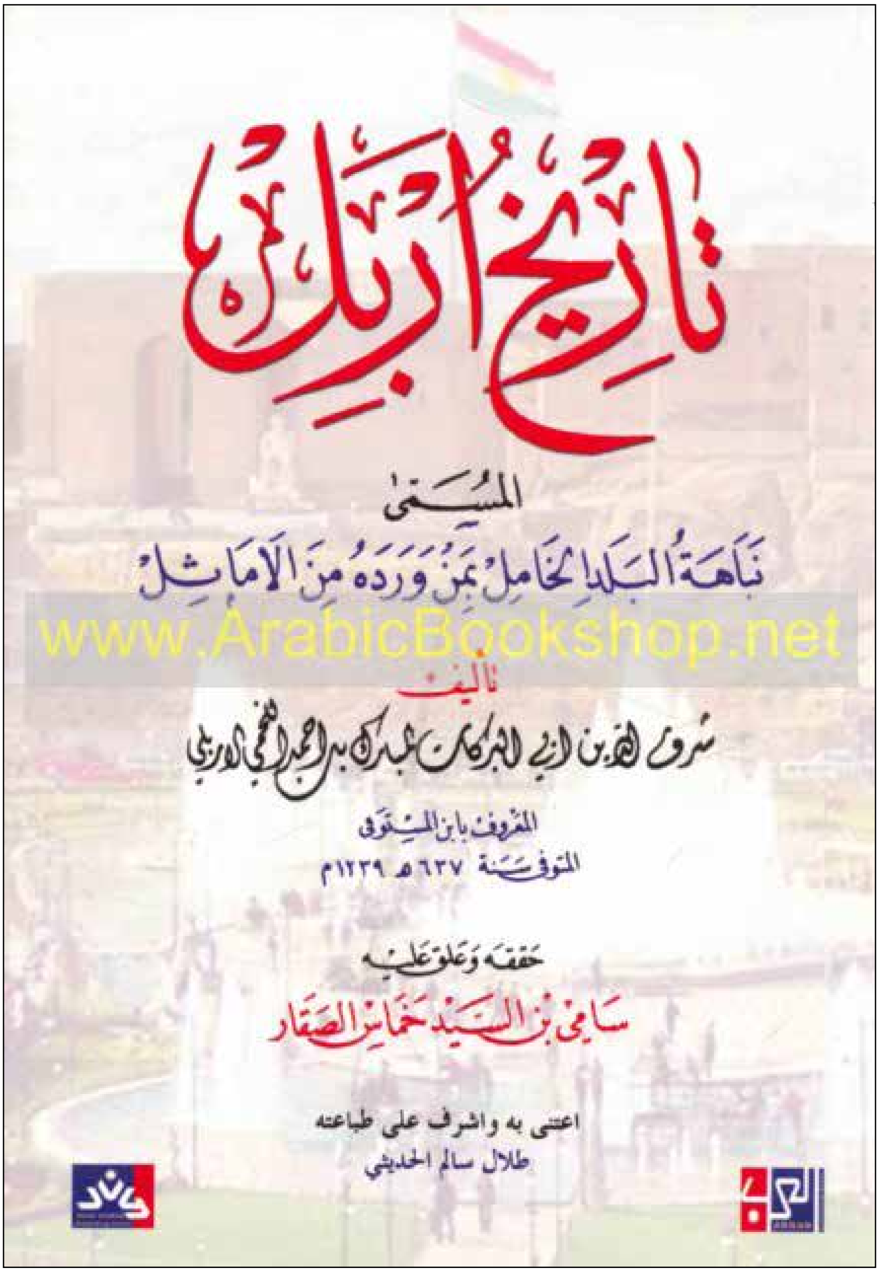

◄ تاریخ اربل یاداشتی سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی سوڵتان موزەفەر و ئیمارەتی هەولێرە کە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی زانیاری سەڵتەنەتی هەولێر و هەولێرییەکانە. ژێری مەملەکەتی گوڵ و گوڵزار لەسەر زاری ئەو کەسایەتیانەی کە هاتوونەتە هەولێر.

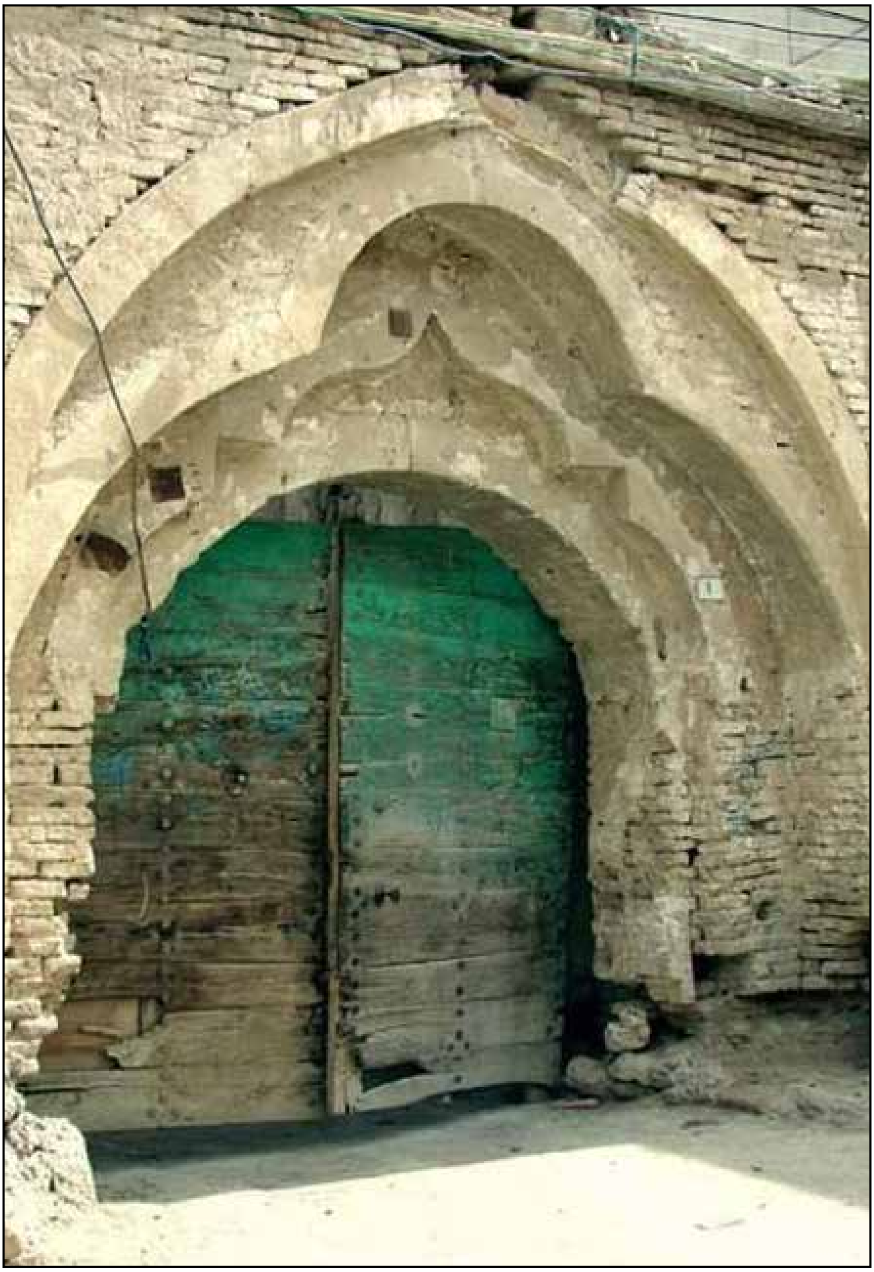

◀ دەرگایماڵی سوڵتان موزەفەرەدین لە هەولێر لە گەڕەکی عارەبان کە پێشتر ناوی ناوچەی الربض - بووە، واتە خوارەوەی شار، کە دواتر پێی وتراوە قشڵەی سوار، تاوەکو ئێستا حەوشێک و ئەم دەرگایە ماوەتەوە.

◀ سولّتان و ئەمیری گەورەی کورد سەلاحەدینی ئەیوبی، خەزووری سولّتان موزەفەرەدینی گۆگبۆرو سولّتانی قەلّای هەولێر و دەشتی شارەزوور.

(٣)

– **(سلطان مظفر)** : اصيل ادى (سعيد زين الدين على كوچوك) طانيلميش (مظفرالدين گوگبورو على كوچوك بكتەكين) كى باباسى زين الدين على كوچوك طرافيندان (اربيل اتابەك بەيليگى (٥٢٢ هـ) ييليندا قوروولموشتور (زين الدين على، توندە گلەن عماد الدين زەنگينين قوماندانلاريندان بيريدير كى موصل اتابەك دەولەتينى قورموشتور، كى صونرادان (اربيل و شهرزور اتابەيليكلرينى موصل دەولەتينە قاتيشتير)، زين الدين (٥٦٣ هـ) ييليندا نولدوكتەن صونرا اوغلو (ابو سعيد گوگبورو) حوكمى الدى، صونرادان كوچوك قاردەشى (يوسف) حوكمە گلدى، بودا خاچليلارلا صاواشيركەن (ناصرە) شهريندە فلسطيندە شهيد دوشتو، بويلەجە (٥٨٦ هـ) ييليندا سلطان مظفر (اربيل حوكمينە گيچتى، خاچليلارلا صاواشا گيردى و (حطين) صاواشينا دا كنديسى قاطيلدى. دونەميندە (اربيل التين بير چاغ ياشاميشتير.

– **(گوگبورو)** : سلطان مظفرالدينين صوى اديدير.

(٤)

– قصديميز ايلك دفعە اولاراق (اربيلدەن باشلاياراق سلطان مظفر، پيغمبەر افنديميزين محمد (ص) دوغوم گونو مناسبتيلە مولودى شريف اوقوتدو، بو مولود ايلك دفعە چول منارەسى جاميسيندە اوقوتدو، كى شيمدى بو جامع قالماميش بەلكى دە بير پارك اولموش(منارە پاركى) اسميندە. بو مولود بير گلەنك حاليندە چيويريلدى و (اربيلدەن توم دونيايا يايلدى ، حالادا دوام ايتمەكتەدير.

نووسین و نەقشی سەر بەردێکی سەر چیای عەرەفاتی
عەرەبستانی سعوودی
کە لە ئەرشیڤی ئیدارە و کاروباری حەج و زیارەتی مەملەکەتی عەرەبستانی سعوودیدا پارێزراوە، وە ئەو بەردە تاوەکوو ئێستاکە، بە دەرگای – بازانی- کە بریتی یە لە یەکێک لەو دەرگایانەی کە دەچێتە سەر چیای عەرەفات

بەناوی خوای گەورە و میهرەبان
بۆ ئیمامی گەورەمان الامام- ناصر الدین
بە ئەمر و فەرمان و دەستووری مەلیکی عادیل و پشتوپەنای ئاین و دینمان، مەلیکی عادیل سوڵتان موزەفەرەدینی کوڕی زەینەدین (صاحب اربل) خاوەنی ئەربل-خودا لێی ڕازیبێت، کە هەستاوە بە دروستکردن و ئاوەدانکردنی قووتابخانەیەکی باڵا و عەمبارێکی ئاو و پرۆژەی گەیاندنی ئاو بۆ سەرچیای عەرەفات وە ئەو پرۆژانە بە شێوەکی خۆڕایی ئەنجامیان داوە، لە بەرامبەر حەرەمی پیرۆز و نزیک دەرگای (بازان) و لەسەر ڕێگای هاتووچۆی حاجیانی ماڵی خودای گەورە و وە ئەمەش بۆ وەرگرتنی ڕەزامەن و پاداشتی خودای گەورە لە ڕۆژی حیسابدا ..
ساڵی ٦٠٥ هیجری و لەسەر دەستی نەجمەددین و مامۆستا ابن اسماعیل بەننا الموزەفەری

سەرچاوە : خەسرەۆ پیربال /
انتشارات و حفظ اثار السلطان مظفرالدین گوکبورو

◀ صلاح الدين و الدنيا الايوبى - يوسف ابن ايوب ابن شاذي ابن مروان ابن يعقوب الدويني التكريتي - ابو المظفر (تمثال تاريخي قرب قلعة ديمشق).

منارة جولي (منارة المظفرية)

يعود تاريخ بناء هذه المنارة إلى ما يقارب (800) سنة إبان الحكم الأتابكي لمدينة أربيل*. لا نعلم على وجه التحديد السنة التي شيدت فيها المئذنة إلا أنها بلا شك بنيت في عهد السلطان مظفر الدين الكوكبري والذي كان أحد الأمراء الأتابك الذي حكم أربيل بين الأعوام (1190 إلى 1230م). ووفقاً للمصادر التاريخية، فإن اسم الشخص الذي قام ببناء المنارة هو مسعود ابن سعد، إلا أن هناك مصادر أخرى تفيد بأن أسمه كان مسعود مراد. يقول الرحالة الإنكليزي (جيمس ريج)، الذي زار أربيل سنة (1820م)، في كتابه بأن هناك منارة شاهقة في أربيل لكن الجامع التابع لها مهدم. وتذكر المصادر التاريخية أن صلاة الجمعة كانت تقام في جامع المنارة المظفرية، كما انه كان يحتوي على حجرة للمتعلمين وطلاب العلم. تبلغ المسافة بين المنارة و قلعة أربيل (1كم) وتقع المنارة في الناحية الجنوبية الغربية من القلعة. وعلى الرغم من كون أطرافها عبارة عن مساحات خالية، إلا أن بعض المصادر التاريخية تفيد بأنه كانت هناك دور سكنية حول المنارة في العصر الأتابكي وأنها كانت منطقة مأهولة بالسكان. في عام 1960، قامت المديرية الآثار و التراث العراقي بإرسال فريق إلى المنارة لغرض التنقيب والبحث. وقد تبين أنه كان هناك جامع كبير تابع للمنارة بعرض نحو 45 متراً، إلا أنه قد هدم وبقيت أساسه فقط. وقد بات هذا الأساس مغموراً بالمياه حيث بني عليه منتزه المنارة. ووفقاً لما أفادت به تلك البحوث والتنقيبات، فقد تم بناء المنارة من طابوق يختلف عن ذلك المستخدم في بناء الجامع. وأن الجامع قد تم بناؤه قبل بناء المنارة.

11

من الواضح أن السبب وراء صمود المنارة و طول عمرها راجع إلى متانة وإتقان تصميمها الهندسي والذي يتكون من جزأين أساسيين: الجزء الأول القاعدة وهي مثمنة الشكل، والجزء الثاني البدن وهو اسطواني الشكل. أما أساس المنارة فهو مبني بالأحجار والجص، يبلغ عرض جدرانها (175سم) وعرض اسطوانتها (90)سم في الأسفل و تتقلص تدريجياً إلى أن تصل إلى (60)سم في القمة. كانت هناك قبة كروية تعتلي المنارة قبل انهيارها تشبه تلك التي كانت موجودة على قمة منارة الحدباء في الموصل. يحتوي القسم السفلي من القاعدة على مدخلين الأول يقع في الجانب الشرقي من القاعدة والآخر من الجانب الجنوبي ، ويُفتح كل منها على سلم للصعود بشكل مستقل. من حيث شكل القاعدة فهي مثمنة وتحتوي أعلاه أشرطة صغيرة مزدانة ببعض الزخارف. ويرتكز البدن على حوض المئذنة مباشرة ويتخلله مدخلان كبيران يؤديان إلى سلالم المئذنة. ويتألف النطاق الأول من زخارف على شكل معينات متتابعة، ويفصل الشريط الأول بين النطاق الأول والثاني قوامها أشكال هندسية سداسية الأضلاع. أما النطاق الثاني يشتمل على أشكال هندسية قوامها مربعات قائمة على رؤوسها. ولتميز بين نطاقين الثاني و الثالث هناك شريط ضيق كتب عليها اسم (محمد ص) بشكل متتابع على شكل سطرين الأول منها بشكل صحيح والثاني كتب بشكل مقلوب . وفي نطاق الثالث و الرابع هناك زخارف على شكل معينات و خطوط مستقيمه نظم بشكل هندسي كمحاولة لكتابة كلمة (صلوا) كإشارة للصلاة على محمد ( )

◄ ئیمزاو سیمبولی مەکتوباتی سوڵتان موزەفەرەدینی گۆگبۆرو

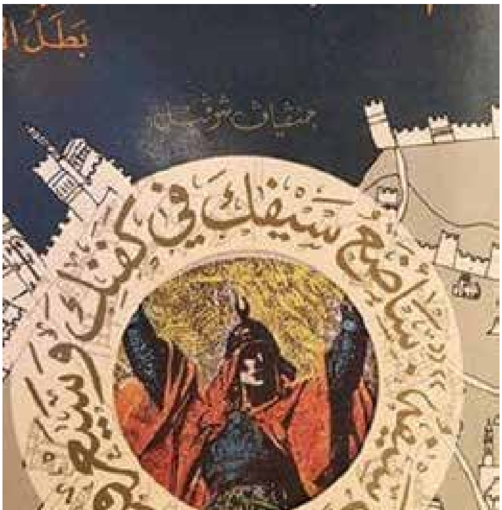

ISBN-tunnus julkaisulle
"Sultan Muzzafaadin Gokbou"
isbn-keskus@helsinki.fi
Finland

Wed 12/19/2018, 2:14 PM
To: Mr.Khasro Pirbal Iraqi Kdisstan Erbil
pirbal@hotmail.com

SUOMEN ISBN-
KESKUS 19.12.2018

Hei

Tässä pyytämänne ISBN-tunnus julkaisulle "Sultan Muzzafaadin Gokboru- th sultan of Erbil

ISBN 978-952-94-1436-9

Kustantajan tiedot julkaistaan kansainvälisessä 'Global Register of Publishers' -kustantajatietokannassa. Tietoja käytetään myös Suomen ISBN-keskuksen toiminnassa.

http://luovutuslomake.kansalliskirjasto.fi

Lisätietoja vapaakappaleiden luovuttamisesta saa
Ystävällisin terveisin
Heidi Ronkainen
Suomen ISBN-keskus
Kansalliskirjasto
PL 15
00014 Helsingin yliopisto
isbn-keskus@helsinki.fi
https://www.kiwi.fi/display/ISBNjaISMN

◄ ژمارە سپاردنی کتێبە نێودەوڵەتیەکان کە بۆ ئەم کتێبەم تەرخانکردووە

ISBN:978-952-94-1436-9

لە کتێبخانەی نیشتمانی فینلەندا، هلسنکی- ٢٠١٨/١٢/١٩

سپاردن

هەرێمی کوردستانی عێراق
Kurdistan regional-Iraq
Council of ministers

سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی ڕۆشنبیری و لاوان
بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان
هۆبەی سپاردن

رئاسة مجلس الوزراء
وزارة الثقافة والشباب
المديرية العامة للمكتبات العامة
شعبة الايداع

ژمارە: ٣٩٠٥
ڕۆژ ٢٧/ سەرماوەز/ ٢٧١٨ کوردی

العدد:
التاريخ: ٢٠١٨/١٢/١٨

بۆ/چاپخانەی ... هاب

بابەت / ژمارەی سپاردن

بەپێی یاسای چاپەمەنی ژمارە (١٠)ی ساڵی ١٩٩٣
ژمارەی سپاردنی ساڵی (٢٠١٨) درا بەم کتێبانەی کە لە خوارەوە ناویان هاتووە،لەچاپخانەکەتان چاپ بکرێت بەتیراژەی (١٠٠٠)دانە بۆهەریەکەیان،بەمەرجێک (٥) دانە بۆ بەشی سپاردن ڕەوانە بکەنەوە.
لەگەڵ ڕێزماندا

ژمارە	ناوی کتێب	ناوی نووسەر/ وەرگێر	بابەت	ژ. سپاردن
١	سولتان موزەفەرەدیین گۆگبورو	خەسرەو پیر باڵ و.	مێژوو	٩٣٨

مظفرنامە
السلطان مظفرالدین گوگبورو
امیر اربل

سەرباز جەوهەر محەمەد
ج/بەڕێوەبەری گشتی کتێبخانە گشتیەکان
٢٠١٨/١٢/١٨

بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان
ژمارەی سپاردن
G.D of Public libraries

تێبینی
1- دەستەواژەی سپاردن بەم شێوەیە لە سەر کتێبەکە چاپ بکرێت ,لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانەگشتییەکان/ هەرێمی کوردستان ژمارەی سپاردنی (٠٠٠٠) ساڵی ٢٠١٨ پێدرا. -2
٢-هەر چاپخانەیەک پابەند نەبێ بە ناردنەوەی (٥) دانە لە کتێبەکە ژمارەی سپاردنی نادرێتێ.
وێنە بۆ:
_کارگێری خۆبەتی
هەڵگرتن

◄ ژمارە سپاردنی
حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی رۆشنبیری و لاوان
ژمارە: ٩٣٨/ ساڵی ٢٠١٨

نوسەر لە چەند دێڕێکدا:

خەسرەو پیربداڵ عمر سعید القصاب، لە دایکبووی ٤ /١٠/١٩٦٧ شاری هەولێرە، لە گەڕەکی تەیراوەی دێرینی شاری هەولێر لە دایکبووە، پێشتر ماڵی پیربداڵ قصابی باوکی لە سەیداوە بووە، پاشان هاتۆتە گەڕەکی خانەقا، لە پشت حەمامی عەلی اغا بووە لە ماڵێکدا، ئێستاکە بۆتە مزگەوتی جادر. هەر لە منداڵیەوە خولیای نووسین و خوێندنەوە بووە، لە ڕۆژنامەکانی عیراق و هاوکاری بابەتی منداڵان و شیعری بڵاوکردۆتەوە . لە خوێندنی زانکۆدا ئابووری خوێندووە، بەڵام بابەت و کتێب و بڵاوکراوەی سیاسی و فەرهەنگی و ئەدەبی هەیە، چوار کتێبی بەچاپ گەیاندووە (نامەکانی دوورە وڵاتی- ئابووری هەرێمی کوردستان- لێکۆڵینەوەیەکی ئابووری یە - با پەیڤە کان بەردەوام بن - کتێبێکی تر لە سەر ئابووری کوردستان بە زمانی انگلیزی، شارەزای باشی هەیە لە زمانی (کوردی- عەرەبی- انگلیزی- فەرەنسی- تورکی- فینلەندی- فارسی). لەساڵانی ١٩٩١

لــه چەندیــن گۆڤــار و بڵاوكراوەكانــدا وتــاری سیاســی و فەرهەنگــی بڵاوكردۆتــەوە .

باوكــی نووســەر، حاجــی پیربــاڵ قصــاب، كــە لــە ســاڵانی ١٩١٢ لــە گەڕەكــی خانەقــای هەولێــر لەدایكبــووە، لــە بنەماڵەیەكــی كۆنــی هەولێــر بوونــە، باوكــی ئاســنگەر بــووە، هــەر لــە ســاڵانی ١٩٢٠ كاری قەســابی كــردووە، لــە بــازاڕ بــە پیربــاڵ عاصیــە خــان- ناســراو بــووە، تاقانــەی خێزانەكــەی بــووە، دوو خوشــكی هەبــووە (مەمەخــان و فەخریــە)، كــە یەكێكیــان خێزانــی حاجــی قــادر شــێخۆ ناســراو بــە قــادر لەبلــەب- فەخریــە خــان – خێزانــی فەرەجــە افنــدی بــووە . خاڵەكانــی پیربــاڵ قصــاب خۆشــناو بوونــە وە لــە گوونــدی بیرێــژی- ژێــر شــارۆچكەی مەســیف صلاحەددیــن لــە دایكبوونــە، پاشــان هاتوونەتــە هەولێــر . لــە خانەوادەیەكــی ســادە و ســاكاری هەولێــر بوونــە. حاجــی عومــەری باپیــری نووســەر، ئاســنگەر بــووە، پێشــتریش پۆلیــس بــووە لــە قشــلەی ســواری هەولێــر، پاشــان لــە گوندێكــی مــەلا ئەفەنــدی لــە ڕوداوێكــی نەخــوازراو، بەژێــر پەســتێكی گــەورە دەكەوێــت و دەمرێــت .

دایكــی نووســەر (هەمینــە ســلیمان حســن) لــە گوونــدی چۆمانــی ســەر بــە ناوچــەی باڵەكایەتــی لــە دایكبــووی ١٩٢٥، لــە خانەوادەیەكــی جوولەكــە بــووە پاشــان مێــردی بــە حاجــی سلێمان كــردووە بۆتــە موســڵمان، كاتێــك ڕووس هێــرش دەكەنــە ســەر ڕەوانــدز و ناوچەكــە، وەكــوو زۆر لــە

میللەتـی ناوچەکـە ڕوولـە هەولێـر دەکـەن، لـە گەڕەکـی سـەیداوە دەژیـن، لـە ١٩٨٩ کۆچـی دوایـی دەکات.

نووسـەر لـە سـاڵانی ١٩٧٦ وە ئاشـنایەتی لـە گـەڵ کار و بـازاڕ و قەیسـەری هەولێـر هەبـووە، لەگـەڵ باوکـی بـووە لـە بـازاڕ، هـاوکاری باوکـی کـردووە، پاشـان لـە بـەر مەکتـەب و خوێنـدن، لـە بـازاڕ دوورکەوتۆتـەوە .

لـە سـاڵانی ١٩٩١ەوە لەسـەر مەسـەلە و بابەتـی جیاجیـا وتـار و لێکۆڵینـەوەی لـە ڕۆژنامـەو گۆڤارەکانـی نـاوەوە و دەرەوەی کوردسـتان بلاوکردۆتـەوە، خاوەنـی هەڵوێسـت و بیروبۆچوونـی تایبەتـی خـۆی بـووە .

پیربـاڵ عومـەر سـەعید القصـاب- هەولێـر ١٩١٢ گەڕەکـی خانەقـا/ ٢٠٠١ قەبرسـتانی شـێخی چۆلـی - باوکـی نووسـەر

مظفرنامه

کاری تحقیقی و پژوهشی تاریخی – سیاسی در بارەی نقش و پایگاه شخصیت بارز و حکمران دادپرور (مظفرالدین گوگبورو) سلطان مظفرالدین زین الدین علی کوچوک – امیر اربل, مشهور به (ابو سەعید التورکمانی – الملک المعظم– گورگ شین) است.

(١١٥٤ – ١٢٣٣)

مظفرالدین گوگبورو، شخصیتی والا و بلندمرتبه، امیری کاریزما، حاکمی روشنفکر و دادپرور بوده، که پس از حکمرانی برادر بزرگترش (سلطان زین الدین) در اربیل، برای مدت ٤٥ سال زمام حوکمرانی اربیل و دشت شارەزور را به عهده داشتەاست. متاسفانه در کتابخانەها به زبانهای کردی و فارسی، اثری جامع و کامل در بارەی نقش و پایگاه شخصیت بارز این حکمران دادپرور یافت نمی شود. تنها در برخی کتب تاریخی اشارەی مختصری به آن کردەاند، در حالی که جای خود دارد، تاریخ نگاران و بیوگرافیستها دین خودر را به این شخصیت نامدار ادا کنند. سلطان مظفرالدین از تبار خانوادەای بزرگ و نامدار و اصیل اربیل است، اگرچه در سال ١٢٣٣ میلادی در قلعەی موصل (کاخ اق سرای) دیده به جهان گشودەاست و بعدها همرا با خاندانش عازم (دمشق) شدەاند،

اما همواره عاشق و سوداسر قلعه‌ی باستانی اربیل بوده است. پس از هجرت به دمشق و در ایام جوانی همچون یکی از شجاعترین سربازهای (صلاح الدین ئه‌یوبی)، نقش به‌سزایی در فتوحات آن سردار بزرگ می بیند، سلطان صلاح الدین ئه‌یوبی به پاس دلاورمردیهای این سه‌رباز و فرمانده‌ی شجاع که در آن زمان جوان بزرگمنشی بوده است، خواهر خود را به نام (رابیعه) خانم به عقد سلطان مظفرالدین در می آورد. این زوج گرانقدر هر دو شیفته‌ی قلعه‌ی اربیل بودند، به همین دلیل بار سفر به این دیار را می بندند و برای مدت بیش از چهار دهه با مردمان این شهر کهن و دیرین غم و شادیهایشان را تقسیم میکنند. خصایل انسانمدار و بشردوشتی سلطان مظفر و همرش رابعه خانم، زیانزد خاص و عام می شود. مردم اربیل و ترکمانهای اصیل این شهر، تا بحال نیز با فخر و مباهات از بزرگواریشان یاد می کنند. سلطان مظفرالدین پس از حکمرانی سلطان زین الدین (برادر بزرگ) در اربیل، زمام حوکمرانی این مملکت را به عهده می گیرد. در تمام دوران حاکمیتش هرگز از مردم تحت تسلطش غافل نماند. جنگ و آشوبهای دوران حکمرانیش نتوانسته است سد معبری در مسیر حفظ و اهمیت دادن به منافع امارتش (اربیل) درست کند. این شهر ناشناخته را – قبل از آنکه فرمانروایی آن را

بعهده بگیرد – به پایگاهی سیاسی تبدیل کرد، که در رویدادهای آن زمان، نقش چشمگیری داشت. کیانی مستقل را بنیاد نهاد و شهری را که به درازای تاریخ اسلام و اندکی قبل از آن نیز نادیده بوده، به شهری مملو از آبادانی،

عمارتسازی، کشاورزی و بازرگانی تبدیل کرد، تا جایی که نظر همگان را جلب می کرد، چه مسکونیان دائمی و چه آنانی که برای مدت مدیدی در آن شهر ماندگار بودند. هنگامی که به ماهیت سلطان مظفر پی بردم، تصمیم گرفتم به پژوهش دقیقی در مورد این حاکم بلندمرتبه، انساندار و دادپرور بپردزم، به چندین منبع به زبانهای مختلف مراجعه کردم، هرچند منابع قابل دسترسی، حاوی اطلاعاتی کافی و در شأن این بزرگمرد تاریخ نبودند، اما همان اندکها را جمعاوری کردم، تا مشتی از خروار تقوی، آزادگی، رادمردی و اندیشهی این دولتمدار هویدا باشد و شرمسار کارنامهی درخشانش نباشیم. مظفرالدین گوگبورو، بهای فرامرزی را برای شهروندان تحت فرمانش قایل بوده، که در حقیقت جای تأمل دارد. نگرش دقیقی در بارهی معضلات اجتماعی داشته و برای تأمین مریضان بیمارستان را تأسیس کرده، پناهگاه مأمنی برای نابینایان و بیوهزنان و یتیمان و افراد بی سرپرست ساختهاست و در این خصوص

هزینه‌ی بسیاری کرده‌است. همچنین اهتمام فراوانی به تعلیم و تربیت داده‌است و مدارسی را ساخته و اساتید و دانشمندان را قدر نهاده و به خود نزدیک کرده‌است، در مقابل، این قشر جامعه نیز به فرمانروای خویش متعهد بوده و این قرابت بازتابی از روشنفکری فرهنگی، ادبی، دینی و اجتماعی را به فضای شهر بخشیده‌است.

آنچه من را همانند خوانندگان زندگینامه‌ی سلطان مظفرالدین متحیر می کند، این است، که سلطان مظفرالدین دارای شخصیتی مهربان و انسانمدار و احساسی ظریف بوده و همواره از نزدیک پناه دهندگانش را مراقبت کرده و به آنان سر زده و جویای احوالشان بوده و از مشکلاتشان پرسیده و خواسته‌هایشان را به جای آورده‌است. سلطان مظفر، قبل از آمدنش به اربیل، خطاب به یکی از دوستانش گفته‌است: - اگر اربیل در تقدیر من باشد و به قلعه‌ی اربیل برگردم، تمام سامان خود را به سه سهم تقسیم می کنم. سهمی برای فقرا، سهمی برای آبادانی شهر و سهم دیگرش را هم وقف مددرسانی می کنم.

مظفرالدین گوگبورو، پرچمدار اکثر جنگهای صلاح الدین ایوبی بود، بخصوص در جنگ (الحطین) که پیروزی در این جنگ، دستاوردهای بسیاری را به دنبال داشت. همه‌ی ملل جهان به رهبری کاریزما

و سیاستمداری توانمند نیاز دارند. ما ملت ترکمان نیز از این پس، باید به تاریخ پر افتخار و زبان و فرهنگ غنی خویش افتخار کنیم، که نام آوری همچون سلطان مظفر را داریم. بنده نیز تلاش جدی کرده‌ام تا کارنامه‌ی درخشان این دولتمدار را به تحریر در بیاورم، تا در تدوینی نو، چشم اندازی به سیمای این دولتمدار و دولت و مرز و پرچم و هرآنچه داشته باشیم که برایمان به میراث باقی گذاشته‌اند...

خسرو پیربالْ – کردستان عراق– اربیل:
انتشارات و حفظ اثار السلطان مظفرالدین کوکبورو

پێرست

پێشکەش..١١
پێشەکی کتێب لە لایان نووسەر فیصل دەباغ.......................١٥
مێژووی سەڵتەنەتی اربل..١٩
مێژووی ناوی شاری هەولێر.......................................٣٤
لە دایکبوونی سوڵتان موزەفەرەددین علی کوچک................... ٤٠
کارو بەرنامە خێرخوازییەکانی و دەوڵەتداری سەردەمی سوڵتان..........٤١
شێواز و خەصڵەتەکانی یادکردنەوەی لە دایکبوونی پێغەمبەر............. ٥٦
چیرۆکی خەونە مەزنەکەی سوڵتان موزەفەرەدین........................٥٨
کرۆنۆلۆژیای سوڵتان موزەفەرەددینی گۆگبۆرو– امیر اربل...............٦٥
ڕابیعە خاتوونی مەلیک نەجمەدین ئەیوبی(١١٦٤–١٢٤٤) زاینی...........٨١
هەقیقەتی مەرزار و قەبری سوڵتان موزەفەر گۆگبۆرو..................٨٩
سیماکانی دەوڵەتداری سەڵتەنەتی اربل..............................٩٣
سوپاسنامە ٩٩
سوڵتان موزەفەر.. گەڕان بەدووای هەقیقەتی کەڵەپیاوێکی دەوڵەت......١٠٢
ئاوابوونی خۆری امارەتی اربل و مردنی سوڵتان...................... ١٠٥
تێبینیەکی پێویست بۆمێژوو ١١٤
اربل سوڵتانن حیکایەسی –حیسام حسرت–.............................١١٨
سەرچاوەکانی کتێبی(مظفرنامە) ١٢٨
وەرگێڕدراوی کتێبی نووسەر عبدالقادر احمد توڵەیمات................١٣١
بەڵگەنامە و ئەلبوومی وێنەکان....................................٤٦٧
کورتەیەک بەزمانی ئینگلیزی و تورکی و فارسی دەربارە ئەم کتێبە......٤٩١
نوسەر لە چەند دێڕێکدا ٥٦٢

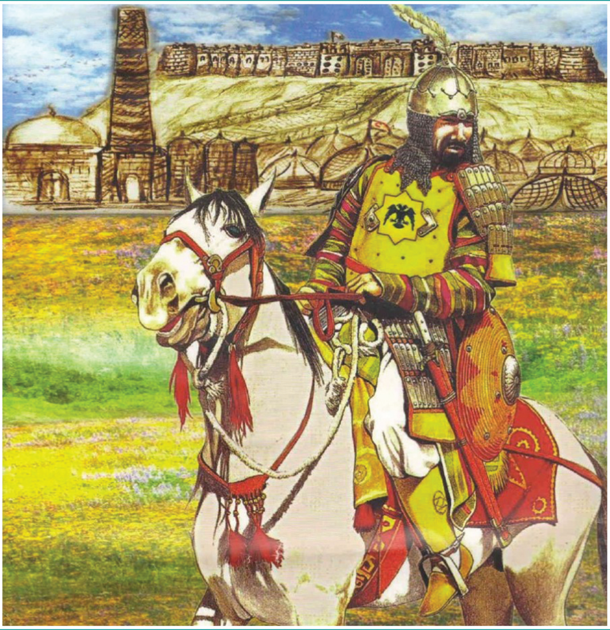

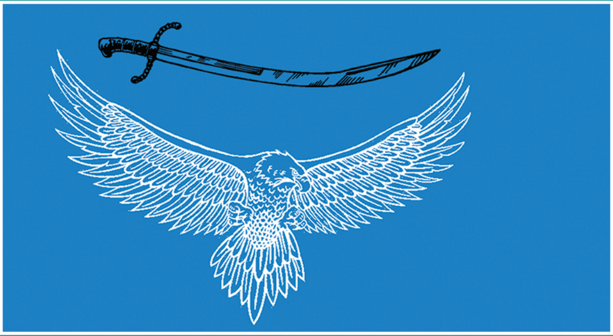

Sultan Muzafferettin Gökbörü
Erbil'in Sultan - Muzzafernama
Abdulkadir A. Tuleymat
Khasro Pirbal
Iraqi Kurdistan - Erbil -2019

ISBN:978-952-94-1436-9

مظفرنامە

السلطان مظفر الدين كوكبوري
امير اربيل

خەسرەو پیربال القصاب

ISBN:978-952-94-1436-9

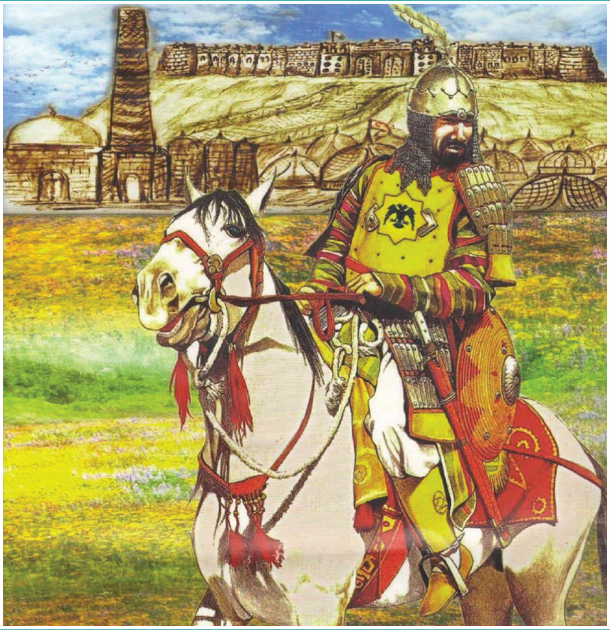

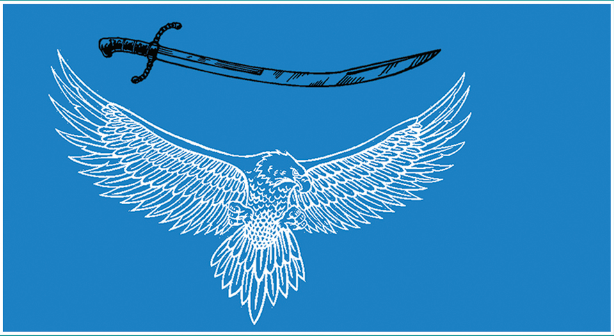

Sultan Muzafferettin Gökbörü
Erbil′in Sultan - Muzzafernama
Abdulkadir A. Tuleymat
Khasro Pirbal
Iraqi Kurdistan - Erbil -2019